

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN
VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**ABU RAYHON BERUNIY NOMIDAGI
URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI**

ILM SARCHASHMALARI

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining FILOLOGIYA, FALSAFA, FIZIKA-MATEMATIKA hamda PEDAGOGIKA fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrdir.

3-son (mart 2026)

**Ilmiy-nazariy, metodik jurnal
2001-yildan nashr qilina boshlagan**

Urganch – 2026

“ILM SARCHASHMALARI” ilmiy-nazariy, metodik jurnal

Bosh muharrir, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent **YO'LDOSHEV Ro'zimboy**

TAHRIR HAY'ATI:

ABDULLAYEV Ilyos, iqtisodiyot fanlari doktori, professor (UrDU),
ABDULLAYEV O'tkir, tarix fanlari doktori, professor (UrDU),
ATADJANOV Ilxam, geografiya fanlari nomzodi, dotsent (UrDU),
ATAMURATOV Alimardon Abdrimovich, fizika-matematika fanlari doktori (V.I.Romanovskiy nomidagi Matematika instituti),
ATAYEV Shokir, yuridik fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent, (UrDU),
BERDIMUROTOVA Alima, falsafa fanlari doktori, professor (QDU),
DO'SCHONOV Tangribergan, iqtisod fanlari doktori, professor (UrDU),
HAJIYEVA Maqsuda, falsafa fanlari doktori, professor (UrDU),
IBRAGIMOV Zafar, fizika-matematika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent, (UrDU),
JUMATOV Rashid Yangibaevich, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (UrDU),
JUMANIYOZOV Zohid Otaboyevich, filologiya fanlari nomzodi, dotsent (UrDU),
KURAMBAYEV Sherzod Raimberganovich, texnika fanlari doktori, dotsent (UrDU),
MADRAXIMOVA Feruza Ruzimbayevna, pedagogika fanlari doktori, professor (UrDU),
NAVRUZOV Qurolboy, fizika-matematika fanlari doktori, professor (UrDU),
OTAJANOVA Manzura Omanbayevna, filologiya fanlari doktori, professor (Renessans Ta'lim universiteti)
OTAMURODOV Sa'dulla, falsafa fanlari doktori, professor (Toshkent, Kimyo-texnologiya instituti),
PRIMOV Azamat Iskandarovich, filologiya fanlari doktori, professor (UrDU),
QUTLIYEV Uchqun, fizika-matematika fanlari doktori, professor (UrDU),
SADULLAYEVA Nilufar Azimovna, filologiya fanlari doktori (O'zMU),
SALAYEV San'atbek, iqtisod fanlari doktori, professor (Xorazm viloyati hokimligi),
SATIPOV G'oipnazar, qishloq xo'jalik fanlari doktori, professor (UrDU),
XODJANIYOZOV Sardor, pedagogika fanlari doktori, professor (bosh muharrir o'rinbosari, UrDU),
YOQUBOV Jamoliddin, filologiya fanlari doktori, professor (O'zDJTU),
O'ROZBOYEV G'ayrat, fizika-matematika fanlari doktori, (UrDU),
G'AYIPOV Dilshod, filologiya fanlari doktori, professor (mas'ul kotib, UrDU).
SHOMIRZAYEV Maxmatmurod, pedagogika fanlari doktori, professor (TerDU)

JURNAL 2001-YILDAN CHIQA BOSHLAGAN•JURNAL

OYDA BIR MARTA NASHR QILINADI• 3-son (mart 2026)

MUASSIS: Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti •Jurnal O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligida 2020-yil 11-noyabrda ro'yxatdan o'tgan •**GUVOHNOMA № 1131.**

Abilfayziyev Shokir Narmuratovich (Termiz davlat Muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti “Aniq va tabiiy fanlar” kafedrası mudiri; E-mail: abilfayziyev@inbox.ru),

Normurodov Sharofiddin Muxiddinovich (Termiz davlat Muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti “Aniq va tabiiy fanlar” kafedrası o‘qituvchisi; E-mail: sharofiddinnormurodov53@gmail.com)

QUYOSH PANELLARI YUZASINI IFLOSLANISHDAN SAQLASH METODLARINI TADQIQ ETISH

Annotatsiya. Maqolada fotoelektrik batareyalar (FEB) sirtida ifloslanishning paydo bo‘lishi va chang zarralarining cho‘kish mexanizmlari batafsil tahlil qilingan. Tadqiqotda FEB sirtining oldindan qayta ishlanish darajasi, chang zarralarining o‘lchami hamda turli fasllarda kuzatiladigan iqlim sharoitlari va quyosh nurlari tushish burchaklarining ifloslanish jarayoniga ta’siri o‘rganilgan. Shuningdek, FEB sirtining ifloslanish darajasining kunduzgi energiya ishlab chiqarish samaradorligiga ta’siri bo‘yicha eksperimental natijalar taqdim etilgan. Olingan ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, quyosh chiqishidan avval tungi soatlarda FEB yuzasini maxsus himoya qoplamalari yoki yopuvchilar bilan vaqtincha berkitish, FEB sirtining ifloslanish darajasini sezilarli darajada kamaytiradi. Natijada tizimning umumiy energiya samaradorligi oshadi va ekspluatatsiya davridagi texnik xizmat ko‘rsatish xarajatlari qisqaradi.

Kalit so‘zlar: fotoelektrik batareyalar, ifloslanish, chang zarralari, cho‘kish mexanizmi, sirtini qayta ishlash, energiya samaradorligi, iqlim sharoitlari, himoya qoplamalari, energiya ishlab chiqarish.

Абильфайзиев Шокир Нармуратович (заведующий кафедрой «Точные и естественные науки», Термезский государственный университет инженерии и агротехнологий; E-mail: abilfayziyev@inbox.ru),
Нормуродов Шарофиддин Мухиддинович (преподаватель кафедры «Точные и естественные науки»,

Термезский государственный университет инженерии и агротехнологий;

E-mail: sharofiddinnormurodov53@gmail.com)

ИССЛЕДОВАНИЕ МЕТОДОВ ЗАЩИТЫ ПОВЕРХНОСТИ СОЛНЕЧНЫХ ПАНЕЛЕЙ ОТ ЗАГРЯЗНЕНИЯ

Аннотация. В статье подробно проанализированы процессы загрязнения поверхности фотоэлектрических батарей (ФЭБ) и механизмы оседания пылевых частиц. В исследовании изучено влияние предварительной обработки поверхности ФЭБ, размера пылевых частиц, а также климатических условий и углов падения солнечных лучей в разные сезоны на процесс загрязнения. Кроме того, представлены экспериментальные результаты влияния степени загрязнения поверхности ФЭБ на эффективность выработки электроэнергии в течение дня. Полученные данные показывают, что временное покрытие поверхности ФЭБ специальными защитными покрытиями или крышками в ночное время до восхода солнца значительно снижает степень загрязнения фотоэлектрической поверхности. В результате повышается общая эффективность системы и снижаются затраты на техническое обслуживание в течение срока эксплуатации.

Ключевые слова: фотоэлектрические батареи, загрязнение, пылевые частицы, механизм оседания, обработка поверхности, эффективность выработки энергии, климатические условия, защитные покрытия, производство энергии.

Shokir Narmuratovich Abilfayziyev (Head of the Department of “Exact and Natural Sciences,” Termiz State University of Engineering and Agro-technologies; E-mail: abilfayziyev@inbox.ru),

Normurodov Sharofiddin Mukhiddinovich (Lecturer, Department of Exact and Natural Sciences, Termiz State University of Engineering and Agrotechnologies; E-mail: sharofiddinnormurodov53@gmail.com)

A STUDY OF METHODS FOR PROTECTING SOLAR PANEL SURFACES FROM CONTAMINATION

Annotation. The article provides a detailed analysis of the formation of contamination on the surface of photovoltaic (PV) panels and the mechanisms of dust particle deposition. The study investigates the influence of the pre-treatment level of the PV surface, the size of dust particles, as well as climatic conditions and solar incidence angles in different seasons on the contamination process. Additionally, experimental results on the effect of surface contamination on the daytime energy generation efficiency of PV panels are presented. The data obtained indicate that temporarily covering the PV surface with special protective coatings or covers during nighttime before sunrise significantly reduces the level of surface contamination. As a result, the overall system energy efficiency increases, and maintenance costs over the operational period are reduced.

Keywords: photovoltaic panels, contamination, dust particles, deposition mechanism, surface treatment, energy efficiency, climatic conditions, protective coatings, energy generation.

Kirish (Introduction). Markaziy Osiyo hududi geografik joylashuvi jihatidan siklon va musson oqimlaridan tog'tizmalari bilan ajralib turgani sababli, bu mintaqaning iqlimi quruq, yuqori haroratli (ba'zan $+40^{\circ}\text{C}$ va undan yuqori) hamda juda changli bo'lishi bilan tavsiflanadi. Cho'l zonalarida Qozog'iston hududining katta qismini, shuningdek, O'zbekiston va Turkmaniston yerlarining salmoqli qismini egallaydi. O'zbekiston hududida, ayniqsa, Qashqadaryo viloyati, Surxondaryoning janubi-sharqiy qismi va Farg'ona vodiysining g'arbiy hududlari shamol eroziyasiga eng ko'p duchor bo'lgan mintaqalardir. Qurg'oqchil iqlim sharoitida shamol eroziyasi atmosfera havosidagi chang miqdorining ortishiga asosiy sabab sifatida namoyon bo'ladi.

Respublika hududida havoga ko'tarilayotgan chang va tuzlarning asosiy manbalari Orol dengizining qurib qolgan tubi, sho'rlangan chiqindi ko'llardir. So'nggi yillarda O'zbekistonning deyarli barcha meteorologik kuzatuv punktlarida yog'ingarchilik intensivligining ortishi qayd etilgan bo'lsa-da, yoz oylarida mamlakatning markaziy va janubi-g'arbiy hududlarida qum hamda chang bo'ronlari tez-tez kuzatiladi. Kuchli shamol oqimlari natijasida sho'rlangan tuproq zarralari fotoelektrik batareyalar (FEB) sirtiga cho'kib, vaqt o'tishi bilan qalinligi ortib boruvchi yupqa ifloslanish qatlamini hosil qiladi. Yoz va kuz fasillarida havoda chang konsentratsiyasining ortishiga nafaqat Orol dengizi va sho'r ko'llardan doimiy esib turgan shamollar, balki bahorda boshlanib, kech kuzda tugaydigan qishloq xo'jaligi ishlari ham sabab bo'lmoqda. Ushbu davrda FEBning sirtini kech kuz yoki qishdan ko'ra tez-tez tozalash kerak. Yakuniy bashorat qilish va amaliy tavsiyalar berish uchun uzoq muddatli kuzatishlar zarur.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Hindiston texnologiya instituti Gandhinagar, Viskonsin-Madison universiteti va Dyuk universiteti olimlarining tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, fotovoltaiik panellar sirtida changning to'planishi quyosh energiyasi ishlab chiqarish samaradorligini sezilarli darajada kamaytiradi. IITGN laboratoriyalarida olib borilgan tajribalarda panellar bir necha haftada tozalanganda, ularning samaradorligi 50%gacha yaxshilanishi aniqlangan. Xitoy, Hindiston va Arabiston yarimoroli dunyodagi eng changli hududlar sirasiga kiradi. Hatto oyiga bir marta tozalash amalga oshirilgan hollarda ham, bu mintaqalarda quyosh energiyasi ishlab chiqarish hajmining 17–25%gacha yo'qotilishi mumkin. Tozalash har ikki oyda bajarilsa, yo'qotishlar 25–35%gacha ortadi [1]. Quruq va issiq iqlim sharoitida fotoelektrik batareyalar (FEB) samaradorligini tahlil qilish jarayonida atmosfera changlanishi kabi ekologik omillarga, ko'pincha, yetarlicha e'tibor berilmaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonning janubiy va cho'l hududlarida ishlab chiqarish quvvatining kamayishiga nafaqat yuqori harorat, balki tashqi muhit ta'sirida fotoelektrik batareya sirtining ifloslanishi ham sezilarli darajada sabab bo'ladi [2–3]. Fotoelektrik batareyalar (FEB) panellari old yuzasida, odatda, atmosfera ta'siridan himoya qilish maqsadida qalinligi 3–6 mm bo'lgan silliqqlangan yoki gofrirovka qilingan temperli shisha qoplama qo'llaniladi. Biroq, chang zarralarining ushbu sirtga yopishib qolish darajasi bir qator omillarga – shishaning silliqlik darajasi, shamol tezligi va yo'nalishi hamda atmosfera namligiga bevosita bog'liqdir [4].

O'zbekistonning turli iqlim mintaqalarida mazkur omillar keskin farq qilgani sababli, changlanish darajasi hamda uning FEB modullari samaradorligiga ta'siri bir xil emas. Shu sababli respublikaning qishloq va cho'l hududlari sharoitida FEB sirtining ifloslanish darajasi bilan ularning energiya ishlab chiqarish ko'rsatkichlari o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash dolzarb ilmiy masala hisoblanadi [5].

Gorizontal o'rnatilgan FEB panellarida chang zarralari eng ko'p miqdorda to'planadi. Bunga qo'shimcha ravishda, vaqt o'tishi bilan atmosfera yog'inlari va shisha yuzasi o'rtasidagi o'zaro ta'sir natijasida shisha sirtining degradatsiyasi, ya'ni shisha korroziyasi jarayoni sodir bo'ladi. Shisha korroziyasi Na^+ ionlari va gidroksil guruhlari (OH^-)ning sirt qatlamidan kimyoviy yuvilishi bilan kechadigan jarayondir [6]. Korroziya qatlamining qalinligi shisha tarkibi va uning fizik xususiyatlariga bog'liq bo'lib, korroziyaga uchragan sohalar shishaning asosiy qismidan optik va mexanik jihatdan farqlanadi.

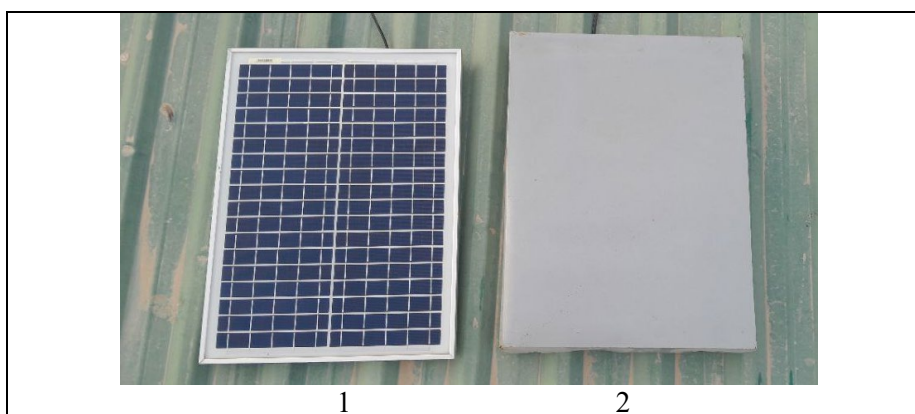
Atmosferadagi chang zarralari turli o'lcham diapazoniga ega bo'lib, ular diametri 1 nm.dan bir necha o'n mikrongacha bo'lgan molekular klasterlar shaklida uchraydi. Zarrachalarning cho'kish tezligi ularning geometrik o'lchamiga bog'liq:

- yirik zarralar ($d > 100 \mu\text{m}$) – cho'kish tezligi $\approx 0,5 \text{ m/s}$ bo'lib, qisqa vaqt ichida yer sirtiga tushadi;
- o'rtacha zarralar ($1 \mu\text{m} < d < 100 \mu\text{m}$) – cho'kish tezligi $\approx 0,2 \text{ m/s}$ bo'lib, asta-sekin cho'kadi;
- mayda zarralar ($d < 1 \mu\text{m}$) – cho'kish jarayoni juda sust kechadi, sokin atmosferada bu jarayon bir necha kun, ba'zan bir necha hafta davom etishi mumkin. Bunday zarrachalar yengil shamolli sharoitda yer sirtiga tushmasligi, biroq yog'inlar (yomg'ir yoki tuman) bilan birgalikda cho'kishi mumkin [7].

Ushbu tadqiqotda FEB sirtini tozalash samaradorligining havo oqimi tezligiga va oqim manbasi bilan FEB yuzasi orasidagi masofaga bog'liqligi o'rganildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, elektr zaryadi kichik, lekin massasi katta bo'lgan chang zarralarini samarali olib tashlash uchun past tezlikdagi havo oqimi yetarli bo'ladi [8–9]. Shu bilan birga, FEB sirtining ifloslanishida asosiy rolni mayda radiusli zarrachalar o'ynaydi.

Shu munosabat bilan, FEB panellarining sirt ifloslanishini kamaytirish va ularning uzoq muddatli samardorligini ta'minlashga qaratilgan texnologik yechimlarni ishlab chiqish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

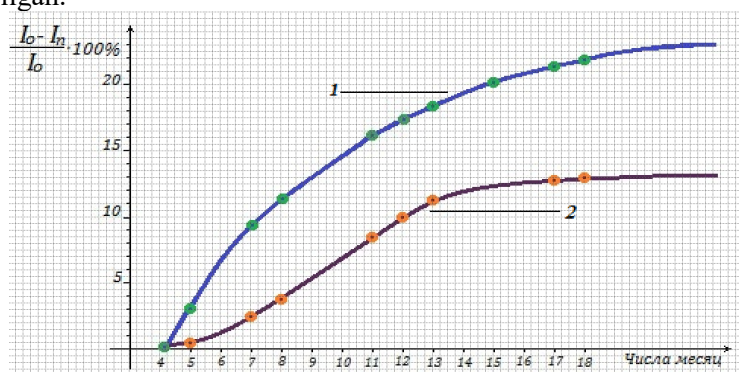
Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Ushbu tadqiqotda kun davomida fotoelektrik batareya sirtining ifloslanish darajasidagi o'zgarishlar o'rganildi. Tajriba ishlari Termiz shahri hududida ochiq maydonda amalga oshirildi. Ushbu joy tanlanishining sababi, hududda atmosfera ifloslanish darajasining yuqori bo'lishi bilan birga, chiqindi gazsimon moddalarning yirik sanoat manbalari mavjud emasligi, bu esa o'lchov natijalarining aniqligini ta'minlaydi. Toshkent shahri esa ushbu jihatdan teskari iqlim va ekologik sharoitga ega bo'lib, tajriba natijalarini solishtirish uchun muqobil maydon sifatida qaraladi [10]. Kun davomida atmosfera zarrachalari turli o'lcham diapazonida bo'lib, ular quyosh nurlanishi va shamol oqimlari ta'sirida doimiy harakatda bo'ladi, deb faraz qilindi. Shu bilan birga, zarrachalarning sirtga cho'kish jarayoni, asosan, kechki va tungi soatlarda sodir bo'lishi ehtimoli yuqori deb taxmin qilindi. Mazkur taxminni eksperimental ravishda tekshirish maqsadida, kristalli kremniy asosidagi quyosh elementlaridan tayyorlangan ikkita bir xil quvvatli FEB tanlab olindi hamda ular ustida tajriba-sinov ishlari olib borildi (1-rasm).

1-rasm. Tajriba uchun tanlangan ikkita FEB: 1 – ochiq sirtli; 2 – yopiq sirtli.

Tajribalar davomida har bir modulning sirtidagi chang to'planish dinamikasi, kunning turli vaqtlarida ifloslanish darajasi va unga ta'sir etuvchi meteorologik omillar tahlil qilindi. Maksimal sirt ifloslanishini ta'minlash maqsadida fotoelektrik batareyalar (FEB) gorizontol holatda joylashtirildi. Tajriba davomida ikkita bir xil quvvatli FEB qo'llanildi. Ulardan biri (FEB-1) kun davomida yopiq sirt bilan saqlangan, ikkinchisi esa (FEB-2) butun vaqt davomida ochiq holda bo'lgan. FEB-1 moduli soat 20:00 dan boshlab quyosh chiqqunga qadar (soat 6:00 gacha) ochiq sirt bilan atmosfera ta'siriga qo'yildi. Har kuni, Quyosh zenit nuqtasiga yetgan vaqtda, har ikki modulning elektr parametrlarini aniqlash maqsadida o'lchov ishlari olib borildi. Bu vaqtda osmonning tiniq bo'lishi sababli, FEB sirtiga tushayotgan quyosh radiatsiyasi oqimi maksimal qiymatga erishadi va o'lchov natijalari orasidagi farq hamda xatoliklar minimal darajada bo'ladi.

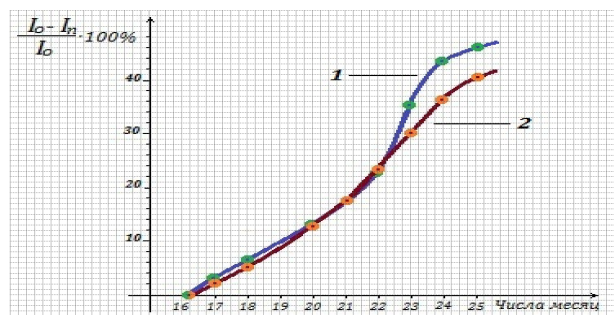
Tahlil va natijalar (Analysis and results). Tajriba-sinov ishlari 2025-yilning iyul–avgust oylarida amalga oshirildi. 2-rasmda fotoelektrik batareya sirtining ifloslanish darajasining kunlar soniga bog'liqligi grafik ko'rinishda keltirilgan.

2-rasm. FEB sirtining ifloslanish darajasining kunlar soniga bog'liqligi: 1 – ochiq sirtli FEB; 2 – tunda ochiq sirtli FEB.

Bundan tashqari, 8-iyuldan boshlab ikki grafikdagi farqning ortishi ham kuzatilmoqda, bu kecha va kunduzgi harorat o'rtasidagi farqning o'zgarishi (kamayishi) bilan izohlanadi. Tadqiqot davrida ochiq sirtli FEBlar uchun ifloslanish darajasi ~ 21%, faqat tunda ochiq sirtli FEB lar uchun esa ~ 14 ni tashkil qiladi.

3-rasmda 2025-yil avgust oyi uchun FEB sirtining ifloslanish darajasini o'rganish natijalari ko'rsatilgan

3-rasm. 2025-yil avgust oyida FEB sirtining ifloslanish darajasi:
1 – ochiq sirtli FEB; 2 – tunda ochiladigan FEB.

Mazkur bosqichda o'lovlar shamol tezligidagi o'zgarishlar hisobga olinmagan holda amalga oshirildi. 22-avgust sanasigacha fotoelektrik batareyaning joylashuvining ikkita holati uchun sirt ifloslanish darajasidagi farq amalda bir xil qiymatlarda qayd etildi. Biroq 22-avgust oqshomidan boshlab Respublika-ning janubiy hududlaridan esgan shamol tufayli shamol tezligi 1,5–1,7 baravar oshib, 10–11 m/sdan 17–19 m/sgacha yetdi. Janubiy shamol 22-avgust oqshomidan 23-avgust kechgacha davom etdi. Shamol tezligi-ning bunday ortishi natijasida FEB sirtida to'plangan chang miqdori bo'yicha farq 4%gacha oshdi (3-rasm-ga qarang). Ob-havo parametrlarining keyingi o'zgarishlari (prognoz ma'lumotlariga ko'ra) inobatga olin-ganda, ushbu farqning kelgusi kunlarda 5–6%gacha ortishi taxmin qilinmoqda.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). O'tkazilgan tadqiqotlar natijalariga ko'ra, qu-yosh chiqishidan oldingi tungi soatlarda fotoelektrik batareyalarni yopiq holda saqlash ularning sirtida chang va boshqa ifloslantiruvchi zarralar to'planishini sezilarli kamaytiradi. Shu bois kristalli kremniy aso-sidagi FEB modullari o'rnatilgan stansiyalarda ifloslanishning energetik samaradorlikka salbiy ta'sirini ka-maytirish uchun modullarni tungi vaqtlarda yopiq holda saqlash tavsiya etiladi.

Aniqlangan natijalar sirt ifloslanishining samaradorlikka ta'sirini yanada aniq baholash maqsadida shunga o'xshash tadqiqotlarni O'zbekistonning turli iqlim sharoitlarida o'tkazish zarurligini ko'rsatdi. Shu-ningdek, modullarni muntazam tozalash, ifloslanishga chidamli qoplamalar qo'llash, optimal burchakda joylashtirish va avtomatik tozalash tizimlarini joriy etish quyosh energiyasi samaradorligini oshirishga xiz-mat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

- [1]. Habr. "https://habr.com/ru/post/370605".
- [2]. M.H.Турсунов, В.Г.Дыскин, И.А.Юлдашев. Критерий загрязнения поверхности стекла фотоэлек-трической батареи. "Телитехника", № 2, с. 82–84, 2015.
- [3]. В.Г.Дыскин, М.Н.Турсунов, Э.Т.Абдуллаев. Мобильный измерительный зонд для мониторинга степени загрязнения стекла. "Проблемы энерго- и ресурсосбережения", № 1–2, 2016.
- [4]. U.B.Abdiyev, B.A.Yuldoshov, S.Q.Shoguchkarov, Sh.N.Abilfayziyev, and S.F.Toshpulatov. "Compa-ri-son of the level of dust on the surface of monocrystalline photoelectric batteries with flat and textured surfaces". Problemy energo-i resursosberezheniya, № 3, pp. 166–174, 2023.
- [5]. U.B.Abdiyev, Sh.N.Abilfayziyev, B.J.Saitnazarov, and H.M.Eshquvvatov. "Fotoelektrik batareya yuzasi-dagi changlanish darajasini taqqoslash". Yangi materiallar va Geliotexnologiyalar, Parkent, Uzbekistan, May 15–16, 2023, pp. 24–26.
- [6]. M.Mazumder, M.N.Horenstein, J.W.Stark, P.Girouard, R.Sumner, B.Henderson, O.Sadder, I.Hidet-aka, A.S.Biris, and R.Sharma "IEEE transactions on industry applications". Vol. 49, № 4, pp. 1793–1800, 2013.
- [7]. А.Фельтс. Аморфные и стеклообразные неорганические твёрдые тела. Москва, "Мир", 1986, 556 с.
- [8]. Ф.Гременюк, М.С.Тиванов, В.Б.Залеский. Солнечные элементы на основе полупроводниковых ма-териалов. Альтернативная энергетика и экология, № 1(69), с. 59–123, 2009.

Xodjabekov Muradjon Usarovich (Samarqand davlat Arxitektura-qurilish universiteti professori v.b., Samarqand, O'zbekiston; E-mail: uzedu@inbox.ru),

Otaqulov Azamat Abdurasul o'g'li (Samarqand davlat Arxitektura-qurilish universiteti mustaqil izlanuvchisi, Samarqand, O'zbekiston; E-mail: azamatotaqulov.91@gmail.com)

GISTEREZIS TIPIDAGI ELASTIK DISSIPATIV XARAKTERISTIKALI PLASTINKANING ENERGIYA IFODALARINI ANIQLASH

Annotatsiya. Ushbu ishda gisterezis tipidagi elastik dissipativ xarakteristikali o'yiqa ega plastinka-ni-ning energiya ifodalarini aniqlash masalasi qaralgan. Bunda plastinka materialining dissipativlik xossalari Pisarenko-Boginich gipotezasiga asosan olingan. Kinetik va potensial energiyalar ifodalari analitik ko'-rinishda parametrlarga bog'liq holda aniqlangan.

Kalit so'zlar: o'yiqa plastinka, gisterezis, energiya, egilish, eguvchi va burovchi momentlar.

Ходжабеков Мурадjon Усарович (и.о. профессора Самаркандского государственного архитектурно-строительного университета, Самарканд, Узбекистан; E-mail: uzedu@inbox.ru),

Отакулов Азамат Абдурасул угли (независимый соискатель Самаркандского государственного архитектурно-строительного университета, Самарканд, Узбекистан; E-mail: azamatotaqulov.91@gmail.com)

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ЭНЕРГЕТИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИК ПЛАСТИНЫ С УПРУГИМИ ДИССИПАТИВНЫМИ СВОЙСТВАМИ ГИСТЕРЕЗИСНОГО ТИПА

Аннотация. В данной работе рассматривается задача определения энергетических выражений для пластины с вырезом, обладающей упругодиссипативными характеристиками гистерезисного типа. При этом диссипативные свойства материала пластины определяются на основе гипотезы Писаренко–Богинича. Аналитические выражения для кинетической и потенциальной энергий получены в зависимости от параметров системы.

Ключевые слова: пластина с вырезом, гистерезис, диссипация энергии, изгиб, изгибающие и крутящие моменты.

Khodjabekov Muradjon Usarovich (Acting Professor, Samarkand State University of Architecture and Civil Engineering, Samarkand, Uzbekistan; E-mail: uzedu@inbox.ru),

Otakulov Azamat Abdurasul o'g'li (Independent Researcher, Samarkand State University of Architecture and Construction, Samarkand, Uzbekistan; E-mail: azamatotaqulov.91@gmail.com)

DETERMINATION OF THE ENERGY EXPRESSIONS OF A PLATE WITH HYSTERETIC ELASTIC-DISSIPATIVE BEHAVIOR

Annotation. The present study examines the problem of deriving the energy expressions for a plate with a cutout characterized by hysteresis-type elastic dissipative behavior. The dissipative properties of the plate material are modeled in accordance with the Pisarenko–Boginich hypothesis. The expressions for the kinetic and potential energies are obtained in analytical form as functions of the governing parameters.

Keywords: plate with a cutout, hysteresis, energy, bending, bending and torsional moments.

Kirish. Bugungi kunda mexanik sistemalar murakkab elementlari materiallaridagi chiziqlimas elastik dissipativ xarakteristikalarini hisobga olgan holda, ularni matematik modelini ishlab chiqish dolzarb masalalardan hisoblanadi. Bu borada sistemalar elementlaridagi energiyalarni hisoblash muhim masalalardan biridir.

[1–5] ishlarda plastinkalarning turli chegaraviy shartlar ostidagi erkin va majburiy chiziqli bo'lmagan tebranish jarayonlari tadqiq etilgan. Asosan, statsionar tebranishlar ko'rib chiqilgan bo'lib, harakatni ifodalovchi differensial tenglamalardan vaqt o'zgaruvchisini chiqarib tashlash maqsadida Kantorovichning o'rtalashtirish usuli qo'llanilgan. Natijada masala chiziqli bo'lmagan differensial tenglamalar sistemasiga keltirilgan. Hosil bo'lgan tizimni yechishda sonli usullardan foydalanilgan. Amaliy ahamiyatga ega bo'lgan bir nechta tashqi yuklanish turlari uchun doiraviy plastinkaning amplitude-chastota xarakteristikalari aniqlangan. Tebranish shakllaridan foydalanish harakat tenglamalarini diskretlashtirish imkonini bergan. Ixtiyoriy geometrik shakldagi plastinka uchun chiziqli bo'lmagan koeffitsiyentlar analitik ravishda, kubik darajali ko'phadlar orqali ifodalangan funksiyalar ko'rinishida olingan.

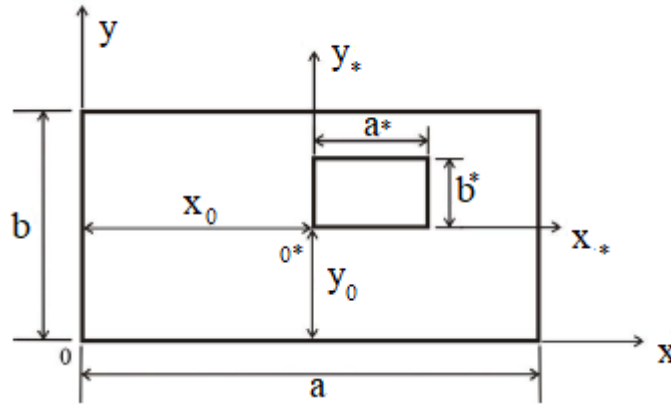
[6–9] ishlarda g'ovakli materialdan tayyorlangan doiraviy plastinkaning erkin tebranishlari tahlil qilingan. Plastinka yupqa deb qabul qilinib, bo'ylama deformatsiyalar hisobga olinmagan. Materialning g'ovaklik xususiyatlari plastinka qalinligi bo'yicha berilgan funksional qonuniyat asosida o'zgaradi deb faraz qilingan. Harakat tenglamalari Gamiltonning variatsion prinsipi hamda klassik plastinka nazariyasiga tayangan holda chiqarilgan. Chegaraviy masalani yechishda erkin va qistirib mahkamlangan tayanch shartlari ko'rib chiqilgan. G'ovaklarning taqsimlanishi va ularning siqiluvchanligi kabi parametrlarning xususiy chastota hamda kuchlanishlarga ta'siri grafiklar yordamida ko'rsatilgan. Shuningdek, elastik asosning ko'chishi va qattiqligining doiraviy plastinka xususiy chastotalariga ta'siri parametrik tahlil asosida baholangan.

[10–14] ishlarda o'zgaruvchan qalinlikka ega bo'lgan doiraviy va halqasimon plastinkalarning tebranish chastotalarini aniqlash masalasi yechilgan. Xususiy chastotalarni ifodalovchi formulalar hosil qilingan. Yechimlar cheksiz darajali qatorlar yordamida qurilib, qalinlikning umumiy polinom qonun bo'yicha o'zgarishi bilan bog'liq masalalarni aniq yechish imkonini bergan. Plastinkalarning turli tebranish shakllari aniqlanib, ularning natijalari loyihalash jarayonida foydalanish uchun jadval ko'rinishida taqdim etilgan. Chegaraviy shartlar hamda konsentrik halqa tayanch radiusining xususiy chastotalarga ta'siri alohida o'rganilgan.

[15–16] ishlarda plastinka harakatining to'rtinchi tartibli differensial tenglamasi keltirib chiqarilib, uning analitik yechimlari olingan. Doiraviy plastinkaning dastlabki ikki tebranish shakliga mos keluvchi chastotalar, buralish funksiyalari va momentlar turli dinamik so'ndirgich parametrlari hamda elastik asos qattiqligi qiymatlarida, qistirib mahkamlangan va erkin tayangan chegaraviy shartlar uchun aniqlangan. Olingan natijalar jadval va grafik shaklida taqdim etilib, amaliy tavsiyalar hamda tegishli xulosalar ishlab

chiqilgan. Bugungi kunda gisterezis tipidagi elastik dissipativ xarakteristikalarni hisobga olgan holda o'yiqa ega plastinkaning energiya ifodalarini aniqlash dolzarb hisoblanadi.

Material va metodlar. Ushbu ishda gisterezis tipidagi elastik dissipativ xarakteristikali o'yiqa ega plastinkaning energiya ifodalarini aniqlash masalasi qaralgan (1-rasm). Bunda plastinka materialining dissipativlik xossalari Pisarenko-Boginich gipotezasiga asosan olingan.

1-rasm. O'yiqa ega plastinka sxemasi.

1-rasmda tasvirlangan gisterezis tipidagi elastik dissipativ xarakteristikali o'yiqa ega plastinkaning tomonlari a, b , o'yiqning tomonlari a^*, b^* va bir uchi (x_0, y_0) nuqtada joylashgan. Bunda kiritilgan $0xy$ va $0^*x_*y_*$ koordinatalar orasida quyidagi bog'lanishlar mavjud:

$$x = x_0 + x_*; \quad (1)$$

$$y = y_0 + y_*.$$

Ma'lumki, plastinkaning ko'ndalang egilishida undagi kinetik va potensial energiya quyidagicha aniqlanadi [17]:

$$T_p = \frac{1}{2} \iint \rho h \left(\frac{\partial w}{\partial t} \right)^2 dx dy; \quad (2)$$

$$V_p = \frac{1}{2} \iint \left(M_x \frac{\partial^2 w}{\partial x^2} + M_y \frac{\partial^2 w}{\partial y^2} + 2M_{xy} \frac{\partial^2 w}{\partial x \partial y} \right) dx dy,$$

bunda ρ, h lar, mos ravishda, plastinka materialining zichligi va qalinligi; $w = w(x, y, t)$ – plastinka-ning egilishi; M_x, M_y va M_{xy} lar, mos ravishda, eguvchi va burovchi momentlar.

Natijalar va ularning muhokamasi. Eguvchi va burovchi momentlar materiallardagi gisterezis tipidagi elastik dissipativ xossalarni hisobga olganda quyidagicha aniqlanadi [18]:

$$M_x = -DV_1 \left[1 + 3(-\eta_1 + j\eta_2^*) \sum_{i_1}^r |V_1|_a^{i_1} \frac{h^{i_1}}{2^{i_1}(i_1 + 3)} \right]; \quad (3)$$

$$M_y = -DV_2 \left[1 + 3(-\eta_1 + j\eta_2^*) \sum_{i_1}^r |V_2|_a^{i_1} \frac{h^{i_1}}{2^{i_1}(i_1 + 3)} \right]; \quad (4)$$

$$M_{xy} = -DV_3 \left[1 + 3(-\nu_1 + j\nu_2^*) \sum_{i_2}^s |V_3|_a^{i_2} \frac{h^{i_2}}{2^{i_2}(i_2 + 3)} \right], \quad (5)$$

bunda

$$D = \frac{Eh^3}{12(1 - \mu^2)}; V_1 = \frac{\partial^2 w}{\partial x^2} + \mu \frac{\partial^2 w}{\partial y^2}; V_2 = \frac{\partial^2 w}{\partial y^2} + \mu \frac{\partial^2 w}{\partial x^2}; V_3 = \frac{\partial^2 w}{\partial x \partial y};$$

$\eta_1, \eta_2^*, \nu_1, \nu_2$; - chiziqlashtirish koeffitsiyentlari; $j^2 = -1$; E birinchi tur Yung moduli; μ – Pusson koeffitsiyenti.

O'yiqa ham to'g'ri to'rtburchak shaklidagi plastinka ko'rinishida bo'lganligi sababli, uning ko'ndalang egilishidagi kinetik va potensial energiya quyidagicha aniqlanadi [17]:

$$T_* = \frac{1}{2} \iint \rho h \left(\frac{\partial w_*}{\partial t} \right)^2 dx_* dy_*;$$

(6)

$$V_* = \frac{1}{2} \iint \left(M_{x_*} \frac{\partial^2 w_*}{\partial x_*^2} + M_{y_*} \frac{\partial^2 w_*}{\partial y_*^2} + 2M_{x_*y_*} \frac{\partial^2 w_*}{\partial x_* \partial y_*} \right) dx_* dy_*,$$

bunda $w_* = w_*(x_*, y_*, t)$ – o‘yiqqa mos keluvchi plastinkaning egilishi; M_{x_*} , M_{y_*} va $M_{x_*y_*}$ lar, mos ravishda, o‘yiqqa mos keluvchi plastinkadagi eguvchi va burovchi momentlar.

Bunda ham eguvchi va burovchi momentlar materiallardagi gisterezis tipidagi elastik dissipativ xossalarni hisobga olganda quyidagicha aniqlanadi [18]:

$$M_{x_*} = -DV_{1*} \left[1 + 3(-\eta_1 + j\eta_{2*}) \sum_{i_1}^r |V_{1*}|_{a}^{i_1} \frac{h^{i_1}}{2^{i_1}(i_1 + 3)} \right]; \quad (7)$$

$$M_{y_*} = -DV_{2*} \left[1 + 3(-\eta_1 + j\eta_{2*}) \sum_{i_1}^r |V_{2*}|_{a}^{i_1} \frac{h^{i_1}}{2^{i_1}(i_1 + 3)} \right]; \quad (8)$$

$$M_{x_*y_*} = -DV_{3*} \left[1 + 3(-\nu_1 + j\nu_{2*}) \sum_{i_2}^s |V_{3*}|_{a}^{i_2} \frac{h^{i_2}}{2^{i_2}(i_2 + 3)} \right], \quad (9)$$

bunda

$$V_{1*} = \frac{\partial^2 w_*}{\partial x_*^2} + \mu \frac{\partial^2 w_*}{\partial y_*^2}; \quad V_{2*} = \frac{\partial^2 w_*}{\partial y_*^2} + \mu \frac{\partial^2 w_*}{\partial x_*^2}; \quad V_{3*} = \frac{\partial^2 w_*}{\partial x_* \partial y_*}.$$

Demak, gisterezis tipidagi elastik dissipativ xarakteristikali, o‘yiqqa ega plastinkaning kinetik va potensial energiyalari quyidagicha bo‘ladi:

$$T = \frac{1}{2} \iint \rho h \left(\frac{\partial w}{\partial t} \right)^2 dx dy - \frac{1}{2} \iint \rho h \left(\frac{\partial w_*}{\partial t} \right)^2 dx_* dy_*; \quad (10)$$

$$V = \frac{1}{2} \iint \left(M_x \frac{\partial^2 w}{\partial x^2} + M_y \frac{\partial^2 w}{\partial y^2} + 2M_{xy} \frac{\partial^2 w}{\partial x \partial y} \right) dx dy - \\ - \frac{1}{2} \iint \left(M_{x_*} \frac{\partial^2 w_*}{\partial x_*^2} + M_{y_*} \frac{\partial^2 w_*}{\partial y_*^2} + 2M_{x_*y_*} \frac{\partial^2 w_*}{\partial x_* \partial y_*} \right) dx_* dy_*.$$

(10) ifodalar gisterezis tipidagi elastik dissipativ xarakteristikali, o‘yiqqa ega plastinkaning kinetik va potensial energiyalari hisoblanadi.

Xulosa. Aniqlangan momentlar va (10) ifodalar gisterezis tipidagi elastik dissipativ xarakteristikali, o‘yiqqa ega plastinkaning kinetik va potensial energiyalarini parametrlarning turli qiymatlarida aniqlash hamda tahlil qilish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

- (1). Chi-Lung Huang, B.E.Sandman. Large amplitude vibrations of a rigidly clamped circular plate. Pergamon Press 1971, Printed in Great Britain Int. J.Non-Linear. Mechonics. Vol 6, pp. 451–468. [https://doi.org/10.1016/0020-7462\(71\)90043-6](https://doi.org/10.1016/0020-7462(71)90043-6).
- (2). C.Camier, C.Touze, O.Thomas. Non-linear vibrations of imperfect free-edge circular plates and shells. European Journal of Mechanics A/Solids 28 (2009), p. 500–515. <https://doi.org/10.1016/j.euromechsol.2008.11.005>.
- (3). Pengpeng Xu, Peter Wellens. Effects of static loads on the nonlinear vibration of circular plates. Journal of Sound and Vibration 504 (2021), 116111. <https://doi.org/10.1016/j.jsv.2021.116111>.
- (4). Saira Javed, F.H.H. Al Mukahal. Free vibration of annular circular plates based on higher-order shear deformation theory: a spline approximation technique. International Journal of Aerospace Engineering. Volume, 2021, Article ID 5440376, 12 pages. <https://doi.org/10.1155/2021/5440376>.
- (5). Ehsan Arshid, Ahmad Reza Khorshidvand. Free vibration analysis of saturated porous FG circular plates integrated with piezoelectric actuators via differential quadrature method. Thin-Walled Structures 125 (2018), p. 220–233. <https://doi.org/10.1016/j.tws.2018.01.007>.
- (6). Yang Li, Yang Gao. Axisymmetric free vibration of functionally graded piezoelectric circular plates. Journal crystals 2024, 14, 1103. <https://doi.org/10.3390/cryst14121103>.
- (7). L.B.Rao, C.K.Rao. Vibrations of circular plates resting on elastic foundation with elastically restrained edge against translation. The Journal of Engineering Research (TJER), vol. 15, № 1 (2018), p. 14–25. <https://doi.org/10.24200/tjer.vol15iss1pp14-25>.
- (8). L.B.Rao, C.K.Rao. Vibrations of elastically restrained circular plates resting on winkler foundation. Arab J Sci Eng (2013) 38:3171–3180. <https://doi.org/10.1007/s13369-012-0457-1>.
- (9). M.Eisenberger, M.Jabareen. Axisymmetric vibrations of circular and annular plates with variable thickness. International Journal of Structural Stability and Dynamics. Vol. 1, № 2 (2001), p. 195–206.

- (10). L.B.Rao, C.K.Rao. Vibrations of a circular plate supported on a rigid concentric ring with translational restraint boundary. Engineering Transactions·January 2016, 64, 3, 259–269 pp. <https://www.researchgate.net/publication/307902036>.
- (11). I.Senjanovic, N.Hadzic, N.Vladimir, D.-S. Cho. Natural vibrations of thick circular plate based on the modified Mindlin theory. Arch. Mech., 66, 6, pp. 389–409, Warszawa, 2014.
- (12). Ying Meng, Xiaoye Mao, Hu Ding, Liqun Chen. Nonlinear vibrations of a composite circular plate with a rigid body. Applied mathematics and mechanics 44(6), 2023, 857–876 pp. <https://doi.org/10.1007/s10483-023-3005-8>.
- (13). Yos Sompornjaroensuk, Patiphan Chantarawichit. Vibration of Circular plates with Mixed Edge Conditions. Part I: Review of Research. July – December 2020, vol.14, №. 2, p. 136–157.
- (14). M.Y.Aiyesimi, A.A.Mohammed, S.Sadiku. A finite element analysis of the dynamic response of a thick uniform elastic circular plate subjected to an exponential blast loading. American journal of computational and applied mathematics 2011, 1(2), p. 57–62.
- (15). Renu Chaudhary, Rajendra Kumar. Damped vibrations of an isotropic circular plate of parabolically varying thickness resting on elastic foundation. International journal of engineering research an technology ISSN: 2278-0181, Vol. 8, Issue 06, 2019, p. 1465–1469.
- (16). Sumant Goel, Vakul Bansal, Rajendra Kumar. Damped vibrations of a linearly tapered homogeneous orthotropic circular plate. Indian J.Phys, 81 (4), 2007, pp. 477–484.
- (17). S.P.Timoshenko and S.Woinowsky-Krieger, Theory of Plates and Shells, 2nd ed. New York, NY, USA: McGraw-Hill, 1959.
- (18). Павловский М.А., Рыжков Л.М., Яковенко В.Б., Дусматов О.М. Нелинейные задачи динамики виброзащитных систем. К., “Техника”, 1997, с. 204.

Отабоева Камола (преподаватель Ургенчского государственного университета имени Абу Райхана Беруни; e-mail: otaboyevakamola.u@gmail.com),
Мадримова Мафтунахон Адилбековна (магистрант Ургенчского государственного университета имени Абу Райхана Беруни),
Жаббарова Шахло Наримон кизи (магистрант Ургенчского государственного университета имени Абу Райхана Беруни),
Исmoilов Жалолоддин Уткир угли (студент Ургенчского государственного университета имени Абу Райхана Беруни)

АДСОРБЦИЯ И ДЕСОРБЦИЯ СЛОЯ ЛЬДА НА ПОВЕРХНОСТИ Au (111)

Аннотация. В этой статье рассматриваются особенности адсорбции воды и формирования двумерных ледяных структур на поверхности Au(111) и их десорбция. Анализируются механизмы роста ледяного слоя, роль водородных связей и влияние кристаллографических особенностей поверхности золота на пространственную организацию молекул воды. Особое внимание уделяется экспериментальным данным, полученным методами сканирующей туннельной микроскопии, а также температурной зависимости устойчивости ледяных фаз. Показано, что поверхность Au (111) является удобной модельной системой для исследования процессов самоорганизации воды и фазовых переходов в двумерных молекулярных слоях. А также изучены десорбция пленок льда покрывающий поверхность Au (111). Получены и проанализированы масс-спектры десорбированных частиц.

Ключевые слова: адсорбция, десорбция, тонкие плёнки, компьютерное моделирование, молекулярная самоорганизация.

ADSORPTION AND DESORPTION OF ICE LAYER ON THE Au (111) SURFACE

Annotation. This article examines the features of water adsorption and the formation of two-dimensional ice structures on the Au (111) surface and their desorption. The mechanisms of ice layer growth, the role of hydrogen bonding, and the influence of the crystallographic properties of the gold surface on the spatial organization of water molecules are analyzed. Special attention is given to experimental data obtained using scanning tunneling microscopy, as well as to the temperature dependence of the stability of ice phases. It is shown that the Au (111) surface represents a convenient model system for studying water self-organization processes and phase transitions in two-dimensional molecular layers. The desorption of ice films covering the Au (111) surface was also studied. Mass spectra of the desorbed particles were obtained and analyzed.

Keywords: adsorption, desorption, thin films, computer simulation, molecular self-organization.

Au (111) SIRTIDA MUZ QATLAMINING ADSORBSIYASI VA DESORBSIYASI

Annotatsiya. Maqolada Au (111) sirtida suvning adsorbsiyasi va ikki o'Ichamli muz tuzilmalarining hosil bo'lish xususiyatlari va ularning desorbsiyasi ko'rib chiqilgan. Muz qatlamining o'sish mexanizmlari, vodorod bog'lanishlarining roli hamda oltin sirtining kristallografik xususiyatlarining suv molekularlari-

ning fazoviy tashkil topishiga ta'siri tahlil qilinadi. Asosiy e'tibor skanerlovchi tunnel mikroskopiyasi usullari yordamida olingan eksperimental ma'lumotlarga, shuningdek, muz fazalarining barqarorligining haroratga bog'liqligiga qaratiladi. Au (111) sirti suvning o'z-o'zini tashkil etish jarayonlari va ikki o'lchamli molekular qatlamlardagi fazaviy o'tishlarni o'rganish uchun qulay model tizim ekanligi ko'rsatildi. Shu bilan birga, Au (111) sirti qoplangan muz qatlamlarining desorbsiya o'rganildi. Desorbsiyalaangan zarrachalarning mass-spektrlari olindi va tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: adsorbsiya, desorbsiya, yupqa qatlam, kompyuterda modellash, molekullarning hosil bo'lishi.

Введение. Изучение взаимодействия воды с металлическими поверхностями представляет значительный интерес для современной физики поверхности, химии и нанотехнологий. Особое внимание в последние годы уделяется процессам адсорбции и структурообразования воды на благородных металлах, в частности на поверхности золота Au (111). Формирование упорядоченных слоев льда на данной поверхности является модельной системой для исследования водородных связей, двумерных фазовых переходов и механизмов роста молекулярных пленок.

Материалы и методы. Поверхность Au(111) характеризуется высокой химической инертностью и хорошо упорядоченной кристаллической структурой, что делает ее удобной платформой для фундаментальных исследований. В условиях ультравысокого вакуума и при низких температурах молекулы воды адсорбируются на поверхности золота преимущественно за счет слабых ван-дер-ваальсовых взаимодействий. Несмотря на относительно слабое взаимодействие между водой и золотом, молекулы воды способны образовывать устойчивые двумерные структуры благодаря развитию сети водородных связей [1].

Процесс образования ледяного слоя на поверхности Au (111) начинается с адсорбции отдельных молекул воды, которые при низких температурах проявляют ограниченную подвижность. По мере увеличения покрытия поверхности происходит самоорганизация молекул в кластеры и цепочки, которые затем трансформируются в более протяженные двумерные структуры. Эти структуры часто описываются как двумерный лед, отличающийся от объемного льда своей геометрией и симметрией водородных связей.

Результаты и обсуждение. Изучение взаимодействия воды с металлическими поверхностями представляет значительный интерес для современной физики поверхности, химии и нанотехнологий. Особое внимание в последние годы уделяется процессам адсорбции и структурообразования воды на благородных металлах, в частности на поверхности золота Au (111). Формирование упорядоченных слоев льда на данной поверхности является модельной системой для исследования водородных связей, двумерных фазовых переходов и механизмов роста молекулярных пленок.

Поверхность Au (111) характеризуется высокой химической инертностью и хорошо упорядоченной кристаллической структурой, что делает ее удобной платформой для фундаментальных исследований. В условиях ультравысокого вакуума и при низких температурах молекулы воды адсорбируются на поверхности золота преимущественно за счет слабых ван-дер-ваальсовых взаимодействий. Несмотря на относительно слабое взаимодействие между водой и золотом, молекулы воды способны образовывать устойчивые двумерные структуры благодаря развитию сети водородных связей [1].

Процесс образования ледяного слоя на поверхности Au (111) начинается с адсорбции отдельных молекул воды, которые при низких температурах проявляют ограниченную подвижность. По мере увеличения покрытия поверхности происходит самоорганизация молекул в кластеры и цепочки, которые затем трансформируются в более протяженные двумерные структуры. Эти структуры часто описываются как двумерный лед, отличающийся от объемного льда своей геометрией и симметрией водородных связей [2-4].

Экспериментальные исследования с использованием сканирующей туннельной микроскопии показали, что ледяные слои на Au (111) могут формировать гексагональные и квазигексагональные структуры. При этом наблюдается наличие различных фаз, зависящих от температуры, степени покрытия и условий осаждения воды. В некоторых случаях образуются островки льда с четко выраженными границами, что свидетельствует о фазовом разделении между адсорбированным льдом и чистой поверхностью золота.

Важной особенностью ледяных слоев на Au (111) является влияние реконструкции поверхности золота. В ряде исследований показано, что ледяные структуры могут частично следовать периодичности реконструкции, что приводит к формированию анизотропных доменов и изменению локальной плотности водородных связей [5].

Образование слоя льда на поверхности Au (111) имеет не только фундаментальное, но и прикладное значение. Понимание механизмов адсорбции и структурирования воды на металлических поверхностях важно для разработки катализаторов, сенсоров, антикоррозионных покрытий и наноустройств. Кроме того, такие исследования способствуют более глубокому пониманию процессов, происходящих на границе раздела фаз в атмосферных и криогенных условиях [6].

Особый интерес представляет влияние субмонослойных покрытий на начальные стадии образования льда. В условиях низкого покрытия молекулы воды преимущественно образуют малые кластеры и линейные структуры, взаимодействие между которыми носит локальный характер[4]. Теоретические и экспериментальные исследования показывают, что ориентация дипольных моментов молекул и конфигурация водородных связей зависят от локального потенциала поверхности Au (111). В результате могут формироваться области с различной ориентацией молекул, что приводит к возникновению доменной структуры внутри ледяного слоя. Для исследования данного процесса нами использован метод молекулярной динамики. Молекулярная динамика (МД) – это техника компьютерного моделирования, позволяющая проследить эволюцию системы взаимодействующих атомов во времени с помощью интегрирования уравнений движения. Несомненным преимуществом метода МД является возможность моделирования системы при заданной температуре или при заданных скоростях атомов (ионов) с достаточно высокой скоростью расчета. Следует отметить, что потенциалы взаимодействия имеют одно из основных мест при моделировании процесса взаимодействия ион-атом [7;10 с.].

Нами получены масс-спектры распыленных частиц при бомбардировке ионами Ar^+ с $E_0=400$ эВ и 700 эВ поверхности Au(111), покрытой двумя слоями пленки воды(рис.1). В масс-спектре наблюдается несколько отчетливых пиков, соответствующих молекулам и кластерам воды, и в том числе также атомам золота. Первый пик относится к молекулам воды, и он является самым интенсивным, так как именно здесь в процессе бомбардировки наблюдается более интенсивное распыление молекул пленки.

Следующий пик относится к молекулярным кластерам, которые содержат в своём составе две молекулы воды. Структура этих кластеров является более устойчивой, и они сохраняют свои водородные связи.

Самый последний пик в масс-спектре наблюдается при распылении атомов золота. Атомы золота, расположенные на верхних слоях подложки, выбиваются падающими ионами. Интенсивность этого пика зависит от числа падающих частиц. Чем больше число падающих частиц, тем интенсивнее наблюдается рост пика. Прежде всего, это объясняется тем, что падающие частицы распыляют пленку, и вероятность столкновения иона с атомами подложки увеличивается. Теперь рассмотрим вышеуказанную систему с начальной энергией иона равной $E_0=700$ эВ.

В этом случае также, как и в предыдущем случае самый интенсивный пик относится к молекулам воды. На масс-спектре также наблюдаются несколько пиков молекулярных кластеров, в том числе пики атомов золота.

Наши расчеты показали, что в этом случае молекулярные кластеры содержат два, три, пять и восемь молекул воды. Следует отметить, что молекулярные кластеры, которые состоят из пяти и двух молекул воды, имеют более отчетливую интенсивность.

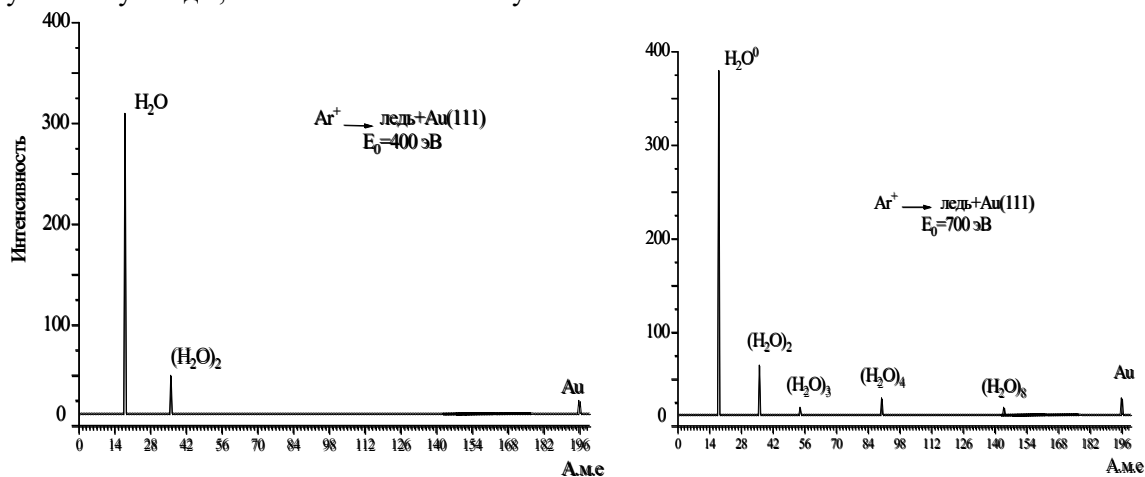

Рис. 1. Масс-спектры распыленных частиц при бомбардировке ионами Ar^+ с $E_0=400$ эВ и 700 эВ поверхности Au (111) покрытой двумя слоями пленки воды.

В совокупности рассмотренные аспекты показывают, что образование слоя льда на поверхности Au (111) является многофакторным процессом, зависящим не только от природы адсорбата и подложки, но и от кинетики, структуры поверхности и внешних условий. Такое комплексное понимание процессов адсорбции и самоорганизации воды расширяет возможности контроля молекулярных систем на наноуровне и способствует развитию современной физики поверхности.

Заключение. Образование слоя льда на поверхности Au (111) представляет собой сложный физико-химический процесс, определяемый взаимодействием молекул воды между собой и с металлической подложкой. Несмотря на химическую инертность золота, молекулы воды способны формировать устойчивые и упорядоченные двумерные структуры за счет развития сети водородных связей. Экспериментальные исследования показывают, что геометрия и стабильность ледяных слоев зависят от температуры, степени покрытия и особенностей реконструкции поверхности Au (111). А также изучены десорбции молекул воды при малоэнергетической ионной бомбардировке и показаны механизмы десорбции их от поверхности. Полученные результаты имеют важное значение для фундаментального понимания процессов адсорбции и фазовых переходов в низкоразмерных системах, а также могут быть использованы при разработке функциональных поверхностей и наноструктурированных материалов.

Список использованной литературы:

- (1). Verdaguer A., Sacha G.M., Bluhm H., Salmeron M. Molecular structure of water at interfaces: Wetting at the nanometer scale. Chemical Reviews. 2016, vol. 106, № 4, p. 1478–1510.
- (2). Michaelides A., Morgenstern K. Ice nanoclusters at hydrophobic metal surfaces. Nature Materials, 2017, vol. 6, p. 597–601.
- (3). Morgenstern K., Michely T., Comsa G. Scanning tunneling microscopy studies of ice formation on metal surfaces. Surface Science. 2012, vol. 497, p. 1–13.
- (4). Thürmer K., Bartelt N.C. Growth dynamics of ice on Pt (111). A molecular view. Physical Review B. 2018, vol. 77, 195425.
- (5). W.Ekstein. “Computer simulation of ion-solid collision”. Springer-Verlag, p. 341–348, 1991.
- (6). Евдокимов И.Н. “Взаимосвязь эффектов рассеяния и распыления при ионной бомбардировке поверхности кристаллов”, Поверхность, №8. с. 31–38, 1988.
- (7). Курнаев В.А., Машкова Е.С., Молчанов В.М. “Отражения легких ионов от поверхности твердого тела”, Москва, 1985, с. 192.
- (8). “Sputtering by Particle Bombardment II”. Ed.by R. Behrisch. Berlin–Heidelberg–New York–Tokyo: Springer–Verlag, 1983.
- (9). Frenkel D., Smit B. “Understanding molecular simulation”. Academic Press. Amsterdam, 2001, ISBN 0-12-267351-4.
- (10). Schlick T. “Molecular modeling and simulation”. Springer. Amsterdam, 2002. ISBN 0-387-95404-X.

Kurbanov Davron Shavkatovich (Urgench State University named after Abu Rayhon Beruni, senior lecturer; davronkurbanow89@gmail.com),

Yakubov Komlijon Ruzmetovich (Urgench State University named after Abu Rayhon Beruni, associate professor),

Bazarbayev Rustam Bahrambayevich (Urgench State University named after Abu Rayhon Beruni, PhD, associate professor),

Rakhimboyev Rakhmatjon Shavkat oğlu (PhD student, Urgench State University named after Abu Rayhon Beruni)

IMPACT OF Fe DOPING ON THE ELECTRONIC STRUCTURE OF KAOLINITE

Annotation. Hybrid functional density functional theory calculations were employed to investigate the effect of iron (Fe) doping on the electronic properties of kaolinite ($Al_2Si_2O_9H_4$). The results show that pristine kaolinite has a wide band gap of 6.24 eV, which significantly decreases to 2.8 eV when Fe is introduced at a concentration of 25% relative to silicon atoms (2.94% of total atoms). Density of states analysis reveals that Fe d-orbitals are primarily responsible for the band gap reduction. Bader charge and electron localization analyses indicate a decrease in electron density around oxygen atoms bonded to iron. As a result, Fe doping induces semiconducting behavior and enhances photosensitivity, suggesting potential applications in solar energy conversion, photocatalysis, and sensor technologies.

Key words: Kaolin, DFT, VASP, PBE, GGA, PAW, HSE06

KAOLIN ELEKTRON TUZILISHIGA Fe KIRITMASINING TA’SIRI

Annotatsiya. Ushbu ishda gibrid funksional zichlik funksional nazariyasi asosida temir (Fe) dopingi kaolinit ($Al_2Si_2O_9H_4$)ning elektron xususiyatlariga ta’siri o’rganildi. Sof kaolinitning tarmoqli oralig’i 6.24 eV bo’lib, Fe dopingi 25% (Si atomlariga nisbatan) kiritilganda u 2.8 eVgacha kamayadi. Holatlar zichligi tahlili tarmoqli oralig’ining qisqarishida Fe ning d-orbitallari asosiy rol o’ynashini ko’rsatdi. Bader zar-

yad va elektron lokalizatsiya tahlillari temir bilan bog'langan kislorod atomlari atrofida elektron zichligining kamayganligini tasdiqlaydi. Natijada, Fe bilan doplangan kaolinit yarimo'tkazgich xususiyatlariga ega bo'lib, fotosensitivligi ortadi va uni quyosh energetikasi, fotokataliz hamda sensor texnologiyalarida qo'llash imkonini beradi.

Kalit so'zlar: Kaolin, DFT, VASP, PBE, GGA, PAW, HSE06.

ВЛИЯНИЕ ЛЕГИРОВАНИЯ FE НА ЭЛЕКТРОННУЮ СТРУКТУРУ КАОЛИНА

Аннотация. В работе с использованием гибридных функционалов теории функционала плотности исследовано влияние легирования железом (Fe) на электронные свойства каолинита ($\text{Al}_2\text{Si}_2\text{O}_5\text{H}_4$). Установлено, что ширина запрещённой зоны чистого каолинита составляет 6.24 эВ и уменьшается до 2.8 эВ при введении Fe в концентрации 25% по отношению к атомам кремния. Анализ плотности состояний показал, что уменьшение запрещённой зоны обусловлено d-орбиталями Fe. Результаты анализа зарядов по Бадеру и локализации электронов указывают на снижение электронной плотности вокруг атомов кислорода, связанных с железом. В результате легирования материал приобретает полупроводниковые свойства и повышенную фоточувствительность, что делает его перспективным для применения в солнечной энергетике, фотокатализе и сенсорных технологиях

Ключевые слова: Каолин, DFT, VASP, PBE, GGA, PAW, HSE06.

Introduction. In modern materials physics and chemistry, clay minerals, particularly kaolin ($\text{Al}_2\text{Si}_2\text{O}_5\text{H}_4$), are widely used due to their unique structural and chemical properties. Kaolin is a natural white clay, and its crystal structure consists of aluminosilicate layers [1]. Modifying the electronic properties of this material, particularly by reducing its band gap value, has expanded its application possibilities in important technological areas such as semiconductors, photocatalysis, and sensors [2].

Doping with transition metal ions is considered an effective method for changing the electronic, optical and magnetic properties of materials. Among these, Iron (Fe) is of particular interest. More specifically, it can exist in various oxidation states and significantly changes its electronic properties when introduced into the kaolin structure [3]. Fe-doped kaolin is considered a promising material for many practical applications such as reducing environmental pollution, catalysts and light absorption systems [4].

Modern computational methods, especially density functional theory (DFT), allow the study of fundamental properties of clay minerals at the atomistic level [5]. Hybrid functionals, particularly HSE06, are of special importance for accurately calculating the band gap values of materials. Standard DFT methods often underestimate band gap values [6].

In this research, we studied the changes in the electronic properties of kaolin by doping it with iron atoms. Our main focus was on the changes in electronic localization, Bader charge distribution, and band gap values of Fe-doped kaolin. Understanding these changes opens up possibilities for expanding the practical applications of kaolin-based materials and creating materials with new functional properties [7].

Using DFT calculations performed with the Vienna Ab-initio Simulation Package (VASP), the crystal structure, electronic properties of kaolin, and changes resulting from Fe doping were analyzed in detail. The research results have wide-ranging practical significance, expanding the possibilities of using kaolin-based materials in areas such as photocatalysis, gas sensors, and solar energy utilization [8,9,10].

Computational Methodology. The computations were executed with the Vienna Ab-initio Simulation Package (VASP6.5), with structural optimization conducted via the Projector Augmented Wave (PAW) method, parameterized by Perdew, Burke, and Ernzerhof (PBE), employing the generalized gradient approximation (GGA). The DFT-D3 method was incorporated to account for Van der Waals interactions during structure optimization. For band gap calculations, the Heyd-Scuseria-Ernzerhof 2006 (HSE06) hybrid functional was used. The cutoff energy was 620 eV. For system geometry optimization, force convergence of 0.02 eV/Å and energy convergence of 10^{-5} eV were used. For Brillouin zone sampling, gamma-centered k-point grids of $4 \times 3 \times 2$ were used [11,12,13,14,15]. Calculations were performed using the above criteria for both before and after Fe doping of kaolinite.

Results and discussion. The structure of kaolinite ($\text{Al}_2\text{Si}_2\text{O}_5\text{H}_4$) was optimized according to established criteria. Structural optimization utilizing the Perdew-Burke-Ernzerhof (PBE) functional yielded lattice parameters and angular values of $a=5.1756$ Å, $b=7.3398$ Å, $c=8.98$ Å, $\alpha=91.70^\circ$, $\beta=89.80^\circ$, and $\gamma=105.10^\circ$, which demonstrated excellent agreement with experimental results [2]. Subsequent optimization following iron incorporation as an impurity resulted in modified lattice parameters and angular values of $a=5.17886$ Å, $b=7.361$ Å, $c=9.027$ Å, $\alpha=91.44^\circ$, $\beta=90.25^\circ$, and $\gamma=105.18^\circ$ (Fig.1). These structural modifications induced significant alterations in charge transfer mechanisms, electron localization patterns, and electronic band structure of the material.

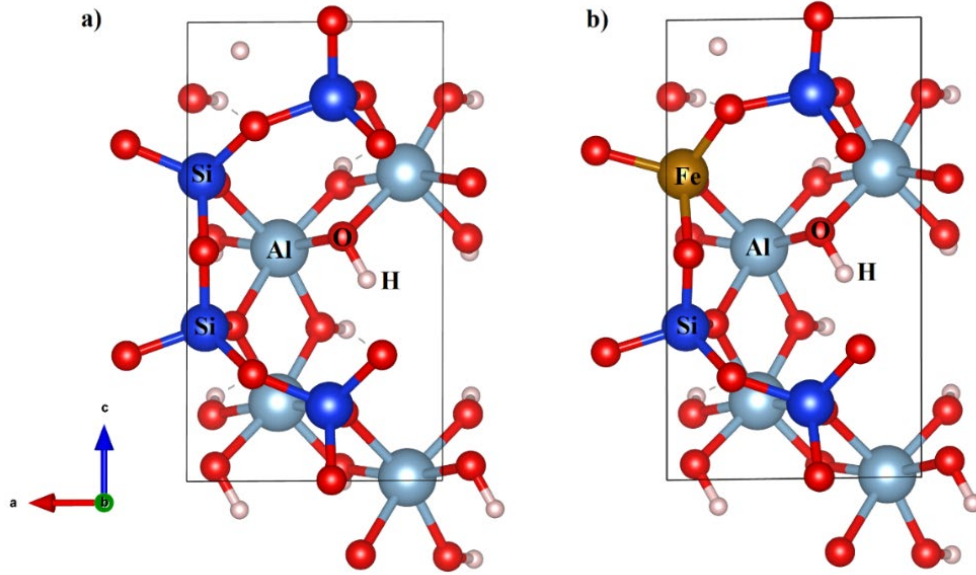

Fig 1. Optimized structures of kaolinite before (a) and after (b) Fe doping.

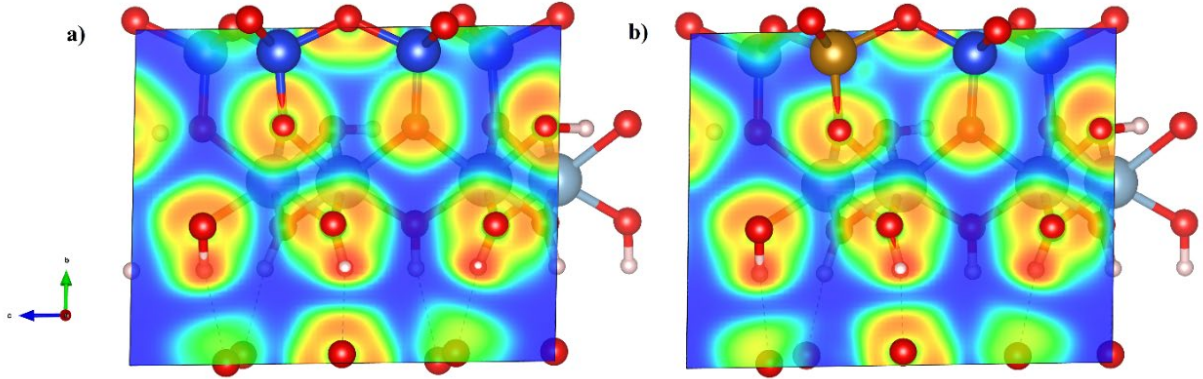

Fig 2. Electron localization distribution in kaolinite before (a) and after (b) Fe doping.

Electron localization, Bader charge analysis, and band structure were calculated using the HSE06 hybrid functional for the state before and after iron doping. When examining the electron localization and Bader charge analysis, we observe that after iron doping, the electron acceptance of oxygen atoms that formed bonds with iron was reduced. This phenomenon is attributable to iron's larger ionic radius compared to silicon and its diminished electron-donating capacity. The validity of these hypotheses is further corroborated by Bader charge calculations, which revealed that in the pristine structure (case a), the charge distribution was Si(+3.22e)–O(–1.62e), whereas in the Fe-doped structure (case b), the distribution shifted to Fe(+1.67e)–O(–1.11e) (Fig. 2, 3). These findings indicate that iron transfers fewer electrons to oxygen compared to silicon. The incomplete participation of iron's valence electrons in bonding resulted in reduced electron localization around the oxygen atoms (Fig. 2, 3).

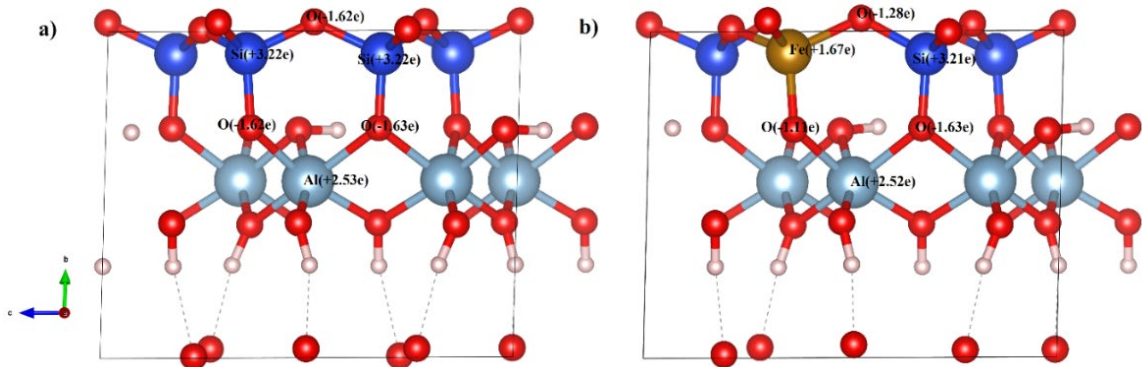

Fig 3. Bader charge analysis of kaolinite before (a) and after (b) Fe doping.

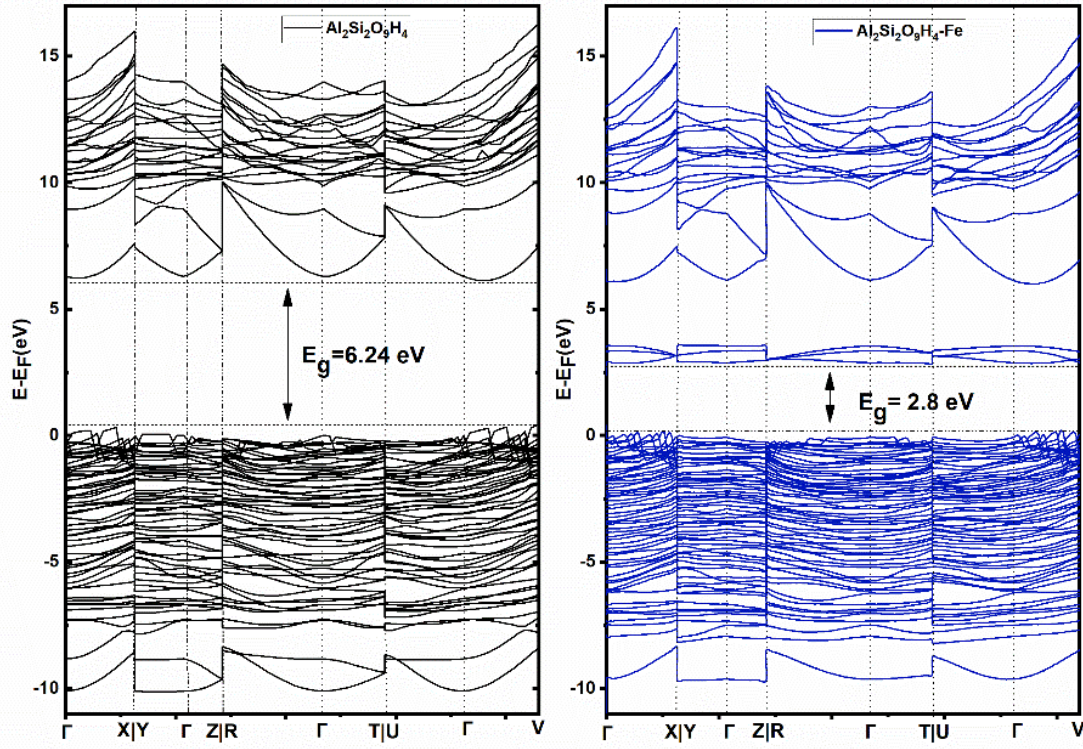

Fig 4. Band structure of kaolinite before (a) and after (b) Fe doping.

Before Fe doping, the calculated band gap of kaolin was 6.24 eV [2]. After iron doping, the band gap value dropped sharply. The resulting band gap value became equal to 2.8 eV. The large number of valence electrons in iron causes the appearance of additional electron levels in the lower part of the conduction band. As a result, electrons with less energy quickly transfer from the valence band to the conduction band. After the introduction of iron, the distance between kaolin atoms increased significantly. As a result, the lattice constant also increased. This additionally contributed to the decrease in the band gap[16,17].

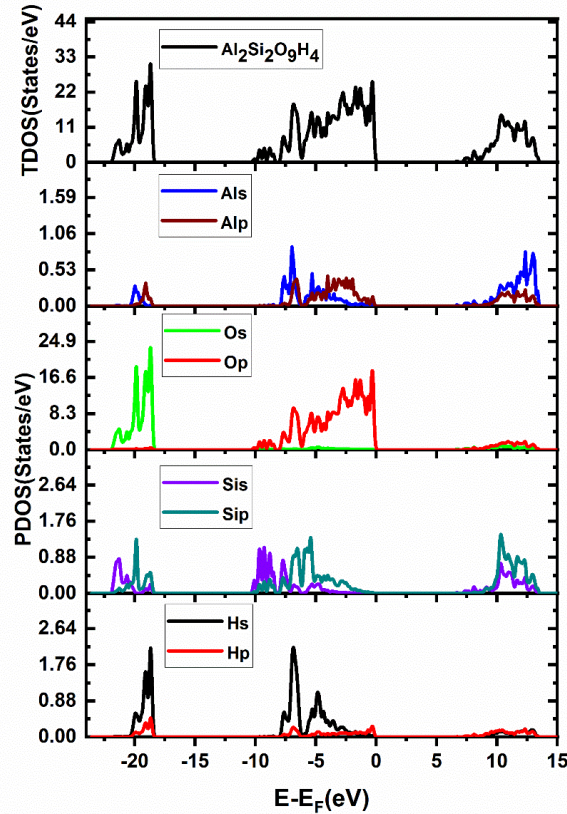

Fig 5. Density of full and partial electronic states before adding Fe to kaolin.

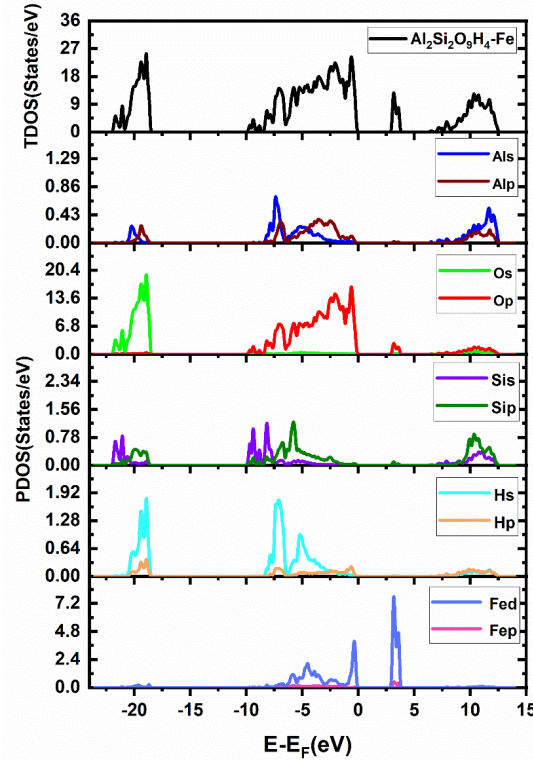

Fig 6. Density of full and partial electronic states after the introduction of Fe into kaolin.

When we look at the density of complete and partial electron states in the state before the introduction of iron into kaolin, we see that the electron states in the conduction band are mainly created by the s orbitals of aluminum and silicon and the p orbitals of oxygen. In the upper part of the valence band, we see that the number of electron states in the p orbital of oxygen has increased. This indicates that oxygen has accepted electrons. When iron is introduced, an additional electron state appears in the forbidden band. This electron state is created by the d orbital of iron and the p orbital of oxygen (Fig. 5, 6).

Conclusion. Electron localization, bader charge, band gap change and density of electronic states were determined for the states before and after Fe doping of kaolin. In particular, the electron acceptance of oxygen that formed bonds with iron decreased. Electron localization analysis revealed that the electron cloud has shrunk. The results obtained in the Bader charge analysis also confirmed this. Before iron was introduced, the electron acceptance of oxygen was equal to O(-1.62e), after iron was introduced, it became O(-1.11e). The band gap was 6.28 eV before iron was introduced, and became equal to 2.8 eV after iron was introduced. The fact that the band gap is 2.8 eV indicates that it can be used as a semiconductor. The reduction of the band gap was found to be caused by the d orbital of Fe by determining the density of electronic states. These important fundamental results obtained in atomistic calculations serve as an important foundation for increasing the possibility of application in modern electronic devices, highly sensitive gas sensors, semiconductors, photocatalysis and solar energy utilization.

References:

- (1). Murray HH. Applied clay mineralogy: occurrences, processing and applications of kaolins, bentonites, palygorskite-sepiolite, and common clays. Elsevier, 2006.
- (2). Nisar J., Topalian Z., De Sarkar A., Österlund L., Ahuja R. Optical gap and native point defects in kaolinite studied by the GGA-PBE, HSE functional, and GW approaches. Physical Review B. 2011;84(7):075135.
- (3). Fu L., Yang H. Structure and electronic properties of transition metal doped kaolinite nanoclay. Nanoscale Research Letters. 2017, 12(1), p. 411.
- (4). Chen M., Yang T., Han J, et al. The Application of Mineral Kaolinite for Environment Decontamination: A Review. Catalysts. 2023, 13(1), p. 123.
- (5). Richard N., Zalutskii AA. et al. Local Environments in Iron-Bearing Clay Minerals by DFT Approaches. Applied Clay Science. 2021;214:106277.
- (6). Apaolaza-Goikoetxea A., Richard N., Rendtorff NM., Gil Rebaza AV. The study of their structural and electronic properties by DFT methods. Applied Clay Science. 2022, 218, 106404.
- (7). Zhao J., Qin X., Wang J., He M. Effect of Mg (II) and Na(I) doping on the electronic structure and mechanical properties of kaolinite. Minerals. 2020, 10(4), p. 368.

- (8). Fakhri M.A., Abdallah B. et al. Enhancing photocatalytic performance of kaolin clay: an overview of treatment strategies and applications. *Journal of Materials Science*. 2023, 58, pp. 18123-18147.
- (9). Cuong N.D., Hoa N.D. et al. Thermally reduced kaolin-graphene oxide nanocomposites for gas sensing application. *Scientific Reports*. 2015, 5, p. 7676.
- (10). Chen Y., Wen L., Chen J., Luo H., Liu J. In situ growth of g-C₃N₄ on clay minerals of kaolinite, sepiolite, and talc for enhanced solar photocatalytic energy conversion. *Applied Clay Science*. 2022, 216, p. 106337.
- (11). Blöchl P.E. Projector augmented-wave method. *Physical Review B*. 1994;50(24):17953-17979.
- (12). Perdew J.P., Burke K., Ernzerhof M. Generalized gradient approximation made simple. *Physical Review Letters*. 1996, 77(18), p. 3865–3868.
- (13). Grimme S., Antony J., Ehrlich S., Krieg H. A consistent and accurate ab initio parametrization of density functional dispersion correction (DFT-D) for the 94 elements H-Pu. *The Journal of Chemical Physics*. 2010, 132 (15), p. 154104.
- (14). Heyd J., Scuseria G.E., Ernzerhof M. Hybrid functionals based on a screened Coulomb potential. *The Journal of Chemical Physics*. 2003, 118(18), pp. 8207–8215.
- (15). Kresse G., Furthmüller J. Efficient iterative schemes for ab initio total-energy calculations using a plane-wave basis set. *Physical Review B*. 1996, 54(16), pp. 11169–11186.
- (16). David L. Bish. Rietveld Refinement of the Kaolinite Structure at 1.5 K. *Clays and Clay Minerals*, Volume 41, Issue, December 1993, pp. 738 – 744. DOI: <https://doi.org/10.1346/CCMN.1993.0410613>
- (17). Eman A., Alghamdi, Refka Sai. Impact of alloying iron pyrite by ruthenium on its band gap values and its insight to photovoltaic performance. *Heliyon*. 2023 Sep 19;9(10):e20270. doi: 10.1016/j.heliyon.2023.e20270

**Sharipova Shohista Bakbergan qizi (Teacher at Urgench State University named after Abu Rayhan Beruni),
Bozorboyeva Shoirra Shavkatovna (Student at Urgench State University named after Abu Rayhan Beruni; e-mail: shshb1990@gmail.com)**

UNSTATIONARY FLOW OF MAXWELLIAN FLUID IN A CYLINDRICAL PIPE: ANALYTICAL SOLUTION

Annotation. *This study addresses the analytical problem of the unsteady flow of a rheologically complex fluid, specifically a Maxwellian fluid, within a cylindrical pipe under the influence of a constant pressure gradient. While stationary and oscillatory flows have been extensively studied, the transition processes in unsteady flows—where the fluid shifts from rest to a specific motion state—require deeper analytical exploration. This research aims to fill the scientific gap in theoretical models for non-stationary processes, which is vital for applications in biomedical engineering and hydraulic reliability.*

Keywords: *Maxwell's fluid, unsteady flow, cylindrical pipe, Laplace–Carson transform, Bessel functions, relaxation time, Poiseuille flow.*

SILINDRSIMON QUVURDA MAKSELV SUYUQLIGINING NOSTATSIONAR OQIMI: ANALITIK YECHIM

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqot reologik jihatdan murakkab suyuqlik, xususan, Maxwell fluidning doimiy bosim gradienti ta'sirida silindrsimon quvur ichidagi nostatsionar oqimining analitik masalasini ko'rib chiqadi. Statsionar va tebranishli oqimlar yetarlicha o'rganilgan bo'lsa-da, nostatsionar oqimlarda, ya'ni suyuqlikning tinch holatdan ma'lum harakat holatiga o'tish jarayonlari chuqurroq analitik tahlilni talab etadi. Mazkur tadqiqot nostatsionar jarayonlar uchun nazariy modellar sohasidagi ilmiy bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan bo'lib, bu yo'nalish biotibbiyot muhandisligi hamda gidravlik tizimlar ishonchiligi uchun muhim ahamiyat kasb etadi.*

Kalit so'zlar: *Maksvel suyuqligi, nostatsionar oqim, silindrsimon quvur, Laplace–Carson transform, Bessel functions, relaksatsiya vaqti, Poiseuille flow.*

НЕСТАЦИОНАРНОЕ ТЕЧЕНИЕ МАКСВЕЛЛОВСКОЙ ЖИДКОСТИ В ЦИЛИНДРИЧЕСКОЙ ТРУБЕ: АНАЛИТИЧЕСКОЕ РЕШЕНИЕ

Аннотация. *В данной работе рассматривается аналитическая задача нестационарного течения реологически сложной жидкости, в частности, Maxwell fluid – в цилиндрической трубе под действием постоянного градиента давления. Несмотря на то, что стационарные и колебательные течения были подробно исследованы, переходные процессы в нестационарных режимах, когда жидкость переходит из состояния покоя к определённому режиму движения, требуют более глубокого аналитического анализа. Настоящее исследование направлено на восполнение научного пробела в области теоретических моделей нестационарных процессов, что имеет важное значение для биомедицинской инженерии и обеспечения надёжности гидравлических систем.*

Ключевые слова: *максвелловская жидкость, нестационарное течение, цилиндрическая труба, Laplace–Carson transform, Bessel functions, время релаксации, Poiseuille flow.*

Introduction. The study of unsteady fluid flows is a fundamental aspect of modern fluid mechanics,

particularly when dealing with transitions between different states of motion. Unlike stationary flows, which remain constant over time, or oscillatory flows, which follow periodic functions, unsteady flows involve complex temporal changes that occur during the transition of a fluid from one state to another. Understanding these transitions is crucial for ensuring the reliability and efficiency of various hydraulic and technical systems. Historically, significant research has been conducted on the unsteady flow of Newtonian fluids in channels and pipes. Early experimental work, such as that by Richardson (1929), revealed that velocity profiles in oscillatory motion differ fundamentally from the classical stationary Poiseuille flow. Later, Womersley (1955) applied these concepts to biomechanics, modeling blood as a Newtonian fluid to study the circulatory system. Today, modeling blood and other biological fluids as viscous media is essential for medical diagnostics and the optimization of drug delivery systems. However, many real-world fluids, particularly in biomedical engineering and microfluidics, exhibit rheologically complex behavior that cannot be fully described by the Newtonian model. In devices such as microfluidic chips and pneumatic micropumps, hydrodynamic processes are often interpreted as laminar pulsating flows where the presence of an elasticity component significantly alters flow dynamics. Despite their importance, theoretical and mathematical models for non-stationary processes in such systems remain insufficiently developed, with existing research often limited to empirical results. The Maxwell model is one of the most effective frameworks for capturing the dual viscous and elastic nature of such fluids. The inclusion of a relaxation parameter in this model ensures that transient characteristics are qualitatively different from classical solutions.

Literature review. This paper aims to bridge the existing scientific gap by providing a detailed analytical solution for the unsteady flow of a Maxwellian fluid in a cylindrical pipe under a constant pressure gradient. Using the Laplace–Carson transformation, we investigate the influence of relaxation processes on velocity distribution, providing a theoretical foundation for the analysis of rheologically complex media in transition states. It can be noted that many scientific and practical studies have been conducted by domestic and foreign scientists on the issues of oscillatory and unsteady flows of Newtonian fluids in channels and pipes. In particular, in the research works [1,2], the unsteady and stationary oscillatory flows of viscous fluids in channels and pipes were sufficiently studied. For the first time, the characteristic features of the velocity profiles in the oscillatory flow of viscous fluids in cylindrical pipes were presented in the form of experimental results in the work [3]. In particular, it was found that the velocity distribution profile in the oscillatory flow is fundamentally different from the velocity distribution profile in the stationary Poiseuille flow. Later, such studies were carried out by Womersley [4] in his scientific research works on the oscillatory flow of viscous fluids, considering blood as a Newtonian fluid and applying it to the circulatory system of biomechanics.

The study of the dynamics of laminar, unsteady and oscillatory motion of blood by modeling it as a viscous fluid is a crucial methodological factor in the diagnosis of the vital activity of the human body from a mechanical point of view and in the optimization of drug delivery systems [5-6]. The practical significance of these studies is especially evident in improving the efficiency of microfluidic chips and pneumatic micropumps used in biomedical engineering [6,7]. The hydrodynamic processes in these devices are mainly interpreted as laminar pulsating flows in prismatic microchannels with a rectangular cross section.

In this section, a mathematical model describing the unsteady flow of a rheologically complex fluid in a cylindrical pipe, obeying the Maxwell model, is formulated. The following geometric and hydrodynamic assumptions are made in modeling the problem:

Coordinate system: Using a cylindrical coordinate system, z we direct the axis along the pipe axis, and the radius r We define it through.

Geometric dimensions: Pipe radius R The ratio of the pipe length to its radius is large enough $(L \gg R)$ Since the edge effects at the inlet and outlet of the flow and the transverse components of the velocity ($v_r = 0, v_\theta = 0$) is not taken into account.

Flow characteristics: The flow is considered one-dimensional and unsteady, and the velocity field depends only on the radial coordinate and time: $v = v(r, t)$ Under these conditions, the system of differential equations describing the unsteady motion of a rheologically complex fluid in a cylindrical pipe is expressed in a simplified form as follows:

$$\begin{cases} \rho \frac{\partial v_x}{\partial t} = -\frac{\partial p}{\partial x} + \frac{1}{r} \frac{\partial}{\partial r}(r\tau), \quad \tau = \alpha_1 \tau_1^0 + \alpha_2 \tau_2^0, \\ \tau_1^0 = \mu_1^0 \frac{\partial v_x}{\partial r}, \quad \theta \frac{\partial \tau_2^0}{\partial t} + \tau_2^0 = \mu_2^0 \frac{\partial v_x}{\partial r}, \quad \mu = \alpha_1 \mu_1^0 + \alpha_2 \mu_2^0 \end{cases}. \quad (1)$$

Here:

ρ – liquid density;

p – hydrodynamic pressure;

τ – test voltage;

θ – relaxation time of the liquid;

τ_1^0, μ_1^0 – Newtonian fluid tensile stress and dynamic viscosity coefficient;

τ_2^0, μ_2^0 – Maxwell fluid shear stress and dynamic viscosity coefficient;

t – time;

r – radial coordinate.

To solve this system of equations (1), it is necessary to formulate initial and boundary conditions. The initial time $t = 0$. At the moment the fluid is considered to be at rest throughout the entire pipe section [8, 9]. In this case, the velocity and shear stresses are assumed to be zero:

$$t = 0 \quad \frac{\partial v_x}{\partial r} = 0, \quad \frac{\partial p}{\partial x} = 0. \quad (2)$$

At positive values of time, the motion occurs under the influence of a constant pressure gradient, the boundary conditions for this case are defined as follows [10,11]:

- Viscosity condition: On the pipe wall ($r = R$) The fluid particles are stationary, meaning the velocity is zero.
- Symmetry condition: On the pipe axis ($r = 0$) the velocity profile has an extremum, i.e. the velocity gradient is zero.

$$v(R, t) = 0, \quad \left. \frac{\partial v}{\partial r} \right|_{r=0} = 0 \quad (3)$$

The system of equations (1) formed, together with the initial and boundary conditions (2) and (3), fully describes the unsteady hydrodynamic behavior of a rheologically complex fluid in a cylindrical pipe [12,13].

Research Methodology. To solve the system of partial differential equations (1) with the given initial and boundary conditions (2) and (3), we use the Laplace-Carson integral substitution. This method allows us to reduce the differential equation to an operator form by transferring the time-dependent functions to the domain of representations. Time variable (t) According to the definition of the Laplace-Carson transform on , it is optional $f(t)$ function description $\bar{f}(p)$ is defined by the following integral:

$$\bar{f}(p) = p \int_0^{\infty} e^{-pt} f(t) dt$$

To apply this substitution to system (3.1) and conditions (2)-(3), we use the following properties:

$$\text{For the derivative of a function: } L \left\{ \frac{\partial f}{\partial t} \right\} = p \bar{f}(p) - pf(0)$$

Considering the initial conditions: $t = 0$ at $v = 0$ and $\tau = 0$ Since , the initial values in the operator representation are zero.

As a result of the substitution (1), the system of differential equations with partial derivatives is obtained in radial coordinates r It turns into an ordinary differential equation with respect to . For this, we introduce the following integrals:

$$\bar{v}_x = p \int_0^\infty e^{-pt} v_x dt, \quad \bar{\tau}_{rx} = p \int_0^\infty e^{-pt} \tau_{rx} dt. \quad (4)$$

Here p – replacement parameter.

Based on the Laplace-Carson transformations, we use these relations to represent the quantities in equations (1) and the initial and boundary conditions in (2), (3):

$$\begin{aligned} \frac{\partial v_x}{\partial t} &\rightarrow p \bar{v}_x, & \frac{\partial v_x}{\partial r} &\rightarrow \frac{d \bar{v}_x}{dr} \\ \frac{\partial \tau_{rx}}{\partial t} &\rightarrow p \bar{\tau}_{rx}, & \frac{\partial p}{\partial x} &\rightarrow \frac{d \bar{p}}{dx}. \end{aligned} \quad (5)$$

With these substitutions, the system of equations (3.1) takes the following form in the figure:

$$\begin{cases} \frac{d \bar{\tau}}{dr} + \frac{1}{r} \bar{\tau} - \rho p \bar{v}_x = \frac{d \bar{p}}{dx}, & \tau = \alpha_1 \tau_1^0 + \alpha_2 \tau_2^0, \\ \tau_1^0 = \mu_1^0 \frac{\partial \mathcal{G}_x}{\partial r}, & \theta \frac{\partial \tau_2^0}{\partial t} + \tau_2^0 = \mu_2^0 \frac{\partial v_x}{\partial r}, & \mu = \alpha_1 \mu_1^0 + \alpha_2 \mu_2^0 \end{cases}. \quad (6)$$

Now from the second, third and fourth equations of the system of equations (6) $\bar{\tau}_{rx}$ we find:

$$\bar{\tau}(r) = m \left(\frac{a_1 \mu_1^0}{\mu} + \frac{a_2 \mu_2^0}{\mu} \frac{1}{1 + p\theta} \right) \frac{\partial v_x}{\partial r} = \mu \mu^*(p) \frac{\partial v_x}{\partial r} \quad (7)$$

$$\text{Here } \bar{\mu}(p) = \mu \left(\frac{\alpha_1 \mu_1^0}{\mu} + \frac{\alpha_2 \mu_2^0}{\mu} \frac{1}{1 + p\theta} \right).$$

Substituting the defined expression (3.7) into equation (3.6), we get

$$\frac{d^2 \bar{v}_x}{dr^2} + \frac{1}{r} \frac{d \bar{v}_x}{dr} - \frac{\rho p}{\bar{\mu}(p)} \bar{v}_x = \frac{1}{\bar{\mu}(p)} \frac{d \bar{p}}{dx} \quad (8)$$

We form equation (8). The resulting equation (8) is a second-order homogeneous ordinary differential equation. To solve this equation, first its homogeneous part is solved, and then its heterogeneous part is solved. Therefore, we look for the solution of equation (8) as two solutions in the following form:

$$\bar{v}_x = \bar{v}_x^{-1} + \bar{v}_x^*.$$

Then the homogeneous part of equation (8) has the following form,

$$\frac{d^2 \bar{v}_x^{-1}}{dr^2} + \frac{1}{r} \frac{d \bar{v}_x^{-1}}{dr} - \frac{\rho p}{\bar{\mu}(p)} \bar{v}_x^{-1} = 0$$

its fundamental solutions consist of the following Bessel functions:

$$I_0(\kappa r), \quad K_0(\kappa r).$$

Solution of the non-homogeneous part $\bar{v}_x^* = A$ We are looking for a constant quantity. Substituting

this quantity into equation (8), we obtain the following equation: $-\frac{\rho p}{\bar{\mu}(p)} A = \frac{1}{\bar{\mu}(p)} \frac{d \bar{p}}{dx}$. And from this

$$A \text{ We determine the size: } A = -\frac{1}{\rho p} \frac{d \bar{p}}{dx}.$$

Using these solutions, we determine the general solution of equation (8) in the following form:

$$\bar{v}_x(r) = C_1 I_0(\kappa r) + C_2 K_0(\kappa r) - \frac{1}{\rho p} \frac{d \bar{p}}{dx}. \quad (9)$$

Here $K_0(\kappa r)$ function $r = 0$ tends to infinity when . Therefore, to obtain a finite solution, $C_2 = 0$ must be. Then the solution to (9) will be as follows:

$$\bar{v}_x(r) = C_1 I_0(\kappa r) - \frac{1}{\rho p} \frac{d\bar{p}}{dx}. \quad (10)$$

C_1 To find the value of the unknown coefficient, we use the condition that the fluid movement on the pipe wall is zero, i.e. $r = R$ when $v = 0$ will be:

$$0 = C_1 I_0(\kappa R) - \frac{1}{\rho p} \frac{d\bar{p}}{dx}.$$

From this C_1 we find the unknown coefficient:

$$C_1 = \frac{\frac{1}{\rho p} \frac{d\bar{p}}{dx}}{I_0(\kappa R)}.$$

By substituting this value into the solution (10), the following resulting solution is obtained:

$$\bar{v}_x(r) = \frac{1}{\rho p} \left(-\frac{d\bar{p}}{dx} \right) \left[1 - \frac{I_0(\kappa r)}{I_0(\kappa R)} \right]. \quad (11)$$

Here— κ a parameter that describes the rheological and inertial properties of a medium

$$\kappa = \sqrt{\frac{\rho p}{\mu(p)}}.$$

The abstract argument Bessel function in the solution of (11) can be expressed by this relation $I_n(x) = (-i)^n J_n(ix)$ We substitute it into a Bessel function with real arguments and obtain the following solution:

$$\bar{v}_x(r) = \frac{1}{\rho} \frac{1}{p} \left(-\frac{dp}{dx} \right) \left(1 - \frac{J_0(i\kappa r)}{J_0(i\kappa R)} \right). \quad (12)$$

The resulting solution (12) is the solution of equation (6) in the image, and to find its real solution, we use the Laplace-Carson transformation formula:

$$v_x(r, t) = \frac{1}{2\pi i} \int_{\sigma-i\infty}^{\sigma+i\infty} e^{pt} \frac{1}{\rho p} \left(-\frac{dp}{dx} \right) \left(1 - \frac{J_0(i\kappa r)}{J_0(i\kappa R)} \right) \frac{dp}{p}. \quad (13)$$

To calculate the integral of (13) with a complex variable, we use the fact that this integral is a Laplace integral and, taking into account that the function under the integral is a meromorphic function, we determine its special points.

These special points are:

$$p = 0, \quad s = -v \frac{\bar{p}_{1,n}}{R^2}, \quad p = -v \frac{\bar{p}_{2,n}}{R^2}.$$

Here $\bar{p}_{1,n}$, $\bar{p}_{2,n}$ values $J_0(i\kappa R) = 0$ solutions of the transcendental equation.

Therefore, we find the value of the integral (13) using the theory of residues. The special points at these values consist only of simple poles. Therefore, we use the expansion of the meromorphic function into a simple fraction. To do this, we write the expression under the integral in fractional form in this form:

$$\frac{F_1(p)}{F_2(p)} = \frac{1}{\rho p} \left(-\frac{dp}{dx} \right) \frac{(J_0(i\kappa R) - J_0(i\kappa r)) e^{pt}}{J_0(i\kappa R)} \frac{1}{p} = \frac{C_0}{p} + \sum_{k=1}^2 \frac{C_{kn}}{p - p_{kn}}. \quad (14)$$

$$F_1(p) = \left(-\frac{dp}{dx} \right) (J_0(i\kappa R) - J_0(i\kappa r)) e^{pt}; \quad F_2(p) = \rho p^2 J_0(i\kappa R)$$

Here C_0 To find the remainder, multiply both sides of equation (14) by p We multiply by and p We calculate this limit by trying to zero:

$$C_0 = \lim_{s \rightarrow 0} \frac{p F_1(p)}{F_2(p)} = \lim_{s \rightarrow 0} \frac{p \left(-\frac{dp}{dx} \right) (J_0(i\kappa R) - J_0(i\kappa r)) e^{pt}}{\rho p^2 J_0(i\kappa R)} = \frac{1}{4\mu} \left(-\frac{\partial p}{\partial x} \right) R^2 \left(1 - \frac{r^2}{R^2} \right). \quad (15)$$

When calculating Bessel functions, its $J_0(x) = 1 - \left(\frac{x}{2} \right)^2 + \dots$ used to spread out in the visible row.

Now C_{in} To find (14), multiply both sides of equation (14) by $p - p_{in}$ multiplying by the expression, p what p_{in} We strive for the expression and calculate the limit:

$$C_{kn} = \lim_{p \rightarrow p_{kn}} \frac{F_1(p)}{\frac{F_2(p) - F_2(p_{kn})}{p - p_{kn}}} = \frac{F_1(p_{kn})}{F_2'(p_{kn})}. \quad (16)$$

Here p_{in} value $J_0(i\kappa R) = 0$ is found by finding a solution to the transcendental equation. It is known that, $\beta_n = i\kappa R$ and in this β_n $J_0(\beta_n) = 0$ was the solution of the equation. Now $\beta_n = i\kappa R$ from the equation p We find the values of , where $\nu = \frac{\mu}{\rho}$, we can say, p new parameter $p = -\frac{\nu}{R^2} \bar{p}$ We

determine it through. In that case $\bar{p}$ is determined from this equation:

$$(-\bar{p}) + \beta_n^2 \mu^*(\bar{p}) = 0, \quad (17)$$

here $\beta_n - J_0(x) = 0$ the roots of the equation.

Now

$$\mu^*(s) = \left(\frac{\alpha_1 \mu_1^0}{\mu} + \frac{\alpha_2 \mu_2^0}{\mu} \frac{1}{1 + p\theta} \right) \quad (18)$$

Using the fact that , we obtain the following transcendental equation:

$$\bar{p} = \beta_n^2 \left(\frac{\alpha_1 \mu_1^0}{\mu} + \frac{\alpha_2 \mu_2^0}{\mu} \frac{1}{1 - \bar{p} De} \right),$$

here $De = \frac{\nu\theta}{R^2}$.

From this equation, this quadratic equation follows:

$$\bar{p}^2 De - (1 + \bar{p} X \beta_n^2 De) \bar{p} + \beta_n^2 = 0. \quad (19)$$

There are two solutions to this equation, which are $\bar{p}_{1n}, \bar{p}_{2n}$ is defined in appearance as follows:

$$\bar{p}_{1,2} = \frac{1 + X \beta_n^2 De \pm \sqrt{1 + 2 \beta_n^2 De (X - 2) + X^2 \beta_n^4 De^2}}{2 De}. \quad (20)$$

Now $C_{kn} = \lim_{p \rightarrow p_{in}} \frac{F_1(p)}{\frac{F_2(p) - F_2(p_{kn})}{p - p_{kn}}} = \frac{F_1(p_{kn})}{F_2'(p_{kn})}$ we find the coefficient. To do this, first $F_1(p_{kn})$

and then $F'_2(p_{kn})$ It will be necessary to calculate .

It is known that $F_1(p) = \left(-\frac{dp}{dx}\right) \left(J_0(i\kappa R) - J_0(i\kappa r)\right) e^{pt}$, from this $p = -\frac{\nu}{R^2} \bar{p}_{kn}$ is, $\bar{p}_{kn}$ for $F_1(\bar{p}_{kn})$ will be equal to:

$$F_1(\bar{p}_{in}) = \sum_{n=1}^{\infty} \sum_{k=1}^2 \left(-\frac{dp}{dx}\right) \left(-J_0\left(\beta_n \frac{r}{R}\right)\right) e^{-\frac{\nu}{R^2} \bar{p}_{kn} t}.$$

Now $F'_2(p_{kn})$ We calculate . $F_2(p) = \rho p^2 J_0(i\kappa R)$ It is known that this expression κ We find the derivative of:

$$\begin{aligned} F'_2(p) &= 2\rho p J_0(i\kappa R) + \rho p^2 J'_0\left(i\sqrt{\frac{\rho p}{\mu_k(p)}} R\right) = 2\rho p J_0(\beta_n) + \rho p^2 J'_0(i\kappa R) = \\ &= \rho p^2 J'_0(i\kappa R) = -\rho p^2 J_1(\beta_n) (i\kappa R)'_s = -\rho p^2 J_1(\beta_n) \left(\frac{iR}{\sqrt{\nu}} \sqrt{\frac{p}{\mu^*(p)}}\right)'. \end{aligned}$$

Here $J'_0(x) = -J_1(x)$ It was noted that. $(i\kappa R)'_p$ The derivation of the expression was found in the previous paragraph. Using this, we derive this, here $(i\kappa R) = \beta_n$:

$$\begin{aligned} \left(\sqrt{\frac{p}{\mu^*(p)}}\right)'_p &= \frac{1}{2\left(\sqrt{\frac{p}{\mu^*(p)}}\right)} \left(\frac{p}{\mu^*(p)}\right)'_p = \frac{1}{2\left(\sqrt{\frac{p}{\mu^*(p)}}\right)} \frac{\mu^*(p) - p(\mu^*(p))'_s}{\mu^{*2}(p)}. \\ i\kappa R = \beta_n \text{ or } \frac{iR}{\sqrt{\nu}} \sqrt{\frac{p}{\mu^*(p)}} &= \beta_n \text{ was. From this } \sqrt{\frac{p}{\mu^*(p)}} = \beta_n \frac{\sqrt{\nu}}{iR}, \quad \mu^*(p) = -\frac{R^2 p}{\nu \beta_n^2} \end{aligned}$$

we find that is. Then

$$\begin{aligned} \frac{iR}{\sqrt{\nu}} \left(\sqrt{\frac{p}{\mu^*(p)}}\right)'_p &= \frac{iR}{\sqrt{\nu}} \frac{iR}{2\beta_n \sqrt{\nu}} \frac{\nu^2 \beta_n^4}{R^4 p^2} \left(\mu^*(p) - p(\mu^*(p))'_p\right)' = \\ &= -\frac{\nu \beta_n^3}{2R^2 p^2} \left(\mu^*(p) - p(\mu^*(p))'_p\right)'. \end{aligned}$$

Taking this into account, we get:

$$\begin{aligned} F'_2(p) &= -\rho p^2 J_1(\beta_n) \left(\frac{iR}{\sqrt{\nu}} \sqrt{\frac{p}{\mu^*(p)}}\right)' = \rho p^2 J_1(\beta_n) \frac{\nu \beta_n^3}{2R^2 p^2} \left(\mu^*(p) - p(\mu^*(p))'_p\right)' = \\ &= \rho J_1(\beta_n) \frac{\nu \beta_n^3}{2R^2} \left(\mu^*(p) - p(\mu^*(p))'_p\right)'. \end{aligned}$$

$$\text{Here } \mu^*(p) = \left(\frac{\alpha_1 \mu_1^0}{\mu} + \frac{\alpha_2 \mu_2^0}{\mu} \frac{1}{1+p\theta}\right) \text{ and } \mu^{*'}(\bar{p}) = -\frac{\alpha_2 \mu_2^0}{\mu} \frac{\theta}{(1+p\theta)^2} \text{ considering that,}$$

then

$$\mu^*(p) = X + Z \frac{1}{1+p\theta}; \mu^{*'}(p) = \frac{-\theta Z}{(1+p\theta)^2},$$

$$\mu^*(p) - p\mu^{*'}(p) = X + Z \frac{1}{1+p\theta} - \frac{-p\theta Z}{(1+p\theta)^2} = \frac{1+2\theta p + \theta^2 p^2 X}{(1+p\theta)^2}$$

is formed. And from this

$$F_2'(\bar{p}) = \rho J_1(\beta_n) \frac{\nu \beta_n^3}{2R^2} \left(\mu^*(\bar{p}) - \bar{p} \left(\mu_k^*(\bar{p}) \right)'_{\bar{p}} \right) = \rho J_1(\beta_n) \frac{\nu \beta_n^3}{2R^2} \frac{1+2\theta p + \theta^2 p^2 X}{(1+p\theta)^2}$$

It follows that this is the value found. $\bar{p}$ of p_{kn} If we sum them by their values, then $F_2'(\bar{p})$ This value is generated for:

$$F_2'(\bar{p}_{kn}) = \sum_{n=1}^{\infty} \sum_{k=1}^2 \rho J_1(\beta_n) \frac{\nu \beta_n^3}{2R^2} \frac{1-2De\bar{p}_{kn} + De^2\bar{p}_{kn}^2 X}{(1-De\bar{p}_{kn})^2}.$$

Found $F_1(\bar{p})$ and $F_2'(\bar{p})$ values $C_{kn} = \frac{F_1(p_{kn})}{F_2'(p_{kn})}$ putting it in equality, $C_{k,in}$ we find:

$$C_{kn} = \frac{F_1(p_{kn})}{F_2'(p_{kn})} = \sum_{n=1}^{\infty} \sum_{k=1}^2 \frac{2R^2 \left(-\frac{dp}{dx} \right) \left(-J_0 \left(\beta_n \frac{r}{R} \right) \right) e^{-\frac{\nu}{R^2} \bar{p}_{kn} t}}{J_1(\beta_n) \mu \beta_n^3 \frac{1-2De\bar{p}_{kn} + De^2\bar{p}_{kn}^2 X}{(1-De\bar{p}_{kn})^2}}.$$

C_0 and C_{kn} Considering the values of the coefficients, the solution to the equation is determined as follows:

$$v_x(r,t) = \frac{1}{4\mu} \left(-\frac{\partial p}{\partial x} \right) R^2 \left(1 - \frac{r^2}{R^2} - 8 \sum_{n=1}^{\infty} \sum_{k=1}^2 \frac{J_0 \left(\beta_n \frac{r}{R} \right) e^{-\frac{\nu}{R^2} \bar{p}_{kn} t}}{J_1(\beta_n) \beta_n^3 \frac{1-2De\bar{p}_{kn} + De^2\bar{p}_{kn}^2 X}{(1-De\bar{p}_{kn})^2}} \right). \quad (21)$$

Analysis and results. Here, we first analyze the transition process in a Newtonian fluid in particular, and then analyze the transition processes in the motion of a mixture in general.

To perform Newtonian fluid analysis, the relaxation coefficient is set to zero. $De \rightarrow 0$, from the formula (21) we obtain:

$$\begin{aligned} \lim_{EL \rightarrow 0} v_x(r,t) &= \lim_{De \rightarrow 0} \left(\frac{1}{4\mu} \left(-\frac{\partial p}{\partial x} \right) R^2 \left(1 - \frac{r^2}{R^2} - \right. \right. \\ &\quad \left. \left. - 8 \sum_{n=1}^{\infty} \sum_{k=1}^2 \frac{J_0 \left(\beta_n \frac{r}{R} \right) e^{-\frac{\nu}{R^2} \bar{p}_{kn} t}}{J_1(\beta_n) \beta_n^3 \frac{1-2De\bar{p}_{kn} + De^2\bar{p}_{kn}^2 X}{(1-De\bar{p}_{kn})^2}} \right) \right) = \\ &= \frac{1}{4\mu} \left(-\frac{\partial p}{\partial x} \right) R^2 \left(1 - \frac{r^2}{R^2} - 8 \sum_{n=1}^{\infty} \frac{J_0 \left(\beta_n \frac{r}{R} \right) e^{-\frac{\nu}{R^2} \beta_n^2 t}}{J_1(\beta_n) \beta_n^3} \right), \end{aligned} \quad (22)$$

$$\frac{v_x(0,t)}{v_x(0)} = \left(1 - 8 \sum_{n=1}^{\infty} \frac{e^{-\frac{\nu}{R^2} \beta_n^2 t}}{J_1(\beta_n) \beta_n^3} \right).$$

It is not difficult to see that this solution is identical to the solution in [14,15]. As the relaxation coefficient approaches zero, the Maxwell model transitions to a Newtonian fluid. In this case, the solution obtained corresponds to the unsteady solution of the classical Poiseuille flow.

Conclusion. In this work, the problem of unsteady flow of a rheologically complex fluid obeying the Maxwell model under the influence of a constant pressure gradient in a cylindrical pipe was formulated mathematically and its analytical solution was obtained. Using Laplace–Carson transformations, the initial-boundary problem was solved, and the distribution of the velocity field in time and radial coordinates was expressed by Bessel functions. It is shown that the obtained general solution is reduced to the classical unsteady Poiseuille flow solution known for Newtonian fluids when the relaxation parameter tends to zero. This confirms the correctness and physical adequacy of the solution. It is also found that the elastic properties of the Maxwell model have a significant impact on the flow dynamics in unsteady processes. The analytical expressions obtained as a result serve as a reliable theoretical basis for a deep analysis of the processes of transition of rheologically complex fluids from unsteady to steady states, the influence of the Deborah number and other dimensionless parameters in the subsequent stages. The analytical results of this problem will be considered in detail in a separate study in the next work.

References:

- [1]. Astarita G., & Marrucci G. (1974). *Principles of Non-Newtonian Fluid Mechanics*. McGraw-Hill, 309 p.
- [2]. Navruzov K., Rajabov S., & Ashirov M. (2023). "Mathematical modeling of hydrodynamic resistance in an oscillatory flow of a viscoelastic fluid". *E3S Web of Conferences*, 401 p.
- [3]. Navruzov K., Sharipova Sh. (2024). "Oscillatory flow of rheological complex fluid in a flat channel". *E3S Web of Conferences*, 508 p.
- [4]. Navruzov K., Sharipova Sh.B. (2023). "Tangential shear stress in an oscillatory flow of a viscoelastic incompressible fluid in a plane channel". *Fluid Dynamics*, 58(3), 360–370 p.
- [5]. Navruzov K., Begjanov A., Sharipova Sh., & Jumaev J. (2023). "Study of oscillatory flows of a viscoelastic fluid in a flat channel based on the generalized Maxwell model". *Russian Mathematics*, 67(8), 27–35 p.
- [6]. Womersley J.R. (1955). "Method for the calculation of velocity, rate of flow and viscous drag in arteries when the pressure gradient is known". *The Journal of Physiology*, 127(3), p. 553–563.
- [7]. Loitsyanskiy L.G. (2003). *Mechanics of Liquids and Gases*. Drofa, 840 p.
- [8]. Slezkin N.A. (1955). *Dynamics of a Viscous Incompressible Fluid*. Gostekhizdat, 520 p.
- [9]. Casanellas, L., & Ortín J. (2011). "Laminar oscillatory flow of Maxwell and Oldroyd-B fluids". *Journal of Non-Newtonian Fluid Mechanics*, 166, 1315–1326 p.
- [10]. Vinogradov G.V., & Malkin A.Y. (1977). *Rheology of Polymers*. Khimiya, 144 p.
- [11]. Valueva E.P., & Purdin M.S. (2015). "Hydrodynamics and heat transfer of pulsating laminar flow in channels". *Thermal Engineering*, (9), p. 24–33.
- [12]. Akilov Zh.A., Dzhabbarov M.S., & Khuzhayorov B.Kh. (2021). "Tangential Shear Stress under the Periodic Flow of a Viscoelastic Fluid in a Cylindrical Tube". *Fluid Dynamics*, 56(2), 189–199 p.
- [13]. Lyapidevski V.Y., & Pukhnachev V.V. (2013). "Hyperbolic submodels of an incompressible viscoelastic Maxwell medium". *Proceedings of the Steklov Institute of Mathematics*, 281, 84–97 p.
- [14]. Navruzov K. (1986). *Hydrodynamics of Pulsating Flows in Pipelines*. Tashkent, "Fan", 112 p.
- [15]. Navruzov K. (2011). *Biomechanics of Large Blood Vessels*. Tashkent, "Fan va texnologiya", 144 p.

Mustafayev Jafar Shomirzayevich (Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Samarqand kampusi dotsenti, Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Samarqand davlat Pedagogika instituti tadqiqotchisi; E-mail: jafar.mustafayev.84@gmail.com)

RAQAMLI JAMIYATDA SUN'IY INTELLEKTNING FAN VA ILMIY BILISHDAGI AHAMIYATI

Annotatsiya: Mazkur maqolada raqamli jamiyat va sun'iy intellekt tushunchasi, raqamli jamiyatda axborot-kommunikatsiya texnologiyalar, jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy sohalarining sun'iy intellekt asosida boshqarish, fan va ilmiy bilish sohalarini tadqiq etish imkoniyatlarini tahlil qilish masalalari yoritilgan. Intellekt, bu birinchidan, sun'iy intellektual mashinalar, ayniqsa intellektual kompyuter dasturlarini yaratish texnologiyasi, ikkinchidan, intellektual tizimlar an'anaviy ravishda insonning huquq va imtiyozi hisoblangan tabiiy intellekt bilan qiyosiy o'rganiladi. Bunday taqqoslash usuli va natijalari odatda G'arb adabiyotlarida yangi falsafiy yo'nalish – konstruktivistik ilmiy bilish doirasida amalga oshirilishi tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Nanotexnologiyalar, axborotning miqdor, sun'iy intellektning, aql-idrok, kibernetika, nevrologiya, sinergetika, genetika, nisbiylik nazariyasi, kvant fizikasi, bilish nazariyasi.

Мустафаев Жафар Шомирзаевич (доцент Самаркандского кампуса университета экономики и педагогики, доктор философии (PhD) по философским наукам, исследователь Самаркандского государственного педагогического института; E-mail: jafar.mustafayev.84@gmail.com)

ЗНАЧЕНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА ДЛЯ НАУКИ И НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ В ЦИФРОВОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы анализа изучения общества и систем искусственного интеллекта, управления социально-экономической сферой на основе искусственного интеллекта, науки и научного знания. Интеллект, прежде всего, – это технология искусственных машин, особенно интеллектуальных компьютерных программ, из которых изучаются интеллектуальные системы в сравнении с естественным интеллектом, который традиционно рассматривается как явное право и право человека. Такой метод возврата и помощи анализируется в западной литературе с новым философским направлением – конструктивистским научным знанием.

Ключевые слова: Нанотехнологии, объем информации, искусственный интеллект, интеллект, кибернетика, неврология, синергетика, генетика, теория относительности, квантовая физика, теория познания.

Mustafayev Jafar Shomirzayevich (Associate Professor at the Samarkand Campus of the University of Economics and Pedagogy, Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophy, Researcher at Samarkand State Pedagogical Institute; E-mail: jafar.mustafayev.84@gmail.com)

THE SIGNIFICANCE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE FOR SCIENCE AND SCIENTIFIC KNOWLEDGE IN DIGITAL SOCIETY

Abstract: The article discusses the issues of analyzing the study of society and artificial intelligence systems, management of socio-economic spheres based on artificial intelligence, science and scientific knowledge. Intelligence, first of all, is the technology of artificial machines, especially intelligent computer programs, from which, intellectual systems are studied in comparison with natural intelligence, which is traditionally considered a clear human right and right. Such a method of return and assistance are analyzed in Western literature with a new philosophical direction - constructivist scientific knowledge.

Keywords: Nanotechnology, volume of information, artificial intelligence, intelligence, cybernetics, neurology, synergetic, genetics, theory of relativity, quantum physics, theory of knowledge.

Kirish (Introduction). Raqamli jamiyat va sun'iy intellekt mohiyatini tadqiq etishning falsafiy-metodologik asoslari, raqamli jamiyat va sun'iy intellekt tushunchasi va ularning namoyon bo'lish shakllari, raqamli jamiyat va sun'iy intellektning tarixiy-falsafiy ildizlari hamda raqamli jamiyatda sun'iy intellekt rivojining strukturaviy-funksional tahlili ilmiy asoslangan. Axborotlashgan jamiyat – bu axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosiy rol o'ynaydigan jamiyatni anglatadi. Bunday jamiyat odatda sanoat jamiyatining uzluksizligini ifodalaydi.¹ Ya'ni, raqamli jamiyat yirik sanoat mamlakatlari taraqqiyot dasturlaridan kelib chiqqan. Bundan tashqari, raqamli jamiyat inson bilimi taraqqiyotining o'ziga xos ifodasidir. Raqamli jamiyat “raqamli texnologiyalar”ning rivojlanish manbaidir. Axborotlashgan jamiyatning asosiy rivojlanish omili bu sun'iy intellekt hisoblanadi. Raqamli jamiyatda ilmiy va texnologik yangiliklar jami-

¹ Toshboboyev M.J. Axborotlashgan jamiyatda sun'iy intellektning rivojlantirishning epistemologik xususiyatlari. Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati, Toshkent, 2022.

yatdagi tub o'zgarishlarga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Bugungi kunda raqamli jamiyatning fundamental muam-molari nisbiylik nazariyasi, kvant fizikasi, yadro energetikasi, nanotexnologiyalar sohasida kompyuter va internet, telekommunikatsiya kabi axborot va bilim almashishning zamonaviy usullarini qo'llanilishi bilan bog'liq holda tobora rivojlanib bormoqda. Raqamli jamiyatda axborot-kommunikatsiya texnologiyalar ja-miyat ijtimoiy-iqtisodiy sohasining katta qismini boshqaradi. Ular nafaqat kompaniya va moliyaviy birjalar uchun, balki muayyan davlat va boshqaruv organlari faoliyatida, shuningdek, ta'lim, madaniy hayot, ijt-i-moiy munosabatlar, hatto sog'liqni saqlash tizimida ham tub o'zgarishlarni hosil qilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Axborotlashgan jamiyat mohiyatini o'zida aks ettiruvchi uchta asosiy ilmiy-nazariy yondashuv mavjud bo'lib, ularning birinchisini amerikalik olimlar F.Maxlup, M.Porat, D.Belllarning ilmiy yondashuvlari aks ettiradi.¹ Ularning fikricha, raqamli ja-miyat mavjudligini asoslovchi mezon bu raqamli (nomoddiy) sektorning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi-dir. Ikkinchi ilmiy yondashuv «Raqamli portlash» nazariyasiga asoslanadi. Bu nazariyaga muvofiq, jamiyat qabul qila oladigan axborotning miqdor jihatidan oshishi iqtisodiyot taraqqiyotining sifat ko'rsatkichlariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi va bu o'z-o'zidan raqamli jamiyatni shakllantiradi. Bunday kontepsiya yapon olim-lari T.Umesao, Xayoshilarning ilmiy tadqiqot ishlarida yoritilgan.² Uchinchi yondashuvga ko'ra, raqamli jamiyatning asosiy xususiyatlaridan biri bu AKTning barcha sohalarida keng tarqalishidir. Bunday nazariya yevropalik iqtisodchilar E.S.Daff, S.Nor va A.Minkalarga tegishlidir.³

Keyinchalik, bu nazariyaning shakllanishiga fantast yozuvchilar katta hissa qo'shganlar. Ular orasida "robot" so'zini yaratgan chex yozuvchisi Karel Chapek hisoblanadi. Ikkinchi jahon urushi yillarida mam-lakatlarning raqobati ham sun'iy intellektning rivojlanishiga katta turtki bergan.

Hozirgi davrda A.Turing sinovidan o'tgan sun'iy intellekt loyihalari bor. Ammo bu test eskirgan. Shu sababli sun'iy asab tizimi yana bir murakkab testga katta ehtiyoj sezmoqda. Amerika Qo'shma Shtat-lardagi Dartmut kolleji olimlari Turingning 1950-yillardagi tadqiqotlariga o'xshash matematik tahlillar olib borib, Jon Makkarti tashabbusi bilan o'sha "sun'iy intellekt" iborasini ilmiy muomalaga kiritdilar. XX asr-ning 90-yillardan boshlab esa sun'iy intellekt amalda, ya'ni sanoat darajasida tobora rivojlanib bormoqda.

Bugungi kunda olimlar sun'iy intellektning imkoniyatlarini birgina funksiya bilan cheklab qo'y-may, uni inson ongi kabi bilim, tahlil, muammolarni hal qilish, rejalashtirish, prognozlash va o'rganish kabi funktsiyalar bilan to'ldirishga harakat qilmoqdalar. Shuning uchun sun'iy intellekt neyron tarmoqlari, evo-lutsion hisoblashlar, ekspert tizimlari, nutqni qayta ishlash va mashinalarni o'rganish kabi sohalarida keng qo'llanilmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi (Research methodology). Sun'iy intellekt nafaqat inson yaratgan dastur bo'yicha ishlaydigan, balki mustaqil rivojlanib, dasturchi tomonidan qo'yilmagan harakatlarni amalga oshi-radigan murakkab dasturiy tizimlarni ham o'zlashtiradi. Sun'iy intellekt, bu birinchidan, intellektual ma-shinalar, ayniqsa, intellektual kompyuter dasturlarini yaratish texnologiyasi; ikkinchidan, intellektual ti-zimlarning, an'anaviy ravishda insonning huquq va imtiyozi hisoblangan ijodiy vazifalarini bajara olish xu-susiyatidir.⁴ Sun'iy intellekt bu insonning aql-idrokiga o'xshash, uning aqliy faoliyatini sezilarli darajada osonlashtiradigan, inson hayotidagi turli muammolarni hal qilishga yordam beradigan va insonni bilim che-garasini yanada kengaytirishga xizmat qiluvchi dasturiy vositalar to'plamidir. Bugungi kunda biz mavjud ilmiy yutuqlar asosida atrofdagi voqelikni insonni bilish imkoniyatlarini yangi bosqichga olib chiqishimiz dolzarb ahamiyat kasb etadi. Bu jarayonda sun'iy intellekt muammosini falsafiy nuqtai-nazardan o'rganish muhim o'rinni egallaydi. Ayniqsa, insonga xos fikrlash mexanizmlarini har tomonlama o'rganishda sun'iy intellekt o'ziga xos nazariy model vazifasini bajaradi, asosan, tabiiy intellekt bilan qiyosiy o'rganiladi. Bun-day taqqoslash usuli va natijalari odatda G'arb adabiyotlarida yangi falsafiy yo'nalish – konstruktivistik il-miy bilish doirasida amalga oshiriladi. Sun'iy intellektni yaratish muammosi hozircha to'liq hal qilinmagan. Sun'iy intellekt kompyuter fanlari, kibernetika, nevrologiya, robototexnika va tadqiqotchilar erishgan nati-jalar kabi ilmiy bilimlarning ko'plab sohalarida tadqiqotlar mavzusi bo'lishiga qaramay, uni hali yaratilgan deb aytish mumkin emas.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Darhaqiqat, sun'iy intellekt – bu sun'iy ravishda qurilgan miya bo'lib, u harakat va samaradorlik tamoyiliga ko'ra, inson miyasiga, iloji boricha, yaqin bo'lishi kerak. Bunday natijaga erishish uchun inson miyasini, uning mexanizmlarini, ularni bir-biri bilan qanday bog'lani-

¹ F.Machlup. «The Production and Distribution of Knowledge in the United States». NJ., Princeton, 1962, p. 283; Д. Белл. «Социальные рамки информационного общества». М., «Экономика», 2004, 308 с.

² H.Asahi, U.Tadao. Joho sangyo ron. «Information Industry Theory. Dawn of the Coming Era of the Ectodermal Industry». Tokyo, VP, 1963, p. 156; Hayashi Yujiro. «Johoka shakai: Hado na shakai kara sofuto na shakai». Токио, 1969, p. 189.

³ S.Nora. «L'Informatisation de la Societe». Paris, L'Independence, 1978, p. 298.

⁴ Винникотт Д. Игра и реальность. Институт общегуманитарных исследований, М., 2002, с. 134.

shini va o'zaro ta'sirini, unda sodir bo'layotgan barcha jarayonlarni, atrofdagi dunyodan axborot oqimining harakat qilish va idrok etish tamoyillarini, kognitiv qobiliyatni rivojlantirish talab etiladi. Xullas, birinchidan, sun'iy intellekt–inson miyasi bilan ko'p umumiy xususiyatlarga ega tizim hisoblanadi. Inson tabiiy aql yordamida sun'iy intellekt tizimini yaratadi. Ikkinchidan, sun'iy intellekt odamga o'zini (ichki dunyosini) va u yashayotgan dunyoni (tashqi olamni) bilishga yordam beradi. Uchinchidan, sun'iy intellekt insonda mavjud bo'lgan tabiiy intellektni yanada chuqurroq tushunish va baholashga, qaysidir darajada o'z harakatlarning modelini ishlab chiqishga imkon beradi. To'rtinchidan, sun'iy intellekt insonning aqliy mehnatini sezilarli darajada yengillashtiradi, o'z ishining ko'p mehnat talab qiladigan qismini oladi va uning oldida turgan muammolarni hal qilishga yordam beradi. Beshinchidan, sun'iy intellektning imkoniyatlari yetarli darajada keng hisoblanadi. Sun'iy va tabiiy intellekt bir-birini to'ldiradi. Masalan, tabiiy intellektning sekinlik kabi kamchiliklari sun'iy intellekt tizimlarining harakat tezligi bilan to'ldiriladi, aksincha, ijodkorlik qobiliyatiga ega bo'lmagan sun'iy intellekt tabiiy aql ijodkorligi bilan to'ldiriladi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, raqamli jamiyatda sun'iy intellektni ilmiy bilish asosida o'rganish natijasida quyidagi xulosalarga kelish mumkin: birinchidan, raqamli jamiyatning rivojlanishi murakkab, ko'p faktorli jarayondir. Shuning uchun ham uning rivojlanishini turli ijtimoiy sohalaridagi bir qator xarakterli xususiyatlar bilan baholash mumkin.

Ikkinchidan, sun'iy intellekt bu aqlli kompyuter tizimlarini ishlab chiqadigan informatika sohasi, ya'ni, biz an'anaviy tarzda inson ongi bilan bog'liq bo'lgan tilni tushunish, o'rganish, fikrlash, muammolarni hal qilish va boshqalarga ega tizimdir.

Uchinchidan, sun'iy intellektni yaratish va ishlab chiqishni ikki guruhga bo'lish mumkin. Birinchi guruh "Sun'iy intellektning o'zi nima, uni yaratish mumkinmi, degan savol orqali, ikkinchi guruh sun'iy intellekt etikasiga yuz tutadi.

Dastlab, raqamli jamiyatda sun'iy intellektni rivojlantirishning falsafiy muammolarini o'rganishga bag'ishlangan platforma ochish, unda sun'iy intellekt yutuqlarini kibernetika, sinergetika, genetika va sotsiodinamika bilan qo'shgan holda falsafiy yondashuvni ishlab chiqish orqali sun'iy intellektning ilg'or rivojlanishini ta'minlash maqsadida ilmiy tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlash asosiy maqsad sifatida ko'rish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). F.Machlup. «The Production and Distribution of Knowledge in the United States». NJ., Princeton, 1962, 283 p.; Д.Белл. «Социальные рамки информационного общества». М., "Экономика", 2004, 308 с.
- (2). H.Asahi U. Tadao. Joho sangyo ron. «Information Industry Theory: Dawn of the Coming Era of the Ectodermal Industry». Tokyo, VP, 1963, p. 156; Hayashi Yujiro. «Johoka shakai: Hado na shakai kara sofuto na shakai» Токио, 1969, p. 189.
- (3). Toshboboyev M.J. Axborotlashgan jamiyatda sun'iy intellekt va yoshlarning axloqiy qarashlari. "Falsafa va huquq", Toshkent, 2020, 1-son, 77–79-betlar.
- (4). Ilkhom Khuramov. Bo'lajak pedagoglarning kasbiy bilimlarini rivojlantirishda sun'iy intelltning ahamiyati. "Jamiyat va innovatsiyalar" jurnali, Special Issue – 08 (2024). ISSN 2181-1415, 46–50-betlar.
- (5). Toshboboyev M.J. Axborotlashgan jamiyatda sun'iy intellektni rivojlantirishning epistemologik xususiyatlari. Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati, Toshkent, 2022.
- (6). S.Nora. «L'Informatisation de la Societe». Paris, L'Independence, 1978, p. 298.
- (7). Тураев Б.О. Танланган асарлар. 1-том, Тошкент, "Наврўз", 2015, 352-бет.
- (8). Тураев Б.О. Танланган асарлар. 2-том, Тошкент, "Наврўз", 2015, 368-бет.
- (9). J.Mustafayev. Ma'naviy meros – sinergetik tadqiqot obyekti sifatida. Falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi, Samarqand, 2024.
- (10). Mustafayev J.Sh. Tabiiy intellekt va shaxsiyat masalasi: psixofiziologik va sinergetik tahlil. Tamaddun nuri. The light of civilization. 2025-yil, 10-son (73), Ilmiy, ijtimoiy-falsafiy, madaniy-ma'rifiy, adabiy-badiiy jurnal. ISSN 2181-8258 IF-9.347 DOI 10.69691
- (11). Mustafayev J.Sh. Progressive-ontogonic properties of artificial and natural intelligence. Sciential Journal of Education Humanities and Social Sciences, Vol. 3, 10, (2025), ISSN Online: 2961-0389, Website: <https://www.scientialjournals.com/index.php/SJEHSS/index>, Submitted: August 03, 2025/ Accepted October 08, 2025/ Published October 16, 2025, p. 40–46.
- (12). Mustafayev J.Sh. Artificial Intelligence and Social Life Determinism // Open Academia: Journal of Scholarly Research. Volume 3, Issue 10, October, 2025. ISSN (E): 2810-6377, Website: <https://academiaone.org/index.php/4>, p. 11–16.
- (13). Mustafayev J.Sh. Shaxs aql-idroki va sun'iy intellekt dialektikasi. Berdaq nomidagi Qoraqalpog' davlat universitetining axborotnomasi, ISSN 2010-9075 № 2 (69) Нукус, 2025.
- (14). Mustafayev J.Sh. Axborotlashgan jamiyatda davlat xizmatchisining ma'naviy-axloqiy fazilatlarining namoyon bo'lishi. «Инсон, тафаккур, социум ва коинот: тараққиёти, муаммолари ва истиқболи» мавзусидаги халқаро илмий-назарий анжуман мақолалари тўплами. Самарқанд, 2025 йил 12 март, 273–278-бетлар.

YANGI O‘ZBEKISTONDA YOSHLAR MA’NAVİY IMMUNITETINING AKSIOLOGIK VA GNOSEOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. Maqolada Yangi O‘zbekistonda yoshlar ma’naviy immunitetini shakllantirish muammosi falsafiy yondashuvda tahlil qilinadi. Ma’naviy immunitet tushunchasi shaxsning qadriyatlar tizimi, e’tiqod va mas’uliyat mezonlari hamda bilish madaniyati uyg‘unlashgan holatda namoyon bo‘ladigan ichki barqarorlik sifatida talqin etiladi.

Kalit so‘zlar: ma’naviy immunitet, aksiologiya, gnoseologiya, qadriyatlar iyerarxiyasi, bilish madaniyati, yoshlar siyosati, axborot savodxonligi, mafkuraviy barqarorlik.

Сагинди́ков Джу́батхан Науи́рзови́ч (доцент кафедры социологии и культурологии Каракалпакского государственного университета)

АКСИОЛОГИЧЕСКИЕ И ГНОСЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ДУХОВНОГО ИММУНИТЕТА МОЛОДЁЖИ В НОВОМ УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация. В статье проблема формирования духовного иммунитета молодёжи в Новом Узбекистане анализируется с философских позиций. Понятие духовного иммунитета интерпретируется как внутренняя устойчивость личности, проявляющаяся в гармоничном единстве системы ценностей, убеждений и критериев ответственности, а также культуры познания.

Ключевые слова: духовный иммунитет, аксиология, gnoseология, иерархия ценностей, культура познания, государственная молодёжная политика, информационная грамотность, идеологическая устойчивость.

Sagindikov Djubatchan Nauirzovich (Associate Professor, Department of Sociology and Cultural Studies Karakalpak State University)

AXIOLOGICAL AND GNOSEOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE SPIRITUAL IMMUNITY OF YOUTH IN NEW UZBEKISTAN

Annotation. The article analyzes the problem of forming the spiritual immunity of youth in New Uzbekistan from a philosophical perspective. The concept of spiritual immunity is interpreted as the internal stability of an individual, manifested in the harmonious unity of the system of values, beliefs and criteria of responsibility, as well as the culture of cognition.

Keywords: spiritual immunity, axiology, gnoseology, hierarchy of values, culture of cognition, youth policy, information literacy, ideological stability.

Kirish. Yoshlar ma’naviy immuniteti mavzusi, ko‘pincha, shiorlar maydonida “tarbiya”, “ma’naviyat”, “g‘oya” kabi so‘zlar atrofida aylanib qoladi. Falsafa esa mavzuga boshqa savol bilan kiradi: insonni ichkaridan mustahkam qiladigan narsa nimadan quriladi, u qanday mexanizm bilan ishlaydi, qanday holatlarda yemiriladi va uni tiklash qaysi asoslar bilan mumkin. Qadriyatlar tanlovi insonning nimani oliy, nimani vosita deb ko‘rishini belgilaydi. Bilish madaniyati esa insonning nimaga ishonishini, nimani tekshirishini, nimani shubha ostiga olishini belgilaydi. Bu ikki tayanch bir-biridan ajralganda immunitet “yumshab” qoladi: qadriyat bo‘lsa ham, bilim tekshirilmasa, e’tiqod manipulatsiyaga aylanadi; bilim ko‘p bo‘lsa ham, qadriyat bo‘lmasa, ma’no yo‘qoladi va befarqlik kuchayadi.

Yangi O‘zbekiston taraqqiyot bosqichi ijtimoiy-siyosiy islohotlar bilan birga, ong va madaniyat maydonida ham yangi talablarni qo‘ydi. Taraqqiyot strategiyasida inson qadri, ta’lim sifati, ma’naviy hayot, fuqarolik faolligi, qonun ustuvorligi kabi yo‘nalishlar o‘zaro bog‘langan holda ko‘riladi [1]. Bu yondashuv shuni anglatadiki, yoshning ma’naviy barqarorligi faqat darslikdagi “to‘g‘ri fikrlar” bilan emas, real hayotdagi adolat tajribasi, imkoniyat, ijtimoiy ishonch va shaxsiy mas’uliyat bilan ham mustahkamlanadi. Yoshlarga oid davlat siyosati to‘g‘risidagi qonun esa yoshlarning huquqiy maqomi, ularni qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari, ta’lim, bandlik, ijtimoiy faollik bilan bog‘liq munosabatlarni tartibga solib, ma’naviy rivojlantirish uchun institutsional zamin yaratadi [2].

Adabiyotlar sharhi. Yangi O‘zbekiston sharoitida ma’naviy hayotni boshqarish, ma’naviy-ma’rifiy ishlar tizimini kuchaytirish va mafkuraviy immunitetni mustahkamlash masalasi normativ hujjatlarda alohida o‘rin egallaydi. Ma’naviy-ma’rifiy ishlar samaradorligini oshirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risidagi qarorda mafkuraviy immunitetni mustahkamlash, aholining intellektual salohiyati va dunyoqarashini yuksaltirish, ma’naviy muhitni sog‘lomlashtirish kabi vazifalar tizimli tarzda belgilangan [3]. Bu hujjatning falsafiy ahamiyati shundaki, unda “immunitet” atamasi bevosita ma’naviyat bilan bog‘lanadi, ya’ni, ma’naviyat faqat an’anaviy axloqiy qoidalar majmuyi emas, balki tashqi g‘oyaviy bosimlarga qarshi barqarorlik sifatida talqin etiladi. Keyingi qarorda esa ma’naviy-ma’rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish, boshqaruv va muvofiqlashtirish mexanizmlarini kuchaytirish ko‘zda tutiladi [4]. Mazkur yo‘nalish

ma'naviy immunitetni "tasodifiy tarbiya natijasi" sifatida emas, institutlar, tadqiqot, monitoring va metodik tizim orqali boshqariladigan ijtimoiy jarayon sifatida ko'rishga undaydi.

Taraqqiyot strategiyasi esa ma'naviy immunitetni kengroq ijtimoiy kontekstga joylaydi. Strategik maqsadlar ichida ta'lim, madaniyat, jamiyat hayotida fuqarolik faolligi, inson qadri kabi tushunchalar markaziy o'rinda turadi [1]. Bunday yondashuv ma'naviy immunitetni ikki qutb oralig'ida tushuntirishga yordam beradi. Bir qutbda shaxsning ichki dunyosi, e'tiqod va vijdon; ikkinchi qutbda esa ta'lim sifati, adolat tajribasi, imkoniyatlar, mehnat va ijtimoiy ishonch. Yoshlarga oid davlat siyosati haqidagi qonun ham yoshlarning huquq va imkoniyatlari, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, ta'lim va bandlik kabi masalalarni belgilab, ma'naviy immunitetning ijtimoiy tayanchini kuchaytiradi [2]. Mazkur manbalar "ma'naviyat"ni alohida mavzu sifatida emas, taraqqiyotning ichki sharti sifatida ko'rish kerakligini ko'rsatadi.

Ilmiy adabiyotlarda esa aksiologik va gnoseologik yo'nalishlarning ta'lim-tarbiyada qo'llanishiga doir muhim fikrlar mavjud. Pedagogik aksiologiya bo'yicha o'quv qo'llanmada qadriyatlar yondashuvi ta'lim jarayonining maqsadi, mazmuni va natijasini qayta ko'rib chiqishini, shaxsda qadriyatlar iyerarxiyasini shakllantirish tarbiyaning markaziy vazifasi ekanini ko'rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi va empirik tahlil. Aksiologik tahlil ma'naviy immunitetning "qaysi qadriyatlar himoya qilinadi" degan savoliga javob izlaydi. Qadriyatlar insonning borliqni baholash mezonlari bo'lib, ular shaxsning tanlovi, maqsadi, xulqi va munosabatlarini boshqaradi. Yosh ongida qadriyatlar iyerarxiyasi shakllanmagan bo'lsa, kuchli axborot oqimi uni oson "ko'chirib" ketadi. Iyerarxiya deganda qadriyatlarni "ko'p" qilish emas, ularni tartiblash nazarda tutiladi: oliy qadriyatlar sifatida inson qadr-qimmati, adolat, halollik, mas'uliyat, vatanparvarlik, mehnatsevarlik, ilmga hurmat, bag'rikenglik kabi mezonlar mustahkam tursa, quyi darajadagi manfaatlar ham o'z o'rnini topadi. Pedagogik aksiologiya yondashuvi aynan shu yerda muhim. Ta'lim jarayoni bilim berish bilangina cheklanmay, qadriyatlarni tanlash va ularni xulqqa aylantirish mexanizmini yaratishi kerakligini asoslaydi. Qadriyatlar "nasihat" bilan singmaydi, ular adolat tajribasi, jamoa muhitida hurmat va talabning muvozanati, mehnat natijasining qadrlanishi, muhokama va muloqot madaniyati orqali ichkilashadi.

Yangi O'zbekiston sharoitida aksiologik masala yana bir qiyinchilik bilan murakkablashadi: raqamli muhit global qadriyatlar bozorini yaratdi. Global bozorning foydali tomoni ham bor: inson huquqlari, ilmiy dunyoqarash, ijod erkinligi, madaniyatlararo muloqot kabi qadriyatlar keng tarqaladi. Lekin zararli tomoni ham bor: agressiv iste'molchilik, shaxsiy manfaatni mutlaq qiymatga aylantirish, yolg'on shon-shuhrat, zo'ravonlikni romantizatsiya qilish, "tez boyish" mentaliteti, axloqiy relativizm ham shiddat bilan tarqaladi. Aksiologik immunitet shundan himoya qiladi. U yoshning ichida "nimani tan olaman, nimani rad etaman" degan aniq ichki mezonni ishlab chiqadi. Ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha qarorda mafkuraviy immunitet-ni mustahkamlash vazifasi qo'yilgani bejiz emas, chunki mafkuraviy immunitet qadriyatlarning ichki mustahkamligiga tayanadi, u shaxsning e'tiqodi va vijdonini "tashqi bosim"dan himoya qiladi [3]. Biroq bu hi-moya yopiq bo'lishi shart emas, falsafiy yondashuvda immunitet deganda dunyodan qochish emas, dunyo bilan ongli muloqot qilish tushuniladi.

Aksiologik yondashuv yoshlar ma'naviy immunitetida yana bir qatlamni ochadi: ma'no va maqsad muammosi. Ma'naviy immunitet faqat "yomon"dan himoya emas, u "nima uchun yashayman, nima uchun o'qiymen, nima uchun mehnat qilaman" degan maqsadning barqarorligi hamdir. Ma'naviyatshunoslik manbalarida ma'naviyat shaxsning ichki hayoti, ruhiy kechinmalari, aqliy qobiliyati va ijtimoiy-madaniy mohiyati bilan bog'lanadi [5]. Mazkur talqin shuni anglatadiki, ma'naviy immunitet shaxsning ichki dunyosida ma'no uzluksizligini saqlaydi. Ma'no uzilganda, yosh o'zini faqat tashqi signal va trendlar bilan boshqariladigan mavjudotga aylantiradi. Trendlar tez o'zgaradi, shuning uchun immunitet ham tez charchaydi. Demak, aksiologik asos ma'naviy immunitetni qadriyatlar iyerarxiyasi, ma'no va maqsad barqarorligi, vijdoniy filtr va ijtimoiy mas'uliyat uyg'unligi sifatida ko'rsatadi.

Natijalar. Modelning amaliy tomoni ta'lim va tarbiya jarayonida uchta muhitni uyg'unlashtirishni talab qiladi: oila, ta'lim muassasasi, jamoatchilik makoni. Oila qadriyatlar iyerarxiyasining dastlabki qatlami, vijdoniy filtrning boshlang'ich maktabi hisoblanadi. Ziddiyat ko'paygan sayin yosh "qaysi biri haqiqiy" degan savolda charchaydi. Shuning uchun ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirishga oid hujjatlarda muvofiqlashtirish, tizimlilik va hamkorlik ruhining ta'kidlanishi bevosita falsafiy mantiqqa mos keladi [3], [4]. Tizim bo'lmagan joyda immunitet ham tasodifiy bo'ladi.

Ma'naviy immunitetni shakllantirish masalasida yana bir muhim nuqta bor: "himoya" va "ochiqlik" muvozanati. Yosh ongini butunlay yopib qo'yish mumkin emas, hatto kerak ham emas, chunki modern hayot ochiq muloqot va raqobat maydonidir. Aksiologik immunitet ochiqlikni qadriyatlar mezonlari bilan boshqaradi. Gnoseologik immunitet esa ochiqlikni bilish intizomi bilan boshqaradi. Shu muvozanat saqlansa, yosh global axborotdan qochmaydi, uni tahlil qiladi, foydali qismini oladi, zararli qismini rad etadi. Yangi

O'zbekiston taraqqiyot strategiyasida islohotlarning muvaffaqiyati, ko'p jihatdan, insonning ongli ishtiroki va mas'uliyatiga bog'liq ekani ko'rinadi [1].

Xulosa va munozara. Maqola doirasida Yangi O'zbekistonda yoshlar ma'naviy immunitetini shakllantirish muammosi falsafiy yondashuvda qayta talqin qilindi. Ma'naviy immunitet shaxsning ichki barqarorligi bo'lib, u qadriyatlar iyerarxiyasi va bilish intizomi birlashganda kuchayadi. Aksiologik asoslar yosh ongida oliy qadriyatlarni tanlash, ma'no va maqsadni barqarorlashtirish, vijdoniy filtni mustahkamlash orqali himoya mexanizmini yaratadi [5]. Gnoseologik asoslar esa manba va dalil bilan ishlash, tanqidiy fikrlash, talqin va faktni farqlash, kognitiv xatolarni tanish, raqamli muhitda axborotni tekshirish kompetensiyalarini rivojlantirish orqali himoya mexanizmini amaliy holga keltiradi [6]. Davlat strategik va normativ hujjatlarida ma'naviy-ma'rifiy ishlar va mafkuraviy immunitetga doir vazifalar belgilanganligi ushbu falsafiy mantiqni institutsional darajada qo'llab-quvvatlaydi [1], [2], [3], [4].

Amaliy jihatdan eng muhim xulosa shundan iboratki, ma'naviy immunitetni kuchaytirish uchun tadbirlar ko'pligi yetarli emas, mazmuniy mezonlar va o'lchab bo'ladigan kompetensiyalar zarur. Oila, ta'lim muassasasi va jamoatchilik makoni uyg'un ishlaganda, yoshlar ongida barqaror ma'no, mas'uliyatli erkinlik va 32ntellectual ehtiyotkorlik shakllanadi. Ana shunda, ma'naviy immunitet "tashqi tahdid"ga javob bo'lib qolmay, yoshning hayotiy strategiyasiga, mehnat madaniyatiga va fuqarolik pozitsiyasiga aylana oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi farmon. PF-60. 28.01.2022. LexUZ. URL: <https://lex.uz/docs/-5841063> (murojaat sanasi 16.02.2026).

(2). O'zbekiston Respublikasi qonuni. "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida". O'RQ-406. 14.09.2016. LexUZ. URL: <https://lex.uz/docs/-3026246> (murojaat sanasi 16.02.2026).

(3). O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qaror. PQ-4307. 03.05.2019. LexUZ. URL: <https://lex.uz/docs/-4320700> (murojaat sanasi 16.02.2026).

(4). O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qaror. PQ-5040. 26.03.2021. LexUZ. URL: <https://lex.uz/docs/-5344692> (murojaat sanasi 16.02.2026).

(5). "Ma'naviyatshunoslik" darsligi. Toshkent, 2022. PDF. URL: https://api.scienceweb.uz/storage/publication_files/1944/5092/63b86720ee84a_Ma%27naviyatshunoslik%20darsligi%20%20%D0%BD%D0%B0%D1%88%D1%80%D0%B4%D0%B0%D0%B3%D0%B8%20%D1%81%D0%BE%D0%BD%D0%B8.pdf (murojaat sanasi 16.02.2026).

(6). Madayeva Sh.O. va boshq. Falsafa. O'quv qo'llanma, Toshkent, 2019, 515-bet. URL: https://turan-edu.uz/media/books/2026/01/25/Falsafa.Sh.Madayeva_va_boshqalar-2019.pdf (murojaat sanasi 16.02.2026).

Safarov Nurbek Abdivaliyevich (Qarshi davlat universiteti "Falsafa va sotsiologiya" kafedrasida katta o'qituvchisi, PhD; safarovnurbek78@gmail.com)

JINOYATCHILIKNING JAMIYAT HAYOTIGA TA'SIRI

Annotatsiya. Jinoyatchilikning jamiyat hayotiga ta'siri juda ko'p qirrali, asosan, salbiy bo'lib, jamiyatning deyarli barcha sohalariga chuqur iz qoldiradi. Jinoyatchilik nafaqat alohida shaxslarga, balki butun jamiyatning barqarorligi, iqtisodiyoti, ma'naviyati va xavfsizligiga zarar yetkazadi. Maqolada jinoyatchilikning yuzaga kelishi, uning sabab va oqibatlari hamda ta'sir mexanizmlari o'rganilgan.

Kalit so'zlar: jinoyat, profilaktika, xavfsizlik, jinoyatchilik, huquqbuzarlik, axloqiy me'yorlar, ijtimoiylashuv, ijtimoiy xavf, ayb, jazo.

ВЛИЯНИЕ ПРЕСТУПНОСТИ НА ЖИЗНЬ ОБЩЕСТВА

Аннотация. Влияние преступности на жизнь общества очень многогранно и в основном негативно, оставляя глубокий след практически во всех сферах жизни общества. Влияние преступности на жизнь общества очень многогранно и в основном негативно, оставляя глубокий след практически во всех сферах жизни общества. Преступность наносит ущерб не только отдельным людям, но и стабильности, экономике.

Ключевые слова: преступность, профилактика, безопасность, преступность, правонарушение, этические критерии, социализация, социальный риск, вина, наказание.

THE IMPACT OF CRIME ON THE LIFE OF SOCIETY

Annotation. The impact of crime on the life of society is very multifaceted and largely negative, leaving a deep imprint on almost all spheres of society. The impact of crime on the life of society is very multifaceted and largely negative, leaving a deep imprint on almost all spheres of society. Crime harms not only individuals, but the stability, economy.

Key words: *crime, prevention, security, crime, delinquency, mental institutions, socialization, social risk, guilt, punishment.*

Kirish (Introduction). Barcha davrlarda har qanday kishilik jamiyatida uning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan, ravnaqini sekinlashtiradigan omillar, hodisalar, jarayonlar mavjud bo'ladi. Ularga e'tiborsizlik, ularni bartaraf etishdagi qat'iyatsizlik jamiyat uchun tom ma'noda "qimmatga tushishi" aniq. Chunki mazkur salbiy omil va hodisalar pirovardida jamiyatni parokanda qiladi, uning yorug' kelajakka bo'lgan imkoniyatlarini behuda sovurib yuboradi. Lekin hech bir salbiy omil barqarorlik va taraqqiyotga jinoyatchilik hodisasichalik putur yetkazmaydi. Uning jamiyat hayotiga salbiy ta'siri keng ko'lamligi, davomiyligi va xatarligi bilan xarakterlanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). So'nggi yillarda mavzuga doir qator e'tiborga loyiq monografiya va maqolalar ilmiy jamoatchilik hukmiga havola qilindi. Xususan, xorijiy mamlakatlarda J.Abraxam, Y.Kang, V.Chekkato, P.Nesman, F.Duarte, S.Gao, L.Lyungkvist, F.Chjan, S. Rattiklarning ilmiy ishida ijtimoiy muhit bilan jinoyatchilik darajasi o'rtasidagi aloqadorlik, M.K.Anser, Z. Yusuf va A.A.Nassani ilmiy ishida jinoyatchilik va ijtimoiy xarajatlar o'rtasidagi dinamik bog'liqliklar, G.S. Bekker ilmiy ishida jinoyat uchun jazolashning iqtisodiy yondashuvlari, A.Kroford va J.Gudeylarning ilmiy ishida jabrlanuvchi nuqtayi nazarini ifodalash masalalari, S.Tyudor, R.Vaysman, M.Proyev va K. Rossmantlarning ilmiy ishlarida jinoyat adliyasi muammolari o'rganilgan. O'zbekistonda ham mavzuning turli aspektlari atroflicha tadqiq qilingan. Masalan, L.R.Isayev o'z ilmiy ishida shaxsning hayoti va sog'lig'iga qarshi jinoyatlar mohiyatiga, I.N.Ismatov sog'liqqa qarshi jinoyatlar mohiyatiga, I.I.Muxitdinov jinoyatchilik geografiyasi masalalariga, S.Niyozova shaxsga qarshi zo'rlik ishlatib sodir etiladigan jinoyatlar profilaktikasi uslublariga, U.Sobirov va F.Xudoyqulovlar jinoyat belgilariga o'z e'tiborini qaratgan. Biroq ko'rsatilgan ilmiy ishlarning birortasida jinoyatchilik ijtimoiy hodisasining falsafiy asoslarini ochib berish maqsad qilinmagan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqot ishida dialektik tahlil, tarixiy tahlil, ijtimoiy tahlil, mantiqiy tahlil, kontent-tahlil, solishtirma tahlil kabi ilmiy bilish usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Jinoyatchilik ta'siriga eng sezgir sohalaridan biri jamiyatning moddiy poydevori bo'lmish iqtisodiy tizimdir. Chunki jinoyatchilik ta'sirida, birinchi navbatda, shikast ko'radigan, barqaror faoliyat ko'rsatishdan mosuvo bo'ladigan soha aynan iqtisodiyotdir. Jinoyatchilik darajasi oshishi iqtisodiy munosabatlarning izchil rivojini buzadi, ishlab chiqarish, taqsimot va iste'mol jarayonlariga izdan chiqaradi.

Jamiyatda jinoyatchilik darajasining o'sishi undagi ishbilarmonlik muhitini zaiflashtiradi. Jinoyatlar muttasil ravishda ko'payib borayotgan, mol-mulk hamda moliyaviy resurslarni muhofaza qilish imkoniyatlari cheklanayotgan bir vaziyatda tadbirkorlar va investorlarning iqtisodiy faolligi susayadi, iqtisodiyotning turli sohalariga ichki va xorijiy sarmoyalar oqimi qisqaradi. Buning oqibati o'laroq, turfa sektorlarda ishlab chiqarish samaradorligi pasaya boradi, iqtisodiy o'sish sur'atlari sekinlashadi. Aynan shuning uchun ham Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Xalqaro valuta jamg'armasi kabi tashkilotlar jinoyatchilik darajasi yuqori bo'lgan yurtlarda yalpi ichki mahsulotning o'sish sur'atlari sekinlashganini qayd qilmoqdalar. Ularning ma'lumotlariga qaraganda, rivojlanayotgan mamlakatlar jinoyatchilik oshishi ortidan yiliga 40 milliard dollar yo'qotmoqdalar [1].

Jinoyatchilik darajasi nafaqat ishbilarmonlik muhitiga, balki mamlakatdagi mehnat bozoriga ham ta'sir ko'rsatishi mumkin. Jumladan, mansabning suiiste'mol qilinishi, mulkning noqonuniy egallab olinishi, iqtisodiy firibgarlik kabi jinoyatlar sonining ko'payishi ortidan ishlab chiqarish resurslarining noto'g'ri taqsimoti keskinlashaveradi. Bu esa ko'plab jamiyat a'zolarining mazkur taqsimotdan chetda qolishiga, ishsizligiga sabab bo'ladi. Bunday vaziyatdan, birinchi navbatda, yoshlar aziyat chekadilar, albatta. Ularning ijtimoiy tuzumdan, mavjud realiyalardan noroziligi oshib boradi [2].

Jinoyatchilikning ayrim turlari muqarrar ravishda yashirin iqtisodiyotning vujudga kelishiga sabab bo'ladi. Masalan, qaysiki jamiyatda kontrabanda, noqonuniy pul aylanmasi bilan bog'liq jinoyatlar avj olsa, o'sha jamiyatda yashirin iqtisodiyot ko'lami katta bo'ladi. Yashirin iqtisodiyot ko'lami kengaygani sayin jamiyat a'zolarining rasmiy iqtisodiy faoliyatdagi ishtiroki zaiflashadi. Buning natijasi o'laroq, davlat budjetiga soliq tushumlari keskin kamayadi, hukumat tomonidan ijtimoiy dasturlarni moliyalashtirish imkoniyatlari cheklanadi [3].

Jinoyatchilik jamiyatning siyosiy barqarorligi va davlat boshqaruvinining samaradorligiga tahdid soluvchi muhim ijtimoiy omil hisoblanadi. Chunki har qanday davlatning barqaror faoliyati qonun ustuvorligi, fuqarolarning davlat idoralarga bo'lgan ishonchi va adolat tamoyillarining ta'minlanishiga bog'liq. Jinoyatchilik darajasi oshgani sayin fuqarolar huquq va erkinliklari poymol etilishi holatlari ko'payib, huquqiy me'yorlar hayotda amal qilmaydigan holat vujudga keladi. Bunday vaziyatda jamiyatda qonun va huquq ustuvorligiga nisbatan ishonch so'nadi, huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyati samarasiz deb

baholanadi. Natijada fuqarolar davlatning jinoyatchilikka qarshi kurashish borasidagi imkoniyatlariga ishonmay qo'yadilar, bu esa jamiyatdagi umumiy siyosiy muhitni beqarorlashtiradi. Vaholanki, davlat institutlariga bo'lgan ishonchsizlik har qanday siyosiy tizim uchun eng xavfli ijtimoiy holatlardan biridir. Chunki bu ishonchsizlik fuqarolar siyosiy faolligini benihoya pasaytiradi, ularni davlat ishlaridan chetlash-tiradi. Ishonchsizlik kuchaygan sharoitda aholi jamiyat taraqqiyoti uchun muhim bo'lgan siyosiy jarayonlarda ishtirok etmay qo'yadi: saylovlarda qatnashish, ijtimoiy dasturlarga ko'mak berish, islohotlarni qo'llab-quvvatlash kabi faoliyatlar susayadi. Bu esa davlatning ichki resurslarini safarbar qilish imkoniyatlarini cheklab, demokratik jarayonlarning izchil rivojiga to'sqinlik qiladi.

Agar davlat jinoyatchilik darajasi oshgan sharoitda ham unga qarshi samarali choralar ko'rmasa, bu holat nafaqat huquqiy tizimdagi beqarorlikni, balki davlat boshqaruvi tizimidagi boshboshdoqlikni ham keltirib chiqaradi. Jinoyatchilikning ayrim turlari davlatning ichki tuzilmalariga qadar singib borish xususiyatiga ega. Davlat o'z vaqtida ta'sirchan choralar ko'rmagan taqdirda, jinoiy guruhlar va korrupsiyaviy elementlar davlat boshqaruv organlariga kirib boradi. Bunday vaziyatda korrupsiya va mansabni suiiste'mol qilish hollari tobora kuchayadi. Davlat lavozimlaridan shaxsiy manfaat yo'lida foydalanish, davlat resurslarini noqonuniy ravishda talon-taroj qilish, tanish-bilishchilik va manfaatdorlik asosida qarorlar qabul qilish holatlari avj oladi. Bu esa jamiyat ko'z o'ngida davlat institutlari obro'sini keskin pasaytiradi [4].

Jinoyatchilik elementlarining davlat organlari tarkibiga kirib qolishi davlat boshqaruvi mohiyatini ham o'zgartiradi. Bunday sharoitda davlat qarorlari umummilliy yoki umuminsoniy manfaatlardan kelib chiqib emas, balki ma'lum tor guruhlar yoki manfaatdor doiralar foydasi yo'lida qabul qilina boshlaydi. Bu jarayon siyosiy elitaning jamiyatdan uzilib qolishiga, hokimiyat legitimligining yo'qolishiga, davlat boshqaruvida ijtimoiy adolat tamoyillarining buzilishiga olib keladi [4].

Jinoyatchilik darajasi jamiyatda avj pallasiga yetganidan so'nggina unga qarshi kurash choralarining tashkil etilishi, ko'p hollarda, samarali natija bermaydi. Chunki bunday vaziyatlarda jinoyatchilik faqat ayrim shaxs yoki guruhlarining ong-u-shuuriga emas, butun ijtimoiy tuzumga singib ulguradi. Shu boisdan davlat aholi ishonchini tiklash va ijtimoiy adolatni qaror toptirish uchun tez va keskin choralar ko'rishga majbur bo'ladi. Lekin tarixiy tajriba shuni ko'rsatadiki, bu yo'lda ko'rilgan qat'iy choralar ko'p hollarda huquq ustuvorligi tamoyilini zaiflashtiradi. Davlat qonuniy yo'llar bilan emas, balki kuch ishlatish, jazolash va repressiv siyosat orqali tartib o'rnatishga harakat qila boshlaydi. Natijada qonun ustuvorligi tamoyili o'rnini kuch ustuvorligi prinsipi egallaydi. Boshqacha aytganda, jinoyatchilikka qarshi kurash ilinjida inson huquq va erkinliklari cheklanadi, huquqni muhofaza qilish organlariga ortiqcha vakolatlar beriladi. Mazkur choralar ta'sirida huquqiy tizimning asosiy mohiyati inson huquq va erkinliklarini himoya qilishdan emas, davlatning nazorat mexanizmlarini mustahkamlashdan iborat bo'lib qoladi. Qat'iy choralar qisqa muddatli natijalar berishi ham mumkin. Yuzaki qaraganda, jamiyatdagi tartib-intizom, huquq me'yorlariga itoatkorlik tiklangandek, jinoyat darajasi pasaygandek ko'rinadi. Biroq kengroq fikrlaganda, bunday xarakterdagi choralar jamiyatda qo'rquv muhitining shakllanishiga, fuqarolar siyosiy va ijtimoiy faolligining pasayishiga olib keladi. Shu sababdan jinoyatchilikka qarshi kurash muttasil ravishda olib borilishi, kompleks yondashuvga tayanishi, faqat jazo choralariga emas, balki ijtimoiy adolat va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, ta'lim va tarbiya samarasini oshirish choralariga ham asoslanmog'i darkor.

Jinoyatchilik har qanday jamiyatning ijtimoiy sohasiga, uning barqaror va uyg'un ravnaqiga ham jiddiy tahdid soladi. Ma'lumki, jamiyatning ijtimoiy sohasi alohida shaxslar, turfa guruhlar va institutlar o'rtasidagi munosabatlar yig'indisidan tarkib topadi [5]. Uning uyg'un faoliyati esa jamiyatdagi ijtimoiy adolat, fuqarolararo hamjihatlik, hamkorlik darajasiga bog'liq. Jinoyatchilik ijtimoiy sohaning aynan ana shu zaminlarini yemirishi bilan xavfli.

Jinoyatchilik darajasi oshib borayotgan jamiyatlarda turli ijtimoiy tabaqalar, sinflar, guruhlar o'rtasidagi tengsizlik o'tkirlasha boradi. Ayniqsa, firibgarlik, korrupsiya va moliyaviy manipulatsiyalar kabi jinoyatlar sonining ko'payishi natijasida muayyan guruhlar (mansabdorlar, biznes elitasi vakillari, davlat hokimiyatiga ta'sir ko'rsatishga qodir kishilar) qo'lida qonunga xilof yo'llar bilan topilgan moliyaviy resurslar jamlanib qoladi. Bu holat jamiyatdagi boylikning adolatsiz taqsimotiga olib keladi hamda iqtisodiy iyerarxiyani keskinlashtiradi. Natijada mehnatkash va qonunga itoatkor aholi qatlamining turmush darajasi pasayadi, ularning mehnat orqali hayot sifatini yaxshilash, kundalik ehtiyojarini qondirish imkoniyatlari cheklanadi. Huquqiy me'yorlar va qonunlarga amal qilishga odatlangan fuqarolar o'zlarini go'yoki "jazolangandek", muayyan imkoniyatlardan mahrum qilingandek his eta boshlaydilar [6].

Jinoyatchilik darajasining oshishi ortidan yuzaga kelgan tengsizlik ijtimoiy antagonizmni benihoya kuchaytiradi. Turli tabaqalar o'rtasidagi ishonchsizlik va raqobat ruhi jamiyat ichida ichki segregatsiyani keltirib chiqaradi, ya'ni, odamlar o'zlariga o'xshash iqtisodiy yoki madaniy qatlam vakillari bilangina mu-loqot qilishni afzal ko'ra boshlaydilar. Tabiiyki, bunday nomaqbul vaziyat kishilardagi ijtimoiy mas'uliyatni, faol fuqarolik pozitsiyasini zaiflashtiradi, ijtimoiy hamjihatlik va fuqarolararo hamkorlikni yemiradi.

Jinoyatchilik darajasining oshishi ortidan yuzaga kelgan ishonchsizlik muhitida ijtimoiy mobillik ham zaiflashadi. Jmiyat a'zolari o'z halol mehnati, zaruriy bilimlari, tashabbuskorligi orqali yuqori ijtimoiy maqomga erishish imkoniyatiga ishonmay qo'yadilar. Bu hol jamiyatda stagnatsiya holatini keltirib chiqaradi [7]. Jamiyatda jinoyatchilik darajasining oshib ketishi yosh avlod faoliyatiga, ayniqsa, jiddiy ta'sir ko'satadi. Ko'zlangan hayotiy maqsadlarga qonuniy yo'llar bilan erishish imkonsizligiga amin bo'lgan yigit va qizlar halol mehnat va bilim orqali muvaffaqiyatga yetishishga oshiqmay qo'yadilar. Bunday muhitda ular qonuniy yo'llar bilan yuqori maqomga yetishishga emas, tez boyishning noqonuniy usullariga moyil bo'lib boradilar.

Xulosa. Jinoyatchilik ijtimoiy institutlarning faoliyatiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. U ta'lim, sog'liqni saqlash, huquqni muhofaza qilish tizimi kabi institutlar faoliyatini izdan chiqaradi. Jinoyatchilik darajasi yuqori bo'lgan muhitda ta'lim muassasalari axloqiy va moddiy tanazzulga yuz tutadi. Masalan, ta'lim tizimida korrupsiyaning ildiz otishi bilim va malaka asosida emas, balki pora va tanish-bilishchilik orqali muvaffaqiyat qozonishni odatiy holga aylantiradi. Mazkur ijtimoiy illat iqtisodiyotning turli sektorlari uchun zarur bo'lgan kadrlar sifatini pasaytirib yuboradi. Tibbiy muassasalardagi korrupsiya, dori vositalarining noqonuniy aylanmasi, davlat mablag'larining manfaatdor shaxslar tomonidan talon-taroj qilinishi aholi salomatligiga to'g'ridan to'g'ri tahdid soladi. Huquqni muhofaza qilish organlaridagi adolatsizlik tizimining jinoyatlarga qarshi samarali kurashish qobiliyati susaytiradi. Bundan tashqari, jinoyatchilik ommaviy axborot vositalari, fuqarolik jamiyati institutlari faoliyatiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). ООН: международная преступность зарабатывает \$870 млрд в год.// www.bfm.ru, 2012, 16 июля.
- (2). Подольный Н.А., Подольная Н.Н. Взаимосвязь уровня преступности и экономической пассивности населения на рынке труда. Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. "Общественные науки", 2018, № 1, 57–66 с.
- (3). Муминов Н.Г. Яширин иктисодиётнинг моҳияти, сабаблари ва оқибатлари: назарий ёндашув. "Иктисод ва молия", 2016, 8-сон, 1–7-бетлар.
- (4). Злолтникова Е.В. Влияние организованной преступности на политическую безопасность Российской Федерации. Автореф. на соиск. уч. степ. канд. полит. н., М., МГОУ, 2011, с. 15–19.
- (5). Спиркин А.Г. Философия. М., "Гардарики", 2006, с. 518.
- (6). Anser M.K., Yousaf Z., Nassani A.A. et al. Dynamic linkages between poverty, inequality, crime, and social expenditures in a panel of 16 countries: two-step GMM estimates. Economic Structures 2020, № 9, p. 43.
- (7). Гриненко И. Влияние организованной преступности на социальную структуру общества. "Закон и жизнь", 2013, № 10/2, 86–89 с.

Ergashev Oybek Qaxramon o'g'li (Qo'qon universiteti "Ijtimoiy fanlar" kafedrası o'qituvchisi) QADRIYATLAR TIZIMLI TUZILMA SIFATIDA: IJTIMOY-MADANIY YONDASHUV

Annotatsiya. Ushbu maqolada qadriyat tushunchasi ijtimoiy-madaniy tizim sifatida tadqiq etiladi. Maqolada qadriyat o'zaro iyerarxik munosabatlarga kirishuvchi element (component)lardan tashkil topgan tizimli tuzilma sifatida o'rganiladi. Tuzilmani tashkil etuvchi elementlar soha va yo'nalishlarga qarab farqlanadi hamda o'z navbatida ijtimoiy-madaniy jihatdan o'ziga xos xususiyatga ega bo'ladi. Tizim doirasida qadriyatlar bir-biri bilan mos kelishi yoki, aksincha, zid bo'lishi mumkin.

Kalit so'zlar: ingliz tili, o'zbek tili, terminologik tizim, nutq, terminlar, qadriyat, tizim, tuzilma, iyerarxiya, o'zaro ta'sir, element, madaniy qadriyat.

Эргашев Ойбек Кахрамонович (Университет Коканда, преподаватель кафедры социальных наук)

ЦЕННОСТИ КАК СИСТЕМНАЯ СТРУКТУРА: СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ ПОДХОД

Аннотация. В данной статье рассматривается понятие ценности как социокультурной системы. Ценность изучается как системная структура, состоящая из элементов (компонентов), вступающих во взаимные иерархические отношения. Элементы, составляющие структуру, различаются в зависимости от области и направления и, в свою очередь, обладают социокультурно специфическими характеристиками. В пределах системы ценности могут быть взаимно совместимыми или, наоборот, противоречивыми.

Ключевые слова: английский язык, узбекский язык, терминологическая система, речь, термины, ценность, система, структура, иерархия, взаимодействие, элемент, культурная ценность.

Ergashev Oybek Qaxramon o'g'li (Kokand University, Teacher, Department of Social Sciences)

VALUES AS A SYSTEMATIC STRUCTURE: A SOCIO-CULTURAL PERSPECTIVE

Annotation. This article examines the concept of value as a socio-cultural system. The article studies value as a systematic structure consisting of elements (components) that enter mutual hierarchical relationships. The elements that make up the structure vary depending on the field and direction and, in turn,

possess socio-culturally specific characteristics. Within the system, values can be mutually compatible or, conversely, contradictory.

Keywords: *English language, Uzbek language, terminological system, speech, terms, value, system, structure, hierarchy, interaction, element, cultural value.*

Kirish. Qadriyat tushunchasi ijtimoiy va gumanitar fanlar doirasida keng miqyosda tadqiq etilgan bo'lsa-da, uning mazmuniy tuzilishi, mohiyati, tarkibiy qismlari va ijtimoiy-madaniy tizim sifatidagi xususiyatlari borasida tadqiqotchilar o'rtasida hanuz turli bahs-munozaralar mavjud. Buning asosiy sababi shundan iboratki, mazkur tushuncha yoki kategoriya turli fanlar uchun tadqiqot obyekti bo'lib xizmat qiladi va shu sababli uning mazmuni, strukturaviy belgilari hamda formal komponentlari muayyan fanlarning maqsad va vazifalariga muvofiq talqin etiladi. Ushbu maqolada qadriyat tushunchasi tizim sifatida tahlil qilinib, uning tarkibiy komponentlari ijtimoiy-madaniy yondashuv asosida yoritib beriladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot nazariy xarakterga ega. Unda muammo nazariy-metodologik yondashuv asosida o'rganiladi. Tadqiqot jarayonida quyidagi usullardan foydalanildi: lingvistik tavsiflash, ijtimoiy-madaniy tahlil, umumlashtirish, sintez, deduksiya, induksiya va tahliliy ko'rib chiqish. Tadqiqotning maqsad va vazifalari aynan ushbu lingvistik va metodologik usullar yordamida amalga oshirildi.

Adabiyotlar sharhi. Iosif Dzyaloshinskiy va Mariya Pilgun fikriga ko'ra, qadriyatlar muayyan sohada o'ziga xos tuzilmani shakllantiruvchi tamoyillarni vujudga keltirishi mumkin. Ular mazkur hodisani biznes sohasi misolida quyidagicha izohlaydi: masalan, biznes subyekting vakolat doirasi uning ijtimoiy mas'uliyat doirasiga mos bo'lishi lozim. Qadriyat o'z tuzilmasiga ega bo'lib, ushbu tuzilma o'zaro ta'sirda bo'ladigan muayyan tamoyillardan tashkil topadi.

Professor Brayan Moeran qadriyatning baholovchi tabiatiga to'xtalar ekan, baholash jarayoni kim tomonidan, nimani, kim uchun, qachon, qayerda, qanday, nima sababdan va qanday sharoitda baholanishiga bog'liq ekanini ta'kidlaydi. Ya'ni, qadriyat "o'zgarimas xususiyat, narsaga xos bo'lgan sifat yoki obyektiv belgi emas, balki doimiy o'zgarib va o'zaro ta'sirlashib turuvchi ko'plab omillar ta'siri, yoki muayyan tizim mahsulidir" [1]. Ushbu fikrdan ko'rinadiki, qadriyatlar va ularning baholovchi xususiyatlari muayyan ijtimoiy-madaniy muhitga bog'liq holda shakllanadi.

Shvarts va hammualliflar o'z tadqiqotlari asosida qadriyatlar universal bo'lishi mumkinligini ta'kidlashadi, chunki ular inson mavjudligining uchta universal talabi bilan bog'liq: biologik organizm sifatida individ ehtiyojlari, muvofiqlashtirilgan ijtimoiy o'zaro ta'sir ehtiyojlari hamda guruhlarining yashab qolishi va farovonligiga oid ehtiyojlar. Har bir qadriyat ushbu uch talabdan biri yoki bir nechtasiga asoslanishi qadriyatlarining o'zaro munosabatlarini, bog'liqlik tamoyillarini va tizim sifatidagi xususiyatlarini belgilaydi [2]. Qadriyatlarining universal jihatlari ularni inson mavjudligining ijtimoiy hodisasi sifatida tavsiflash imkonini beradi.

Iosif Dzyaloshinskiy va Mariya Pilgunning fikriga ko'ra, har qanday axloqiy tizim jamiyat tomonidan tan olingan asosiy qadriyatlarga tayangan holda shakllanadigan dinamik tuzilma hisoblanadi. Inson madaniyati obyektiv, iyerarxik tarzda tashkil topgan dunyo bo'lib, iyerarxiyaning har bir darajasida o'zaro qarama-qarshiliklarga ega [3]. Demak, qadriyatlar muayyan axloqiy tizimni shakllantiradi va bu axloqiy tizim, o'z navbatida, milliy madaniyatning shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu madaniyat milliy identitetni aks ettiruvchi iyerarxik tuzilma hisoblanadi.

Bundan tashqari, ularning fikriga ko'ra, shaxsning qadriyatlar tuzilmasini uch guruh elementlarga ajratish mumkin:

- a) muayyan ijtimoiy-madaniy kontekst doirasidagi hodisa va obyektlar qadriyatlari;
- b) moddiy yoki ma'naviy tuzilmalar bo'lib, katta hajmdagi ijtimoiy-madaniy mazmunni o'zida jamlaydigan standartlar (me'yoriy hodisalar, san'at asarlarining namunaviy shakllari va boshqalar);
- d) shaxs mohiyatini va uning nima to'g'ri ekanligi haqidagi tasavvurlarini ifodalovchi ideallar.

Demak, shaxsiy qadriyatlar tuzilmasi ijtimoiy-madaniy jihatdan o'ziga xos uch elementdan iborat: qadriyatlar, standartlar va ideallar.

Qadriyatlar tuzilmasi turli tamoyillarga asoslanishi mumkin:

- a) qadriyatlar mansub bo'lgan obyektlarning subyekti yoki mazmuni (ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, axloqiy);
- b) munosabatlar subyekti (jamiyat, sinf, ijtimoiy guruh, jamoa, shaxs) [4].

Ko'rinadiki, qadrlanayotgan obyektning mazmuni va munosabatlar subyekti qadriyat tuzilmasini belgilaydi. Bu holatda qadriyatlar obyekt mazmuniga ko'ra ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va axloqiy tuzilishga ega bo'ladi, munosabatlar mazmuniga ko'ra esa jamiyat, sinf, ijtimoiy guruh, jamoa va individual darajadagi tuzilmani tashkil etadi.

Demak, qadriyatlar tizimi qadriyatlar to'plami va ular o'rtasidagi munosabatlardan iborat. Muallif, shuningdek, qadriyatlar tizimidagi ayrim qadriyatlar o'zaro ziddiyatli bo'lishi mumkinligini ta'kidlaydi.

Muallif mashhur olimlar tomonidan berilgan qadriyatlar tizimi ta'riflarini quyidagicha keltiradi:

a) Uilyams (1979) ta'rif: "Qadriyatlar tizimi obyekt va harakatlarni tanlashda, nizolarni hal etishda, ijtimoiy sanksiyalarni qo'llashda hamda tanlangan qarorlarni ijtimoiy va psixologik jihatdan asoslashda qo'llaniladi; u talab va da'volarni aniqlash uchun foydalaniladigan tasdiqlangan me'yorlar majmuasidir";

b) Rokich (1973) ta'rif: "Qadriyatlar tizimi nisbiy ahamiyat uzluksizligi bo'ylab joylashgan afzal ko'rilgan xatti-harakatlar majmui bo'lib, mavjudlikning usullari yoki yakuniy holatlariga oid barqaror e'tiqodlar yig'indisidir" [5].

Ushbu ta'riflarga ko'ra, qadriyatlar tizimi muayyan tartib, nizo, talab, da'vo, ijtimoiy sanksiyalarni qo'llash, obyekt va xulq-atvorni tanlashda foydalaniladigan me'yorlar majmui bo'lib, nisbiy xarakterga ega afzal xatti-harakatlar va e'tiqodlar to'plamidir.

Tatyana V.Evsyukova qadriyatlar tizimi haqida fikr yuritar ekan, u ustuvorlik tamoyiliga asoslangan holda tashkil etilishi lozimligini ta'kidlaydi. Bu holat individual va ijtimoiy nuqtayi nazardan muhim ahamiyatga ega. U blog-muloqotda qadriyatlar tizimini o'rganar ekan, blog kommunikatsiyasidagi subyektiv aksiologik dunyo manzarasi o'zini namoyon qilish, virtual "men" konsepsiyasini shakllantirish va kompensatsiyalash ehtiyojlarini qondiruvchi qadriyatlar majmuyi orqali ifodalanishini qayd etadi. Ushbu holat quyidagi qadriyatlar bilan belgilanadi: ustunlik, gedonizm, xavfsizlik, so'z erkinligi, maxsus bilim, moddiy manfaat, o'zini ro'yobga chiqarish erkinligi, istalgan shaxsni shakllantirish [6].

Nataliya Zerkina qadriyatlar tabiatini, milliy, sinfiy va umuminsoniy, vaqtinchalik va abadiy, tabiiy (asl) va universal jihatlar o'rtasidagi bog'liqlikni hamda universal qadriyatlarning ustuvorligini e'tirof etar ekan, izchil va tizimli muloqotni ta'kidlaydi [7]. Shunday qilib, qadriyatlar obyektiv voqelik bilan uzviy bog'liq bo'lib, muayyan tuzilmani shakllantiradi.

Natijalar va muhokama. Shunday qilib, olib borilgan tahlillar natijasida qadriyatlar tushunchasi-ning tizim sifatidagi tuzilmasi quyidagi sxemalar orqali tavsiflanishi mumkin.

Xulosa. Qadriyatlar obyektiv borliq haqiqatlari bilan uzviy bog'liq bo'lib, muayyan tuzilmani shakllantiradi. Ushbu tuzilma e'tiqodlar, tamoyillar, standartlar, ideallar va strategiyalardan iborat bo'lib, ijtimoiy-madaniy tuzilmani tashkil etadi. Tizimni tashkil etuvchi mazkur elementlar o'zaro ierarxik munosabatda bo'ladi va bu munosabatlar uyg'un yoki ziddiyatli xarakter kasb etishi mumkin.

Qadriyatlar tizimi axloqiy tizimni shakllantirish orqali xalq madaniyatining rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo'lib, u dinamik xususiyatga ega. Qadriyatlar tizimi universal va lokal darajalarga ega. Shuningdek, u ikki qatlamdan tashkil topadi: quyi (yadro) va yuza (periferik) qatlamlar. Agar asosiy (baza-viy, o'zgarimas) qadriyatlar quyi qatlamda joylashgan bo'lsa, o'zgaruvchan va yangilanib boruvchi qadriyatlar yuza qatlamda mujassam bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Moeran B. (2009). Notes for a theory of values. Creative Encounters, Copenhagen Business School.
- (2). Dzialoshinskiy I., Pilgun M. (2015). Axiological foundations of business ethics in the post-socialist Russia: Intercultural context. International Journal of Economics and Financial Issues, 5(Special Issue), pp. 263–273.
- (3). Wojewoda M. (2018). Axiology and the mortality of the human being. Ethics & Bioethics (in Central Europe), 8(3–4), pp. 219–226.
- (4). Zerkina N., Lomakina Y., Kostina N. (2015). Axiological linguistics and foreign language teaching. Proceedings – Social and Behavioral Sciences, pp. 254–260. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.06.101> agar mavjud bo'lsa]
- (5). Pauls R. (1990). Concepts of value: A multi-disciplinary clarification. Centre for Resource Management.
- (6). Schwartz S.H., Melech G., Lehmann A., Burgess S., Harris M., Owens V. (2012). Refining the theory of basic individual values. Zurich Open Repository and Archive, University of Zurich, 74 p.

Kodirov Nodirbek Mamasoliyevich (Namangan davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi)
AXBOROT MADANIYAT GLOBALLASHUV TARIXINI DAVRLASHTIRISH TAMOYILLARI

Annotatsiya. Maqola axborot madaniyatining globallashuv jarayonining tarixiy rivojlanishini davrlashtirishning asosiy tamoyillarini o'rganadi. Davrlashtirish texnologik inqiloblar (yozuv, bosmaxona, ommaviy axborot vositalari, internet va sun'iy intellekt), ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar va madaniy integratsiya omillari asosida amalga oshirilgan. Maqolada axborot madaniyatining globallashuvi bosqichlari – an'anaviy davrdan raqamli davrgacha tahlil qilinadi, shuningdek, milliy madaniyatlarning saqlanishi va yangi global informatsiya makonidagi o'zgarishlar ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: axborot madaniyati, globallashuv, davrlashtirish tamoyillari, tarixiy davrlar, informatsiya texnologiyalari, madaniy integratsiya, raqamli davr, milliy madaniyat.

ПРИНЦИПЫ ПЕРИОДИЗАЦИИ ИСТОРИИ ГЛОБАЛИЗАЦИИ ИНФОРМАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация. Статья посвящена принципам периодизации истории глобализации информационной культуры. Периодизация основана на технологических революциях (письменность, книгопечатание, массовые СМИ, интернет и искусственный интеллект), социально-экономических трансформациях и культурной интеграции. Рассматриваются этапы глобализации информационной культуры – от традиционного периода до цифровой эпохи, анализируется сохранение национальных культур и изменения в глобальном информационном пространстве.

Ключевые слова: информационная культура, глобализация, принципы периодизации, исторические периоды, информационные технологии, культурная интеграция, цифровая эпоха, национальная культура.

Kodirov Nodirbek Mamasoliyevich (Namangan State University independent researcher)
PRINCIPLES OF PERIODIZATION OF THE HISTORY OF GLOBALIZATION OF INFORMATION CULTURE

Annotation. The article examines the principles of periodization in the history of globalization of information culture. The periodization is based on technological revolutions (writing, printing press, mass media, internet, and artificial intelligence), socio-economic transformations, and cultural integration factors. It analyzes the stages of globalization of information culture – from the traditional period to the digital era – and discusses the preservation of national cultures and changes in the global information space.

Key words: information culture, globalization, periodization principles, historical periods, information technologies, cultural integration, digital era, national culture.

Kirish. Axborot madaniyati globallashuvi nafaqat texnologik, balki madaniy ijtimoiy va iqtisodiy o'zgarishlarni ham o'z ichiga oladi. Bu jarayonni tushunish uchun uning tarixiy rivojlanishini davrlarga ajratish zarur. Davrlashtirish (periodizatsiya) – bu o'tmishni ma'lum vaqt bloklariga bo'lish orqali sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash usuli bo'lib, globallashuv tarixida keng qo'llaniladi.

Axborot madaniyati globallashuvida internetning paydo bo'lishi eng muhim sifat jihatidan yangi sahifani ochdi. Insoniyat internet orqali axborotni hamkorlikda yaratish, uni tezkorlik bilan tarqatish, jahon arxivlariga kirish imkonini kengaytirish kabi yangi qulayliklarga erishdi. Shu bilan birga, internet platformalari orqali jamiyatlar o'rtasidagi madaniy almashinuv tezlashdi, turli millat va elatlar bir-birining ma'naviy qadriyatlarini, san'at, muzika, adabiyot yoki urf-odatlarini onlayn muhitda o'rganish imkoniga ega bo'ldi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot nazariy xarakterga ega. Unda muammo nazariy-metodologik yondashuv asosida o'rganiladi. Tadqiqot jarayonida quyidagi usullardan foydalanildi: lingvistik tavsiflash, ijtimoiy-madaniy tahlil, umumlashtirish, sintez, deduksiya, induksiya va tahliliy ko'rib chiqish. Tadqiqotning maqsad va vazifalari aynan ushbu lingvistik va metodologik usullar yordamida amalga oshirildi.

Adabiyotlar sharhi. A.Mansurovning “Media savodxonlik asoslari” risolasida media savodxonlik yoshlar uchun axborotni maqsadli qabul qilish, manbalarni aniqlash va axborot xavf-xatarlardan ogoh bo'lish kabi ko'nikmalarni o'z ichiga olishi ta'kidlanadi. Muallif fikricha, media savodxonlik demokratik jarayonlarni mustahkamlash, so'z erkinligini to'g'ri anglash va taassubdan xalos bo'lishda yordam beradi. Shu bilan birga, axborot mediamadaniyati axborotni tushunish, tahlil qilish, qarshi turish va maqsadli foydalanish ko'nikmalarini birlashtiradi.

G.Rajabova “Milliy axborot makonida yoshlar media madaniyati” tadqiqotida milliy qadriyatlar va an'analar yoshlar mediamadaniyatini shakllantirishda muhim ekanini ko'rsatadi. Milliy an'analar axborot bilan bog'liq axloqiy me'yorlarni belgilashga xizmat qiladi. Axborotni qabul qilish va tarqatishda ma'naviy-axloqiy qadriyatlar, urf-odatlar va tarbiya elementlari katta ahamiyatga ega. Shu sababli mediamadaniyat xalqaro standartlar bilan birga milliy qadriyatlarga ham tayanishi lozim. Jarayonning samarali bo'lishi jamoatchilik, oila, ta'lim tizimi, ilmiy tadqiqotlar va OAVning hamkorligiga bog'liq.

Axborot madaniyati insonning axborotni izlash, tanlash, tahlil qilish va mas'uliyatli foydalanish qobiliyatini bildiradi. U axborot olish, uzatish va tarqatishda axloqiy, huquqiy va texnik qoidalarni hisobga olishni o'z ichiga oladi. Davrlashtirishlar asosan iqtisodiy va texnologik jihatlarga e'tibor beradi, ammo axborot madaniyati uchun texnologik inqiloblar va madaniy oqimlar asosiy mezon bo'lishi kerak.

Natijalar va muhokama. Shunday qilib, olib borilgan tahlillar natijasida axborot madaniyat tushunchasining tizim sifatidagi tuzilmasi quyidagi sxemalar orqali tavsiflanishi mumkin.

Axborot madaniyatining globallashuvini davrlashtirish quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

1. Texnologik-kommunikativ tamoyil – yangi axborot vositalarining (yozuv, bosmaxona, telegraf, radio TV, internet, AI) paydo bo'lishi. Bu vositalar axborotning tezligi, hajmi va masofasini o'zgartirib, globallashuvni yangi bosqichga olib chiqadi.

2. Tezlik va hajm tamoyili – globallashuv bosqichlari axborot oqimining tezligi, hajmi va masofa bo'yicha qisqarishi bilan belgilanadi. Bu “space of flows” (oqimlar makoni) va “timeless time” (vaqtsiz vaqt) konsepsiyalari orqali ifodalanadi.

Oqimlar makoni – bu vaqt bo'yicha bir vaqtda sodir bo'ladigan, ammo uzoq masofalardagi ijtimoiy amaliyotlarning moddiy tashkiloti.

3. Markazlashish/desentralizatsiya tamoyili – dastlabki bosqichlarda globallashuv markazlashgan (Yevropa markazi), keyinchalik, desentralizatsiyalashgan (tarmoqli, peer-to-peer).

4. Madaniy integratsiya – global madaniyat tarqalishi bilan birga, mahalliy madaniyatlarning qarshiligi va gibridd shakllar paydo bo'ladi.

5. Ijtimoiy-iqtisodiy tamoyil – globallashuv bosqichlari davlatlar → korporatsiyalar → shaxslar darajasiga o'tishi bilan belgilanadi.

Axborot madaniyatining globallashuvini quyidagi 5 bosqichga ajratish mumkin:

1. An'anaviy (qadimgi davr – XV asr boshlari) – ushbu davrning asosiy axborot texnologiyalari og'zaki nutq, qo'lyozma va dastlabki yozuvlar. Globallashuv darajasi fargmentar, mintaqaviy (Buyuk Ipak yo'li, din). Axborot sekin va cheklangan bo'lganligi sababli, mahalliy madaniyatlar ustun bo'lgan.

2. Bosmaxona protogloblizatsiyasi (XV–XVIII asrlar) – bosmaxona xarita va navigatsiya texnologiyalari asosiy axborot texnologiyalari hisoblanadi. Globallashuv darajasi Yevropa kengayishi va kolonizatsiya. Yevropada ilm-fanning markazli tarqalishi va milliy tillarning rivojlanishiga olib kelgan.

3. Ommaviy axborot vositalari (XIX asr – 1940-yillar) – telegraf, gazeta, radio va televideniya asosiy axborot vositalari bo'lgan. Globallashuv darajasi – klassik. milliy va ommaviy madaniyatlar shakllanishiga sabab bo'lgan.

4. Kompyuterlashgan globallashuv (1950–1990-yillar), kompyuterlar, sun'iy yo'ldoshlar va ARPANET asosiy axborot vositalari hisoblanadi. Globallashuv darajasi transmilliy korporatsiyalar. Bu global media (CNN) va axborot jamiyati boshlanishida sodir bo'lgan.

5. To'liq raqamli tarmoqli globallashuv (1990-yillar oxiri – hozirgi kun) – internet, ijtimoiy tarmoqlar va AI. Globallashuv darajasi – platformali va tarmoqli. Bu gibridd madaniyat, dezinformatsiya va madaniy oqimlarga sabab bo'ldi.

Gibridd madaniyat deganda, ikki yoki undan ortiq madaniyatlarning o'zaro ta'siri natijasida shakllangan yangi madaniyat tushuniladi. Bu madaniyat o'ziga asos bo'lgan madaniyatlarning xususiyatlarini birlashtirib, yangi va o'ziga xos modellar yaratadi. Gibridd madaniyat jarayoni globallashuv, migratsiya, texnologiyalarning rivojlanishi va madaniyatlara aloqaning kuchayishi bilan bog'liq. Har bir texnologik o'zgarish madaniy va ijtimoiy oqibatlarni yuzaga keltiradi. Hozirgi davrda milliy axborotni saqlash qiyinlashuvi, dezinformatsiya, yolg'on xabarlar, madaniy imperializm va axborot xavfsizligi muammolari dolzarb bo'lib qolmoqda. Shaxsiy ma'lumotlarning himoyasizligi va kiberjinoyatlar ham dunyo aholisiga moddiy va ma'naviy zarar keltirmoqda. 2024-yilga kelib, kiber jinoyatlardan moliyaviy yo'qotishlar 5 trillion dollardan oshishi kutilmoqda, bu esa har yili o'rtacha 11%ga oshadi. Kompaniyalar tobora raqamli muhitga bog'langanligi sababli, zararlar ma'lumotlarning tarqalishi va qonuniy jarimalar tufayli yanada oshadi. Shu sababli axborot madaniyatini rivojlantirish nafaqat madaniy-ma'rifiy, balki strategik xavfsizlik masalasi sifatida ham muhimdir. Bugungi kunda globallashuvning salbiy oqibatlarini kamaytirish va kiberxavfsizlikni mustahkamlash axborot madaniyatining asosiy vazifalaridan biridir.

Xulosa. Yakunda shuni ta'kidlash mumkinki, axborot madaniyati globallashuvining tarixini to'g'ri davrlashtirish uchun, bir vaqtning o'zida, bir necha omillar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ilmiy jihatdan tushunish zarur. Texnologik taraqqiyot, siyosiy muhit, ta'lim darajasi, iqtisodiy manfaatlar, madaniy siyosat, milliy an'analar, axborot xavfsizligi, jamiyatda ilmiy-texnikaviy fikrlar urf bo'lishi kabi aspektlar umumbashariy hamkorlik va birlashayotgan axborot makonini shakllantirishga xizmat qiladi. Bu jarayon turli bosqichlarda, turli tartibda kechadi, chunki har bir jamiyatda texnologiya va madaniy an'analar bir-biri bilan uyg'unlashuvi yoki bahamjihat rivojlanishi har doim ham bir xil sur'atda emas.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). <https://www.wosjournals.com/index.php/medical/issue/view/36>
- (2). Кореньюшкина Светлана Ильинична, Соловьев Кирилл Анатольевич. Суверенитет в эпоху глобализации: теория и практика. Общество. Среда. Развитие (Terra Humana). 2015, № 1 (34).
- (3). A.Mansurov. “Media savodxonlik asoslari”. Ilmiy risola, Toshkent, “Akademnashr”, 2018, 256-bet
- (4). G.Rajabova. “Milliy axborot makonida yoshlar media madaniyati: nazariy tahlil” nomli ilmiy-amaliy ko'rsatkichda. Toshkent, “Fan va taraqqiyot”, 2020, 300-bet.
- (5). Castells M. The Rise of the Network Society. Oxford, Blackwell Publishers, 1996.

**Botirova Sevara Mamurovna (NamDPI “Falsafiy va tarixiy fanlar” kafedrası mudiri, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent; Gmail: sevarabotirova783@gmail.com)
MILLIY O'ZLIKNI ANGLASHDA GERMENEVTIK TAFAKKURNING O'RNI**

Annotatsiya: makur maqola milliy mafkura, o'zlikni anglash muammolariga yechimlar topishda germevntik yondashuvlaridan foydalanishga oid jihatlarini tadqiq etadi. Ijtimoiy jarayonlarni anglash va izohlashda germevntik tafakkur tobora muhim o'rin tutib borayotgan bir davrda milliy mentalitetni saqlashdagi germevntik yondashuvlarning ahamiyatini baholashga ehtiyoj seziladi. Maqolada milliy mafkuraning germevntik tafakkur bilan uzviyligi va rivojlanishdagi muhim jihatlarini asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: germevntika, jamiyat tafakkuri, mafkura, millatlararo hamjihatlik, ijtimoiy barqarorlik, milliy o'zlik, ijtimoiy qadriyatlar, “ufqlarning birlashuvi”, kosmopolitizm, tolerantlik.

**Ботирова Севара Мамуровна (Заведующая кафедрой философско-исторических наук, НамДПИ Доктор философии (PhD) в области педагогических наук, доцент; Gmail: sevarabotirova783@gmail.com)
РОЛЬ ГЕРМЕНЕВТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ В ПОНИМАНИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ**

Аннотация. В статье рассматриваются аспекты использования герменевтических подходов в поиске решений проблем национальной идеологии и самосознания. В эпоху, когда герменевтическое мышление приобретает все большее значение в понимании и объяснении социальных процессов, возникает необходимость оценить важность герменевтических подходов в сохранении национального менталитета. В статье обосновывается связь национальной идеологии с герменевтическим мышлением и важные аспекты его развития.

Ключевые слова: герменевтика, социальное мышление, идеология, межэтническая гармония, социальная стабильность, национальная идентичность, социальные ценности, «слияние горизонтов», космополитизм, толерантность.

**Botirova Sevara Mamurovna (Head of the Department of Philosophical and Historical Sciences, NamSPI Doctor of Philosophy (PhD) in Educational Sciences, Associate Professor; Gmail: sevarabotirova783@gmail.com)
THE ROLE OF HERMENEUTIC THINKING IN UNDERSTANDING NATIONAL IDENTITY**

Annotation. The article examines the aspects of using hermeneutic approaches in finding solutions to the problems of national ideology and self-awareness. At a time when hermeneutic thinking is increasingly important in understanding and explaining social processes, there is a need to assess the importance of hermeneutic approaches in preserving the national mentality. The article substantiates the connection of national ideology with hermeneutic thinking and important aspects of its development.

Keywords: hermeneutics, social thinking, ideology, interethnic harmony, social stability, national identity, social values, "merger of horizons", cosmopolitanism, tolerance.

Kirish. Falsafiy tadqiqotlarning predmeti bo'lgan inson va uning tafakkuri bilan bog'liq zamonaviy izlanishlarda germevntik falsafa murakkab jihatlarini tadqiq etgan holda, muhim argumentlarni ilgari surmoqda. Maqolada milliylik chegaralarining zaiflashuvi, bashariyatning o'zligini saqlash va boshqa xalqlar bilan demografik jarayonlardagi muammolar ortib borayotgan bir davrda germevntik falsafiy yondashuvlar vositasida ijtimoiy va madaniy integratsiyalashuvning sog'lom rivojlanish jarayonlari izohlangan.

Adabiyotlar tahlili. Germevntik falsafaning rivojlanishida kashshof mutafakkirlar G.Gadamer, F. Shleyermaher, V.Diltey kabi G'arb falsafasi vakillari bilan bir qatorda, yurtimizda ham D.Sunatov, N. Shermuhamedova va Q.Nazarov kabi faylasuflarning ilmiy faoliyatida yoritib berilgan. Mazkur tadqiqotlarda, asosan, umumiy rivojlanish jarayonlariga ustuvorlik berilib, o'zbek xalqiga xos bo'lgan xususiyatlariga kam e'tibor qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda manba tahlili asosida olingan ilmiy argumentlarni taqqoslash, tizimli o'rganish, analiz kabi tadqiqot metodlarini xolislik, ilmiylik kabi tamoyillar asosida o'rganilgan. Tadqiqot predmeti milliylik tarzida namoyon bo'luvchi jihatlarini anglashga oid germevntik tafakkur fenomeni hisoblanadi. Tadqiqot falsafiy nazariyalarga tayangani holda, psixologik izlanishlar va mavzuga oid amaliy eksperimentlar va ijtimoiy so'rovnomalarga asoslanmagan. Odatda, tadqiqot natijalarini asoslashda nazariy metodlarga e'tibor qaratilgan.

Tahlillar va natijalar. Germevntika talqin nazariyasi va metodologiyasi, ayniqsa, Muqaddas Kitob matnlari, donolik adabiyoti va falsafiy matnlarni talqin qilishdir [1]. Germevntik falsafa gumanitar fanlar tarmog'idagi ko'plab ilmlarning insonlarga yetkazilishida vositachi vazifasini o'taydi. Insonni o'rganish predmeti sifatida baholaydigan gumanitar fanlar to'plangan bilimlarni qay tarzda keng jamoatchilikka yetkazish va yanada rivojlantirishda germevntik talqinlardan foydalanib kelingan. Diniy dunyoqarash

inson yashashidan mazmun-mohiyatni ko'rsatgani uchun ham insoniy, ayrim hollarda milliy o'zligini anglatadigan muhim belgidir. Falsafiy-germenevtik talqinning Bibliyani o'rganish yo'nalishi eksegez qilish, Islom dinining muqaddas manbasi hisoblanuvchi Qur'onni sharhlovchi yo'nalishi tafsir qilish ilmi sifatida ma'lum. Dastlab, ilohiy kitoblarning mazmunini sharhlashda qo'llanilgan ushbu ilm sohasi asta-sekinlik bilan falsafa, psixologiya, axloqshunoslik, jumladan, muloqot madaniyati kabi fanlarda tatbiq etilib, tobora keng miqyosda o'rganila boshladi.

Xalqaro integratsiyalashuv davomida insoniyat o'zlikni anglash va uni ifodalashda, ma'naviy-ma'rifiy jarayonlarda falsafiy fermenevtikaga tayangan holda, murakkab savollarga javob izlamoqda. Milliylik chegaralarini belgilash, madaniyat gegemonligi, kosmopolitizm, madaniy assimilyatsiya natijasida milliy o'zlikni ta'riflashda yuzaga kelayotgan muammolar buning ifodasidir. D.Sunnatovga ko'ra: "Madaniyat va axloqning o'zaro dialektik aloqasi insonning ma'naviy o'sish bosqichini belgilaydi, germenevtik tafakkur esa bu jarayonning nazariy asosidir" [2]. Germenevtik tadqiqotlar jamiyatshunoslikning rivojlanishiga xizmat qiluvchi bir-biridan farqlanuvchi jamiyatlarning qadriyatlarini, mafkurasi, mentalitetini bir-biriga tushuntirishga yordam beradi. Turli madaniyatlarning rivojlanishida va mentalitetlarning shakllanishida makon va zamon kontekstida uchraydigan farqlanish belgilarining umumiy qonuniyatlarini aniqlashda germenevtika yordam beradi.

Atoqli germenevtik izlanishlar kashshoflaridan biri bo'lgan Georg Gadamer milliy va madaniy o'zlik masalalarini germenevtik tushuntirishda erkin yondashib, farqlanishlarning ro'y berishi muqarrarligini ta'kidlaydi. Turli jamiyatlarning muloqotida til, mafkura, din va boshqa sohalaridagi almashinuvning ta'sir ko'rsatishini ta'kidlagan Gadamer bora-bora dominant qarashlar jamiyatlar muloqotida ustun mavqeni mustahkamlab boradi va uyg'unlashadi deb hisoblaydi. Gadamer madaniy muloqotdagi taraflarni ramziy ma'noda "ufqlar"ga qiyoslaydi va keyingi davrda muloqotning jadallashuvi bilan "Ufqlarning uyg'unlashuvi" ro'y berishi nazariyasini ilgari suradi. Globallashuv jarayonlarida Gadamer yuritgan dunyoning madaniy, milliylik xususiyatlariga ko'ra, tarafkashligi yoki boshqacha aytganda "mafkuraviy qutblanish" jarayonlari yuz berdi. Ayni jarayonda, ba'zi millatlarning milliy o'zligi dunyo axborot maydonida keng tashviq qilingani asosida, Gadamer aytganidek, milliylik xususiyatlarida bir xillashuv va mafkuralarning muvofiqlanishi ortdi. Millatlar va sivilizatsiyalar bir-birini va o'z milliylik belgilarini tushunishi osonlashib bormoqda.

"Tushunish – bu tarixning ta'siri ostida shakllanadigan madaniy tajriba", [3] deydi Gadamer. Ufqlar tarix davomida o'xshashliklarga ega bo'lib borar ekan, milliylikning madaniy assimilyatsiyaga, vatanparvarlikning kosmopolitizmga aylanishi xavfi ham ortadi. Milliylikning saqlanishi, bunda ijobiy ta'sirlanish asosida yuz berishi bilan birga, salbiy rivojlanishga uchraydigan gibril madaniyatga ham turtki beradi. Qaysi jamiyat o'zligini namoyon qilgan va qolganlarga tushuntirib bergan bo'lsa, uning qolgan jamiyatlarni o'z izidan ergashtirishi imkoniyatlari ortadi. Falsafaning germenevtik talqin va sharhlash muammolari bilan shug'ullanadigan germenevtik yondashuvlari ushbu masalada asosiy nazariy vosita sifatida xizmat qilgan. Germenevtikaning G'arb falsafasida rivojlanishi millatlarning globallashuv jarayonlaridagi muloqotida ustunlikni bergan omillardan biri edi. G'arb falsafasi, mafkurasi va e'tiqodiy qarashlari kolonializm va axborot makonidagi hukmronlik kabi omillar tufayli faolroq dunyoga talqin qilindi.

Aynan germenevtik falsafaning rivojlanishida G'arb mutafakkirlaridan Y.Habermas "Tushunish – bu muloqotda kelishuvga erishishdir, ijtimoiy ong madaniyatda tildagi umumiy ma'nolar orqali birlashadi" [4] degan qarashda edi. Bir jamiyatda turli millatlar va dunyoqarash egalarining yashashi millatlararo hamjihatlik va mafkuraviy plyuralizm muhitiga muvofiq tolerantlikni namoyon qilishi zaruratini oshiradi. Ayni holatda, barcha o'z milliy o'zligini saqlagan holda bir xalq sifatida shakllanadi va umume'tirof etilgan bunyodkor g'oyalarga asoslanga holda yashaydi. O'zlikni anglashda va belgilashda erkin muhit shakllanadi va bunda til masalasi insonlarning o'zaro va madaniyatlararo kommunikatsiyalanishiga yordam beradi. Ingliz, ispan va nemis kabi jahon kommunikatsiyasida muhim o'rin tutuvchi tillar orqali Yevropa madaniyati dunyoning ko'plab mintaqalari ma'naviy-mafkuraviy dunyosiga kirib bordi va millatlarning aksiologik-teologik dunyoqarashi, kundalik hayotida tub o'zgarishlar omillaridan biriga aylandi. Binobarin, tom ma'noda til milliy o'zlikning muhim tarkibiy qismidir.

Tilning germenevtik tafakkurdagi birlamchi vositalardan biri ekanligi insonlar tafakkurini oshirish uchun o'zga tillarni o'rganganlarida, til mansubligidagi millat va uning milliy mafkurasiga nisbatan yaqinlashuv sodir bo'lishi bilan izohlanadi. Inson o'z milliylikdagi til orqali dunyoni taniydi va o'zligini his etadi. Shuningdek, o'zga tillarni o'rganish orqali o'zligini qolganlardan ajrata oladigan tom ma'noda germenevtik-ma'naviy tafakkurga ega bo'la oladi. Chunki yangi tilni o'rganish olam va odam haqida mulohaza yuritishda germenevtik jihatdan yangicha fikrlashga yordam beradi. Germenevtika esa nutqlar, semiotika, matnlarni sharhlash va qolganlarga tushuntirishga xoslangan falsafiy yo'nalishdir. Nafaqat verbal, balki nonverbal suhbat shakllaridagi ma'nolarni sharhlash asosida germenevtika inson tafakkurini boyitadi.

A.MacIntyre germenevtik tafakkurning jamiyat dunyoqarashidagi vazifasiga baho berar ekan, “Har bir jamiyat o‘z axloqiy ongini tushunish orqali qayta yaratadi” deb yozadi [5]. Ya’ni, axloqiylik har bir inson yashash muhitidan kelib chiqqan holda, rivojlangani holda, dogmatik tarzda qotib qolmaydi. Boshqalardan olinadigan tajribalar asosida millat mafkurasi va mentaliteti isloh qilib boriladi. Qayta shakllanganda jamiyat avvalgisidan butkul yoki sezilarli farqlanishlarni aks ettiradi. Avstraliya yoki Lotin Amerikasi xalqlaridagi ushbu jarayon jadal rivojlanishni ko‘rsatsa, Yaponiya kabi jamiyatlarda tadrijiy yo‘ldan borgan. Qaysi davrda va hududda insoniyat sivilizatsiyasi shakllanayotganiga ko‘ra, germeenvtik tafakkur ham alohida o‘rganishni taqozo qiladi.

Germenevtik oqim vakillari Shleyermaxer va Diltey fikricha, biror-bir tarixiy manbaning to‘g‘ri tahlil etilishi tadqiqotchining davr xususiyatlarini to‘la his etishi, tushunishi bilan bog‘liq [6]. Ayni manbalar xoh yozma, xoh xalq folklori yoki qadriyatlari sifatida yetib kelgan bo‘lsin, zamonaviy kontekstidagi farq va mavjud axborotdagi manba davridagi axboriy-mafkuraviy munosabatni inobatga olishni talab qiladi. Jumladan, “Avesto” kitobida berilgan muqaddas ta’limotlarni ushbu kitobning ma’naviy vorisi sifatida ko‘riluvchi hozirgi Eron yoki Markaziy Osiy xalqlari bilan aynan taqqoslab bo‘lmaydi. Milliy o‘zlik davrlar davomida butkul yangilanib ketgani bunga sabab bo‘la oladi. Zamonaviy jamiyatlarda milliylikning o‘zgarishidan ko‘ra, undagi o‘zgarishlarni ijobiy tizginga solish germenevtik yondashuvlarning muhim jihatlari-dan hisoblanadi.

Germenevtik tafakkurda insonning o‘zligini anglashiga hissa qo‘shadigan milliy til, qadriyatlar, din, milliy mentalitet muhim ahamiyatga ega. Bularsiz inson o‘zini qolganlardan farqlay olmaydi. Natijada hayotdagi maqsadi va orzu-armonlari haqida tushunchasi zaif va boshqlarga ergashishni Afzal ko‘radigan olomon instinkti ruhiyatida tarbiyalanadi. Tadqiqotchi Sh.Suyunovaga ko‘ra, “milliy til ijtimoiy tafakkurning aksi bo‘lib, tafakkur tilning ijtimoiy faoliyatdagi darajasiga qarab boyiydi” [7]. Ya’ni, jamiyat muloqotining faolligi insonni o‘zligini saqlab turadi. O‘zini anglab yetmagan inson qolganlarning hayoti va qarashlariga ham befarq sifatida shakllanishi, tabiiy.

Xulosalar va takliflar. Insonning o‘zligini anglashi uchun ayni o‘zlikni anglatib turadigan ijtimoiy va diniy qadriyatlar, til xususiyatlari, xalq folklori va ajdodlardan qolgan ma’naviy me’rosini anglashi muhim o‘rin tutadi. Tarixan yuz bergan ayni milliy o‘zlikni tushuntirib beruvchi manbalardagi o‘zgarish va tadrijiy rivojlanib boorish jarayonlarini talqin qilish va millat va muayyan shaxsning kelesidagi milliy o‘zlik bilan bog‘liq istiqbollarini o‘rganishda germenevtik falsafadan foydalanish lozim. Ayni o‘rganishlarni ma’lum davr xususiyatlaridan kelib chiqib o‘rganish talab etiladi. Milliy o‘zlik targ‘ibotida va uning saqlanib turishi zarurati mavjud ekan germenevtik falsafaning talqin qilishdagi ijobiy ilmiy izlanishlaridan foydalangan holda, xalqimiz ijtimoiy tafakkurini rivojlantirish mumkin. Germenevtik falsafaning milliy o‘zlik va inson hayotidagi mohiyatiga oid muammolarda qo‘llanilishini quyidagi omillar bilan izohlash mumkin:

- germenevtik talqin inson o‘zligini belgilaydigan diniy matnlarni tushuntirishda faol qo‘llanib kelinadi;
- zamonaviy madaniyatlar assimillatsiya fenomenining rivojlanishi jarayonlarini makon va zamon kontekstida farqlashga yordam beradi;
- xalqlarning boy madaniy merosini targ‘ib etish va samarali saqlab qolish uchun zarur vosita hisoblanadi;
- tarixiy rivojlanish davomida unutilgan ma’naviy me’ros namunalarini qayta kashf etadi va sharhlab beradi;
- milliy mentalitetning boshqa millatlarning o‘ziga xos xususiyatlari bilan farqlari va uzviylik jihatlari ko‘rsatib beradi;
- mafkuraviy pluralizm sharoitida insoniyatda yuksak ijtimoiy tafakkurni shakllantirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

- (1). Sunatov D.X. Madaniy makon va axloqiy ong dialektik aloqadorligi. Samarqand, SamDU, 2022. 5-bet.
- (2). Audi Robert (1999). The Cambridge Dictionary of Philosophy (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press, pp. 377.
- (3). Гадамер Г.Г. Истина и метод. Москва, “Прогресс”, 1988, 704 с.
- (4). Habermas J. Theorie des kommunikativen Handelns. Frankfurt, M., “Suhrkamp”, 1981, Bd. 2, s. 387.
- (5). MacIntyre A. After Virtue. London, Duckworth, 1981, p. 222.
- (6). Q.Nazarov [va boshq.]. Falsafa asoslari [matn]. O‘quv qo‘llanma, Toshkent, O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2018, 84-bet.
- (7). Suyunov Sh.B. O‘zbek tilining milliy o‘zlikni anglashdagi ijtimoiy-falsafiy ahamiyati. Samarqand, SDCHTI, 2023, 10-bet.

Mamadaliyeva Feruza Asrorovna (Toshkent davlat Agrar universiteti dotsenti, falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Toshkent davlat Iqtisodiyot universiteti mustaqil tadqiqotchisi;
ORCID: 0009-0004-7404-1419)

MARKAZIY OSIYO MUTAFAKKIRLARINING MA'NAVIY MEROSIDA SHAXS MAS'ULIYATI VA UNING KORRUPSIYAGA QARSHI KURASHISHDAGI AHAMIYATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada Markaziy Osiyo mutafakkirlarining ma'naviy merosida shaxs mas'uliyati g'oyalarining korrupsiyaga qarshi kurashishdagi ijtimoiy asoslari tahlil qilinadi. Muallif Forobiy, Ibn Sino kabi allomalar asarlarida inson halolligi, adolat, burch va ijtimoiy mas'uliyat masalalarini ilmiy-nazariy jihatdan o'rganadi.

Kalit so'zlar: korrupsiya, shaxs mas'uliyati, ma'naviyat, Markaziy Osiyo mutafakkirlari, Forobiy, Ibn Sino, axloqiy qadriyatlar, halollik, adolat, falsafa.

Мамадалиева Феруза Асроровна (доцент Ташкентского государственного аграрного университета, доктора философии (PhD) по философским наукам, независимый исследователь Ташкентского государственного экономического университета; ORCID: 0009-0004-7404-1419)

ЛИЧНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ В ДУХОВНОМ НАСЛЕДИИ МЫСЛИТЕЛЕЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ И ЕЁ ЗНАЧЕНИЕ В БОРЬБЕ С КОРРУПЦИЕЙ

Аннотация. В данной статье анализируются социальные основы идей личной ответственности в духовном наследии мыслителей Центральной Азии в контексте борьбы с коррупцией. Автор рассматривает труды таких выдающихся ученых, как Аль-Фараби и Ибн Сина, в которых глубоко освещаются вопросы человеческой честности, справедливости, долга и социальной ответственности.

Ключевые слова: коррупция, личная ответственность, духовность, мыслители Центральной Азии, Аль-Фараби, Ибн Сина, нравственные ценности, честность, справедливость, философия.

Mamadaliyeva Feruza Asrorovna (Associate Professor at Tashkent State Agrarian University Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophical Sciences Independent Researcher at Tashkent State University of Economics; ORCID: 0009-0004-7404-1419)

PERSONAL RESPONSIBILITY IN THE SPIRITUAL HERITAGE OF CENTRAL ASIAN THINKERS AND ITS SIGNIFICANCE IN COMBATING CORRUPTION

Annotation. This article analyzes the social foundations of the ideas of personal responsibility in the spiritual heritage of Central Asian thinkers in the context of combating corruption. The author examines the works of such prominent scholars as Al-Farabi and Ibn Sina, in which the issues of human honesty, justice, duty, and social responsibility are deeply explored.

Keywords: corruption, personal responsibility, spirituality, Central Asian thinkers, Al-Farabi, Ibn Sina, moral values, honesty, justice, philosophy.

Kirish. Korruptsiya – bu shaxsning o'z xizmat yoki lavozim vakolatlaridan shaxsiy manfaat yoki boshqa biror kishining foydasini ko'zlab, qonunga zid tarzda moddiy yoki nomoddiy naf olishidir. Shu bilan birga, bunday nafni noqonuniy yo'l bilan berish ham korruptsiya hisoblanadi. Bu hodisa fuqaro va davlat vakili o'rtasidagi ma'muriy munosabatlarning asl mohiyatini buzadi hamda jamiyat va davlat hayotida salbiy oqibatlarga olib keladi. Jamiyat taraqqiyoti, davlat boshqaruvi samaradorligi va fuqarolik jamiyatining barqarorligi insonning ma'naviy va axloqiy qadriyatlariga bevosita bog'liqdir.

Adabiyotlar tahlili. Korruptsiya, shaxs mas'uliyati va axloqiy qadriyatlar g'oyalari va konseptual fikrlari ifodalangan merosini o'rganish xususan, Markaziy Osiy mutafakkirlari Forobiy, Ibn Sino ma'naviy merosida, xorijlik olimlar Elliott, Kimberly Ann [16], Lawore B [17], Arendt H. [13] O'zbekistonlik olimlarimiz M.Xayrullayev [15], H.Aliqulov [9], Muxtorov A., Aliyev B. [5] Norov T. [6] Ochilova B. [7] shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2020-yil 29-iyundagi PQ-6155- qarorida korrupsiyaga qarshi kurashda "halollik va mas'uliyat madaniyatini shakllantirish" [1], Birlashgan Millatlar Tashkilotining Korruptsiyaga qarshi Konvensiyasi [2], O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi Konstitutsiyasi [3], O'zbekiston Respublikasining "Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi O'RQ-419-qonuni [4] ma'rifatli jamiyatining rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan tanqidiy qarashlari, jamiyat taraqqiyotiga yo'naltirilgan konseptual fikrlari mazmuni mustaqil yondoshuv asosida o'rganilgan.

Tahlil va natijalar. Forobiy yirik ma'rifatparvar olim, u umr bo'yiilm axtardi, bilim o'rgandi. Forobiyning o'z iborasi bilan aytganda, "bo'shab qolgan diyorlar, odamlar so'zlaridan meva terib yurdi" [8;10-b.]. Uning "Fozil odamlar shahri" [8] asari ijtimoiy-falsafiy tafakkurning yuksak namunasi bo'lib, unda shaxs mas'uliyati, axloqiy komillik va adolat tushunchalari jamiyat barqarorligining asosiy omili sifatida talqin etiladi. Jamiyatning rivoji insonlarning axloqiy yetukligiga bevosita bog'liqligini va alloma qa-

rashlarida “Har bir inson o‘zini mukammallashtirish orqali jamiyatning mukammalligiga hissa qo‘shadi”, [8;44-b.] deya ta’kidlagan.

Forobiy fikricha, “fozil shahar” tushunchasini ilgari surib, davlatni axloqiy tamoyillar asosida boshqaruvchi rahbarni ideal jamiyatning markaziy shaxsi sifatida ko‘rsatadi. Unga ko‘ra, bunday rahbar:

- aqliy jihatdan yetuk;
- axloqiy pok;
- adolatni eng oliy qadriyat deb biluvchi shaxs bo‘lishi kerak [8].

Bunday rahbar jamiyatda halollik, adolat va fuqarolik mas’uliyatini mustahkamlaydi. Aksincha, nodon yoki manfaatparast rahbar davlatni “nofazilatli jamiyat” yo‘liga olib kiradi, bu esa korrupsiyaning ildiz otishiga sabab bo‘ladi.

Korrupsiya Forobiy falsafasida, bu insonning fozil tabiatidan chekinishi, ya’ni “nafs va manfaat qul-ligiga tushish” holatidir. Bunday shaxs jamiyatga zarar yetkazadi, chunki u umumiy adolat mezonlarini buzadi.

Forobiy o‘z asarida adolat eng oliy fazilat sifatida ko‘riladi. Unga ko‘ra, adolat bu faqat huquqiy kategoriya emas, balki jamiyatdagi barcha munosabatlarning axloqiy mezonidir. Insonning mas’uliyati ham ana shu adolat tamoyiliga asoslanishi kerak. Agar inson o‘z xatti-harakatlari oqibatini tushunmasa yoki ularni oqlashga urinib, adolatni buzsa, u nafaqat o‘zini, balki butun jamiyatni ma’naviy inqirozga olib kiradi. Adolat yaxshilik, donolik, saxiylilik, shijoat, zehnilik va shunga o‘xshash tushunchalar bilan o‘zaro aloqada bo‘ladi. Forobiyning fikricha, yaxshilik insonning 5 ta ruhiy quvvatiga tegishlidir. Bular: aqliy nazar, aqliy amaliy, intiluvchi, tasavvur va his qilish qobiliyatidir [8].

Forobiy “fozil inson”ni nafaqat bilimli, balki axloqan barkamol shaxs sifatida tasvirlaydi. Unga ko‘ra, har bir inson o‘z nafsini boshqarish, manfaatni emas, foydalilikni tanlash, adolatni ustuvor qo‘yish orqali jamiyatga xizmat qilishi lozim. Bu g‘oya bugungi kunda korrupsiyaga qarshi kurashning eng muhim falsafiy asosi sifatida talqin qilinishi mumkin: insonning o‘zini anglash, vijdonini uyg‘otish va ijtimoiy manfaatni shaxsiy manfaatdan ustun qo‘yish.

Forobiy qarashlari bugungi Yangi O‘zbekiston sharoitida ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Uning ta’kidlashicha, davlatning kuchi qonunlarda emas, balki fuqarolarning axloqiy fazilatlaridadir. Shu sababli korrupsiyaga qarshi kurashda:

- halollik madaniyatini shakllantirish;
- yoshlar ongi va qalbida fuqarolik mas’uliyatini mustahkamlash;
- rahbarlarda axloqiy yetuklikni tarbiyalash eng samarali mexanizm sifatida ko‘riladi [8].

Markaziy Osiyo Sharq falsafasida Ibn Sino ma’naviy merosida nafaqat inson haqida, balki aqliy va axloqiy yetuklik masalalari, shuningdek, inson va jamiyat o‘rtasidagi axloqiy muvozanat jamiyat barqarorligining asosiy omili sifatida o‘rganiladi [10]. Mutafakkirning fikricha, insonning xulqi va irodasi jamiyatdagi barcha ijtimoiy munosabatlarning ma’naviy poydevorini tashkil etadi.

Alloma o‘z asarlarida insonni aql, vijdon va halollik tamoyillari orqali boshqariladigan mavjudot sifatida ko‘radi. Shu bois shaxs mas’uliyati nafaqat huquqiy majburiyat, balki axloqiy ongning faol holati sifatida baholanadi. Ibn Sino qarashlariga ko‘ra, insonning haqiqiy kamoloti uning nafsini boshqarish qobiliyatida namoyon bo‘ladi. U “nafsni tarbiya qilish”ni insonni o‘z xatti-harakatlarini nazorat qilishga, manfaat va adolat o‘rtasidagi muvozanatni topishga o‘rgatadigan jarayon deb biladi [10].

Mutafakkir fikricha, adolat barcha fazilatlarining markazida turadi. Agar jamiyatda adolat tamoyili buzilsa, insonlarning o‘zaro ishonchi ham yemiriladi. Korrupsiya esa aynan shu ishonchni zaiflashtirib, jamiyatda befarqlik va axloqiy beqarorlik muhitini kuchaytiradi [11]. Shu bois Ibn Sino adolatni inson va davlat o‘rtasidagi eng muhim axloqiy rishta sifatida ko‘radi.

Ibn Sino ta’limotida halollik, vijdon, sabr-toqat, mehnatsevarlik kabi qadriyatlar insonning “ichki qonuni” sifatida talqin etiladi. Bu qadriyatlar insonni o‘z nafsidan yuksaltiradi, uni jamiyat uchun mas’ul subyektga aylantiradi. Shu nuqtayi nazardan, korrupsiyaga qarshi kurashda asosiy e’tibor tashqi jazoga emas, balki insonning ichki axloqiy dunyosini sog‘lomlashtirishga qaratilishi kerak.

Ibn Sinoning bu qarashlari bugungi kun uchun ham dolzarbdir. Korrupsiyaga qarshi kurashning muvaffaqiyati faqat qonuniy mexanizmlarga emas, balki insonning ichki axloqiy tayanchiga, ya’ni vijdon, halollik va fuqarolik mas’uliyatining kuchayishiga bog‘liqdir. Shaxsning o‘z xatti-harakatlari uchun javobgarlikni his etishi, jamiyat oldidagi burchini anglash, bu korrupsiyaga qarshi kurashning eng samarali ma’naviy vositasidir.

Mas’uliyat bu insonning o‘z xatti-harakatlari, qaror va tanlovlari uchun javobgarlikni his etishidir. Falsafada u erkinlik bilan chambarchas bog‘liq tushunchadir. Inson erkin bo‘lishi bilan birga, axloqiy me’yorlarga sodiq qolishi zarur.

Bugungi kunda korrupsiyaga qarshi kurashda aynan shu axloqiy javobgarlikni tiklash jamiyatning ma'naviy yangilanishi uchun zarur asos bo'lib qolmoqda.

Xulosa. O'zbekiston so'nggi yillarda korrupsiyaga qarshi kurash sohasida keng ko'lamli islohotlarni amalga oshirmoqda. "Halollik milliy harakati", "Korrupsiyasiz soha" tashabbuslari, shuningdek, ta'lim tizimida halollik fanining joriy etilishi axloqiy qadriyatlar asosida jamiyatni yangilashga xizmat qilmoqda. Bu jarayonlarda asosiy e'tibor inson ongini o'zgartirish, ya'ni shaxsning mas'uliyatini uyg'otishga qaratilgan.

Korrupsiyaga qarshi kurashish nafaqat huquqiy, balki falsafiy va ma'naviy masaladir. Shaxs mas'uliyati va axloqiy qadriyatlarning uyg'unligi jamiyat taraqqiyotining poydevori bo'lib xizmat qiladi. Falsafiy nuqtai nazardan, korrupsiya insonning o'z mohiyatidan axloqiy javobgarlikdan chekinishidir. Shuning uchun korrupsiyani yengish uchun insonning ichki dunyosini, ma'naviyatini, qadriyatlarini tiklash zarur.

Mamlakatimiz tajribasi shuni ko'rsatadiki, korrupsiyaga qarshi kurashda shaxsning ma'naviy yetukligi, axloqiy tarbiyasi va fuqarolik mas'uliyati asosiy o'rinni egallaydi. Bu esa ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan inson va jamiyat uyg'unligining eng muhim omilidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 28.01.2022-yildagi PF-60-farmoni.
- (2). Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Коррупцияга қарши Конвенцияси. <https://lex.uz/docs/1461329>
- (3). Ўзбекистон Республикасининг "Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида"ги ЎРҚ-419-қонуни. 2017 йил 3 январь. <https://lex.uz/docs/3088008?ONDATE=21.04.2021>
- (4). O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-6155-qarori, 2020-yil 29-iyun.
- (5). "O'zbekiston-2030" strategiyasi to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-158-farmoni, 11.09.2023-yil.
- (6). B.A.Aliyev, A.Muxtarov, T.O.Norov, N.N.Qodirov, J.K.Bayaliyev, A.Muzaffarov. "O'zbekistonning korrupsiyaga qarshi strategiyasi". Toshkent, 2021, 262-bet.
- (7). Ochilova B. Korrupsiya va ijtimoiy hayot (Keysstadi). Metodik ishlanma, Bilim sohasi 100000 – Ta'lim. Ta'lim sohasi 110000 – Ta'lim. Jizzax davlat pedagogika instituti. Jizzax, "Tahririy-nashriyot bo'limi", 2021, 72-bet.
- (8). Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. Тошкент, "Халқ мероси", 1993, 320-бет.
- (9). Аликулов Ҳ. Абу Наср Форобийнинг ижтимоий-маънавий мероси. Тошкент, "Noshir", 2012, 112-bet.
- (10). Ибн Сина. Избранные произведения. Том 1, Душанбе, 1980.
- (11). Абу Али Ибн Сина. Избранные философские произведения.-М.: Наука, 1980. -552 с.
- (12). Ибн Сино. Ақлий илмлар қисмлари. ЎзРФА Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти сақланаётган қўлёзма, инв.№ 2213/III
- (13). Arendt H. [1993]. Responsibility and Judgment. New York, Schocken Books.
- (14). O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Toshkent, "O'zbekiston", 2023, 80-bet.
- (15). Хайруллаев М.М. Форобий ва унинг фалсафий рисолалари. Тошкент, ЎзССРФА, 1963, 283-бет.
- (16). Elliott, Kimberly Ann (1950). "Corruption as an international policy problem: overview and recommendations" (PDF). Washington, DC: Institute for International Economics.
- (17). Lawore B. Social Inequality in Nigeria: the Poor and the Rich. B.Lawore. Unilag Sociologist, Lagos, 1976/77, 4, p. 2–3.

Jo'rayeva Muhayyo Abduljalilovna (Toshkent Amaliy fanlar universiteti "Xorijiy til va adabiyot" kafedrası o'qituvchisi, Gavhar ko'chasi, 1, Toshkent, 100149, O'zbekiston; E-mail: jurayevamuhayyo385@gmail.com; ORCID ID: 0009-0006-4036-6690)

DIALOGIK DISKURSDA QO'SHMA GAPLARNING SHAKLIY, SEMANTIK VA PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada dialogik diskurs tarkibida uchraydigan qo'shma gaplarning shakliy tuzilishi, ma'no munosabatlari hamda pragmatik (kommunikativ) vazifalari semantik-pragmatik yondashuv doirasida izchil yoritiladi. Diskurs va qo'shma gap tushunchalarining nazariy talqinlari asosida dialogik muloqotda gap bloklarining ketma-ketligi, replikalararo bog'lanish, nutqiy aktlar (lokutiv, illokutiv, perlokutiv) va implikatura kabi hodisalarning qo'shma gap semantikasi bilan uzviy aloqasi ochib beriladi. Ilmiy adabiyotlarda bildirilgan qarashlar hamda og'zaki muloqotdan olingan namunalar yordamida dialogik muhitda murakkab sintaktik tuzilmalarning axborot sig'imi, izohli-kengaytiruvchi imkoniyatlari va muloqot maqsadini ro'yobga chiqarishdagi roli tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: diskurs, dialogik nutq, qo'shma gap, nutqiy akt, illokutiv akt, perlokutiv akt, semantik-pragmatik tahlil.

Жураева Мухайё Абдужалиловна (преподаватель английского языка кафедры иностранных языков и литературы, Ташкентский университет прикладных наук, ул.Гавхар, 1, Ташкент, 100149, Узбекистан; E-mail: jurayevamuhayyo385@gmail.com; ORCID ID: 0009-0006-4036-6690)

СТРУКТУРНЫЕ, СЕМАНТИЧЕСКИЕ И ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В ДИАЛОГИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация. В настоящей статье последовательно освещаются структурные, семантические и прагматические (коммуникативные) особенности сложных предложений, функционирующих в составе диалогического дискурса, в рамках семантико-прагматического подхода. На основе теоретических интерпретаций понятий дискурса и сложного предложения раскрывается органическая связь семантики сложных предложений с такими явлениями, как последовательность блоков высказываний в диалогическом общении, межрепликовая связность, речевые акты (локутативный, иллокутативный, перлокутативный) и импликатура. С опорой на научные взгляды, представленные в литературе, а также на примеры из устной речи анализируются информационная ёмкость сложных синтаксических конструкций в диалогической среде, их пояснительно-расширительные возможности и роль в реализации коммуникативной цели.

Ключевые слова: дискурс, диалогическая речь, сложное предложение, речевой акт, иллокутативный акт, перлокутативный акт, семантико-прагматический анализ.

Jo'rayeva Muhayyo Abduljalilovna (EFL teacher at the department of Foreign language and literature University of Tashkent for Applied Sciences, Gavhar Str. 1, Tashkent 100149, Uzbekistan; E-mail: jurayevamuhayyo385@gmail.com; ORCID ID: 0009-0006-4036-6690)

STRUCTURAL, SEMANTIC AND PRAGMATIC FEATURES OF COMPOUND SENTENCES IN DIALOGIC DISCOURSE

Annotation. This article consistently examines the structural organization, semantic relations, and pragmatic (communicative) functions of compound sentences occurring within dialogic discourse from the perspective of a semantic-pragmatic approach. Based on the theoretical interpretations of the concepts of discourse and compound sentence, the study reveals the intrinsic connection between the semantics of compound sentences and such phenomena as the sequence of utterance blocks in dialogic communication, inter-replica cohesion, speech acts (locutionary, illocutionary, perlocutionary), and implicature. Drawing on scholarly views presented in scientific literature as well as examples taken from oral communication, the article analyzes the informational capacity of complex syntactic structures in a dialogic environment, their explanatory and elaborative potential, and their role in achieving communicative goals.

Key words: discourse, dialogic speech, compound sentence, speech act, illocutionary act, perlocutionary act, semantic-pragmatic analysis.

Kirish. Nutqshunoslik va pragmatik tahlil doirasida "diskurs" tushunchasi, odatda, faqat so'zlashuvning ketma-ket bayoni sifatida emas, balki so'zlovchi va tinglovchi o'rtasida muayyan vaziyat, ijtimoiy-madaniy fond hamda kommunikativ niyat bilan shartlangan, dinamik ravishda kechadigan murakkab hodisa sifatida talqin etilishi bilan ajralib turadi. Shu bois diskursni faqat matnning struktur xususiyatlari doirasidagina emas, balki uning funksional, pragmatik va kognitiv mezonlari asosida tadqiq etish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb yo'nalishlaridan biri bo'lib bormoqda. Binobarin, tilshunoslikka oid darsliklarda diskurs ko'pincha "nutq, harakat" ma'nosida izohlanib, u lingvistik birliklar tizimi bilan bir qatorda, psixo-

logik va ijtimoiy omillarni ham mujassamlashtiradigan kommunikativ tuzilma sifatida tavsiflanadi; demak, diskurs tahlilida “nima aytili?” savoli bilan bir qatorda, “nima maqsadda aytili?” hamda “qanday ta’sir ko’rsatdi?” kabi pragmatik savollar ham markaziy o’rin egallaydi [9].

Mazkur umumiy nazariy fon doirasida dialogik diskurs ikki yoki undan ortiq ishtirokchining muloqoti sifatida, odatda, mavzuiy va mantiqiy yaxlitlikni ta’minlaydigan replikalar zanjiri ko’rinishida namoyon bo’ladi, ya’ni, dialogik matnda bir suhbatdoshning bayoni ikkinchisining gapini izohlaydi, to’ldiradi yoki unga munosabat bildiradi, natijada replikalar alohida-alohida gaplar yig’indisi bo’lib qolmasdan, umumiy kommunikativ vazifa sari yo’naltirilgan nutq bloklari tizimini hosil qiladi [11]. Shunday ekan, dialogik diskursni tahlil qilishda har bir gapning mustaqil semantik qiymati bilan birga, uning suhbat rivojidagi roli, replikalararo bog’lanish mexanizmlari hamda kontekstda yuklaydigan pragmatik “vazifa”si ham e’tibordan chetda qolmasligi lozim.

Tilshunoslikda alohida e’tibor qaratiladigan muhim sintaktik birliklardan biri qo’shma gap bo’lib, an’anaviy sintaksisda u, odatda, til sintaktik sathining “oliy birligi” sifatida talqin qilinadi, chunki sodda gap bir predikativ markazga tayansa, qo’shma gap tarkibida bir necha predikativ markazlar o’zaro turli munosabatlar (tenglik, tobelik, sabab-natija, shart, qarama-qarshilik va boshqalar) asosida bir butun mazmuniy-sintaktik tizimni vujudga keltiradi. Masalan, *Bugun havo sovuq* kabi sodda gapda bitta holat bayon qilinsa, *Bugun havo sovuq, shuning uchun odamlar ko’chaga kam chiqdi* kabi qo’shma gapda sabab–natija munosabati orqali axborot sig’imi kengayib, tinglovchi uchun voqea izohlangan ko’rinishda taqdim etiladi [5],[10].

Ayniqsa, dialogik nutqda qo’shma gaplar, ko’pincha, muloqotning mantiqiy rivojini tezlashtirish, positsiyani asoslash, munosabat bildirish yoki suhbatdoshni muayyan harakatga undash kabi kommunikativ maqsadlarga xizmat qilgani sababli, ularning shakliy, semantik va pragmatik xususiyatlarini uyg’un tahlil qilish zarurati yuzaga keladi [1]. Mazkur maqolaning asosiy maqsadi ham dialogik diskurs muhitida qo’shma gaplarning aynan shu uch yo’nalishdagi belgilari qanday namoyon bo’lishini ko’rsatish, shuningdek, nutqiy aktlar nazariyasi (J.Austin, J.Searle) hamda o’zbek pragmatik tadbqiqotlarida ilgari surilgan yondashuvlar (xususan, Sh.Safarov va boshqalar) bilan bog’liq holda, masalaga ilmiy izoh berishdan iborat [6],[7],[8].

Dialogik diskurs va qo’shma gap. Dialogik diskursni “nutq bloklari jamlanmasi” sifatida tushunish, bir tomondan, dialogning replikalararo izchilligi va mavzu yaxlitligini asoslashga imkon bersa, ikkinchi tomondan, aynan shu tizim ichida qo’shma gaplarning qanday “diskursiv resurs” sifatida ishlashini ko’rsatadi; chunki qo’shma gap, odatda, oddiy xabar berish bilan cheklanmay, qo’shimcha izoh, asos, shart, ehtimol, inkor yoki qarama-qarshi munosabatni ham bir konstruksiya ichida jamlaydi.

Masalan, quyidagi dialogda qo’shma gaplar nafaqat grammatik tuzilma, balki muloqotni boshqaruvchi vosita vazifasini ham bajaradi:

– *Agar siz rozi bo’lsangiz, biz hozir boshlaymiz, – dedi u.*

– *Boshlayvering, men tayyorman, – deb javob berdi suhbatdosh.*

Birinchi replika shartli konstruksiya orqali muloyim “taklif-ko’rsatma”ni (direktiv niyatni) yumshatgan bo’lsa, ikkinchi replika qisqa, lekin mazmunan yakunlovchi tasdiq orqali muloqotning keyingi bosqichiga o’tishni ta’minlaydi.

Adabiyotlar tahlili. O’zbek tilshunosligida diskurs nazariyasi va qo’shma gap masalalarini uyg’un ko’rib chiqqan tadqiqotlar mavjud bo’lib, xususan, L.R.Raupova qo’shma gapni diskursning tarkibiy qismi sifatida talqin etar ekan, dialogik diskursda qo’shma gaplarning struktura va semantik imkoniyatlarini izchil yoritadi.[1]. Shuningdek, semantik-pragmatik tahlil doirasida Sh.Safarov, S.Mo’minov, M.Saidxonov, M.Hakimov, A.Pardayev kabi olimlar nutqiy niyat, muloqot vaziyati va sintaktik tuzilma o’rtasidagi bog’lanishni turli materiallar asosida ko’rsatganlari, bu masalaning faqat “grammatika doirasida” emas, balki “kommunikativ amaliyot doirasida” ham tadqiq etilishi lozimligini anglatadi [6].

Tahlil va natijalar. Shu nuqtai nazardan, dialogik diskurs tahlilida gapning “mustaqil ma’nosi” bilan bir qatorda, uning replikalar zanjiridagi vazifasi ham muhim bo’lib, masalan, savol-aniqlashtirish-izoh-kengaytirish kabi mantiqiy ketma-ketlik dialogni tizimli ravishda harakatga keltiradi:

– *Imperiya nima degani? – deb so’radim.*

– *Nega so’rab yotibsiz? – dedi.*

– *O’zingiz bilgan amaldor oshnam bir kun “Imperiya botib boradi”, dedi...*

– *Uning imperiya degani o’ris podshosining qo’l ostidagi yurtlar...*

Bu yerda replikalarning diskursiv qiymati shundan iboratki, har bir navbatdagi gap avvalgisini izohlaydi va semantik bo’shliqni to’ldiradi; demak, qo’shma gaplar ham xuddi shunday vazifada – izohlash, asoslash, dalillash, shart qo’yish, natijaga olib kelish kabi munosabatlarni “bir konstruksiya ichida” tartiblaydigan birlik sifatida ko’riladi [1].

Qo'shma gaplarning dialogik diskursdagi shakliy xususiyatlari. Qo'shma gap shakliy jihatdan bir nechta predikativ birliklarning o'zaro bog'lanishi asosida yuzaga keladigan sintaktik tuzilma bo'lib, dialogik nutqda u bog'lovchilar, intonatsiya, parallel konstruksiyalar, havola bo'laklar (relativ birliklar), shuningdek, kontekstga tayanuvchi ellipsis (qisqartirish) orqali ham birikishi mumkin [4],[5],[10].

O'zbek tilida qo'shma gaplarning shakliy ko'rinishlari, odatda, bog'lovchili va bog'lovchisiz turlarga ajratilishi ma'lum:

Bog'lovchili qo'shma gaplar: *Men darsga keldim va mashg'ulot boshlandi. U tez yurdi, lekin kechikib qoldi.*

Bog'lovchisiz qo'shma gaplar: *Havo sovuq edi, odamlar ko'chaga chiqmay qoldi. Yomg'ir yog'di, yerlar loy bo'ldi.*

Dialogik diskursda esa shakliy vositalarning funksionalligi yanada kuchayadi, chunki replikalar qisqa, tezkor, ko'pincha, vaziyatga "bevosita bog'langan" bo'ladi, shuning uchun bog'lovchisiz qo'shma gaplar ko'proq "tez javob", "keskin munosabat" yoki "ketma-ket voqea tasviri"ni berishga xizmat qilishi mumkin, bog'lovchili qo'shma gaplar esa, ko'pincha, muloqotni izchil asoslash, qarama-qarshi munosabatni belgilash yoki tinglovchini muayyan xulosaga yetaklash vazifasini bajaradi.

Bundan tashqari, havola bo'laklar ishtirokidagi tuzilmalar (*Kim mehnat qilsa, u natijaga erishadi; Qaysi kitobni o'qisang, o'sha seni o'ylantiradi*) dialogik nutqda umumlashtirish, qoidalashtirish, baholash yoki "me'yoriy xulosa" chiqarish ohangini kuchaytirishi bilan ahamiyatlidir; chunki bunday shakliy model, ko'pincha, suhbatda "ishontirish" yoki "ta'sir etish" maqsadiga xizmat qiladi.

Semantik munosabatlar: qo'shma gap bo'laklarining mazmuniy bog'lanishi. Qo'shma gapning semantik mohiyati, avvalo, uning tarkibiy qismlari orasidagi ma'no munosabatlari bilan belgilanadi, dialogik diskursda esa bu munosabatlar nafaqat grammatik ko'rsatkichlar (bog'lovchi, shart shakli, sabab ko'rsatkichi), balki suhbat mavzusi, vaziyat, oldingi replika mazmuni va umumiy kommunikativ fon orqali ham "faollashadi" [5]. Masalan, *U darsga kech qoldi, ammo o'qituvchi unga tanbeh bermadi* konstruksiyasida qarama-qarshilik munosabati (kutilgan natija buzilishi) yetakchi bo'lsa, *Bugun havo sovuq, shuning uchun odamlar ko'chaga kam chiqdi* misolida sabab-natija munosabati semantik markaz bo'lib turadi; dialogik muloqotda esa bunday semantik munosabatlar, ko'pincha, "izoh talab qiladigan nuqta"ni yoritadi va replikalararo mantiqiy ko'prikn mustahkamlaydi.

Shuningdek, dialogik diskursda qo'shma gaplar presuppozitsiya va inferensiya mexanizmlarini ham kuchaytiradi, chunki suhbatdoshlar, ko'pincha, hamma ma'lumotni ochiq aytmaydi, balki muayyan qismini "umumiy bilim" yoki "vaziyat ma'lumoti"ga tayangan holda qoldiradi; natijada tinglovchi semantik bo'shliqni kontekst orqali to'ldiradi. Masalan:

– *Bugun hisobotni topshirdingmi?*

– *Hujjatlar hali stolimda.*

Javob shaklan sodda gap bo'lsa-da, diskursiv ramka doirasida "hisobot hali topshirilmagan" mazmunni implikatura sifatida yuzaga chiqadi, bunda stolimda kabi deytik birlik "bevosita inkor"ni aytmasdan, tinglovchini natijani mustaqil chiqarishga undaydi, ya'ni semantik mazmun pragmatik yo'l bilan "tugallanadi" [3].

Nutqiy aktlar va qo'shma gaplarning kommunikativ vazifasi. Kommunikativ tilshunoslik nuqtai nazaridan gapni faqat shakl yoki lug'aviy ma'no bilan cheklab bo'lmaydi, chunki gap bu ayni paytda muloqotda bajariladigan amal hamdir, shuning uchun J.Austin ilgari surgan nutqiy aktlar nazariyasi doirasida har bir gap lokutiv (aytilgan ifoda), illokutiv (bajarilayotgan amal) va perlokutiv (tinglovchida yuzaga keladigan ta'sir) qatlamlar birligida izohlanadi [7],[8]. O'zbek pragmalingsvistikasida ham illokutiv qatlam, ko'pincha, so'zlovchining maqsadi va irodasi bilan bog'langan markaziy komponent sifatida ko'riladi; demak, dialogik diskursda qo'shma gaplar aynan shu maqsadni kuchaytiruvchi, aniqlashtiruvchi yoki yumshatuvchi vosita bo'lib xizmat qiladi.

Masalan, "Eshikni yop va tashqariga chiq" konstruksiyasida "va" bog'lovchisi ikki buyruqni bitta kuchli direktiv akt doirasiga birlashtirib, illokutiv bosimni oshiradi, shu bilan birga, shartli qo'shma gaplar ko'pincha direktiv niyatni nisbatan muloyim, "kelishuv" shakliga keltiradi. Agar sen kelsang, birga ketamiz – bu yerda shart komponenti (agar sen kelsang) tinglovchi erkinligini saqlagandek ko'rinadi, ammo natija komponenti (birga ketamiz) so'zlovchining muloqot maqsadini ochiq belgilaydi, ya'ni, illokutiv niyat "shart" orqali pragmatik jihatdan tartiblangan bo'ladi [6].

Bundan tashqari, dialogik diskursda qo'shma gaplar, ko'pincha, kinoya, qisqa istehzo, so'z o'yini yoki aforistik ohang bilan ham uyg'unlashib, perlokutiv ta'sirni kuchaytiradi, chunki murakkab tuzilma tinglovchini faqat ma'lumot qabul qilishga emas, balki munosabat bildirishga, xulosa chiqarishga yoki pozitsiyani qayta ko'rib chiqishga undashi mumkin. Ayrim holatlarda esa dialogda ichki nutq elementlari yoki

parallel konstruksiyalar dramatik effektni oshirib, muloqotning ekspressiv qatlamini faollashtiradi. Bunday vaziyatda qo'shma gap nafaqat "mantiqiy izoh", balki "uslubiy ta'sir" mexanizmi sifatida ham ishlaydi.

Xulosa. Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, dialogik diskursda qo'shma gaplar faqat ko'p tarkibli sintaktik tuzilma bo'lib qolmay, balki muloqotning semantik izchilligi va pragmatik samaradorligini ta'minlaydigan muhim diskursiv birlik sifatida namoyon bo'ladi, chunki qo'shma gaplarning bo'laklari o'rtasidagi sabab-natija, shart, qarama-qarshilik, izohlash kabi munosabatlar dialogning mantiqiy rivojini boshqaradi hamda replikalararo semantik ko'prikn mustahkamlaydi. Shuningdek, nutqiy aktlar nazariyasi doirasida qarganda, qo'shma gaplar illokutiv maqsadni (so'rash, buyurish, taklif qilish, va'da berish, rad etish va boshqalar) aniqroq yoki ta'sirchanroq ifodalashga xizmat qilishi, perlokutiv jihatdan esa tinglovchini muayyan xulosa va munosabatga yetaklashi mumkinligi ayon bo'ladi.

Demak, semantik-pragmatik yondashuv dialogik diskursdagi qo'shma gaplarni "shakl-mazmun-maqsad" uchligi asosida tahlil qilish imkonini berib, qo'shma gap bo'laklarining qanday axborot uzatayotgani, u qanday anglayanayotgani hamda suhbat kontekstida qanday kommunikativ vazifani bajarishini kompleks tarzda ochib berishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- [1]. Raupova L.R. Qo'shma gap diskursning tarkibiy qismi sifatida. Monografiya, Toshkent, "MALIK PRINT CO", 2021, 192-bet.
- [2]. Jumaqulova S.X. Illokutiv akt va ularning turlari. "Zamonaviy dunyoda innovatsion tadqiqotlar" tezislari to'plami, 2023.
- [3]. Bakhrodova D. Diskursiv-semantik tahlilning nazariy-metodologik asoslari. "Lingvospektr" jurnali, 2021, 1-son, 38-47; 64-72; 79-83-betlar.
- [4]. Nurmonov A. va boshq. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya, Toshkent, "Yangi asr avlodi", 2001, 500-bet.
- [5]. Abdurahmonov G'. Qo'shma gap sintaksisi asoslari. Toshkent, "Fan", 1958, 284-bet.
- [6]. Safarov Sh. Nutqiy aktlar va pragmatologiya, Toshkent, "Fan", 1985, 210-bet.
- [7]. Austin J.L. How to Do Things with Words, Cambridge: Harvard University Press, 1962.
- [8]. Searle J.R. Speech Acts, Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
- [9]. Matn tilshunosligi. Darslik, Buxoro, Buxoro davlat universiteti nashri, 2015.
- [10]. Ostonov B. Qo'shma gap tarkibidagi bog'lovchilar ta'siri. Nukus, Qoraqalpoq davlat universiteti nashriyoti, 2018, 150-bet.
- [11]. Makarov M.L. Diskurs nazariyasining asoslari. Moskva, "Gnozis", 2003, 400-bet.
- [12]. Kizi S.B.Y. (2022). Linguo-cultural characteristics of speech etiquette occurring in discourse. Current Research Journal of Philological Sciences, 3(11), p. 59-63.
- [13]. Bobojonova S. (2022). Pragmatic interpretation of educational discourse and expression of dialogic discourse in the communication process.

Daulanova Xolida Iskandarovna (filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Profi Universiti dotsenti v.b.; E-mail: daulanovakholida@gmail.com)

INGLIZ GISTOLOGIK TERMINOLOGIYASIDAGI DEVERBAL ASOSLI MURAKKAB TERMINLAR

Annotatsiya. Jahon tilshunosligida tibbiy terminlar bilan bog'liq masalalar muhim o'rin tutadi. Gistologik terminlarning chuqur o'rganilishi ularni tashkil etuvchi yunon-lotin termin-elementlarini aniq tasniflash, semantik qirralarini ochib berish va termin hosil qilish masalalarini keng yoritish imkonini beradi. Quyidagi maqolada deverbali asosli murakkab terminlarning komponentlari borasida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: terminologiya, gistologiya, tibbiyot, ingliz tili, murakkab termin, yunon-lotin, termin-element, deverbali asos, tahlil.

Дәуланова Холіда Іскандаровна (доктор філософії по філологічним наукам (PhD); н.о. доцент, Profi University)

СЛОЖНЫЕ ТЕРМИНЫ С ДЕВЕРБАЛЬНОЙ ОСНОВОЙ В АНГЛИЙСКОЙ ГИСТОЛОГИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Аннотация. Вопросы, связанные с медицинскими терминами, занимают важное место в мировой лингвистике. Глубокое изучение гистологических терминов позволяет четко классифицировать греко-латинские терминологические элементы, составляющие эти термины, выявляя их семантические аспекты и широко охватывая вопросы терминообразования. В данной статье рассматриваются компоненты сложных терминов с девербальной основой.

Ключевые слова: терминология, гистология, медицина, английский язык, сложный термин, греко-латинский, терминологический элемент, девербальная основа, анализ.

COMPLEX TERMS WITH A DEVERBAL ROOT IN ENGLISH HISTOLOGICAL TERMINOLOGY

Annotation. *In global linguistics, issues related to medical terms occupy an important place. The in-depth study of histological terms makes it possible to accurately classify the Greek-Latin term-elements that form them, to reveal their semantic aspects, and to shed light on the issues of term formation. The following article discusses the components of complex terms with a deverbial basis.*

Key words: *terminology, histology, medicine, English, complex term, Greek-Latin, term-element, deverbial root, analysis.*

Kirish. Lotin tilining vositachi, mediator sifatidagi o'rni yaxshi ma'lum. U nafaqat fan tilini lotin leksemalari va so'z yasovchi elementlarni qo'shish bilan boyitish uchungina emas, balki lotinlashgan yunon o'zlashtirma so'zlari yordamida rivojlanishi uchun ham manba bo'lib xizmat qilgan. Ilmiy til nafaqat zarur bo'lgan yunon terminlarini, balki ulardan asta-sekin chiqariladigan termin elementlarini, so'ngra ularning birikish yo'llarini hamda ular asosida hosil qilingan tipik modellarni ham o'z ichiga oladi. Yunon murakkab so'zlarining ta'siri, ayniqsa, so'zlarning o'zaro qo'shilishi sohasida ko'zga yaqqol tashlanadi. Bu yerda yunon va lotin termin-elementlarining bir murakkab birlikda aralashishi adabiy hamda tibbiy lotin tilidan ingliz tiliga o'tishi kutilmagan hodisa emas. Shunga ko'ra, zamonaviy tibbiyot terminologiyasida so'zlarning yasaliş sohasi, ikki tillilik eng keng namoyon bo'ladigan soha bo'lib, u barcha milliy terminologik tizimlarning o'ziga xos xususiyatiga aylandi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Tilshunoslikda terminlarning lingvistik masalalarini yoritishga bag'ishlangan ko'plab tadqiqotlar olib borilgan bo'lib, mazkur izlanishlar natijasi o'laroq, terminlarning nazariy asoslari ishlab chiqilgan. Lingvistik tadqiqotlarda ingliz tilidagi mavjud murakkab so'zlarga A.I. Smirnit'skiy, I.V. Arnold, R.S. Ginzburg, G. Marchand, O. Yespersen, R. Kvirk [10;2;4;7;5;12] kabi tilshunoslardan tomonidan izchil ta'riflar berilgan. Murakkab terminlarning shakllanishi, ularning yasaliş xususiyatlari bo'yicha muammolar O.D. Meshkov, I.I. Sreznevskiy, S.A. Vengerova [8;11;3] singari olimlarning tadqiqotlarida o'rganilgan. O'zbek tilshunosligida tibbiyot terminlarining lingvistik xususiyatlari masalalari A. Husanov, A. Qosimov, Z. Mirahmedova, F. Abdulxairova, A. Madvaliyev singari tadqiqotchilarning ishlari-da atroflicha yoritilgan [14;13;9;1;6].

Tadqiqot metodologiyasi. Ingliz gistologik terminologiyasidagi murakkab terminlarni aniqlash muammosi anchagina murakkab hisoblanadi. Ushbu muammoning murakkabligi analitik tillardagi murakkab so'zlarning tarkibiy qismlarini ajratish imkonini beruvchi shakliy belgilarini topish qiyinligi bilan izohlanadi va murakkab so'zga yondashuv turli holatlarda, masalan, so'z yasash yoki morfologik jihatdan amalga oshiriladi. Shunga ko'ra, mavzuni yoritishda deskriptiv, morfologik, shuningdek, tarixiy-etimologik, tavsifiy, komponent tahlil, semantik hamda lingvostatistik usullardan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Ingliz gistologik terminologiyasida otlarning lotin tilidan o'zlashgan deverbial asoslari son jihatdan juda ko'p emas, lekin ular terminologiyada muhim o'rin tutadi. Mazkur deverbial asoslar gistologiyaning asosini tashkil qiluvchi to'qimalar genetikasida, sitologiya hamda embriologiyada muhim konseptual tushunchalarni ifodalovchi murakkab terminlar yasash uchun faol xizmat qiladi. Ushbu o'rinda qo'llanayotgan "deverbial" so'zi "fe'ldan hosil bo'lgan" ma'nosini anglatadi". Demak, deverbial otlar fe'l yoki fe'lli birikmalardan hosil bo'lgan otlar bo'lib, ular grammatik jihatdan fe'l emas, balki faqat ot sifatida namoyon bo'ladi. Ular fe'ldan yasalgan otlar, gerundiy va infinitivlardan farqlanadi, chunki gerundiy va infinitivlar fe'l kabi harakat qiladi.

Ma'lumki, tilda otlarning shakllanishi nominalizatsiyaning bir turi hisoblanadi. Masalan, ingliz tilidagi "tashkilot" (organisation) oti "tashkil qilmoq" (to organize) fe'ldan, "kashfiyot" (discovery) oti esa "kashf qilmoq" (to discover) fe'ldan kelib chiqqan. Shu o'rinda aytib o'tish joizki, fe'ldan yasalgan otlar va deverbial otlar o'rtasida farqlanish kuzatiladi. Fe'ldan yasalgan otlar mavhum, sanalmaydigan otlar hisoblanadi. Deverbial otlar morfologik jihatdan fe'l bilan bog'liq bo'ladi. Ular sof turdosh otlar kabi mavqega ega. Fe'ldan yasalgan otlar ham, deverbial otlar ham fe'llardan hosil bo'ladi, lekin fe'ldan yasalgan otlar mavhum, sanalmaydigan, deverbial otlar esa oddiy hodisaligi bilan farqlanadi.

Murakkab terminologik so'zlarni o'z argumentlari yoki sirkonstantlari bilan birga undaydigan fe'llar doirasi juda keng emas. Murakkab terminlar tarkibida deverbial asosiy komponentlar suffikslar bilan, masalan, *secretion, formation, secretory, sensory* kabi yoki *fusiform, piriform, filiform, reniform* kabi negizlar bilan murakkablashadi.

Odatda, yunon namunasi bo'yicha -o- unli bog'lovchi (interfiks) bilan yasalgan eng murakkab termin-neologizmlar ham bir xil shaklga keltirilgan. Masalan: *dipl+o+some, sarc+o+plasma, haem+o+globin, granul+o+cyte, hist+o+logy, hist+o+cyte, hist+o+genesis* kabi. Lotin -i- unli bog'lovchisi (interfiks)

esa termin – neologizmlarda unchalik keng tarqalmagan. Masalan: *bacill+i+form*, *lamell+i+form*, *digit+i+form*.

Terminologik tipdagi murakkab soʻzlarda lotin tilidan kelib chiqqan otlarning deverbal asoslaridan eng mahsulldori *-form-* termin-elementi boʻlib, mazkur element “shakllantirmoq” maʼnosini bildiradi. Yuqorida keltirilgan misollardan koʻrish mumkinki, mazkur termin-element, asosan, lotin tilidan kelib chiqqan nomlash asoslari bilan birikish hosil qilmoqda. Masalan:

- *fusiform* (*fus+i+form*) = *urchuqsimon* (lot. *fusus* – *urchuq*);
- *piriform* (*pir+i+form*) = *noksimon* (lot. *pyrus* – *nok*);
- *filiform* (*fil+i+form*) = *ipsimon* (lot. *filia* – *ip*);
- *bacilliform* (*bacill+i+form*) = *tayoqchasimon* (lot. *bacillus* – *tayoqcha*);
- *reniform* (*ren+i+form*) = *buyraksimon* (lot. *renis* – *buyrak*);
- *digitiform* (*digit+i+form*) = *barmoqsimon* (lot. *digitus* – *barmoq*);
- *lamelliform* (*lamell+i+form*) = *plastinkasimon* (lot. *lamina* – *plastinka*);
- *glanduliform* (*glandul+i+form*) = *bezsimon* (lot. *glans* – *boshcha*, *bez*).

Ushbu turdagi kompozitlarda undovchi feʼl bilan aloqa toʻliq buzilib ketmaydi, lekin u kamroq seziladi. Asosiy komponent oʻz-oʻzidan muhim ahamiyat kasb etadi va shu maʼnoda aniq semantika va strukturaga ega boʻlgan soʻz yasovchi birlik maqomiga ega boʻladi. Unga tegishli feʼl orqali olgan nomning ahamiyatligi yoʻqoladi, unga standart maʼno beriladi va bu uni maxsus terminologik birlik – termin-element sifatida tavsiflaydi.

Gistologik terminologiyada lotin tilidan kelib chiqqan onomasiologik asoslardan tashqari, jarayon va harakatlarni ifodalash uchun yunon feʼllariga asoslanuvchi komponentlar ham faol qoʻllaniladi. Terminologik elementlar sifatida mazkur komponentlarning mavjudligi ularga kengaytirilgan terminologik qator yasash imkonini beradi, zarur boʻlsa, ular kengaytirilishi ham mumkin. Ushbu komponentlar, asosan, butun murakkab majmuaga harakat maʼnosini beruvchi yunon formantlar bilan hosil qilinadi.

Lotin va yunon deverbal asoslarining roʻyxatini va ular yordamida hosil qilingan murakkab terminlar sonini taqqoslash yunon asos komponentlarining lotin asos komponentlaridan ustunligini koʻrsatib, ularning xalqaro terminologiya fondiga kirishini taʼminlagan. Ularning orasida, *-gen*, *-genesis*, *-lyso*, *-lysis*, *-pathy*, *-kinesis*, *-trophy*, *-phage* kabi termin-elementlar eng mahsulldorlari hisoblanadi. Masalan: *cytogen*, *heterogenesis*, *lysosome*, *haemolysis*, *homeopathy*, *karyokinesis*, *phagotrophy*, *phagocytosis*.

Shuningdek, baʼzi termin-elementlar mavjudki, ular koʻp komponentli terminlar hosil qilishda faol ishtirok etadi. Masalan, 4 komponentli terminlar:

- *heterophagolysosome* = *heter+o+phag+o+lys+o+some*;
- *crinophagolysosome* = *crin+o+phag+o+lys+o+some*.

Yoki 3 komponentli terminlar:

- *pseudolysogeny* = *pseud+o+lys+o+geny*;
- *heterolysosome* = *heter+o+lys+o+some*.

Xuddi otlarda boʻlgani kabi, murakkab sifatlarning onomasiologik asoslariga turtki beruvchi feʼllar doirasi ham chegaralangan. Gistologik terminologiyada sifatlarning deverbal asoslari kam mahsulldor boʻlib, ular hosil qilgan murakkab terminlar soni koʻpchilikni tashkil qilmaydi. Bularning orasida eng mahsulldori yaratuvchi, hosil qiluvchi maʼnolarini anglatadigan *-genic* termin-elementidir. Bunga misol qilib, *pathogenic*, *aerogenic*, *karyogenic*, *allogenic* kabi terminlarni keltirish mumkin.

Sifatlarning deverbal asoslari suffikslar orqali yasaladi: *-ic*, *-al*, *-ous*. Yunon tilida asosiy komponentlar *-ic* suffiksi bilan belgilanadi. Ushbu komponentlar bir negizli ot asoslari bilan bitta zanjirni tashkil qiladi: *-graphy* = *-graphic*; *-lysis* = *-lytic*; *-pepsia* = *-peptic*; *-stasis* = *-static*; *-trophy* = *-trophic*.

Xulosa. Murakkab terminlardagi deverbal asosli komponentlarning tahlil natijalariga koʻra, ingliz gistologik terminologiyasida yunon va lotin tillaridagi sifatlarning deverbal asoslari (7 ta) otlarining deverbal asoslariga nisbatan kam mahsulldor ekanligi aniqlandi. Shuningdek, yunon otlarining deverbal asoslari (27 ta) lotin otlarining deverbal asoslari (4 ta)ga nisbatan ustun ekanligi namoyon boʻldi. Yunon otlarining deverbal asoslari orasida eng mahsulldorlari: *-gen*, *-genesis*, *-lyso*, *-lysis*, *-pathy*, *-kinesis*, *-trophy*, *-phage* kabi termin-elementlardir.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

- (1). Абдулхайрова Ф.И. Ўзбек тилида тиббиёт атамаларининг метафорик манзараси. Филол. фан. б. фалс. док. ... дисс., Тошкент, 2021, 60-бет.
- (2). Arnold I.V. The English Word. Москва, 1986, 285 p.
- (3). Венгерова С.А. Сложные слова как способ создания образности в художественном произведении. Проблемы лексической и словообразовательной семантики в современном английском языке. Межвузовский сборник научных трудов. Пятигорск, изд-во ПГЛУ Пятигорск, 1986, с. 28–36.
- (4). Ginzburg R.S. A course in modern English lexicology. Москва, 1966, 274 p.

- (5). Jespersen O.A. Modern English Grammar on Historical Principles. London, 1st Edition, 1954, 1024 p.
- (6). Мадвалиев А. Тиббиёт терминологиясининг соҳавий ва изоҳли луғатларда берилишига доир. Ўзбек терминологияси ва лексикографияси масалалари. Тошкент, Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2017.
- (7). Marchand H. The categories and types of present-day English word-formation: a synchronic-diachronic approach. München, Verlag C.H.Beck. Second edition, 1969, 545 p.
- (8). Мешков О.Д. Словообразование в современном английском языке. Москва, 1985, 187 с.
- (9). Мирахмедова З. Ўзбек тили анатомик терминологияси. Филол. фан. номз. ... дисс., Тошкент, 1994.
- (10). Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. Москва, 1956, 260 с.
- (11). Срезневский И.И. Замечания об образовании слов из выражений. Санкт-Петербург, тип. Имп. Акад. наук, 1873.
- (12). Quirk R., Greenbaum S., Leech G. and Svartvik F. A grammar of contemporary English. London, Longman Group Ltd, 1972, 922 p.
- (13). Қосимов А. Ўзбек тилида тиббий атамаларнинг ҳосил бўлиш усуллари. Филол. фан. д-ри ... дисс., Тошкент, 1984.
- (14). Хусанов А. Название болезней и их симптомов в узбекском языке. Дисс. ... канд. филол. наук, Ташкент, 1982.

Xolova Madina Boboqulovna (Buxoro davlat Tibbiyot instituti Xorijiy tillar fakulteti “Ingliz tili” kafedrasida o‘qituvchisi; E-mail: xolova.madina@bsmi.uz; ORCID ID 0009-0002-3331-8958)
VERBAL TIL VA MADANIY KODLAR: LINGVOSEMIOTIK TAHLIL

Annotatsiya. Mazkur maqolada verbal til madaniyatning asosiy (birlamchi) semiotik tizimi sifatida talqin qilinib, uning boshqa madaniy va lingvokultural kodlar bilan o‘zaro munosabati lingvosemiotik yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqot Y.M.Lotman va Tartu–Moskva semiotika maktabi nazariy qarashlariga tayangan holda madaniyatni ko‘p kodli semiotik makon sifatida talqin etadi. Maqolada madaniy va lingvokultural kodlar ikkilamchi modellashiruvchi tizimlar sifatida ko‘rib chiqilib, ularning inson tafakkuri, muloqoti va ma’no hosil qilish jarayonidagi o‘rni ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: verbal til, madaniy kod, lingvokultural kod, semiotika, ma’no hosil qilish, etnospecificlik, madaniy kompetensiya, semiotik makon.

Холова Мадина Бобоқуловна (Бухарский государственный медицинский институт, Факультет иностранных языков, преподаватель кафедры английского языка)

ВЕРБАЛЬНЫЙ ЯЗЫК И КУЛЬТУРНЫЕ КОДЫ: ЛИНГВОСЕМИОТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация. В данной статье вербальный язык интерпретируется как основная (первичная) семиотическая система культуры, а его взаимосвязь с другими культурными и лингвокультурными кодами анализируется на основе лингвosemiotического подхода. Исследование, опираясь на теоретические взгляды Ю.М.Лотмана и Тартуско–Московской семиотической школы, рассматривает культуру как многокодовое семиотическое пространство. В статье культурные и лингвокультурные коды трактуются как вторичные моделирующие системы, раскрывается их роль в процессах человеческого мышления, коммуникации и порождения смысла.

Ключевые слова: вербальный язык; культурный код; лингвокультурный код; семиотика; порождение смысла; этноспецифичность; культурная компетенция; семиотическое пространство.

Kholova Madina Boboqulovna (ESP Teacher, Bukhara State Medical Institute Faculty of Foreign Languages; E-mail: xolova.madina@bsmi.uz; ORCID ID: 0009-0002-3331-8958)

VERBAL LANGUAGE AND CULTURAL CODES: A LINGVOSEMIOTIC ANALYSIS

Annotation. This article interprets verbal language as the primary (fundamental) semiotic system of culture and analyzes its interaction with other cultural and linguocultural codes within the framework of a linguosemiotik approach. Drawing upon the theoretical perspectives of Yu.M. Lotman and the Tartu–Moscow School of Semiotics, the study conceptualizes culture as a multi-coded semiotic space. Cultural and linguocultural codes are examined as secondary modeling systems, and their role in human cognition, communication, and meaning-making processes is elucidated

Keywords: verbal language, cultural code, linguocultural code, semiotics, meaning-making, ethnospecificity, cultural competence, semiotic space.

Kirish. So‘nggi o‘n yilliklarda til va madaniyat o‘rtasidagi murakkab munosabatlar masalasi gumanitar fanlarning markaziy tadqiqot obyektiga aylandi. Lingvistika, madaniyatshunoslik, semiotika va kognitiv fanlar kesishgan nuqtada til nafaqat kommunikativ vosita, balki madaniy ma’no ishlab chiqaruvchi mexanizm sifatida qaralmoqda. Ushbu yondashuvda verbal til madaniyatning “suyak” strukturasini tashkil etuvchi asosiy semiotik tizim sifatida namoyon bo‘ladi.

Madaniyat esa monolit hodisa emas, balki turli belgilar tizimlaridan iborat ko'p kodli murakkab semiosferadir. Inson fikrlashi va muloqoti jarayonida ushbu kodlar o'zaro aloqaga kirishadi, bir-birini to'ldiradi va qayta modellashtiradi [1;23–25-b.]. Shunday bo'lsa-da, aynan verbal til bu tizimda markaziy o'rinni egallaydi, chunki u boshqa kodlarni nomlash, izohlash va tarjima qilish imkonini beradi [2;45–48-b.]. Mazkur maqolaning maqsadi – verbal til va madaniy kodlar o'rtasidagi munosabatlarni lingvosemiotik nuqtayi nazardan izchil tahlil qilish, shuningdek, lingvokultural kodlarning etnospecifik xususiyatlarini badiiy matnlar misolida yoritishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature Review). Madaniyatning semiotik talqini Tartu–Moskva maktabi doirasida shakllangan. Y.M.Lotman madaniyatni ko'p qatlamli belgilar tizimi sifatida asoslab, birlamchi va ikkilamchi modellashtiruvchi tizimlar konsepsiyasini ilgari surgan [3;45–48-b.].

A.F.Losev ramz va mif dialektikasini tahlil qilib, obrazning ontologik transformatsiyasini yoritgan [4;112–115-b.]. I.P.Pavlovning birinchi va ikkinchi signal tizimlari haqidagi nazariyasi esa sezgi va so'z o'rtasidagi munosabatni tushuntiradi [5;98–101-b.].

Lingvokulturologiya sohasida E.M.Vereshchagin va V.G.Kostomarov til va madaniyat integratsiyasini chet tilini o'qitish kontekstida asoslagan [6; 56–60-b.].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqot nazariy asosini Y.M.Lotman, A.F.Losev, I.P.Pavlov konsepsiyalari tashkil etadi. Metodologik jihatdan semiotik tahlil, diskursiv tahlil, qiyoсий-madaniy usul, interpretativ tahlil qo'llanildi. Badiiy matnlar (Navoiy, Shekspir, Wordsworth, Longfellow) material sifatida jalb qilindi.

Tahlil va natijalar. Verbal tilning madaniyatdagi ustuvorligi uning bir qator fundamental xususiyatlari bilan belgilanadi. Avvalo, verbal til universallikka ega. Har qanday madaniy tajriba, hatto eng murakkab obrazli yoki ritual shakllar ham oxir-oqibat so'z orqali izohlanadi. Masalan, diniy marosimlar, mifologik tasavvurlar yoki urf-odatlar, dastlab, obrazli-amaliy shaklda mavjud bo'lsa-da, ular haqidagi bilim verbal diskurs orqali mustahkamlanadi [7;23–25-b.].

Ikkinchidan, verbal til moslashuvchan va dinamik tizimdir. U tarixiy, ijtimoiy va madaniy o'zgarishlarga tez moslashadi. Masalan, yangi texnologik realliklar (internet, sun'iy intellekt) til orqali nomlanadi va madaniyatga integratsiyalanadi. Bu jarayonda til nafaqat nomlash, balki baholash va normallashtirish funksiyasini ham bajaradi [8;52-b.].

Uchinchidan, verbal til keng ekspressiv-tasviriy vositalar arsenaliga ega. Metafora, metonimiya, ramz, allegoriya kabi vositalar til orqali madaniy kodlarning faol ishlashiga imkon beradi [3;41–44-b.]. Aynan shu jihat verbal tilni madaniy kodlarning "markaziy tarjimoni"ga aylantiradi.

Zamonaviy lingvosemiotik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, haqiqat inson ongida bevosita, xolis shaklda emas, balki tasviriy modellashtirish orqali anglanadi [4;73–75-b.]. Ushbu jarayonda sensor idrok markaziy rol o'ynaydi: inson atrof-muhitni sezgi organlari orqali qabul qiladi, biroq bu qabul qilishning o'zi hali madaniy ma'no hosil qilmaydi. Ma'no hosil bo'lishi uchun sezgi tajribasi belgilashtirilishi, ya'ni semiotik tizimga kiritilishi lozim.

Bu holatni badiiy adabiyot misolida yaqqol ko'rish mumkin. O'zbek adabiyotida, xususan, Alisher Navoiy asarlarida olov obrazi, ko'pincha, ishqiy iztirob va ruhiy poklanish ramzi sifatida talqin etiladi. Ingliz adabiyotida esa U.Shekspir tragediyalarida olov va nur obrazlari insoniy ehtiroslar va ichki ziddiyatlarining semiotik ifodasiga aylanadi. Ushbu misollar shuni ko'rsatadiki, bir xil sensor obraz turli madaniy kontekstlarda turlicha ramziy yuklama oladi.

Shu tariqa, landshaftlar, hayvonlar, o'simliklar, mehnat asboblari, kiyim-kechak, turar joylar va boshqa moddiy obyektlar madaniy kod funksiyasini bajarishi mumkin. Ular insonlar o'rtasidagi muloqotda o'ziga xos "tillar" sifatida ishlaydi va verbal til bilan birgalikda madaniy ma'nolarni ishlab chiqaradi. Mazkur holat madaniyatni ko'p darajali semiotik makon sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Lingvokultural kodlar madaniy kodlarning verbal til bilan bevosita integratsiyalashgan shakli bo'lib, ular muayyan etnosning tarixiy tajribasi, tabiiy muhiti va mentalitetini aks ettiradi [9;56–60-b.]. Ushbu kodlar inson tomonidan ongli ravishda emas, balki bolalikdan, kundalik muloqot va madaniy muhit ta'sirida o'zlashtiriladi. Shu sababli ular "tabiiy" va "o'z-o'zidan tushunarli"dek tuyuladi, ammo aynan shu xususiyati ularni interkultural muloqotda murakkablashtiradi. Mazkur tadqiqot shuni asoslaydiki, folklor va badiiy adabiyot lingvokultural kodlarning eng faol va zich jamlangan maydonidir [3; 95-b.]. Ayniqsa, she'rriyatda obrazli kodlar verbal til bilan uzviy bog'lanib, etnospecifik tafakkurning konsentrlashgan shaklini yaratadi. Tabiat, makon va vaqt obrazlari bu jarayonda alohida ahamiyat kasb etadi. Masalan, o'zbek she'rriyatida tabiat ko'pincha inson ruhiy holatining bevosita aksi sifatida tasvirlanadi. Abdulla Oripov yoki Erkin Vohidov lirikasida tog', sahro, shamol va quyosh obrazlari milliy xarakterni, erkinlik va ma'naviy poklik g'oyalarini ifodalaydi. Bu obrazlar o'zbek lingvokulturasida vakillari uchun intuitiv ravishda tushunarli bo'lsa-da, boshqa madaniyat vakillari uchun izoh talab qiladi.

Ingliz romantik she'riyatida, xususan, U. Wordsworth ijodida tabiat insonning ichki "men"i bilan dialogda bo'lgan mustaqil mavjudot sifatida talqin etiladi [4;121–123-b.]. Bu yerda tabiat lingvokultural kod sifatida axloqiy va falsafiy mushohada maydoniga aylanadi. Demak, har bir adabiy an'anada tabiat obrazi umumiy bo'lsa-da, uning semantik yuklamasi etnospecifik xususiyatlarga ega. Shu jihatdan, lingvokultural kodlar nafaqat estetik, balki kognitiv ahamiyatga ham ega. Ular muayyan madaniyat vakillarining dunyoni qanday ko'rishi, baholashi va tasniflashini belgilaydi. Ushbu kodlarni bilmasdan turib, badiiy matnni to'liq anglash mumkin emas. Mazkur tadqiqot doirasida alohida ta'kidlash lozimki, til kompetensiyasi madaniy kodlarni to'liq tushunish uchun yetarli emas. Interkultural muloqot jarayonida aynan madaniy kompetensiyaning yetishmasligi kommunikativ uzilishlarga olib keladi. Bu holat badiiy matnlarni o'qish va talqin qilish jarayonida, ayniqsa, yaqqol namoyon bo'ladi. G. Longfellowning "The Song of Hiawatha" asari bu fikrni tasdiqlovchi yorqin misoldir. Asarda landshaft, mavsum va tabiat obrazlari Shimoliy Amerikaning o'ziga xos tabiiy-madaniy muhitiga bog'langan. Ushbu kodlar mo'tadil iqlim zonasida yashovchi o'quvchilar uchun nisbatan tushunarli bo'lsa-da, tropik yoki polar hudud vakillari uchun begona bo'lishi mumkin. Natijada matn semantik jihatdan to'liq ochilmaydi.

Xulosa. Tadqiqot davomida madaniy kodlar va lingvokultural kodlarning ikkilamchi modelashtiruvchi tizimlar sifatidagi mohiyati asoslab berildi. Ushbu kodlar sensor idrok orqali qabul qilinadigan voqelikni ramziy va konseptual darajaga ko'tarib, etnospecifik tafakkur shakllarini yuzaga keltiradi. Pavlovning signal tizimlari haqidagi qarashlari va Losevning ontologik talqini asosida tasvirning belgiga aylanishi madaniy ma'no hosil qilishning fundamental mexanizmi ekanligi ko'rsatildi. Badiiy va she'riy matnlar tahlili shuni tasdiqladiki, lingvokultural kodlar adabiyotda eng faol va zich shaklda namoyon bo'ladi. Tabiat, makon va vaqt obrazlari turli lingvokultural an'analarda umumiy ko'rinishga ega bo'lsa-da, ularning semantik yuklamasi etnospecifik xususiyatlarga ega. Bu esa badiiy matnni talqin qilish jarayonida nafaqat til kompetensiyasi, balki madaniy kompetensiyaning ham zarurligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- [1]. Baratynsky E.A. Poetry and prose. Moscow, "Nauka", 1999, 540 p.
- [2]. Bunin I.A. Collected works. Vol. 6, Moscow, Khudozhestvennaya Literatura, 1987, 512 p.
- [3]. Dolinin K.A. Text interpretation. Saint Petersburg, "Nauka", 2003, 304 p.
- [4]. Hansen-Löve O. Russian symbolism: A systems approach. Vienna: Austrian Academy of Sciences Press, 2003, 420 p.
- [5]. Longfellow H.W. The Song of Hiawatha. New York, Penguin Classics, 2004, 224 p.
- [6]. Losev A.F. Dialectics of myth. Moscow, "Mysl", 1990, 528 p.
- [7]. Lotman Y.M. Universe of the mind. London, I.B.Tauris, 1990, 288 p.
- [8]. Lotman Y.M. The semiosphere. Saint Petersburg, Iskustvo-SPB, 2001, 704 p.
- [9]. Marx K., Engels F. Collected works. Vol. 3, Moscow, Progress Publishers, 1975, 610 p.

Siddiqova Shoxida Isoqovna (Jizzax davlat Pedagogika universiteti dotsenti, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD); siddikova.jizzax1975@gmail.com)

O'ZINIKI BO'LMAGAN KO'CHIRMA GAPLAR BADIY MATNDA FIKR IFODALOVCHI SINTAKTIK BIRLIKLAR SIFATIDA

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'ziniki bo'lmagan ko'chirma gaplar badiiy matnda fikr ifodalovchi sintaktik birliklar sifatida tahlilga tortilgan. Xususan, badiiy matn boshqa matnlardan farqli ravishda, nafaqat tinglovchiga oddiy axborot yetkazish vazifasini, balki uning ruhiyatiga ta'sir etish vazifasini ham o'z zimmasiga oladi. Bu xususiyati esa badiiy matndagi turli poetik vositalar, sintaktik figuralar orqali namoyon bo'ladi. Badiiy matnning estetik vazifasini yuzaga chiqaradigan, uning ta'sirchanligini oshiradigan badiiy tasvir vositalaridan biri esa o'ziniki bo'lmagan ko'chirma gaplar hisoblanadi.

Kalit so'zlar: o'ziniki bo'lmagan ko'chirma gaplar, badiiy matn, sintaktik birliklar, sintaktik figuralar, badiiy tasvir vositalari.

НЕСОБСТВЕННЫЕ ПРЯМЫЕ РЕЧИ, КАК СИНТАКСИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ, ВЫРАЖАЮЩИЕ МЫСЛЬ В ЛИТЕРАТУРНОМ ТЕКСТЕ

Аннотация. В данной статье анализируются неоригинальные цитаты как синтаксические единицы, выражающие идеи в литературном тексте. В частности, литературный текст, в отличие от других текстов, берет на себя не только задачу передачи простой информации слушателю, но и задачу воздействия на его психику. Эта особенность проявляется в различных поэтических приемах и синтаксических фигурах литературного текста. Одним из средств художественного изображения, раскрывающих эстетическую функцию литературного текста и усиливающих его воздействие, являются неоригинальные цитаты.

Ключевые слова: неоригинальные цитаты, литературный текст, синтаксические единицы, синтаксические фигуры, средства художественного изображения.

NON-OWN QUOTATIONS AS SYNTACTIC UNITS EXPRESSING THOUGHT IN A LITERARY TEXT

Annotatsion. In this article, non-original quotations are analyzed as syntactic units expressing ideas in a literary text. In particular, a literary text, unlike other texts, assumes not only the task of conveying simple information to the listener, but also the task of influencing his psyche. This feature is manifested through various poetic devices and syntactic figures in a literary text. One of the means of artistic depiction that reveals the aesthetic function of a literary text and increases its impact is non-original quotations.

Keywords: non-original quotations, literary text, syntactic units, syntactic figures, means of artistic depiction.

Kirish. Bugungi kunda o'zbek tilining turli sathlarini tadqiq qilish bo'yicha bir qator yutuqlarga erishilgan, turli ilmiy tadqiqotlar olib borilgan bo'lsa-da, hali amalga oshirilishi lozim vazifalar, o'z tadqiqotchilarini kutib yotgan muammolar ko'p. Ana shulardan biri o'zbek tilidagi o'ziniki bo'lmagan ko'chirma gaplarni o'rganish masalasi bo'lib, tilshunoslikda bu masala bo'yicha ayrim ishlar amalga oshirilgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Tilshunos N.Mahmudov matnning kompozitsion tuzilishida e'tiborga olinishi lozim bo'lgan jihatlari haqida fikr yuritganda quyidagilarni alohida ta'kidlaydi: "Yaxlit matnning mantiqiylikni ta'minlashda matnning kompozitsion tuzilishini to'g'ri tashkil etish ham hal qiluvchi ahamiyatga molikdir. Bayon qilinayotgan fikr, mazmun tarkibida, tabiiyki, muayyan ketma-ketlik, aloqadorlik, bog'liqlik, umuman, sistema mavjud. Mazmundagi ana shu sistema nutqiy ifodada ham ro'yi rost o'z aksini topmog'i lozim. Mantig'i sog'lom matn "biri tog'dan, biri bog'dan" fikrlar "bo'tqa"sidan iborat bo'lmaydi. Shuning uchun matnda fikr rivojining o'zanini buzmaydigan aniq kompozitsiya bo'lishi zarur" [1;51-b.]. Kompozitsion nutq qurilishiining me'yoriy tavsiflari, ular adabiy an'analarda qanday shakllanganligi, kompozion nutq qurilishining har bir komponenti namoyon bo'lishi haqida gapirish mumkin. A.Shomaqsudov ta'kidlaganidek, "adabiy asarlarda individual xususiyatlar asarning badiiylik qiymatini belgilovchi asosiy o'lchovlardan biridir, shu sababli yozuvchining adabiy asarda voqelikni badiiy idrok etishi, obraz yaratishi, asar kompozitsiyasi bilan bog'liq bo'lgan individual xususiyatlarning hammasi asar tilida yorqin namoyon bo'ladi" [2;33-b.].

Tadqiqot metodologiyasi. Zamonaviy tilshunoslikda nutq ifodalashning ko'chirma gap, o'zga gap va o'ziniki bo'lmagan ko'chirma gap kabi turlari qayd qilinadi. Tilshunoslik bo'yicha yaratilgan tadqiqotlarda, asosan, ko'chirma gap va o'zlashtirma gaplar to'g'risida birmuncha to'laroq fikrlar bayon qilingan.

O'ziniki bo'lmagan ko'chirma gaplar atamasi tilshunoslikda badiiy asar qahramonining fikri, taassuroti hamda ichki kechinmalari u eslayotgan, tilga olayotgan shaxs nutqi to'liq yoki qisman bo'lsa-da, asar qahramonining o'z ifodasi bilan beriladigan gaplar sifatida talqin qilinadi.

O'ziniki bo'lmagan ko'chirma gaplar rus tilshunosligida ham o'rganilgan. G.G.Infantova o'ziniki bo'lmagan ko'chirma gaplarda muallif so'zlashini aytib o'tsa, tilshunos N.S.Pospelov muallif qahramonlar tilidan gapirishini va shu yo'l bilan hikoya qilishning subyektiv-modallik xususiyati kasb etilishini, V.I.Koduxov esa muallif qahramon nuqtayi nazaridan so'zlashini yoki boshqacha qilib aytganda, badiiy asar qahramoni muallif tili bilan so'zlashini qayd qiladi. Barchamizga ma'lumki, poetik sintaksisning asosiy vazifasi sintaktik birliklarning badiiy matndagi vazifasini, ushbu birliklar ostida yashiringan mohiyatni ochib berishdan iborat.

Tahlil va natijalar. Badiiy matn boshqa matnlardan farqli ravishda, nafaqat tinglovchiga oddiy axborot yetkazish vazifasini, balki uning ruhiyatiga ta'sir etish vazifasini ham o'z zimmasiga oladi. Bu xususiyati esa badiiy matndagi turli poetik vositalar, sintaktik figuralar orqali namoyon bo'ladi. Badiiy matnning estetik vazifasini yuzaga chiqaradigan, uning ta'sirchanligini oshiradigan badiiy tasvir vositalaridan biri o'ziniki bo'lmagan ko'chirma gaplar hisoblanadi.

Tilshunos M.X.Hakimov ilmiy matn tadqiqiga bag'ishlangan dissertatsion ishida bu haqda shunday yozadi: "Matn so'zining lug'aviy ma'nosida birikish, bog'lanish tushunchalarining borligi, shuning uchun matn tarkibi o'zaro qaysidir bog'lovchilar yordamida birikishini o'rganish «Matn tilshunosligi» sohasining asosiy muammolaridan biri bo'lib qoldi. Matn birliklarining o'zaro bog'lanishini ifoda etuvchi takror va uning bir necha ko'rinishi, olmosh turkumiga oid ba'zi so'zlar, gapning so'roq shakliga xos bo'lgan ko'rinishining matn hosil qilishdagi vazifalari matn tilshunosligida alohida o'rin tutadi [3;7-b.].

"Matn – sintaksisning tekshiruv obyekti. Sintaktik hodisa sifatida matn maxsus leksik-grammatik va umumiy mazmun talabi bilan birikkan birdan ortiq mustaqil gap turlarining yig'indisidan iborat. Matn o'ziga xos murakkab sintaktik strukturaga ega bo'lgan nutqning eng yirik ifodasidir" [4;4-b.].

Badiiy matnda fikr ifodalashda faol qo'llaniladigan sintaktik birliklar qatori o'ziniki bo'lmagan ko'chirma gaplar ham obraz, xarakter va tasvir yaratish vazifasini bajaradi hamda lisoniy shaxs doirasida

umumlashadi. O‘ziniki bo‘lmagan ko‘chirma gap badiiy matnda nutqning ichki yoki tashqi ko‘rinishida ifodalanishidan qat’iy nazar, personaj holati, his-tuyg‘ulari, o‘y-fikrlarini muallif istagiga mos holda badiiy-estetik tasvirlash imkonini beradi.

Yusuf xayol bilan yana o‘z eshigi oldiga kelib yetganini sezmay qoldi. “Tovba, dedi u o‘ziga-o‘zi, xudoyimning o‘zi qo‘llamasa, men hech narsani o‘zgartirolmayman, chog‘i...” Yusuf noiloj ichkari kirdi, o‘zini divanga tashlab, ko‘zlarini yumdi. Xayolida bolaligi jonlandi... Yusuf cho‘chib hushiga keldi. “Hammasi xayol, shirin xayol, o‘ylandi u divanda yotgancha, nahotki, endi o‘sha chog‘lar qaytib kelmaydi, nahotki hayotim bundan buyon mana shunday samarasiz va zerikarli kechaveradi? Axir, qirchillama qirq yosh ostonasida nega bunchalar abgorman, bunchalar xo‘rlanganman? Kim meni shu ko‘yga soldi, kim? Nahotki, hech kim? Nahotki, mening o‘zim sekin-asta shu holga tushgan bo‘lsam? Axir hammasi joyida edi-ku! Qaerda xato qildim?” Yusufning savollari adoqsiz edi, lekin topgan javoblariga qanoat hosil qilmas, ichini tobora kemirib borayotgan so‘roqlar unini bir dam bo‘lsa-da, o‘chirsam derdi... Beixtiyor do‘stlarini – talabalik chog‘laridagi hamfikru hamqismatlarini sog‘indi: “Qaydasiz, ey yoronlar? Nega yo‘llarimiz ayro tushdi? Nega biz bir-birimizni bu ahvolda tashlab ketdik? Axir qandoq ahil edik, qandoq do‘st edik! Yana qaytarmikin o‘sha damlar, o‘sha bahorlar?..” (Ulug‘bek Hamdam. “Muvozanat” romani).

Yuqorida keltirilgan matndagi voqealar tizimi asar personajlaridan biri bo‘lgan Yusufning boshqalar bilan o‘zaro munosabati asosida ochib berilar ekan, o‘ziniki bo‘lmagan ko‘chirma gaplar tasvirlanayotgan personaj to‘g‘risidagi ma’lumotlarni yanada to‘ldiradi va badiiy asar tilining ta’sirchanligini kuchaytiradi.

“Badiiy nutq stilida keng qo‘llaniladigan o‘zga gap formalari, jumladan, o‘ziniki bo‘lmagan ko‘chirma gaplar ham ana shunday obrazlilik uchun, xarakter va manzaralar yaratish uchun bevosita bo‘ysundirilgan bo‘ladi. O‘ziniki bo‘lmagan ko‘chirma gaplar badiiy nutq stilida qahramonlarning o‘y-xayoli sezgisi, umidi, hadiksirashi va ko‘rgan tushlarini eslashi kabilarni jonli tarzda, tabiiy, o‘z holicha tasvirlash imkonini beradi. O‘ziniki bo‘lmagan ko‘chirma gaplar orqali asar qahramonlarining “ichki” nutqi ham, “tashqi” nutqi ham bayon strukturasiga mos holda o‘z ifodasini topmoqda” [5;63,27-b.].

Muallif asarda o‘ziniki bo‘lmagan ko‘chirma gaplar orqali turli insoniy munosabatlarni yoritib beradi, voqealar rivojida muhim o‘rin tutgan kishilar xatti-harakatini ijobiylik yoki salbiylik nuqtayi nazaridan baholaydi. So‘zlovchining turli xil ruhiy holati, afsus-nadomati, sog‘inchi kabilar tilda mavjud bo‘lgan lisoniy vositalar yordamida voqelanadi. So‘zlovchi fikrlarining qanday mazmunda ekanligiga qarab ma’lum ko‘rinishda bo‘lishi badiiy matnda o‘ziniki bo‘lmagan ko‘chirma gaplar vositasida amalga oshiriladi. Ayniqsa, fikrlarning ichki nutq ko‘rinishida yuzaga chiqishi, ritorik so‘roq gaplarning ko‘pligi matndan anglashilgan pragmatik mazmunni yanada kuchaytirgan.

Xulosa va takliflar. Yozuvchining badiiy matnda o‘ziniki bo‘lmagan ko‘chirma gaplar zimmasiga uslubiy vazifalar yuklashi ularning o‘quvchi shaxs tomonidan tez va to‘g‘ri tushunilishini ta’minlashdan tashqari obrazlilikni ham vujudga keltiradi. Badiiy asarlarda qo‘llanilgan o‘ziniki bo‘lmagan ko‘chirma gaplarni qo‘llashda shu gaplar tarkibida ishtirok etayotgan va personaj ruhiyatini, uning ichki kechinmalari tasviriga asoslangan leksik-frazeologik vositalarning tadqiq etilayotgan matnning lingvostilistik va badiiy-estetik qimmatini belgilashda, lisoniy shaxsga xos belgilarni aniqlashda muhim ahamiyat kasb etishiga alohida e’tibor qaratiladi. Ular badiiy asar tilining o‘ziga xosligini ta’minlashdan tashqari personaj nutqini tavsiflashda ham asosiy omillardan biri hisoblanadi. Badiiy matnda asar mazmunini ochishga, personajlar xarakter-xususiyatlarini obrazli tarzda ifodalashda o‘ziniki bo‘lmagan ko‘chirma gaplar muhim ahamiyatga ega. Har bir ijodkor bu gaplardan o‘rinli foydalana olishi bilan o‘z ijodi mahsuli bo‘lgan asar tilining ifodali va ta’sirchanligini ta’minlashga erishadi. Badiiy matnlarda qo‘llanilgan o‘ziniki bo‘lmagan ko‘chirma gaplar so‘zlovchi kommunikativ maqsadining amalga oshirishini ta’minlashdan tashqari, tasvirlangan nutqiy vaziyat, unda ishtirok etuvchilarning ruhiy holatini o‘quvchi ko‘z o‘ngida aniq gavdalandiradi, kitobxonda ularga nisbatan ma’lum bir subyektiv munosabat uyg‘onishiga asos bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

- (1). Махмудов Н. Нутқ маданияти ва тилининг эстетик вазифаси. “Филология масалалари”, 2006, 2-сон (11), 51-бет.
- (2). Шомақсудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Х. Ўзбек тили стилистикаси. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1983, 33-бет.
- (3). Ҳакимов М. Ўзбек илмий матнининг синтагматик ва прагматик хусусиятлари. Филол.фан.номз ... дис., Тошкент, 1993, 7-бет.
- (4). Мамажонов А., Абдупаттоев М. Матн синтаксиси. Фарғона, 2002, 4-бет.
- (5). Йўлдошев Б., Исроилов С. Ўзиники бўлмаган кўчирма гапнинг грамматик-стилистик хусусиятлари ва бадий текстдаги ўрни. Ўқув қўлланма, Самарқанд, СамДУ нашри, 1991, 27-бет; 63-бет.

Boboqulova Nilufar Xayrullo qizi (Termiz davlat Pedagogika instituti “Amaliy ingliz tili” kafedrası o'qituvchisi; E-mail: boboqulovanilufar237@gmail.com)

TILSHUNOSLIKDA MAQOL VA MATALLARNI FRAZEOLOGIK BIRLIKLARDAN FARQLASH MASALASI

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada tilshunoslikda maqol va matallarni frazeologik birliklardan farqlash masalasi qisqacha tahlil qilinadi. Ularning semantik, struktur va funksional xususiyatlari hamda somatik komponentli misollar asosida lingvomadaniy ahamiyati yoritiladi. Natijada maqol va matallar frazeologik tizim tarkibida bo'lsa-da, nisbatan mustaqil paremiologik qatlam ekanligi ko'rsatib beriladi.*

***Kalit so'zlar:** frazeologiya, maqol, matal, paremiologiya, semantika, somatik komponent, lingvomadaniyat.*

Бобокулова Нилуфар Хайрулло кизи (Преподаватель кафедры «Практический английский язык», Термезский государственный педагогический институт; E-mail: boboqulovanilufar237@gmail.com)

ПРОБЛЕМА РАЗЛИЧЕНИЯ СТАТЕЙ И АФОРИЗМОВ ОТ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ЛИНГВИСТИКЕ

***Аннотация.** В статье кратко рассматривается проблема различения пословиц и поговорок от фразеологических единиц в лингвистике. Анализируются их семантические, структурные и функциональные особенности, а также лингвокультурное значение на основе соматических примеров. Исследование показывает, что, хотя пословицы и поговорки принадлежат к фразеологической системе, они образуют относительно независимый паремнологический слой.*

***Ключевые слова:** фразеология, пословица, поговорка, паремнология, семантика, соматический компонент, лингвокультура.*

Boboqulova Nilufar Khayrullo qizi (Lecturer, Department of Practical English, Termez State Pedagogical Institute; E-mail: boboqulovanilufar237@gmail.com)

THE ISSUE OF DISTINGUISHING ARTICLES AND SAYINGS FROM PHRASEOLOGICAL UNITS IN LINGUISTICS

***Annotation.** This article briefly examines the problem of distinguishing proverbs and sayings from phraseological units in linguistics. Their semantic, structural, and functional features, as well as their linguocultural significance based on somatic examples, are analyzed. The study concludes that although proverbs and sayings belong to the phraseological system, they form a relatively independent paremiological layer.*

***Keywords:** phraseology, proverb, saying, paremiology, semantics, somatic component, linguoculture.*

Kirish (Introduction). Tilni mukammal egallash faqatgina grammatik qoidalarni bilish yoki lug'atni yodlash bilan cheklanmaydi. Tilni chuqur o'rganish va amaliy jihatdan erkin qo'llay olish frazeologiyani ham puxta o'zlashtirishni talab etadi. Frazeologik birliklar – tilning eng boy va rang-barang qatlamlaridan biri bo'lib, ular xalqning obrazli tafakkuri, milliy xarakteri va madaniy qadriyatlarini aks ettiradi. Shu sababli frazeologik tizimni o'rganish tilni mukammal egallashda muhim ahamiyat kasb qiladi. Zamonaviy globallashuv sharoitida turli xalqlar o'rtasidagi muloqot tobora kengayib bormoqda. Bu esa tilning frazeologik tizimini, xususan maqol va matallarni ilmiy jihatdan tahlil qilishni dolzarb vazifga aylantiradi. Maqol va matallar xalq og'zaki ijodining eng qadimiy va boy shakllaridan bo'lib, ular odatda hayotiy haqiqat, axloqiy qadriyat yoki xalq tajribasini qisqa va lo'nda shaklda ifodalaydi.

Maqollar mustaqil ma'no kasb qiluvchi, umumiy hayotiy haqiqatni ifodalovchi iboralar hisoblanadi. Ular, ko'pincha, nasihat, ogohlik yoki ma'naviy tavsiyalarni o'zida mujassamlashtiradi va kontekstga bog'liq bo'lmasdan ishlatiladi. Matallar esa qisqaroq va ko'pincha ikki qismdan iborat bo'lib, aniq bir vaziyat yoki hodisani tasvirlashga xizmat qiladi. Frazeologik birliklar esa tilning metaforik va ko'chma ma'noli qatlamini tashkil etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Frazeologik birliklar tarkibiy qismlarining ma'nosi butun ifoda ma'nosiga to'liq teng kelmaydigan, nutqda tayyor holda qo'llanadigan barqaror birikmalardir. Tilshunoslikda ularni tasniflash masalasiga turli yondashuvlar mavjud: V.V.Vinogradov frazeologizmlarni uch turga ajratadi:

- frazeologik srachleniyalar (idiomalar);
- frazeologik birliklar;
- frazeologik birikmalar [1].

Keyinchalik, N.M.Shanskiy bu tasnifni kengaytirib, frazeologik ifodalar, ya'ni maqol, matal va qanotli iboralarni ham frazeologiya doirasiga kiritadi. Shu jihatdan, maqol va matallar frazeologik tizimning alohida, lekin mustaqil semantik-funksional qatlamini tashkil etadi [4]. Tadqiqotlarda maqol va matallarning semantik tuzilishi, obrazlilik hamda milliy tafakkur bilan bog'liqligi, ayniqsa, somatik komponentlar,

ya'ni inson tana a'zolari nomlari ishtirokidagi birliklarda yaqqol ko'rinadi: "bosh", "ko'z", "til", "burun", "quloq" kabi somatik komponentlar o'zbek va ingliz maqollarida turli semantik ma'nolarni ifodalaydi. Bu komponentlar: aql va tafakkur; hissiyot va idrok; nutq va axloq; ijtimoiy munosabatlar kabi tushunchalar bilan bog'lanadi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tilshunoslikda maqol va matallarni frazeologik birliklardan farqlash masalasiga bag'ishlangan ushbu maqolada ilmiy tadqiqotning tilshunoslik sohasida qo'llaniladigan analiz, sintez, qiyosiy tahlil, semantik tahlil kabi metodlaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Tilshunoslikda maqollar, matallar va frazeologik birliklarni tahlil qilish alohida o'rganish obyekti hisoblanadi. Ularning har biri xalq og'zaki ijodining muhim shaklini ifodalaydi, ammo ma'nosi, shakli va qo'llanilishi jihatidan farq qiladi. Bu farq tilni o'rganish, adabiy tahlil va nutq madaniyatini rivojlantirishda katta ahamiyatga ega.

Maqol bu xalqning o'tmishdagi tajribasi va dunyoqarashini qisqa, lo'nda va oson esda qoladigan shaklda ifodalovchi iboradir. Maqol, odatda, mustaqil fikrni ifodalaydi, hayot haqidagi umumiy haqiqatni ta'kidlaydi va aniq sintaktik shaklga ega. Ular, ko'pincha, maslahat, ko'rsatma yoki ma'naviy qadriyatlarni ifodalash uchun ishlatiladi. Matal esa, ko'pincha, ikki qismdan iborat va asosan majoziy ma'noga ega.

Frazeologik birliklar bu so'zlarning individual ma'nolaridan farq qiladigan ma'noga ega bo'lgan lingvistik birikmalarning shakllaridir. Masalan, "sudralib yurish" iborasi tom ma'noda "oyoqlarini sudrab yurish" degani emas, balki "sekin, qiyinchilik bilan harakat qilish" degan ma'noni anglatadi. Frazeologik birliklarning asosiy xususiyati shundaki, ularning ma'nosi metaforik yoki majoziy bo'lib, o'rnatilgan shaklda qo'llaniladi. Shu bilan birga, maqol va matallar ko'pincha frazeologik birliklar bilan adashtiriladi, chunki ularning barchasi tilning aniq, mazmunli va ixcham shakllari hisoblanadi. Ularni farqlashning asosiy mezonini birlikning to'g'ridan to'g'ri yoki bilvosita ma'nosi va kuchidir. Maqol va matallar so'zlarning to'g'ridan to'g'ri ma'nosiga asoslangan, odatda, kontekstdan mustaqildir. Boshqa tomondan, frazeologik birliklar so'zlarning asosiy ma'nosidan farqli ma'noni anglatadi va lingvistik normalarga muvofiq o'rnatilgan shaklda qo'llaniladi.

Somatik maqollar orqali insonning ruhiy holati, axloqiy fazilatlarini va ijtimoiy tajribasi umumlashtirilgan holda ifodalanadi. Shu sababli ular oddiy frazeologik birliklardan ko'ra kengroq semantik va pragmatik imkoniyatga ega. Maqollar mustaqil fikr va umumlashma bildiradi: *Bosh omon bo'lsa, do'ppi topiladi* – hayot saqlansa, qolgan narsa topiladi. *Two heads are better than one* – maslahatlashib ish qilish foydali. Somatik komponentli maqollar inson hayoti, aqli va tajribasi bilan bog'liq umumiy xulosani ifodalaydi. Didaktik (pand-nasihat) mazmunni ifodalaydigan maqollar axloqiy xulosa beradi. *Avval o'yla, keyin so'yla. A slip of the tongue is worse than a slip of the foot* [6;22-b.].

Tilshunoslikda matal maqolga yaqin, ammo to'liq xulosa bermaydigan birlik hisoblanadi: *Yaxshi gapga quloq sol* – matal (davomi bo'lishi mumkin). *Yaxshi gapga quloq sol, yomon gapga uloq sol* – maqol (to'liq hukm).

Maqol va matallar frazeologik birliklardan semantik yakunlanganligi bilan farqlanadi: *"Bosh omon bo'lsa, do'ppi topiladi"* yoki *"Two heads are better than one"* kabi maqollar mustaqil hayotiy xulosani bildiradi, holbuki, *"bosh qotirmoq"* yoki *"ko'ngli tog'dek"* singari frazeologizmlar faqat gap tarkibida ma'no kasb etadi. Shuningdek, maqollar didaktik mazmunga ega bo'lib, *"Avval o'yla, keyin so'yla"* hamda *"A slip of the tongue is worse than a slip of the foot"* kabi birliklar axloqiy pand-nasihatni ifodalaydi, frazeolo-gizmlar esa ko'proq obrazli tasvir vazifasini bajaradi. Bundan tashqari, somatik komponentli maqollarda umumlashma ma'no kuchli namoyon bo'ladi: *"Ko'z-qalb ko'zgusi"*, *"The eyes are the mirror of the soul"*, *"Til jarohati bitmas"* kabi misollar insonning ruhiy va axloqiy holatini umumlashtirib beradi, bu esa ularni oddiy frazeologik birliklardan ajratib turadi [7;31-b.].

Maqollar xalqning tarixiy tajribasi, dunyoqarashi va mentalitetini aks ettiradi. Ular til va madaniyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ko'rsatadi hamda milliy qadriyatlarni avloddan avlodga yetkazuvchi vosita hisoblanadi. Shu bois maqol va matallarni frazeologik birliklardan ajratib o'rganish:

- paremiologiya va frazeologiya chegaralarini aniqlash;
- milliy tafakkurni tadqiq qilish;
- qiyosiy tilshunoslikni rivojlantirish uchun muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi [3;39-b.].

Xulosa va takliflar. (Conclusion/Recommendations). Tilshunoslikda maqol va matallar hamda frazeologik birliklar o'rtasidagi farq murakkab, ammo ilmiy jihatdan muhim deb hisoblanadi. Bu masala tilshunoslik, frazeologiya va paremiologiya sohalarini kesishmasida joylashgan bo'lib, adabiy va nutqiy jarayonlardagi ma'no va funksiyalarning aniq tasnifini beradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, maqol va matallar semantik jihatdan to'liq, asosli hukmlarni yoki umumiy hayot tajribalarini ifodalaydi, ular didaktik va umumlashtiruvchi mazmunni o'z ichiga oladi, ya'ni, ular tinglovchiga yoki o'quvchiga ma'lum bir hayotiy yoki axloqiy xulosani yetkazishga xizmat qiladi.

Grammatik jihatdan, maqol va matallar mustaqil jumlar shaklida bo'ladi, bu ularning kontekstga bog'liqligini kamaytiradi va ularni frazeologik birliklardan ajratish imkonini beradi. Shu bilan birga, ular lingvistik va madaniy ma'lumotlarni keng miqyosda aks ettiradi. Ular madaniyat, an'analar, tarixiy va ijtimoiy tajribani o'zida mujassam etadi. Bu xususiyatlar maqol va matallar til tizimida o'ziga xos mustaqil qatlamni tashkil etishini ko'rsatadi. Shunday qilib, maqol va matallarni frazeologiyani alohida, mustaqil paremiologik qatlami sifatida o'rganish ilmiy jihatdan muhimdir. Bu nafaqat ularning semantik va strukturaliy xususiyatlarini aniqlash, balki ulardan nutq va didaktik kontekstlarda samarali foydalanish imkonini beradi. Bundan tashqari, maqol va matallarning paremiologik tahlili lingvomadaniyatshunoslik sohasidagi tadqiqotlar uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

- (1). Виноградов В.В. Фразеология современного русского языка. Русский язык. Грамматическое учение о слове. М., "Высшая школа", 1972, с. 23–45.
- (2). Кунин А.В. Основные типы английских фразеологических единиц. Англо-русский фразеологический словарь. М., "Русский язык", 1984, с. 5–20.
- (3). Пермяков Г.Л. Пословицы и поговорки как объект лингвистического исследования. От поговорки до сказки. М., "Наука", 1970, с. 12–40.
- (4). Шанский Н.М. О границах фразеологии и составе фразеологических единиц. Фразеология современного русского языка. М., "Просвещение", 1985, с. 48–62.
- (5). Rahmatullayev Sh. Frazеologik birliklarning semantik xususiyatlari. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. Toshkent, "O'qituvchi", 1992, 7–18-betlar.
- (6). Speake J. Proverbs as a cultural and linguistic phenomenon. Oxford Dictionary of Proverbs. Oxford, Oxford University Press, 2008, p. 1–25.
- (7). Yo'ldoshev B. Hozirgi o'zbek tilida frazeologiyani nazariy masalalari. Hozirgi o'zbek tilida frazeologiya. Toshkent, "Fan", 2006, 30–55-betlar.

Tojiboyev Doniyor Dilshodovich (Alisher Navoiy nomidagi nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti mustaqil tadqiqotchisi)

HOJI MUIN PUBLITSISTIKASIDA KONNOTATSIYANING NUTQIY VOQELANISHI

Annotatsiya. Maqolada ma'rifatparvar jadid adibi Hji Muin Shukrullo og'lining publitsistik maqolalarida qo'llangan ko'chimlarning semantik voqelanishi o'rganilgan. Adib maqolalari tilining semantiksistlik rang-barangligini ta'minlagan ko'chimlarning turli konnotatsion ma'nolari lisoniy tasniflangan.

Kalit so'zlar: uzual ma'no, okkazonal ma'no, ramziy ma'no, denotat, konnotativlik, semantika, seme, stilistik ma'no, grammatik ma'no, kollokatsiya, kolligatsiya, ellipsis.

Тоджибоев Даниёр Дильшодович (независимый исследователь Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы имени Алишера Навои).

ВОПРОСЫ КОННОТАЦИИ В РЕЧИ В ПУБЛИЦИСТИКЕ ХАДЖИ МУИНА

Аннотация. В статье исследуется семантическая реальность метафор, используемых в журналистских статьях просвещенного писателя-джадиди Хаджи Муина Шукрулло оглу. Проводится лингвистическая классификация различных коннотационных значений метафор, обеспечивающих семантико-стилистическое разнообразие языка статей автора.

Ключевые слова: обычное значение, случайное значение, символическое значение, денотация, коннотативность, семантика, семема, стилистическое значение, грамматическое значение, коллокация, коллигация, эллипсис.

Tojiboyev Daniyor Dilshodovich (is an independent researcher at the Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi)

THE SPEECH OCCURRENCE OF CONNOTATION IN THE PUBLICISTICS OF HAJI MUIN

Annotation. The article studies the semantic reality of metaphors used in the journalistic articles of the enlightened Jadid writer Hji Muin Shukrullo oglu. The various connotational meanings of metaphors that provide the semantic-stylistic diversity of the language of the writer's articles are linguistically classified.

Keywords: usual meaning, occasional meaning, symbolic meaning, denotation, connotativity, semantics, seme, stylistic meaning, grammatical meaning, collocation, colligation, ellipsis.

Kirish. Publitsistik asar tilining xarakterli xususiyatini belgilovchi omillardan birini informativ (axborot beruvchi) mazmundagi matnning aniqligi, ravonligi, obrazliligi va ta'sirchanligini ta'minlashdagi so'z ko'chma ma'nosining lingvopoetik imkoniyatlari tashkil etadi. Badiiy matndagi singari publitsistik asarlar tilida ham leksemalararo konnotatsiyaning muallifning maqsadi, uning ichki dunyosi, ruhiy holatini

emotiv tarzda aks ettirish maqsad qilingan turli ko‘rinishlari voqelanishini ko‘rish mumkin. Biz tahlilga tortayotgan Hoji Muin publitsistikasi tili ham bundan mustasno emas.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Jahon tilshunosligida ko‘p ma‘nolilik (polisemiya) hodisasi ilk bor fransuz tilshunosi M.Breal tomonidan lingvistik hodisa sifatida o‘rganilgan [1;335-b.]. Tilning nutq jarayonida chegaralanmagan imkoniyatlarini namoyish qila oluvchi hamda undan foydalanuvchilar uchun keng sharoit yaratib beruvchi lingvistik vosita hisoblangan ko‘pma‘nolilik hodisasi o‘zbek tilshunosligida o‘tgan asrning 70-yillaridan boshlab tadqiqotchilar e‘tiborida bo‘lgan bo‘lishiga qaramay [2:440], leksema semantik tabiatidagi birdan ortiq ma‘no anglatishning yuzaga kelish sabablari, qonuniyatlari, vazifaviy uslub janrlaridagi obrazlilik, tasviriylilik imkoniyatlari, polisemem leksemalardagi ma‘nolarni munosabatlar hamda uning universal semantik hodisa sifatidagi lisoniy maqomi hozirda ham ilmiy muammo sifatida dolzarbligini yo‘qotmagan, bu bo‘yicha tadqiqotlar olib borilmoqda [3:20-b.].

Hoji Muin publitsistik asarlarining leksik xususiyatlarini o‘rganish, leksemalarning ifoda xususiyatlarini aniqlash shu narsani ko‘rsatdiki, muallif tomonidan qo‘llangan ayrim so‘zlarning semantik tabiati matnda o‘zgargan, kengaygan, ko‘p aspektli bo‘lgan va natijada turli tipdagi ko‘chma ma‘nolarni hosil qilgan. Bunday ko‘chmlarni quyidagicha guruhlash mumkin:

Metafora. Ma‘noning o‘xshashlik prinsipi asosida ko‘chishi metaforik ko‘chmlarning asosini tashkil etadi. Bunda leksemalar emotsional-ekspressiv buyoq kasb etadi. Metaforik ko‘chmlarning mazmun-mohiyati, yuzaga kelishining lingvistik omillari, turlari, semantik voqelanishi kabi masalalar bo‘yicha o‘zbek tilshunoslarligida tadqiqotlar olib borilgan. Keyingi yillarda olib borilgan tadqiqotlarda o‘xshashlik asosidagi ma‘no ko‘chishining lisoniy talqiniga yangicha yondashuv asosida ilmiy baho berildi [3;33-b.], bu ko‘chim turi tasniflanishida ham yangicha qarash shakllandi. Leksema va uning ma‘no taraqqiyotida yuz beradigan semantik o‘zgarish jamiyat taraqqiyoti, davr xususiyatlari bilan aloqador bo‘lishi, tabiiy. Bu holatni biz tahlilga tortayotgan XX asr boshlaridagi davr vaqtli matbuot tili, xususan, Hoji Muin publitsistik asarlari leksikasi misolida ham ko‘rishimiz mumkin.

Adibning turli ijtimoiy-siyosiy mavzulardagi maqolalarida borliq hodisalarining ma‘lum bir tashqi, ichki belgi-xususiyatlarini obrazli tasvirlashda, nutqni jonlantirish, emotsional-ekspressiv jihatdan kuchaytirishda ot, sifat, fe‘l turkumiga oid leksemalarning o‘ziga xos metaforik ko‘chmlarni hosil qilganligini ko‘ramiz.

Ot-metaforalar: “Fitrat afandi ijtimoiy **xastaliklarimizning** eng muhliklarini oilalarimizdan topmish va ularning ilojini ham kamoli muvaffaqiyat ila ochiq suratda bayon etmish...” [4;70-b.]. Muallifning “Hurriyat” gazetasining 1917-yil 22-sentabrda sonida e‘lon qilingan “Oila” nomli maqolasidan keltirilgan mazkur parchada *xastalik* – ot leksemasi o‘ziga xos tarzda metaforik ko‘chim hosil qilgan. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da arab tilidan o‘zlashgan mazkur ot leksema *kasal*, *kasalmand*, ko‘chma ma‘noda *qiy-nalغان, dardli; kuchsiz, zaif* kabi ma‘nolarni ifodalashi aytilgan” [5:24-b.]. Bu o‘rinda jamiyatning *kuchsiz, zaif* tomonlarini obrazli tasvirlashda muallif mazkur lekasemaning metaforik konnotativ semasidan maqsadli foydalangan.

Hoji Muin publitsistik maqolalarining g‘oyaviy mazmunida milliy ozodlik, maktab, maorif, ma‘rifat, ilmiy, islomiy ma‘rifatparvarlik, o‘sha davr ijtimoiy hayoti, xalq turmushidagi nuqsonlarni tanqid qilish va ularni bartaraf etish yo‘llarini izlash kabi masalalar bosh maqsad etib belgilanar ekan, adabiy tildagi ot leksemalarning metaforik ko‘chim asosidagi semalari ham milliy ozodlik, ma‘rifat, bilim olishga intilish g‘oyalarini targ‘ib etishga yo‘naltirilganligini, shu mavzu bilan bog‘liq yangi hosila ma‘nolarni yuzaga keltirganligini ko‘ramiz. Masalan, quyidagi parchaga diqqat qilaylik: “*Ay Turkistonli turk o‘g‘lonlarim! Endi jaholat uyqusidan uyg‘oningiz. Agar bu chog‘da ham jaholat xobidan uyg‘onmay yoqangizni jaholat changalidan, yurtigingizni dushmanlar tirnog‘idan ajratib olmasangiz, qiyomatda sizlarga tamug‘ yerindan boshqa yurt berilmas, zaqqum oshindan bo‘lak yemak yedirilmas, rasvoi olam bo‘lursiz*” [4:79-b.]. Parchada qo‘llangan *uyqu, changal, tirnoq, xob, zaqqum* kabi ot leksemalarning “*loqaydlik*”, “*ongsizlik*”, “*qo-loqlik*”, “*ma‘rifatsizlik*”, “*jaholat*” kabi ma‘nolarni ifodalash uchun ko‘chma ma‘noda mohirona qo‘llani-shi xarakterlidir. Bunda muallif tasvirlanayotgan obraz, narsa va voqea-hodisalarga o‘zining subyektiv qa-rashlarini yorqin aks ettirishda soddada ot-metaforalardan keng foydalangan.

Maqolalar matnida metaforik ma‘no ifodalayotgan leksemaga birikkan aniq va mavhum tushunchalarni ifodalovchi so‘zlar orqali hosil qilingan kengaygan ot metaforalar ham mavjud: “*Masorifga ko‘brak ahamiyat berilganligi uchun natijada burung‘idek maorif kissasi kasal*” [4;165-b.]. Xoin va aks harakatchilarni tanqid va hajv etib, shunday *zararli hasharotdan* hukumat degra-larini tozalamoq uchun qo‘limizdan kelgancha tirishdik” [4;93-b.]. “*Taraqqiyparvar yoshlar haqida qilg‘on vahshiyona muomalalari shunday o‘tkur qalam ila yozilg‘ondir, o‘qug‘on kishining ko‘zidan yosh oqmaslig‘i mumkin emas*” [4;109-b.]; “*Millatni bo‘yniyo‘g‘onliq uyqusidan uyg‘otub, dangasalik vodiysidan uch-to‘rt qadam yetak-lab bir chetga chiqarmoqqa ham muvaffaq bo‘lolmadim*” [4;149-b.]. Yuqorida keltirilgan kissasi

kasal, zararli hasharot, o'tkur qalam, bo'yniyo'g'onliq uyqusi, dangasalik vodiysi kabi sintaktik qurilmalar so'z-ning o'z va ko'chma ma'nolari o'rtasidagi yaqinlik, o'xshashlik asosida hosil qilingan kengaygan metafo-ralar hisoblanib, ularning ayrimlari adibning individual uslubiga xos birliklar hisoblanadi.

Sifat-metaforalar. Tilshunoslikka oid manbalarda: "Sifatlarning boshqa so'zlar bilan aloqaga kirishishi va sintaktik birikmani tashkil etishi *kolligatsiya* hamda *kollokatsiya* termini bilan yuritiladi. Kolligatsiya grammatik ma'nolarga asoslangan umumiy hodisa sanalsa, *kollokatsiya kolligatsiyaning* nutqiy talabga ko'ra yuzaga chiqishidir. Kolligatsiya ham, kollokatsiya ham so'zning polisemantik xususiyati oqibatida maydonga keladi" [6;49-b.]. Hoji Muin publitsistik asarlarida belgi-xususiyat ifodalovchi leksemalar asosida shakllangan metaforalar ham konnotatsiya hosil qilgan o'rinlar uchraydi. Bu xususda yana misollarga murojaat qilamiz: "*Hozir Turkistonning ba'zi bir shaharlarida yerlik xalqdan oz-moz qizil militsiyalarimiz bor. Shularni bir turlik qizil askar demoq mumkindur*" [4;127-b.]. "*Ehsitkanimizg'a qarag'anda, bu qora xabar bundagi mashhur poraxo'rlarg'a yetib, bularni qo'rqish va hayajong'a tushiribdur*" [4;154-b.]. "*Bukun o'quvchi afandilarg'a haqiqat so'zidan bir-ikki kalima arz etib so'zni bituraman, bu so'zimizg'a ehtimolki, qaro niyatdagi ba'zi o'quvchilar bo'ldi deyishar*" [4;150-b.]. Parchada keltirilgan *qizil* va *qora* leksemalarining bosh va asosiy yetakchi semasi rang tushunchasini ifodalashdir: "QIZIL. 1. Qon rangidagi; qirmizi, alvon. 2. ko'chma esk. Oktabr inqilobi, sho'ro tuzumi, armiyasiga oidlikni bildiradigan so'z" [5;181-b.]. "QORA. 1. Rang-tusi mavjud ranglarning barchasidan to'q; qozonkuya, ko'mir tusidagi. 2. ko'chma. Umuman, salbiy belgini, salbiy belgiga egalikni bildiradi; yomon" [5;222-b.]. XX asr boshlaridagi o'zbek vaqtli matbuoti tilida *qizil* leksemasining bosh ma'nosi asosida turli kollaktiv modellar yuzaga kelgan. Yuqoridagi parchada qo'llangan *qizil militsiya, qizil askar* birikmalarida bu leksema kishilarning kasb-hunarini ifodalovchi so'zlar oldidan kelib, metaforik ko'chim hosil qilgan va simvolik ma'no ifoda etgan. *Qizil* leksemasining semantik strukturasi bunday o'zgarish, semantik-stilistik qo'llanish rus tili ta'sirida bo'lgan deyishimiz mumkin. *Qora* leksemasi qatnashgan *qora xabar, qaro niyat* birikmalarida esa rang-tus ifodalovchi bu leksema sifatlovchi vazifasida kelgan. Aytish kerakki, "Qora" so'zi o'zbek shevalariaro ba'zi bir fonetik variantlarga ham ega. Toshk., Farg., Qo'q. – qora; Jizzax– qa: ra; Sam.; Bux.; Shahris. – qaro va h... [7;64-b.]. O'xshashlik asosidagi ko'chma ma'noda aniqlovchi-aniqlanmish sintaktik munosabati qolipdagi metaforani shakllantirgan. Muallif rang-tus ifodalovchi *qizil* va *qora* leksemalarini ko'chma ma'noda qo'llash orqali o'ziga xos metaforizatsiyani yuzaga keltirgan va ularni publitsistik nutq talabi bilan konnotatsiya hosil qilishda pragmatik maqsadga yo'naltirgan. Publitsistik maqolalar matnida qo'llangan holat, maza-ta'm bildiruvchi sifatning metaforik qo'llanishi ham u yoki bu konnotativ xususiyatni o'zida aks ettirgan: "*Asar Turkiston sheva o'zbekiyasida (g'azetamiz shevasida) g'oyat voqifona va betarafona suratda yozildig'idek, yengil ta'zim ila qarshi olindi*" [4;109-b.]. "*Ammo musulmonlar bolshheviklarning buzuv maslaklarini, buzuv muddaolarini anglab muxtoriyat tarafinda turdilar*" [4;81-b.]. Lug'atda "YENGIL so'zining: 1. Og'irligi, vazni kam, vazmin emas; 2. Ko'chma ma'noda asta va muloyim, yoqimli" kabi semalari mavjudligi aytilgan" [5;11-b.]. Shuningdek, ma'nodosh leksema sifatida "*oson* va *yengil* so'zlari narsa va harakat-holatga nisbatan ishlatilishi, xatti-harakatning yuzaga chiqishida qulaylikni ifodalashi aytilgan" [8;453-b.]. Demak, anglash mumkinki, *yengil ta'zim* birikmasida bu leksema metaforik ma'no kasb etib *muloyim, yoqimli* semasida qo'llangan. BUZUQ leksemasi ham belgi ifodalovchi so'z sifatida odatda "yaroqsiz holga kelgan; singan, vayron bo'lgan, istemolga yaroqsiz bo'lib qolgan narsa-predmetga nisbatan ishlatilishi, ko'chma ma'noda *yomon, o'rinsiz* semalariga egaligi ko'rsatilgan" [5;365-b.]. Muallif qo'llagan *buzuv maslak, buzuv muddao* birliklarida ham bu leksemaga ekspressivlik va emotionallikni yuzaga keltirish maqsadida ko'chma ma'noda *yomon, o'rinsiz* semalari yuklangan. Kuzatganimizdek, adib publitsistikasida maza-tam, belgi-xususiyat ifodalovchi sifat leksemalar o'z denotativ ma'nolari ustiga qurilgan metaforik ko'chim asosida matn tarkibida konnotatsiyani yuzaga keltirishda faol qo'llanib, aytilmoqchi bo'lgan fikrni to'laqonli ifodalashda ahamiyat kasb etgan.

Fe'l-metaforalar. Turkumlararo morfologik sath birliklari orasida ish-harakat leksemalarida bosh ma'nodan kelib chiquvchi hosila (ko'chma) ma'nolarning yuzaga kelishi boshqa so'z turkumi birliklariga qaraganda salmoqli. Bunda metaforik ko'chim hosil qiluvchi va hosila ma'no referentlarining harakat va holati xususiyatining o'xshatilishligi asosida yuzaga keladi. Hoji Muin publitsistik maqolalarida fe'llarning metaforik ko'chma ma'nolarda qo'llanishi natijasida turli nutqiy imkoniyatlar vujudga kelgan. Natijada ish-harakat leksemalarining asl ma'nosi va ko'chma ma'nosi orasidagi mavjud bog'liqlik nutq jarayonida ko'chma ma'nodagi leksemaning uslubiy vazifasini yanada oydinlashtirgan.

Maqolalar matnida ish-harakat, holat semasiga ega bo'lgan leksemalar ba'zan yakka holda, ba'zan biror so'z bilan birikmali holda metaforik ko'chma ma'noda qo'llangan: "*O'rtoq Olimjon Ibrohimov "Qayum Nosiriy – tatar tilini tirgizgan bir kishi, unga yubiley qilish lozim" deb Tatariston gazetasida yozdi*" [4;118-b.]. "*Samarqand gazetasi mustabid hukumatning siqishi va moddiy jihatdan torliqda qolg'onlig'i sababdan ortuq davom etolmadi*" [4;121-b.]. "*Bu baxtsizlig'imdan barcha tadbir va hamma xidmatim*

foйда etmay, bo‘shg‘a ketdi” [4;149-b.]. “Hosili kalom, hozirda musulmon dunyosi oila tarbiyasidan qo‘l ko‘targanlari va axloqsizliklari sabab hozirgi holg‘a tushdilar” [4;85-b.].

Misollarda biz tahlilga tortmoqchi bo‘lgan fe‘llar struktural jihatdan sodda va qo‘shma shaklga ega. Bunda “tirgizgan” – “tiklagan” ma’nosida; “siqishi” – “qarshilik qilishi” ma’nosida; “torliqda qolg‘on” – “qiyin ahvolda qolgan” ma’nosida; “bo‘shg‘a ketdi” – “bekorga ketdi” ma’nosida; “qo‘l ko‘targan” – “e’tibor bermaganlik” ma’nosida metaforik ko‘chim asosida qo‘llangan.

Ko‘rib o‘tganimizdek, o‘zbek tilidagi ish-harakat leksemalarining asosiy qismi ko‘p ma’noga ega. Biroq ular ma’nosini aniqlashda shu so‘zga asos bo‘lgan narsa-hodisa, harakat-holat, ya’ni *denotat* hamda ular haqida ongimizda paydo bo‘layotgan tushuncha, ya’ni, *designatni* e’tiborga olish muhim sanaladi. Izohda keltirilgan leksik birliklar tining umumiy me’yori sanalsa, muallif tomonidan qo‘llangan ish-harakat leksemalarida so‘zlovchining harakatga munosabati, emotsional-ekspressiv bo‘yoq, ya’ni metaforik konnotatsiya mavjud.

Ish-harakat leksemalaridagi bu kabi metaforik qo‘llanishlarni yana quyidagi misollarda ko‘rish mumkin: “Maorif va madaniyatg‘a nihoyat darajada suvsag‘on Turkistonda uch yarim yilliq inqilob davrinda ezilgan xalqning taraqqiy va taoliysi uchun yo‘q darajasida oz ish qilindi” [4;109-b.]. “Eski hukumatdorlarimizning og‘ulari bilan gazetimiz yopildi. Biroq bizning yozg‘onlarimizda sho‘rolar hukumatini chimchilash yo‘q erdi” [4;113-b.]; “Sarjin bozori ko‘chasidan zinhor o‘tmanglar. Chunki u yerg‘a tashlang‘on necha vogun axlat ichidan hammavaqt “sunbuli sahro” isi chiqib dimoqqa uradur va ro‘zani sindiradur...” [4;179-b.]. “Qaysi kun bozorg‘a chiqqan edim. Do‘kondorlar so‘lyapti, soliqchilar semiryapti” [4;163-b.]. Keltirilgan misollardagi ish-harakat leksemalarining denotativ ma’nosi va harakat-holat o‘xshashligi asosida ko‘chgan hosila ma’nosini quyidagicha tavsiflash mumkin:

Fe‘l leksema	Denotativ ma’nosi	Hoji Muin publitsistikasida qo‘llangan ko‘chma ma’nosi
suv samoq	suvga tashna bo‘lmoq, chanqamoq [5;549-b.].	maorif va madaniyat yo‘qotilgan, tugaltilgan
chimchilamoq	tananing biror yerini barmoqlar bilan qisib olmoq [5;487-b.].	sha’niga noloyiq gap gapirmoq, obro‘sizlantirmoq
sinmoq	biror predmet yoki narsaning parchalanishi, darz ketishi, yorilishi [5;511-b.].	tutilgan ro‘zaning qazo bo‘lishi, buzilishi
so‘lyapti	o‘sib turgan yoki yangi uzilgan vaqtidagi holatini yo‘qotmoq [5;614-b.].	g‘am-tashvishdan dard-alam chekmoq
semirmoq	et olmoq, vazni ko‘paymoq, to‘lishmoq [5;479-b.].	cho‘ntakning pulga to‘lishi, nohaq pul undirish

Biz to‘plagan faktik materiallar fe‘l kategoriyasiga oid leksemalarning maqolalar matnida ko‘p ma’noli tarzda faol qo‘llanganligini ko‘rsatdi. Muallif fe‘l-metaforalardan voqea-hodisaning intensivligini oshirishda, fikrni reallashtirish yoki uning ahamiyatini alohida ta’kidlab ko‘rsatishda muhim tasviriy vosita sifatida foydalangan. Umuman olganda, biz tahlilga tortgan leksemalardagi metaforik ma’no leksemaning bosh sememasi tarkibidagi denotativ (atash) va konnotativ (ifoda) semalari nisbatining o‘zgarishi asosida his-tuyg‘uni, fikrni obrazli ifodalash vositasi darajasiga ko‘tarilgan. Metaforik ko‘chim asosida yuzaga kelgan hosila ma’nolar esa lisoniy va nutqiy hodisalar sifatida ahamiyatli sanaladi.

Metonimiya. So‘z ko‘chimi orasida metonimiya metaforaga ancha yaqin turadi. Ular o‘rtasidagi farqni metaforik ko‘chimning o‘xshashlikka asoslanishi, metonik ko‘chimni esa aloqadorlikka asoslanishi yuzaga keltiradi. Metaforalarga lisoniy va nutqiy jihatdan yondashiladigan bo‘lsa, o‘xshashlik obyektiv ham, subyektiv ham bo‘lishi mumkin. Bu jihatdan metonimik ko‘chim obyektivligi bilan xarakterlanadi.

Kengroq tushunilsa, “metonimik hosila ma’noning vujudga kelishi, asosan, lisoniy bog‘lanish emas, balki obyektiv borliq hodisalari orasidagi nolisoniy aloqadorlik bilan bog‘langan” [9;128-b.].

Manbalarda ta’kidlanishicha, “badiiy adabiyot namunalariidagi metonimiyalarni semantik mohiyat va vazifaviy-uslubiy xususiyatlariga ko‘ra, ikki guruhga ajratib tahlil qilish mumkin: uzual metonimiyalar va kontekstual metonimiyalar” [10;33-b.].

Tadqiqot metodologiyasi. Lingvistik tahlil, kontekstual va stilistik tahlil metodlaridan foydalanildi. Shuningdek, diskursiv va qiyosiy metodlar orqali Hoji Muin publitsistikasida konnotatsiyaning nutqiy voqelanishi ijtimoiy-mafkuraviy kontekstda ochib berildi.

Tahlil va natijalar. Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqadigan bo‘lsak, ma’no ko‘chishining metonimiy (qayta nomlash) turi leksemalarning o‘zaro aloqador, bo‘g‘liqligi asosida birining o‘rnida ikkinchisi qo‘llanishidir. Publitsistik uslub tilida boshqa tasviriy vositalar qatorida metonimiyaning ham o‘rni xarakterli sanaladi. Bu ko‘chim turi muallifning g‘oyasini, maqsadini aniq tasvirlashda, qisqa va ixcham yoritish-

da muhim stilistik funksiyani bajaradi. Buni Hoji Muinning publitsistik maqolalari matnida uchragan aloqadorlik asosidagi ko'chimlar misolida quyidagicha tahlil qilishimiz mumkin:

1. Ellipsis natijasida boshqaruvli birikmadagi hokim komponentning tushirilishi natijasida metonimik ko'chimning hosil bo'lishi: *"Ba'zi maorif sho'balarda qotishib yurgan maorifparvar o'rtoqlarning qo'shishlari bilan o'tgan bahorda Quliboybachcha hovlisida musulmonlar uchun bolalar bo'g'chasi ochilib edi"* [4;101-b.]. Misoldagi *qo'shishlari* ish-harakat leksemasi ot leksema hisoblangan *pul* leksemasi semasini ham o'z ustiga olgan. Matnda *"pulni qo'shishlari"* boshqaruvli birikma ma'nosini anglatmoqda.

2. Inson tana a'zosi nomining faoliyat-jarayon nomi o'rnida qo'llanishi: *"Bolalarni pokizalikka odat qildiralar. O'yun vaqtida, tomoq vaqtida kiyimlarini, qo'llarini bulg'otdirmaydirlar"* [4;101-b.]. Bu misolda *"tomoq"* so'zi *"ovqatlanish, tamaddi qilish"* jarayon oti o'rnida ishlatilgan.

3. Narsa-predmetning atoqli oti bilan turdosh otining doimiy aloqasiga asoslangan metonimiyalar: *"Mashrab"ning bu sonidagi ikki ko'runish, bizning nazari diqqatimizni o'ziga qahrabodek tortib qo'ydi* [4;166-b.]; *"Majmuiyi safho"da yozilg'oniga ko'ra, oxir zamonda Turkistonda "mahkamayi shar'iya" ochilib, bu mahkamaning ishlarini bir vaqt kofirlik otini ko'targan jadid sinfini boshqaradur* [4;159-b.].

4. O'rin-joy, makon ifodalovchi so'zlarning shaxs, narsa nomiga ko'chirilishi: *"Narsalarni yig'ib bo'lub, vag'un trizasindan boshimni chiqarib qarasam, qatorimiz Kattaqo'rgonga yaqinlashibdir"* [4;72-b.].

5. Predmet, narsa nomining aloqadorlik asosida uning miqdorini anglatuvchi so'z nomiga ko'chishi: *"Yashamak shartlari va hayoti ijtimoiyadagi vazifalarning eng umdalari: askarlik, maorif, til, adabiyot, zi-roat, tijotat ekanligi ma'lumdur. Bularning mumkin suratda vujudga ijti-hod chiqarilishi uchun ko'b umrlar va ko'blar sarf qilmoq kerakdur"* [4;90-b.].

6. Harakat-hodisa bajariladigan vaqtning shu harakat-hodisaning nomi bilan atalishi: *"Bir vaqt uo-mizdagi buxoriy yo'ldoshlarimizg'a qarasak, xurr-xurr uxlab qolibdilar, azonga yaqin xeyli so'ylashib oldiq"* [4;72-b.].

7. Harakat ifodalovchisi bilan uning natijasi yoki unga aloqador bo'lgan jarayonning nomlanishi: *"Arabiston, Misr, Istanbul, Kafkaz, Tatariston va Eron musulmonlari bolalarining xatnalari uchun to'y bermaslar, loaqal biror kishini chaqirib ziyofat ham qilmaslar"* [4;97-b.]. Misoldagi *"to'y"* leksemasi bosh ma'noda *"yeb-ichish natijasida nafsni qondirmoq"* ma'nosini ifodalaydi, matn tarkibida esa *"basm-tomasha bilan ziyofat berib o'tkaziladigan marosim"* ma'nosida metonimik ko'chimni hosil qilgan.

8. Biror mashg'ulot, o'yindagi obyekt nomining shu mashg'ulot, o'yinning nomining anglatish: *"Bizning turkistonlilar xatna to'yig'a ko'b ahamiyat berib, bi kundan besh-olti kungacha uloq beradilar* [4;97-b.]. Bunda ko'pkari o'yin, musobaqaning obyekt o'rtaga tashlangan uloq. Shu aloqadorlik asosida o'yin, musobaqaning nomi ham *uloq* deb nomlanmoqda.

9. O'lchov-miqdor ifodalovchi so'z nomi bilan narsa, voqea-hodisaning nomlanishi: *"O'luk va ta'ziya to'g'risida ham yomon urf va rusumlarimiz ko'bdir. Xotun-qizlarning "go'yanda" va "sadr" ila baland yig'lamoqlari, "uch", "yetti", "yigirma", "qirq"da xalqqa osh bermak kabialr..."* [4;99-b.].

Tahlilga tortilgan metonimik ko'chimlarning ayrimlari uzual, ya'ni lisoniylashgan maqomda bo'lsa, ayrimlari muayyan sintaktik qurshovda nutq sharoiti va muallifning kommunikativ maqsadiga mos ravishda nutqiy jarayondagina yuzaga kelgan nutqiy hosilalardir. Biroq ular matnda shunchaki biror bo'lakning tushirilishi, shunga qaramay, ma'noning to'liq anglanaverishi bilan yuzaga kelgan oddiy hodisa emas, chunki bunday simvol darajasiga ko'tarilgan metonimik ko'chimlar orqali muallif aytmoqchi bo'lgan fikrini mumkin qadar qisqa, lo'nda ifodalashga erishgan.

Sinekdoxa. Inson tafakkurida son-sanoqsiz tasavvur va tushunchalarning har birini nomlash imkoniyati cheklangan. Buning oqibatida tilda qayta nomlash (ikkilamchi nominatsiya) hodisasi vujudga kelgan, bu orqali mazkur muammoning yechimi tipilgan. Bunda o'z referentiga ega bo'lgan, avval nomlangan leksemalar kommunikatsiya jarayonida boshqa bir referentga nisbatan nomlash vazifasini bajaradi. Shu asosda til qurilishida turli ma'no ko'chimlari yuzaga keladi. Ma'no ko'chishining sinekdoxa turida *"narsaning nomi bilan uning biror qismini atash, aksincha, biror narsaning qismi bilan u mansub bo'lgan butunni atash tushuniladi"* [9;128-b.]. Manbalarda konnotativ ma'no hosil qiluvchi ko'chimning mazkur turi haqida turlicha talqinlar kuzatiladi. Ba'zi adabiyotlarda *"bu ko'chim turiga metonimiyaning bir ko'rinishi sifatida qaralsa, ayrimlarida meto-foraning alohida bir ko'rinishi sifatida baho beriladi"* [11;283-b.]. Mazkur ko'chim turi tashqi yoki ichki tomondan bir-biriga aloqador narsa yoki hodisaning nomi nuqtayi nazaridan metonimiyaga o'xshab ketadi. Biroq bunda narsalarning butun va qismlari orasidagi munosabat yaqqol aks etib turganligi bois, sinekdoxani ko'chimning alohida xususiyatlarga ega bo'lgan mustaqil turi deb talqin qilish maqsadga muvofiqdir. Hoji Muin publitsistik maqolalarida sinekdoxik ko'chim ot so'z turkumi doirasida quyidagi ko'rinishlarda voqelangan:

1. Bo‘lak nomining butun nomiga ko‘chishi asosida hosil bo‘lgan sinekdoxik ko‘chim: *“Hongur-hungur yig‘layman, nola va faryod qilaman... Ammo manim bu holimni ko‘rguchi ko‘z qayda, eshitguchi quloq qani?”* [4;79-b.]. *“Ushbu to‘g‘ruda so‘z uzayturmoqni ortuq ko‘ramiz va ushbu tafriqa (ayriluv)g‘a sabab Samarqand “Sho‘roi islomiyasi” bo‘lg‘onlig‘i ma‘lumdur”*[4;69-b.]. *“Biz kamchiligimizning qaysi nuqtada ekanligini bilib, qalamimizni isloh qilar edik”* [4;113-b.]. *“Faqat o‘zining jaholat va safohatini isbot etmoq, tanbeh bermoq qasdila bir-ikki harf yozmoqni munosib ko‘rdim”* [4;55-b.].

Misolda keltirilgan “ko‘z”, “quloq” leksemalarining inson ta’na a’zosi sifatida butun, ya’ni “odam, inson, kishi” leksemalari o‘rnida qo‘llanishi adabiy tilning funksional uslublari doirasida ko‘p kuzatiladi. Aniqroq aytganda, ular ifodalagan hosila ma’no barcha uchun tushunarli. Xuddu shu kabi fikr ifodalashning eng kichik birligi hisoblangan “so‘z” leksemasining “ko‘chma ma’noda gap, nutq so‘zlari o‘rnida qo‘llanishi mavjud” [5;608-b.]. Demak, muallif qo‘llagan bu birliklarning sinekdoxik ko‘chim asosidagi hosila ma’nolari tilda turg‘unlashgan, lisoniyalshgan. Biroq fikrni yozma shaklda ifodalashda qism sifatida ishtirok etuvchi “qalam” leksemasining “fikr” ma’nosini; “harf” leksemasining “so‘z, jumla, gap” ma’nosini ifodalashini muallif uslubiga xos original qo‘llanish yoki nutqiy sinekdoxik ko‘chimning yuzaga kelishi deb baholasak bo‘ladi.

2. Butun nomining bo‘lak nomiga ko‘chishi asosida hosil bo‘lgan sinekdoxik ko‘chim: *“Besh qo‘l barobar emas. Hol shunday ekan, endi Qosim o‘rtoqning ham tanqidlarig‘a quloq solaylik”* [4;115-b.]. Gapdagi *besh qo‘l* so‘zi *behta barmoq* hosila ma’nosida qo‘llangan. Bu o‘rinda butun nomi bilan bo‘lak ifodalangan. Qism o‘rnida butun qo‘llanishli sinekdoxalar maqolalar matnida salmoqli ekanligi kuzatilmadi.

Xulosa qilganimizda, adib publitsistikasida qo‘llangan turli usuldagi so‘z ko‘chimlari shaxs, narsa-predmetning asl nomlari orqali yuzaga chiqmagan xususiyatlarini tasvirlab uslubiy vosita sifatida publitsistik nutqqa ko‘tarinkilik, obrazlilik bag‘ishlagan. Ifoda va ekspressivlik potensiyasiga ega bo‘lgan, muallif nutqigagina xos ayrim ko‘chimlar esa XX asr boshlari o‘zbek adabiy tili lug‘at tarkibini boyitishga xizmat qilib, publitsistik nutq va uslub tilida takrorlardan qochih imkonini bergan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

- (1). Ахманова О. Словарь лингвистических терминов. Москва, 1969, с. 335.
- (2). Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. Тошкент, “Фан”, 1975, 440-бет.
- (3). Қобулжонова Г. Метафоранинг системавий лингвистик талқини. Филол. фан. номз.. дисс... автореф., Тошкент, 2000, 20-бет.
- (4). Ҳожи Муин. Танланган асарлар. Тошкент, “Маънавият”, 2010, 256-бет.
- (5). О‘zbek tilining izohli lug‘ati. VI jildli, VI jild, Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa uyi, 2022, 24-бет.
- (6-). Юсупов К. Ўзбек адабий тилининг лексик-семантик ва стилистик хусусиятлари (XX асрнинг биринчи ярми вақтли матбуот материаллари асосида). Тошкент, “Фан”, 1986, 124-бет.
- (7). Содикова М. Ҳозирги ўзбек тилида сифат. Тошкент, “Фан”, 1974, 64-бет.
- (8). О‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati. Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot- matbaa uyi, 2023, 453-бет.
- (9). Sayfullayeva R. va boshqalar. Hozirgi o‘zbek tili (oliy o‘quv yurtlari uchun darslik). Toshkent, “Innovatsiya-Ziyo”, 2020, 536-bet.
- (10). Каримов С. Шоира Зулфия поэзияси тилида метонимиялар. Ўзбек тили стилистикаси ва нутқ маданияти масалалари. Самарқанд, 1980, 33-бет.
- (11). Шомаксудов А., Расулов И., Қунгуров Р. Ўзбек тили стилистикаси. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1983, 283-бет.

Ibodova Malika Gulmurodovna (Qarshi davlat universiteti 2-bosqich tayanch doktoranti;

malikaibodova98@gmail.com)

O‘ZBEK TILINING IZOHLI LUG‘ATLARIDA SHAXS MA’NAVIYATINI IFODALOVCHI BIRLIKLARNING TAVSIFLANISHI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o‘zbek tilining izohli lug‘atlarida shaxs ma’naviyatini ifodalovchi leksik birliklarning tavsiflanish xususiyatlari tadqiq etilgan. Tadqiqot davomida ma’naviyat, axloq, vijdon, iymon, poklik, halollik, saxiylik, kamtarlik, olijanoblik kabi tushunchalarni ifodalovchi birliklarning leksikografik tavsifi, semantik tuzilishi va lug‘atlarda aks ettirilish usullari tahlil qilingan. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, zamonaviy o‘zbek izohli lug‘atlari shaxs ma’naviyatini ifodalovchi birliklarni tavsiflovda milliy-madaniy kontekst, semantik differentsiatsiya va uslubiy bo‘yoqlarni hisobga olgan holda, keng qamrovli yondashuv qo‘llaydi, biroq ba’zi birliklarning pragmatik jihatlarini yoritishda kamchiliklar mavjud.*

Kalit so‘zlar: izohli lug‘at, shaxs ma’naviyati, leksikografik tavsif, semantik tahlil, ma’naviy-axloqiy leksika, milliy-madaniy kontekst, baholovchi ma’no.

ХАРАКТЕРИСТИКА ЕДИНИЦ, ВЫРАЖАЮЩИХ ЛИЧНОСТНУЮ ДУХОВНОСТЬ, В ТОЛКОВЫХ СЛОВАРЯХ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В данной статье исследуются описательные особенности лексических единиц, выражающих личную духовность, в толковых словарях узбекского языка. В ходе исследования анализировались лексикографическое описание, семантическая структура и методы рефлексии в словарях единиц, выражающих такие понятия, как духовность, нравственность, совесть, вера, чистота, честность, щедрость, смирение, благородство. Результаты показали, что современные узбекские толковые словари используют комплексный подход к описанию единиц, выражающих личную духовность, учитывая национально-культурный контекст, семантическую дифференциацию и стилистические нюансы, но имеют недостатки в охвате прагматических аспектов некоторых единиц.

Ключевые слова: толковый словарь, личная духовность, лексикографическое описание, семантический анализ, духовно-нравственный лексикон, национально-культурный контекст, оценочное значение.

DESCRIPTION OF UNITS EXPRESSING PERSONAL SPIRITUALITY IN EXPLANATORY DICTIONARIES OF THE UZBEK LANGUAGE

Annotation. This article studies the descriptive features of lexical units expressing personal spirituality in explanatory dictionaries of the Uzbek language. During the study, the lexicographical description, semantic structure and methods of reflection in dictionaries of units expressing such concepts as spirituality, morality, conscience, faith, purity, honesty, generosity, humility, nobility were analyzed. The results showed that modern Uzbek explanatory dictionaries use a comprehensive approach to describing units expressing personal spirituality, taking into account the national-cultural context, semantic differentiation and stylistic nuances, but there are shortcomings in covering the pragmatic aspects of some units.

Keywords: explanatory dictionary, personal spirituality, lexicographic description, semantic analysis, spiritual-moral lexicon, national-cultural context, evaluative meaning.

Kirish. Til nafaqat aloqa vositasi, balki millat ma’naviyatining, madaniy qadriyatlarining va dunyo-qarashining o‘ziga xos ko‘zgusidir. Shaxs ma’naviyatini ifodalovchi leksik birliklar har qanday tilning eng muhim va murakkab qatlamlaridan biri hisoblanadi, chunki ular insonning ichki olami, axloqiy-ma’naviy sifatlari, qiyofasi va jamiyatdagi o‘rni haqida tasavvur beradi. O‘zbek tilida ma’naviyat, axloq, vijdon, iymon, poklik, halollik, saxiylik, kamtarlik, mehr-shafqat, oliyjanoblik kabi tushunchalarni ifodalovchi leksik birliklar boy va ko‘p qirrali semantik mazmunni o‘zida mujassamlashtiradi. Izohli lug‘atlar tilning leksik boyligini tizimlashtirish, so‘zlarning ma’nolarini ochib berish va ularning qo‘llanish doirasini aniqlash vazifasini bajaradi. Jumladan, shaxs ma’naviyatini ifodalovchi birliklarning lug‘atlarda tavsiflanishi alohida ahamiyat kasb etadi, chunki bu birliklar, ko‘pincha, murakkab semantik tuzilmaga ega bo‘lib, milliy-madaniy kontekstga chuqur bog‘langan. O‘zbek tilining izohli lug‘atlari, xususan, “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” [1], “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” [2] va boshqa leksikografik manbalarda shaxs ma’naviyatini ifodalovchi birliklar tafsili tavsiflanishi, ularning semantik differentsiatsiyasi va stilistik xususiyatlarini aks ettirish muhim ilmiy va amaliy vazifa hisoblanadi.

O‘zbek leksikografiyasida so‘nggi yillarda ma’naviy-axloqiy leksika tahlili sohasida sezilarli yutuqlarga erishilgan. B.Yo‘ldoshev [3] o‘z tadqiqotida izohli lug‘atlarda ma’naviy-axloqiy tushunchalarning talqin etilishi masalalariga e’tibor qaratib, bu sohada mavjud muammolar va rivojlanish yo‘nalishlarini ko‘rsatib bergan. Sh.Rahmatullayev [4] baholovchi leksika tahlilida shaxs xarakteri va ma’naviy sifatlarini ifodalovchi birliklarning leksik-semantik xususiyatlarini tadqiq etgan. Biroq o‘zbek tilining izohli lug‘atlarida shaxs ma’naviyatini ifodalovchi birliklarning tavsiflanishini kompleks ravishda tahlil qiluvchi maxsus tadqiqotlar hali kam. Mazkur maqola o‘zbek tilining izohli lug‘atlarida shaxs ma’naviyatini ifodalovchi birliklarning tavsiflanishi xususiyatlarini tadqiq etish orqali leksikografik amaliyotning hozirgi holatini baholash va yanada takomillashtirishga hissa qo‘shishni maqsad qiladi. Tadqiqot obyekti sifatida o‘zbek tilining asosiy izohli lug‘atlarida keltirilgan shaxs ma’naviyatini aks ettiruvchi leksik birliklar tanlangan. Tadqiqot predmeti esa ushbu birliklarning leksikografik tavsifi, semantik tuzilishi va taqdim etilish usullaridan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. O‘zbek leksikografiyasi tarixida izohli lug‘atlar yaratish an’anasi uzoq taraqqiyot yo‘lidan o‘tgan. Sovet davrida "O‘zbek tilining izohli lug‘ati" [1] nashr etilganligi o‘zbek tilshunosligida muhim voqea bo‘ldi. Keyinchalik, mustaqillik yillarida elektron leksikografiya rivojlanib, zamonaviy texnologiyalar asosida yaratilgan izohli lug‘atlar [2] paydo bo‘ldi. Bu lug‘atlar o‘zbek

tilining leksik tizimini yanada mukammal aks ettirish, milliy-madaniy xususiyatlarni e'tiborga olish va foydalanuvchilarga qulaylik yaratish maqsadida takomillashtirildi.

Ma'naviy-axloqiy leksikaning leksikografik tadqiqi masalalariga bag'ishlangan B.Yo'ldoshevning [3] tadqiqoti muhim nazariy asos yaratadi. Muallifning ta'kidlashicha, izohli lug'atlarda ma'naviy-axloqiy tushunchalarni talqin etishda semantik aniqlik, milliy-madaniy kontekst va zamonaviy til normasini hisobga olish zarur. B.Yo'ldoshev [3] shaxs ma'naviyatini ifodalovchi birliklarning ko'plab holatlarda polisemiya xususiyatiga ega ekanligini, bu esa lug'atlarda ularning barcha ma'no soylarini aniq va to'liq yoritishni talab qilishini ta'kidlaydi. Bundan tashqari, u ma'naviy-axloqiy leksikaning leksikografik tavsifida etimologik ma'lumotlar, tarixiy kontekst va madaniy assotsiatsiyalar muhim rol o'ynashini alohida qayd etadi.

Sh.Rahmatullayevning "Hozirgi o'zbek tilida baholovchi leksika" [4] monografiyasi shaxs ma'naviyatini ifodalovchi birliklarning baholovchi mazmunini tahlil qilish uchun qimmatli manba hisoblanadi. Sh. Rahmatullayev [4] baholovchi leksikani ijobiy va salbiy baholovchi birliklar tizimida o'rganib, ularning semantik strukturasi, qo'llanish doirasi va uslubiy xususiyatlarini aniqlagan. Muallif shaxs xarakteri va ma'naviy sifatlarini ifodalovchi birliklarning aksariyati aniq baholovchi komponentga ega ekanligini ko'rsatib o'tadi. Rus tilshunosligi an'anasida leksikografik tavsif nazariyasi va amaliyoti keng o'rganilgan. Y.D. Apresyaning [5] integral leksikografiya konsepsiyasi lug'at maqolalarida so'zlarning semantik, sintaktik, pragmatik va stilistik xususiyatlarini kompleks ravishda aks ettirishni talab qiladi. Ushbu yondashuv shaxs ma'naviyatini ifodalovchi birliklarning tavsiflanishiga ham to'liq tatbiq etilishi mumkin, chunki bu birliklar, ko'pincha, murakkab pragmatik va madaniy komponentlarga ega. A.A.Zaliznyak [6] o'z tadqiqotlarida Slavyan tillarida ma'naviy-axloqiy tushunchalarning leksik ifodasini qiyosiy tahlil qilib, har bir tilning o'ziga xos milliy-madaniy xususiyatlari mavjudligini isbotlagan.

Xorij tilshunosligi sohasida A.Wierzbicka [7] tomonidan ishlab chiqilgan semantik primativlar nazariyasi til va madaniyat o'rtasidagi munosabatlarni o'rganishda muhim ahamiyatga ega. A.Wierzbicka [7] turli tillarda ma'naviy-axloqiy tushunchalarning universal va milliy-spetsifik xususiyatlarini aniqlashga intiladi. Zamonaviy leksikografiya kognitivlik va madaniy lingvistika yondashuvlarining qo'llanilishi lug'at maqolalarida nafaqat semantik, balki kognitivlik va madaniy ma'lumotlarni ham kiritishni talab qiladi. E.S.Kubryakova [8] kognitivlik leksikografiya tamoyillarini ishlab chiqib, lug'at maqolalarining foydalanuvchiga so'zning nafaqat ma'nosi, balki uning miyada aks etishi va madaniy bilimlar tizimidagi o'rni haqida ham tasavvur berishi kerakligini ta'kidlaydi. V.N.Teliya [9] frazeologiya va ma'naviy-axloqiy tushunchalar o'rtasidagi bog'liqlikni tadqiq etib, ko'plab ma'naviy tushunchalarning frazeologik birliklar orqali ifodalanishini ko'rsatadi. O'zbek tilida ham shaxs ma'naviyatini ifodalovchi ko'plab frazeologizmlar mavjud (masalan, "vijdoni toza", "yuragi pok", "ko'ngli keng" va boshqalar), ularning izohli lug'atlarda to'liq va aniq tavsiflanishi muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, N.D.Arutyunova [10] o'z tadqiqotlarida ma'naviy-axloqiy tushunchalarning lingvistik va falsafiy jihatlarini o'rtasidagi aloqani tahlil qilib, bu tushunchalarning til tizimida qanday aks etishini va kommunikativ faoliyatda qanday funktsiya bajarishini ko'rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot metodologiyasi leksikografik tavsif, semantik tahlil va taqqoslash metodlariga asoslangan. Asosiy tadqiqot materiali sifatida "O'zbek tilining izohli lug'ati" [1] va "O'zbek tilining izohli lug'ati" [2] tanlab olindi. Tadqiqot jarayonida shaxs ma'naviyatini ifodalovchi 50 dan ortiq leksik birlik (ma'naviyat, axloq, vijdon, iymon, poklik, halollik, saxiylik, kamtarlik, mehr-shafqat, oliyjanoblik, adolat, rahm-shafqat, sabr-toqat, g'ayrat, insof, hayolik, xushmuomalalik, ezgulik, taqvolik, ichkilik va boshqalar) tanlab olinib, ularning leksikografik tavsifi tahlil qilindi. Tahlil davomida har bir birlikning izohli lug'atlarda berilgan ta'rifi, semantik komponentlari, uslubiy bo'yoqlari, qo'llanish doirasi va misollar tekshirildi.

Tahlil va natijalar. O'zbek tilining izohli lug'atlarida shaxs ma'naviyatini ifodalovchi birliklarning tavsiflanishi bir qancha xususiyatlar va muammolarni namoyon etadi. "O'zbek tilining izohli lug'ati" (5 jildlik) [1] va elektron nashrlarda [2] mazkur leksik birliklar tavsiflanishining tahlili quyidagi xulosalarni beradi.

Birinchidan, o'zbek tilining izohli lug'atlari shaxs ma'naviyatini ifodalovchi asosiy birliklarni keng qamrab olgan va ularning semantik mazmunini yetarlicha to'liq yoritishga harakat qiladi. Masalan, "ma'naviyat" so'zi lug'atlarda "insonning ichki, ruhiy olami, shaxsning ma'rifiy darajasi, axloqiy-ma'naviy kamoloti" [1] deb izohlanadi. Bu ta'rif so'zning asosiy semantik komponentlarini – ichki olamga, ruhiy holatga va axloqiy kamolotga oid jihatlarini aks ettiradi. "Axloq" birligi esa "odamning xulq-atvori, fe'l-atvori; yaxshi odat va xulq, odobli, tarbiyali bo'lish" [1] tarzida tavsiflangan bo'lib, bu ta'rifda axloqning namoyon bo'lish shakllari va ijobiy baholovchi ma'no aniq ifodlangan.

"Vijdon" birligi lug'atlarda "yaxshi va yomon, to'g'ri va noto'g'ri anglab, o'zining xatti-harakatlariga ichki nazorat o'rnatish qobiliyati, ichki his, ichki ovoz" [1] deb ta'riflanadi. Bu ta'rif vijdonning kognitivlik (yaxshi va yomon farqlash), axloqiy (ichki nazorat) va psixologik (ichki his) komponentlarini o'z

ichiga oladi. Shu bilan birga, lugʻatda "vijdonli", "vidjonsiz" kabi hosilalar va ularning qoʻllanish misollari ham keltirilgan, bu foydalanuvchilarga soʻzning paradigmatic aloqalarini tushunishga yordam beradi. "Iymon" birligi diniy-maʼnaviy tushuncha sifatida lugʻatlarda "Allohga, paygʻambarlarga, qiyomat kuniga, taqdirga ishonish; diniy eʼtiqod" [1] deb tavsiflangan. Bu taʼrif oʻzbek madaniyatida iymon tushunchasining islamiy kontekstdagi asosiy maʼnolarini aks ettiradi. Biroq baʼzi hollarda iymonning kengroq maʼnodagi odamning ichki ishonch va qatʼiyat tizimi sifatidagi maʼnosi ham mavjud boʻlib, bu jihatlar lugʻatlarda kam yoritilgan.

Ikkinchidan, shaxs maʼnaviyatini ifodalovchi birliklarning koʻpchiligi ijobiy baholovchi maʼnoga ega va bu baholovchi komponent lugʻatlarda turli usullar bilan aks ettiriladi. "Halollik" birligi "toʻgʻri yoʻl-dan yuradigan, insofli, yolgʻonsiz va aldoqsiz ish tutadigan kimsa yoki narsa sifati" [1] deb taʼriflangan boʻlib, taʼrifda ijobiy baholovchi komponent "toʻgʻri yoʻl", "insofli" kabi qoʻshimcha baholovchi birliklar orqali mustahkamlanadi. "Saxiylik" birligi "ochiq qoʻl, saxiy, marhamatli, kamtarin boʻlish sifati" [1] tarzida izohlanadi, bu yerda ham ijobiy baholanish aniq.

Salbiy maʼnaviy sifatlarni ifodalovchi birliklar ham mavjud, masalan, "munofiqlik" ("ikki yuzlilik, yashirincha yomonlik qilish, tashqaridan yaxshi koʻrinib, ichidan yomonlik oʻylaydigan xulq" [1]), "haromlik" ("harom narsaga moyillik, nohaq ishlarni qilish" [1]) kabi. Bu birliklarning taʼriflarida salbiy baholovchi komponent aniq koʻrinadi va ularga berilgan misollar ham salbiy axloqiy baholashni kuchaytiradi.

Uchinchidan, izohli lugʻatlarda shaxs maʼnaviyatini ifodalovchi birliklarning milliy-madaniy konteksti yetarlicha eʼtiborga olinmagan. Oʻzbek madaniyatida maʼnaviyat tushunchasi islom dini, milliy qadriyatlar va anʼanalar bilan chambarchas bogʻliq. Biroq lugʻatlarda, koʻpincha, faqat umumiy semantik taʼrif beriladi, milliy-madaniy xususiyatlar esa kam aks etadi. Masalan, "taqvolik" birligi "allohdan qoʻrqib, uning amrlariga boʻysunish, takkalik, chinakam iymon" [1] deb taʼriflansa-da, bu tushunchaning oʻzbek jamiyatida qanday tushunilishi va qanday amaliy namoyon boʻlishi toʻgʻrisida lugʻatda qoʻshimcha tushuntirish yoʻq.

Toʻrtinchidan, shaxs maʼnaviyatini ifodalovchi birliklarning sinonimik qatorlari lugʻatlarda kam yoritilgan. Masalan, "kamtarlik", "tevaraglik", "sadoqat", "saxovatlilik", "marhamatlilik" kabi birliklar oʻzaro yaqin, ammo farqli semantik nuanslar kasb etadi. Lugʻatlarda bu birliklarning har biri alohida taʼriflanadi, biroq ularning oʻzaro semantik farqlari va qoʻllanish doiralari aniq koʻrsatilmagan. Bu foydalanuvchilar uchun sinonimlar oʻrtasidagi farqlarni tushunishni qiyinlashtiradi.

Beshinchidan, izohli lugʻatlarda shaxs maʼnaviyatini ifodalovchi birliklarning pragmatik jihatlari kam aks etgan. Pragmatik maʼlumotlar soʻzning qanday kommunikativ vaziyatlarda, qanday nutqiy maqsadlarda va qanday uslubiy kontekstda qoʻllanilishini koʻrsatadi. Masalan, "kamtarlik" birligi rasmiy nutqda, badiiy adabiyotda va kundalik suhbatlarda turli uslubiy boʻyoqlarga ega boʻlishi mumkin, ammo lugʻatlarda bu jihatlar aniq koʻrsatilmagan. Shuningdek, baʼzi birliklar ironik yoki kinoyaviy maʼnoda ham qoʻllanilishi mumkin, biroq bunday qoʻllanish variantlari lugʻatlarda kam aks etadi.

Zamonaviy elektron leksikografiya imkoniyatlari toʻliq ishlatilmagan. Elektron nashr [2] tezkor qidiruv va koʻp miqdordagi lugʻat materialini bir vaqtning oʻzida koʻrib chiqish imkonini beradi, ammo shaxs maʼnaviyatini ifodalovchi birliklarning tavsifida multimedia, audio materiallar, turli uslubiy variantlar va kontekstli misollarning keng bazasi qoʻllanilmagan. Zamonaviy leksikografiya tajribasi koʻrsatadiki, elektron lugʻatlar soʻzlarning qoʻllanish chastotasi, kollokatsiyalar, korpus misollari va leksik-semantik tarmoqlar kabi qoʻshimcha maʼlumotlarni taqdim etishi mumkin.

Tahlil shuni koʻrsatadiki, oʻzbek tilining izohli lugʻatlari shaxs maʼnaviyatini ifodalovchi birliklarni tavsiflovda muayyan yutuqlarga erishgan, ammo milliy-madaniy kontekst, pragmatik jihatlar, sinonimik farqlar va etimologik maʼlumotlarni yoritishda kamchiliklar mavjud. Bu kamchiliklar zamonaviy leksikografiya talablariga javob berish va foydalanuvchilarga yanada toʻliqroq va aniqroq maʼlumot berish uchun bartaraf etilishi zarur.

Xulosa va takliflar. Oʻzbek tilining izohli lugʻatlarida shaxs maʼnaviyatini ifodalovchi birliklarning tavsiflanishi muhim leksikografik vazifa boʻlib, bu birliklarning semantik murakkabligi, milliy-madaniy xususiyatlari va baholovchi mazmuni ularni lugʻatlarda toʻliq va aniq yoritishni talab qiladi. Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatadiki, oʻzbek izohli lugʻatlari shaxs maʼnaviyatini aks ettiruvchi asosiy leksik birliklarni qamrab olgan va ularning semantik strukturasini maʼlum darajada yoritishga muvaffaq boʻlgan. Biroq milliy-madaniy kontekst, pragmatik xususiyatlar, sinonimik farqlar va etimologik maʼlumotlarni yoritishda bir qator kamchiliklar mavjud.

Tadqiqot natijalariga asoslanib, quyidagi takliflarni ilgari surish mumkin:

Birinchidan, zamonaviy oʻzbek izohli lugʻatlarini takomillashtirishda shaxs maʼnaviyatini ifodalovchi birliklarning milliy-madaniy kontekstini kengroq aks ettirish zarur. Lugʻat maqolalarida soʻzning oʻz-

bek madaniyatida qanday tushunilishi, qanday qadriyatlar bilan bog‘liq ekanligi va amaliy hayotda qanday namoyon bo‘lishi to‘g‘risida qo‘shimcha tushuntirishlar kiritilishi maqsadga muvofiq.

Ikkinchidan, shaxs ma’naviyatini ifodalovchi birliklarning sinonimik qatorlarini tahlil qilib, har bir sinonimning semantik farqlarini aniq ko‘rsatish kerak.

Uchinchidan, lug‘at maqolalariga pragmatik ma’lumotlar – so‘zning qanday kommunikativ vaziyatlarda, qanday uslubiy kontekstda qo‘llanilishi, ironik yoki kinoyaviy ma’nolarda ishlatilish mumkinligi kiritilishi zarur.

To‘rtinchidan, elektron leksikografiya imkoniyatlaridan yanada samarali foydalanish tavsiya etiladi. Zamonaviy elektron lug‘atlarda shaxs ma’naviyatini ifodalovchi birliklarning korpus misollari, kollokatsiyalari, qo‘llanish chastotasi va leksik-semantik tarmoqlari ko‘rsatilishi foydalanuvchilarga keng imkoniyatlar yaratadi.

Beshinchidan, lug‘at maqolalariga etimologik ma’lumotlar kiritish orqali so‘zlarning ke-lib chiqishi, semantik rivojlanishi va milliy tilda o‘rin topishi tarixi yoritilishi kerak.

Umuman olganda, o‘zbek tilining izohli lug‘atlarida shaxs ma’naviyatini ifodalovchi birliklarning tavsiflanishini takomillashtirish zamonaviy o‘zbek leksikografiyasining muhim vazifalari qatoriga kiradi. Bu vazifaning hal etilishi nafaqat leksikografik amaliyotning sifatini oshirishga, balki o‘zbek tilining milliy-madaniy boyligini saqlash va rivojlantirishga, tilshunoslik tadqiqotlarini chuqurlashtirish va o‘zbek tili o‘rganuvchilar hamda foydalanuvchilarga qulay va samarali leksikografik manbalarga ega bo‘lishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

- (1). O‘zbek tilining izohli lug‘ati (2 jildlik). Toshkent, O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Til va adabiyot instituti, 1981. URL: <https://storage.academy.uz/source/1/nashrlar/%D0%BB%D1%83%D2%93%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%85%D0%B8%D1%80%D0%B3%D0%B8%20lotin.pdf>
- (2). O‘zbek tilining izohli lug‘ati (elektron nashr). URL: <https://esiconf.org/index.php/MRIATS/article/download/4156/3974/7808>
- (3). Yo‘ldoshev B. O‘zbek leksikografiyasida ma’naviy-axloqiy tushunchalarning talqini. “O‘zbek tili va adabiyoti”, 2019, 4-son.
- (4). Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek tilida baholovchi leksika. Toshkent, “Fan”, 1983.
- (5). Апресян Ю.Д. Избранные труды. Том II. Интегральное описание языка и системная лексикография. Москва, “Языки русской культуры”, 1995, 767 с.
- (6). Зализняк А.А., Левонтина И.Б., Шмелев А.Д. Ключевые идеи русской языковой картины мира. Москва, “Языки славянской культуры”, 2005. 544 с.
- (7). Wierzbicka A. Semantics, Culture, and Cognition: Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations. New York, Oxford University Press, 1992, 496 p.
- (8). Кубрякова Е.С. Язык и знание. На пути получения знаний о языке. Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. Москва, “Языки славянской культуры”, 2004, 560 с.
- (9). Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. Москва, Школа «Языки русской культуры», 1996, 288 с.
- (10). Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. Москва, “Языки русской культуры”, 1999, 896 с.

Sadullayeva Nilufar (O'zbekiston davlat Jahon tillari universiteti ingliz tili o'qituvchisi) XX ASR ILMIIY-FANTASTIK ADABIYOTIDA INSON VA TEXNOLOGIYA MUNOSABATI

Annotatsiya. Mazkur tadqiqot 20-asr ilmiy fantastik adabiyotida inson va texnologiya o'rtasidagi munosabatlarni H.G.Wells va Margaret Atwood asarlari misolida tahlil qilishga bag'ishlangan. Ishda ilmiy fantastika janrining nazariy asoslari ko'rib chiqilib, texnologiyaning inson hayoti, axloqiy qarashlari va ijtimoiy tuzumga ta'siri badiiy talqin orqali yoritilgan. Tadqiqot jarayonida qiyosiy-adabiy, struktural-tahliliy va falsafiy metodlardan foydalanildi. Tahlil natijasida H.G.Wells asarlarida texnologiya nazoratdan chiqadigan tashqi xavfsifatida, Margaret Atwood ijodida esa insonning ongli tanlovi natijasida yuzaga keladigan ichki tahdid sifatida talqin qilinishi aniqlangan. Tadqiqot xulosalari ilmiy fantastika janrining zamonaviy texnologik muammolarni anglashdagi ahamiyatini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: ilmiy fantastika, texnologiya, inson, H.G.Wells, Margaret Atwood, distopiya, spekulativ fantastika.

Садуллаева Нилуфар (преподаватель английского языка Узбекского государственного университета мировых языков)

ВЗАИМОСВЯЗЬ ЧЕЛОВЕКА И ТЕХНОЛОГИИ В НАУЧНО-ФАНТАСТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XX ВЕКА

Аннотация. Данное исследование посвящено анализу взаимоотношений человека и технологии в научно-фантастической литературе XX века на примере произведений Герберта Уэллса и Маргарет Этвуд. В работе рассматриваются теоретические основы жанра научной фантастики и освещается влияние технологии на жизнь человека, моральные взгляды и социальную систему посредством художественной интерпретации. В процессе исследования использовались сравнительно-литературоведческий, структурно-аналитический и философский методы. В результате анализа было установлено, что в произведениях Герберта Уэллса технология интерпретируется как внешняя опасность, выходящая из-под контроля, а в произведениях Маргарет Этвуд - как внутренняя угроза, возникающая в результате сознательного выбора человека. Выводы исследования указывают на важность жанра научной фантастики для понимания современных технологических проблем.

Ключевые слова: научная фантастика, технологии, человек, Герберт Уэллс, Маргарет Этвуд, антиутопия, спекулятивная фантастика.

Sadullaeva Nilufar (English teacher at Uzbekistan State World Languages University)

THE INTERRELATIONSHIP BETWEEN HUMANITY AND TECHNOLOGY IN 20TH-CENTURY SCIENCE FICTION

Annotation. This study is devoted to the analysis of the relationship between man and technology in 20th-century science fiction literature using the works of H. G. Wells and Margaret Atwood as an example. The work examines the theoretical foundations of the science fiction genre and illuminates the impact of technology on human life, moral views, and the social system through artistic interpretation. Comparative literary, structural-analytical, and philosophical methods were used in the research process. As a result of the analysis, it was determined that in the works of H. G. Wells, technology is interpreted as an external danger that gets out of control, and in the works of Margaret Atwood, as an internal threat that arises as a result of a person's conscious choice. The conclusions of the study indicate the importance of the science fiction genre in understanding modern technological problems.

Keywords: science fiction, technology, human, H.G.Wells, Margaret Atwood, dystopia, speculative fiction.

Kirish. 20-asr ilmiy fantastik adabiyoti insoniyat taraqqiyoti, fan va texnologiyaning jamiyatga ta'siri bilan chambarchas bog'liq holda rivojlandi. Bu janr nafaqat kelajak haqidagi taxminlarni, balki texnologik taraqqiyotning inson axloqi, ijtimoiy tuzum va shaxsiy ongga ta'sirini ham o'rganadi. Ayniqsa, H G. Wells va Margaret Atwood asarlarida inson va texnologiya o'rtasidagi murakkab, ba'zan ziddiyatli munosabatlar chuqur falsafiy va ijtimoiy nuqtayi nazardan tasvirlangan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ilmiy fantastika janri 20-asrda texnologik taraqqiyotning tezlashuvi bilan bog'liq holda adabiyotshunoslikda muhim tadqiqot obyektiga aylandi. Bu yo'nalishda G'arb va jahon adabiyotshunosligida bir qator nazariy va tanqidiy ishlar amalga oshirilgan. Darko Suvin ilmiy fantastikani "kognitiv begonalashuv" tushunchasi orqali izohlab, janrning asosiy vazifasi jamiyatni tanqidiy tahlil qilish ekanini ta'kidlaydi. Fredric Jameson esa ilmiy fantastikani ijtimoiy va siyosiy kelajak modellari sinovdan o'tkazuvchi adabiy laboratoriya sifatida baholaydi. H.G.Wells ijodi yuzasidan Bernard Ber-

gonzi, John Huntington kabi olimlar uning asarlarida texnologiya va ijtimoiy tengsizlik o'rtasidagi bog'liqlikni alohida qayd etadilar. Ularning fikricha, Wells texnologiyani insoniyat taraqqiyotining muhim qismi sifatida emas, balki axloqiy muammolarni yuzaga chiqaruvchi omil sifatida talqin qiladi.

Margaret Atwood ijodiga bag'ishlangan tadqiqotlarda (Coral Ann Howells, Sharon Wilson) asosan biotexnologiya, gen muhandisligi va korporativ nazorat masalalari tahlil qilinadi. Atwood o'z asarlarini "ilmiy fantastika" emas, balki "spekulyativ fantastika" deb atab, real ilmiy imkoniyatlardan kelib chiqadigan xavflarni ko'rsatishni maqsad qiladi.

Mazkur tadqiqot ushbu nazariy qarashlarga tayangan holda Wells va Atwood asarlarida inson va texnologiya munosabatining badiiy talqinini qiyosiy tahlil qilishga yo'naltirilgan.

H.G.Wells ham, Margaret Atwood ham texnologiyani insoniyatni avtomatik ravishda taraqqiyotga olib boruvchi kuch sifatida emas, balki xavf va mas'uliyatni talab qiluvchi omil sifatida tasvirlaydi. Har ikkala yozuvchi ilmiy kashfiyotlar axloqiy nazoratdan chiqsa, insoniyat uchun halokatli oqibatlariga olib kelishini ta'kidlaydi. Wells va Atwood asarlarida ilmiy fantastika ogohlantirish vositasi vazifasini bajaradi. Wells texnologik kelajakni tasvirlash orqali sanoat jamiyati muammolaridan ogohlantirsa, Atwood zamonaviy biotexnologiya va gen muhandisligi orqali kelajakda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan global falokatlarni ko'rsatadi. Har ikki ijodkor uchun asosiy masala texnologiyaning o'zi emas, balki insonning undan qanday foydalanishidir. Wellsning Griffin yoki vaqt sayohatchisi obrazlari, Atwoodning Crake qahramoni texnologiyani axloqiy cheklovlarisiz qo'llagan shaxslar sifatida talqin qilinadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi:

• qiyosiy-adabiy tahlil metodi – H.G.Wells va Margaret Atwood asarlaridagi texnologiya obrazlarini solishtirish uchun;

• struktural-tahliliy metod – asarlardagi sujet, obraz va g'oya tizimini aniqlash uchun;

• falsafiy-ijtimoiy yondashuv – texnologiyaning inson va jamiyatga ta'sirini baholashda;

• intertekstual tahlil – ilmiy fantastika janrining umumiy an'analari bilan bog'liqligini ko'rsatishda.

Tadqiqot obyekti sifatida H.G.Wellsning "Vaqt mashinasi", "Ko'rinmas odam", Margaret Atwoodning "Oryx and Crake" asarlari tanlandi.

3. Tahlil va natijalar. Tahlil jarayonida quyidagi jihatlar aniqlandi:

H.G.Wells asarlarida texnologiya ko'pincha insoniyat uchun tashqi xavf sifatida namoyon bo'ladi. "Vaqt mashinasi"da kelajak jamiyati texnologik taraqqiyot natijasida ijtimoiy va biologik degeneratsiyaga uchraydi. "Ko'rinmas odam"da esa ilmiy kashfiyot shaxsiy manfaat yo'lida qo'llanib, axloqiy halokatga olib keladi.

Margaret Atwood asarlarida esa texnologiya insonning ongli tanlovi va mas'uliyatsizligi natijasida yuzaga keladigan ichki xavf sifatida talqin qilinadi. "Oryx and Crake" romanida gen muhandisligi orqali "mukammal jamiyat" yaratish istagi insoniyatning deyarli yo'q bo'lib ketishiga sabab bo'ladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, texnologiya betaraf kuch emas uning ijobiy yoki salbiy oqibati inson axloqi va mas'uliyatiga bog'liq. 20-asr ilmiy fantastikasi texnologik optimizmga tanqidiy munosabat bildiradi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, H.G.Wells va Margaret Atwood asarlarida inson va texnologiya munosabati ogohlantiruvchi ruhda tasvirlangan. Wells texnologiyani nazoratdan chiqadigan xavf sifatida ko'rsatib, insoniyatni ehtiyotkorlikka chaqiradi. Atwood esa texnologik falokatlarining asosiy sababini insonning axloqiy tanlovlarida ko'radi.

Takliflar: A. ilmiy fantastika asarlarini zamonaviy texnologik muammolar (sun'iy intellekt, biotexnologiya) bilan bog'liq holda o'rganish.

B.Wells va Atwood ijodini ekologik va bioetika nuqtayi nazaridan tahlil qilish.

C.Ilmiy fantastika janrini yoshlar ongida texnologik mas'uliyatni shakllantirish vositasi sifatida tadqiq etish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- (1). Wells H.G. The Time Machine. London, Penguin Classics.
- (2). Wells H.G. The Invisible Man. London, Penguin Books.
- (3). Atwood Margaret. Oryx and Crake. New York, Anchor Books.
- (4). Suvin Darko. Metamorphoses of Science Fiction. Yale University Press.
- (5). Jameson Fredric. Archaeologies of the Future. Verso.
- (6). Howells Coral Ann. The Cambridge Companion to Margaret Atwood. Cambridge University Press.
- (7). Bergonzi Bernard. The Early H. G. Wells. Manchester University Press.
- (8). Huntington John. The Logic of Fantasy. Columbia University Press.

Tursinboyeva Nozima Sheripboy qizi (Urganch RANCH Texnologiya universiteti 1-bosqich magistranti; talabasi; nozimatursunboeva03@gmail.com),

Ro'zmetov Hamid Qalandarovich (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti dotsenti, filologiya fanlari nomzodi)

INGLIZ VA O'ZBEK ROMANTIK POETIKASIDA TABIAT VA MUHABBAT KONSEPTINING G'OYAVIY-ESTETIK VAZIFASI

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek romantik poetikasida tabiat va muhabbat konseptlarining g'oyaviy-estetik vazifalari qiyosiy-tipologik yondashuv asosida tadqiq etiladi. Tadqiqot materiali sifatida ingliz romantizmining yirik vakili Jorj Gordon Bayron hamda o'zbek mumtoz adabiyotining yorqin namoyandasi Nodirabegim (Mohlaroyim) she'riyati tanlab olinadi. Maqolada har ikki ijodkor lirikasida tabiat konsepti alohida, muhabbat konsepti alohida tahlil qilinib, ularning obrazlar tizimi, semantik qatlamlari va estetik funksiyalari aniqlanadi. Bayron poeziyasida tabiatning individualizm, ruhiy iztirob va erkinlik g'oyalari bilan bog'liq holda talqin etilishi Nodirabegim she'riyatidagi tabiatning ilohiy go'zallik, ma'naviy poklik va inson qalbi bilan uyg'unlikda ifodalanishi bilan qiyoslanadi. Shuningdek, muhabbat konsepti Bayron asarlarida fojiaaviylik, ichki ziddiyat va isyonkor ruh bilan, Nodirabegim lirikasida esa sadoqat, ilohiy ishq va ma'naviy kamolot mezonlari bilan namoyon bo'lishi ilmiy asosda yoritiladi. Tadqiqot natijalari ingliz va o'zbek romantik poetikasida tabiat va muhabbat konseptlarining milliy-madaniy xususiyatlarini hamda ularning badiiy tafakkurdagi umumiy va farqli jihatlarini aniqlashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: romantizm, poetika, tabiat konsepti, muhabbat konsepti, ma'naviy poklik, inson qalbi, qiyosiy tahlil, g'oyaviy-estetik vazifa.

ИДЕЙНО-ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ КОНЦЕПТОВ ПРИРОДЫ И ЛЮБВИ В АНГЛИЙСКОЙ И УЗБЕКСКОЙ РОМАНТИЧЕСКОЙ ПОЭТИКЕ

Аннотация. В данной статье исследуются идейно-эстетические функции концептов природы и любви в английской и узбекской романтической поэтике на основе сравнительно-типологического подхода. В качестве основного материала анализа выбраны поэтические произведения Джорджа Гордона Байрона, крупнейшего представителя английского романтизма, и Нодирабегим (Мохларойим), яркой представительницы узбекской классической литературы. В статье концепт природы и концепт любви рассматриваются отдельно, выявляются их образные системы, семантические уровни и эстетические функции. Осмысление природы в поэзии Байрона, связанное с идеями индивидуализма, духовного страдания и свободы, сопоставляется с изображением природы в поэзии Нодирабегим, где она выступает как символ божественной красоты, духовной чистоты и гармонии с человеческой душой. Кроме того, концепт любви в произведениях Байрона проявляется через трагизм, внутренние противоречия и бунтарский дух, тогда как в лирике Нодирабегим он выражается через верность, божественную любовь и идеалы духовного совершенства. Результаты исследования способствуют выявлению национально-культурных особенностей концептов природы и любви в английской и узбекской романтической поэтике, а также их общих и отличительных черт в художественном мышлении.

Ключевые слова: романтизм, поэтика, концепт природы, концепт любви, духовная чистота, человеческое сердце, сравнительный анализ, идейно-эстетическая функция.

THE IDEAL-AESTHETIC FUNCTION OF THE CONCEPT OF NATURE AND LOVE IN ENGLISH AND UZBEK ROMANTIC POETICS

Annotation. This article investigates the ideological and aesthetic functions of the concepts of nature and love in English and Uzbek Romantic poetics through a comparative–typological approach. The poetry of George Gordon Byron, a major representative of English Romanticism, and Nodirabegim (Mohlaroyim), a prominent figure of Uzbek classical literature, is selected as the primary material for analysis. In the article, the concept of nature and the concept of love are examined separately, and their systems of imagery, semantic layers, and aesthetic functions are identified. The interpretation of nature in Byron's poetry, where it is associated with ideas of individualism, spiritual anguish, and freedom, is compared with the representation of nature in Nodirabegim's poetry, where it reflects divine beauty, spiritual purity, and harmony with the human soul. Likewise, the concept of love is shown to manifest itself through tragedy, inner conflict, and a rebellious spirit in Byron's works, whereas in Nodirabegim's lyrics it is expressed through devotion, divine love, and ideals of spiritual perfection. The results of the study contribute to identifying the national and cultural characteristics of the concepts of nature and love in English and Uzbek Romantic poetics, as well as their common and distinctive features within artistic thinking.

Keywords: romanticism, poetics, concept of nature, concept of love, spiritual purity, the human heart, comparative analysis, ideological and aesthetic function.

Kirish. XIX asr boshlarida Yevropa adabiyotida yuzaga kelgan romantizm oqimi inson shaxsiyati, ichki kechinmalari, erkinlikka intilishi va tabiat bilan ruhiy uyg'unlik g'oyalari markazga olib chiqdi. Romantiklar uchun tabiat tashqi manzara emas, balki inson qalbining aks sadosi, uning iztirobi, orzulari va isyonkor ruhini ifodalovchi muhim estetik makon sifatida talqin etildi. Shu jihatdan, tabiat obrazlari romantik adabiyotda falsafiy, ramziy va emotsional mazmun kasb etib, shoirning dunyoqarashi va ichki ruhiy holatini ochib beruvchi asosiy badiiy vositalardan biriga aylandi. Muhabbat esa ushbu g'oyalarning eng muhim badiiy ifodasi sifatida namoyon bo'ldi. Shu jihatdan, romantik she'riyatda muhabbat nafaqat ikki shaxs o'rta-sidagi tuyg'u, balki insonning jamiyatga, taqdirga va o'z ichki "men"iga munosabatini ifodalovchi falsafiy kategoriya sifatida talqin qilinadi. Romantik adabiyotda tabiat va muhabbat oddiy mavzu yoki tasvir obyekti bo'lib qolmay, balki inson ruhiy olamining ramziy ifodasi, ichki kechinmalarining badiiy proyeksiyasi sifatida namoyon bo'ladi. Shu bois romantik poetikada bu ikki konsept alohida g'oyaviy-estetik yuklama kasb etadi.¹

"Konsept" lotincha "conceptus" so'zidan olingan bo'lib, "tushuncha" ma'nosini bildiradi. Adabiyotshunoslikda "konsept" tushunchasi 20-asrning ikkinchi yarmida, asosan g'arb ilmiy maktablarida, shuningdek, semiotika, kognitiv adabiyotshunoslik va nazariy poezik tahlil kontekstida rivojlangan. G'arb adabiyotshunosligida konsept adabiy matnning semantik yadrosi sifatida ko'riladi, u obrazlar, mavzular va g'oyaviy-psixologik qatlamlarni tizimli tarzda birlashtiradi. Sharq adabiy an'analarda esa konsept tushunchasi ko'pincha obraz va g'oyaviy motivlar tizimi sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, o'zbek mumtoz she'riyatida muhabbat, tabiat, ma'naviy kamolot kabi mavzular an'anaviy konsept sifatida shakllangan bo'lib, ular she'riyatning badiiy strukturasi va falsafiy mazmunini belgilaydi. Shunday qilib, "konsept" atamasi Sharq va G'arb adabiy an'analari uchun umumiy vosita bo'lib, ular orqali muallifning g'oyaviy-estetik nuqtayi nafari, badiiy ifoda va mavzu-mazmun tizimi tahlil qilinadi. Ingliz va o'zbek romantik poetikasini qiyosiy o'rganishda aynan konseptual yondashuv tabiat va muhabbat kabi markaziy kategoriyalarning semantik va estetik vazifalarini aniqlash imkonini beradi.²

Ingliz romantizmi vakili Jorj Gordon Bayron va o'zbek mumtoz adabiyotining yorqin namoyandasi Nodirabegim (Mohlaroyim) ijodida tabiat va muhabbat konseptlari markaziy poetik kategoriya sifatida shakllanadi. Bayron she'riyatida tabiat ko'pincha yolg'izlik, isyon, ruhiy iztirob va erkinlikka intilish ramzi sifatida talqin qilinsa, Nodirabegim lirikasida tabiat inson qalbi bilan uyg'unlashgan, ilohiy go'zallik va ma'naviy poklikni ifodalovchi badiiy makon sifatida gavdalanadi. Xuddi shuningdek, muhabbat konsepti ham har ikki shoir poetikasida turlicha g'oyaviy-estetik mazmun kasb etib, Bayron lirikasida fojiaiylik va ichki ziddiyatlar bilan, Nodirabegim ijodida esa sadoqat, ilohiy ishq va ma'naviy kamolot bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi. Mazkur jihatlar Bayron va Nodirabegim ijodini qiyosiy o'rganish orqali ingliz va o'zbek romantik tafakkurining milliy-madaniy xususiyatlarini, shuningdek, umumromantik estetik tamoyillarini aniqlash imkonini beradi. Shu sababli ushbu maqolada Bayron va Nodirabegim she'riyati misolida tabiat va muhabbat konseptlarining g'oyaviy-estetik vazifasini qiyosiy tahlil qilish dolzarb ilmiy muammo sifatida tanlanadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi romantik poetikada tabiat va muhabbat konseptlarining badiiy-falsafiy mazmunini ochish hamda ularning turli adabiy an'analardagi ifoda shakllarini aniqlashdan iboratdir.

Adabiyotlar tahlili. Bayron va Nodirabegim ijodini ilmiy jihatdan o'rganish turli davrlarda, turli adabiy maktablar doirasida amalga oshirilgan. Bayron ijodini tadqiq etish XIX asrning o'zidayoq ingliz va Yevropa adabiyotshunosligida boshlangan. Nodirabegim ijodi esa o'zbek adabiyotshunosligida, asosan, XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab tizimli o'rganila boshlandi. Bayron ijodiga bag'ishlangan tadqiqotlarda uning lirik qahramoni va muhabbat obraziga alohida e'tibor qaratilgan. Masalan, J.McGann Bayron poeziyasida sevgi ko'pincha ijtimoiy norozilik va shaxsiy fojia bilan uyg'unlashishini ta'kidlaydi.³ Bundan tashqari, Bernard Beatty, Clara Tuite hamda rus adabiyotshunoslaridan Vinogradov va Jirmunskiy kabilar ham o'z ilmiy tadqiqotlari, asarlari va maqolalarida Bayron ijodiga yuzlangan va uning hayot yo'li va ijodiga oid bir qancha izlanishlar olib borishgan.

Nodirabegim ijodini tarixiy-adabiy muhit bilan bog'liq holda o'rganishda D.Rahmonovning xizmatlari alohida ahamiyatga ega. Olim o'zining "Qo'qon adabiy muhiti" va boshqa tadqiqotlarida Nodirabegim ijodini XIX asr Qo'qon adabiy maktabi doirasida tahlil qiladi.⁴ Nodirabegim ijodini ayol shoirlar tarixiy tizimida o'rganishda To'xtasin Jalolov va Mahbuba Qodirova izlanishlari alohida e'tiborga loyiq. To'xtasin Jalolov Nodirabegimni o'zbek shoirlari an'anasining markaziy namoyandasi sifatida baholab, uning lirika-

¹ Ulug'bek Hamdamov, Abdug'opir Qosimov. Jahon adabiyoti. Toshkent, "Akademnashr NMM", 2024.

² Yorqinoy Hamroyeva. O'zbek tilining o'zlashma so'zlar o'quv izohli lug'ati. Toshkent, "Yangi asr avlodi", 2007.

³ Jerome McGann. Byron and the poetics of Adversity. Cambridge University Press, 2022.

⁴ Rahmonov D. Qo'qon adabiy muhiti va ayol shoirlar ijodi. Toshkent, "O'qituvchi", 2015.

sidagi mavzu, janr va badiiy ifoda vositalarini umumiy mumtoz adabiyot fonida tahlil qiladi.¹ Mahbuba Qodirova esa Nodirabegim ijodini XIX asr ayol adabiyoti doirasida sistematik o'rganib, shoira she'riyatidagi shaxsiy kechinma, ijtimoiy mas'uliyat va falsafiy qarashlarni bir butun estetik tizim sifatida talqin qiladi.²

Biroq mavjud tadqiqotlarda Bayron va Nodirabegim ijodini qiyosiy-konseptual nuqtai nazardan o'rganish deyarli uchramaydi. Aksariyat ishlar ularni alohida adabiy an'analar doirasida tahlil qiladi. Ayniqsa, tabiat va muhabbatni konseptual poetika asosida, Sharq va G'arb romantizmini birlashtiruvchi estetik mexanizm sifatida o'rganish yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Mazkur maqola ana shu ilmiy bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan bo'lib, Bayron va Nodirabegim she'riyatida tabiat va muhabbat konseptlarining g'oyaviy-estetik vazifasini qiyosiy asosda tahlil qilishni maqsad qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot Bayron va Nodirabegim she'riyatida tabiat va muhabbat konseptlarining g'oyaviy-estetik vazifasini aniqlashga qaratilgan bo'lib, u kompleks adabiyotshunoslik metodlari asosida olib borildi. Tadqiqotda Sharq va G'arb romantik poetikasini qiyosiy o'rganish imkonini beruvchi nazariy va amaliy yondashuvlar uyg'unlashtirildi. Avvalo, qiyosiy-tipologik metod qo'llanildi. Ushbu metod orqali Bayron va Nodirabegim ijodidagi tabiat va muhabbat obrazlarining umumiy va farqli jihatlari aniqlanib, ularning romantik dunyoqarashni shakllantirishdagi roli tahlil qilindi. Qiyosiy yondashuv ikki adabiy an'ana – ingliz romantizmi va o'zbek mumtoz-romantik lirikasining estetik tamoyillarini bir xil mezonlar asosida baholash imkonini berdi. Tadqiqotda, shuningdek, konseptual-tahliliy metoddan foydalanildi. “Tabiat” va “muhabbat” tushunchalari alohida poetik motivlar sifatida emas, balki muayyan madaniy-falsafiy mazmunni ifodalovchi konseptlar sifatida o'rganildi. Bu yondashuv orqali mazkur tushunchalarning Bayron va Nodirabegim poetikasida qanday semantik yuklama olgani va qanday g'oyaviy vazifani bajargani aniqlashtirildi. Matnshunoslik va poetik tahlil metodlari asosida shoirlarning muayyan she'rlari tanlab olinib, ulardagi obrazlar tizimi, metafora, ramz, ritm va badiiy ifoda vositalari o'rganildi. Ayniqsa, tabiat tasviri va muhabbat motivlarining lirik subyekt ruhiy holati bilan bog'liqligi tahlil markaziga qo'yildi. Bundan tashqari, germeneytik yondashuv qo'llanilib, she'riy matnlarning yashirin ma'nolari, ramziy qatlamlari va madaniy kontekst bilan aloqasi talqin qilindi. Bu metod Bayron she'riyatidagi isyonkor romantik ruh va Nodirabegim lirikasidagi ilohiy-ishqiy falsafani chuqurroq ochib berishga xizmat qildi. Tadqiqotda tarixiy-adabiy metod ham muhim o'rin tutdi. Bayron va Nodirabegim ijodi o'z davrining ijtimoiy, madaniy va estetik muhitida ko'rib chiqilib, tabiat va muhabbat konseptlarining shakllanishiga ta'sir etgan omillar hisobga olindi. Mazkur metodologik yondashuvlar uyg'unligi Bayron va Nodirabegim she'riyatida tabiat va muhabbatning g'oyaviy-estetik mohiyatini tizimli va ilmiy asosda ochib berishga imkon yaratdi.³

Tadqiqot obyekti va predmeti. Mazkur tadqiqotning obyekti XIX asr ingliz romantik poeziyasi va o'zbek mumtoz-romantik lirikasining badiiy tizimi, xususan, Jorj Gordon Bayron va Nodirabegim ijodiy merosidir.

Tadqiqotning predmeti Bayron va Nodirabegim she'riyatida “tabiat” va “muhabbat” konseptlarining poetik ifodalanish shakllari, ularning semantik mazmuni hamda romantik dunyoqarashni shakllantirishdagi g'oyaviy-estetik vazifasidir.

Bayron ijodida tabiat va muhabbat konseptini aks ettiruvchi “Lok-na-Gar” va “Sevgining ilk bo'sasi” (Jumaniyoz Jabborov tarjimai) she'rlari tarjimasida quyidagicha aks etgan:

*Moda muxlislarin maskani gulgun,
Sokin, oromijon parka yo'q ixlos.
Qorli qoyalarni istar dil bugun,
Erk va muhabbatga o'sha joylar soz!
Kaledoniya tog'lari ko'ngilni tortar
Chaqmoq alangasin yondirib har yon.
Vahshiy sharsharalar bo'kirib yotar,
Shaddod Lok-na-Garga fido tan-u jon!*⁴ (Jumaniyoz Jabborov)

Ushbu she'riy parcha Bayronning “Chayld Harold ziyorati” dostonidagi mashhur “Lok-na-Gar” she'ridan olingan bo'lib, ushbu asar romantizm poetikasiga xos tarzda tabiatni inson ruhiyati bilan uzviy bog'langan kuch sifatida talqin qiladi. Tog'lar, chaqmoq va sharsharalar tasviri tabiatning dinamik, qudratli va “sublim” mohiyatini ochib beradi, ya'ni, u hayrat uyg'otadi, insonni larzaga soladi va ichki dunyoni uyg'otadi. Tabiat bu yerda fon emas, balki faol, ta'sir ko'rsatuvchi kuchdir. “Vahshiy sharsharalar” va tog'lar

¹ To'xtasin Jalolov. O'zbek shoirlari. T., 1970.

² Mahbuba Qodirova. Davr Nodirasi (Nodiraning hayoti va ijod yo'li). Toshkent, “Fan”, 1991.

³ Naim Karimov. Adabiyot nazariyasi. Toshkent, “O'qituvchi”, 2015.

⁴ Bayron. Saylanma, she'rlar, dostonlar. T., 1974.

obrazi orqali Bayron tabiatni madaniyatdan xoli, erkin va ibtidoiy qudrat sifatida ko'rsatadi. Bu romantik qarashga ko'ra, haqiqiy go'zallik va haqiqat inson aralashmagan makonlarda, tog'lar va qoyalar bag'rida mavjud. Lok-na-Gar shoir uchun shunchaki geografik joy emas, balki ruhiy uyg'onish maydonidir. Tabiat tasviri bilan birga erk va muhabbat tushunchalarining paydo bo'lishi bevosita bog'liq. Tog'larning cheksizligi va sharsharalarning shiddati inson qalbidagi erkinlik va ehtirosni ramziy tarzda ifodalaydi. Shunday qilib, Bayron tabiatni axloqiy-psixologik model sifatida ishlatadi, tabiat qanchalik erkin bo'lsa, inson ruhi ham shunday bo'lishi kerakligi tasvirlanadi.

*Yo'qol, ey jimjimador, adabiy inja so'zlar,
Tarqal yolg'on-u yashiq, g'iybatlarning to'dasi.
Nurin sochib maftunkor nafis-u shahlo ko'zlar,
Sarxush etadi meni sevgining ilk bo'sasi.*

*Xayol-u tasavvurga asir qofiyabozlar,
Yetar chuchmal tuyg'ular va ohanglar nag'masi.
Sovuq sonetlaringiz – bachkana ehtiroslar,
Sizga tanishas jonbaxsh sevgining ilk bo'sasi.¹ (Jumaniyoz Jabborov)*

“Sevgining ilk bo'sasi” she'ridan olingan ushbu parcha Jorj Gordon Bayron lirikasidagi sevgi poetikasining eng nozik va psixologik qatlamini ifodalaydi. Unda sevgi “ilk bo'sa” timsoli orqali nafaqat jismaniy yaqinlik, balki ruhiy uyg'onish va estetik mastlik sifatida talqin qilinadi. She'rning asosiy obrazlari “jimjimador, adabiy inja so'zlar”, “maftunkor nafisu shahlo ko'zlar”, “hayol tasavvurga asir qofiyabozlar” sevgi paytida idrokning o'zgargan holatini ko'rsatadi. Inson real dunyoni emas, balki go'zallik bilan ideal-lashtirilgan ichki manzarani ko'ra boshlaydi. Shu tariqa, sevgi idrokni poetiklashtiruvchi kuchga aylanadi. Shu tariqa, Bayron ijodida muhabbat estetik mastlik, ruhiy portlash va shaxsiy erkinlik bilan uzviy bog'langan konseptdir. U insonni odatiy axloqiy va ijtimoiy me'yorlardan chiqarib, uni o'zining ichki haqiqatiga yaqinlashtiradi. “Ilk bo'sa” obrazi orqali Bayron sevgi inson mavjudligining eng intensiv, eng ijodiy va eng ozod holatini ifodalaydi.

Nodirabegim ijodida tabiat va muhabbat konsepti. Nodirabegim ijodida tabiat va muhabbat konseptlari Sharq mumtoz-romantik an'analari asosida shakllangan bo'lib, ular lirik subyektning ma'naviy kamoloti va ilohiy uyg'unligini aks ettiradi. Shoir ishqni nafaqat shaxsiy his-tuyg'ular sifatida, balki ruhiy yuksalish va inson komilligi yo'li sifatida talqin qiladi.²

*Gul yuzingda ochildi bahor, ey yor,
Ko'nglim sening hijrongda bir bemor...³*

Bu misralarda “bahor” tabiat faslini sevgi va go'zallik ramzi sifatida ishlatilgan. Bahorning gullari sevgining uyg'onishi va yuzda ochilgan go'zallik bilan bog'lanadi, bu esa lirik qahramonning ichki holatini tabiat tasviri orqali ifodalaydi.

*Farhod agar ursa menga lofi muhabbat,
Bir oh ila aylarman uni dog'i xijolat.*

*Harchandki bemori g'ami ishq edi Majnun,
Dardimni ko'rib tishladi angishti nadomat.⁴*

Bu parcha asosida Nodira ijodida muhabbat konsepti romantik va tragik ohangda talqin qilinadi. Ushbu misralarda muhabbat nafaqat shaxsiy hissiy tajriba, balki inson ruhini sinovdan o'tkazuvchi kuch sifatida tasvirlangan. Misralarda sevgi shiddatli, kuchli va ixlos bilan bog'liq hodisa sifatida ochiladi: “Farhod agar ursa menga lofi muhabbat, Bir oh ila aylarman uni dog'i xijolat.” satrlari sevgi holatining insonni kuch bilan egallashini va uni tashqi voqealarga reaktiv harakatga chorlayotganini bildiradi. Bu yerda sevgi shaxsning ichki dunyosini tashqi olam bilan bog'laydigan motivatsion kuch sifatida talqin qilinadi. Shuningdek, misralarda muhabbat azob va qayg'u bilan uyg'unlashgan: “Harchandki, bemori g'ami ishq edi Majnun, Dardimni ko'rib tishladi angishti nadomat” satrlari sevgi faqat quvonch emas, balki insonni chuqur ruhiy iztirobga soluvchi hodisa ekanini ko'rsatadi. Nodira muhabbatni romantik tragizm va insoniy kamolot bilan bog'lab tasvirlaydi, sevgi shaxsni faqat his-tuyg'ular darajasida emas, balki axloqiy va psixologik tajriba orqali ham shakllantiradi. Xulosa qilib aytganda, Nodira muhabbat konseptini shaxsiy hissiyot, azob va iroda bilan uzviy bog'langan murakkab fenomen sifatida talqin qiladi. Sevgi uning ijodida

¹ Bayron. Saylanma, she'rlar, dostonlar. T., 1974

² Rahmonov D. Qo'qon adabiy muhiti va ayol shoirlar ijodi. Toshkent, “O'qituvchi”, 2015.

³ Nodira. Devon. Toshkent, “Fan”, 1992.

⁴ Shu manba.

nafaqat romantik ehtiros, balki inson ruhining kamolotiga olib boruvchi, shaxsni sinovdan o'tkazuvchi va ichki kuchlarini uyg'otuvchi asosiy badiiy mavzu hisoblanadi.

Qiyosiy tahlil. Bayron va Nodirabegim she'riyatida tabiat va muhabbat konseptlari uzviy bog'langan bo'lsa-da, ularni talqin qilish uslubi va g'oyaviy-estetik funksiyasi jihatidan farq qiladi. Bayronning romantik poetikasida tabiat – Lok-na-Gar tog'lari, sharsharalar va chaqmoqlar orqali inson ruhining ehtirosi va erkinlik intilishlarini ramziy tarzda namoyon qiluvchi sublim qudrat (estetik ulug'vorlikning eng yuqori darajasi) sifatida tasvirlanadi. Tabiat va muhabbat Bayron uchun inson idrokini kengaytiruvchi va ichki dunyoni uyg'otuvchi kuch bo'lib, romantik tragizm va insoniy iztirob bilan uyg'unlashadi. Shunga qaramay, Nodirabegim g'azallarida tabiat muhabbatni aks ettiruvchi estetik va lirizm vositasi sifatida ishlatiladi. Bahor, gullar va osmon elementlari lirik qahramonning ruhiy kechinmalarini ochib beruvchi ramzlar bo'lib, muhabbat insonning ichki kechinmalari, ehtiros va iroda bilan bog'langan shaxsiy tajriba sifatida tasvirlanadi. Nodira ijodida tabiat tasviri Bayronnikiga nisbatan nozikroq, psixologik va lirik ohangga ega, biroq muhabbat konsepti inson ruhining kamoloti va ichki o'sishini aks ettiruvchi kuch sifatida o'xshash funktsiyani bajaradi. Shunday qilib, ingliz va o'zbek romantik poetikasida tabiat va muhabbat konseptlari umumiy g'oyaviy-estetik asosga ega bo'lsa-da, Bayron romantik tragizm va sublim qudratga urg'u bersa, Nodirabegim lirik noziklik va psixologik uyg'unlikni ta'kidlaydi. Ikkala ijodkor uchun ham tabiat muhabbatning ichki, ruhiy va estetik jarayonini ochib beruvchi vosita sifatida xizmat qiladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, ingliz romantik poetik tilida Bayron va o'zbek romantik poetikasida Nodirabegim ijodida tabiat va muhabbat konseptlari bir-biri bilan uzviy bog'langan estetik va g'oyaviy funktsiyaga ega ekanligi aniq ko'rinadi. Bayron she'riyatida tabiat – inson ruhiy holatini aks ettiruvchi, erkinlik va ehtirosni uyg'otuvchi qudratli kuch sifatida tasvirlanadi. Lok-na-Gar tog'lari, sharsharalar va chaqmoqlar obrazlari inson qalbidagi ehtiros va erkinlik intilishlarini ramziy tarzda namoyon etadi, muhabbat esa bu tabiat qudrati bilan uyg'unlashib, shaxsiy ichki dunyoni kengaytiruvchi ruhiy portlash sifatida ifodalanadi. Shu bilan birga, Nodirabegim g'azallarida tabiat tasviri va muhabbat konsepti o'zbek romantik an'analariga xos nozik, lirik va psixologik tusda talqin etiladi. Bahor, gullar, osmon va boshqa tabiat elementlari muhabbatning uyg'onishi, go'zallik va ichki kechinmalarni aks ettiruvchi ramz sifatida ishlatiladi. Nodira muhabbatni shaxsiy iztirob, ehtiros va iroda bilan bog'lab, uni inson ruhining kamoloti va ichki o'sishini rag'batlantiruvchi kuch sifatida ko'rsatadi. Natijada Bayron va Nodirabegim she'riyatida tabiat va muhabbat konseptlari nafaqat badiiy manzara va hissiy holatni ifodalash vositasi, balki insonning ruhiy, estetik va axloqiy tajribasini anglash uchun g'oyaviy-estetik asos sifatida xizmat qiladi. Shu jihatdan, ingliz va o'zbek romantik poetikasida tabiat va muhabbat uyg'unligi universal poetik tamoyil sifatida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Ulug'bek Hamdamov, Abdug'opir Qosimov. Jahon adabiyoti. Toshkent, "Akademnashr", 2024.
- (2). Yorqinoy Hamroyeva. O'zbek tilining o'zlashma so'zlar o'quv izohli lug'ati. Toshkent, "Yangi asr avlod", 2007.
- (3). Jerome McGann. Byron and the poetics of Adversity. Cambridge University Press, 2022.
- (4). Rahmonov D. Qo'qon adabiy muhiti va ayol shoirlar ijodi. Toshkent, "O'qituvchi", 2015.
- (5). To'xtasin Jalolov. O'zbek shoirlari. T., 1970.
- (6). Mahbuba Qodirova. Davr Nodirasi (Nodiraning hayoti va ijod yo'li). Toshkent, "Fan", 1991.
- (7). Naim Karimov. Adabiyot nazariyasi. Toshkent, "O'qituvchi", 2015.
- (8). Bayron. Saylanma, she'rlar, dostonlar. T., 1974.
- (9). Rahmonov D. Qo'qon adabiy muhiti va ayol shoirlar ijodi. Toshkent, "O'qituvchi", 2015.
- (10). Nodira Devon. "Toshkent", "Fan", 1992.

Muxammedova Xulkar Eliboyevna (O'zDJTU professori v.b., filologiya fanari doktori;

E-mail: xulkarmuxammedova@uzswlu.uz)

SYUZEN HILL IJODIDA GOTIK ROMAN XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada taniqli ingliz yozuvchisi Syuzen Xillning gotik roman janridagi mahorati, asarlarining o'ziga xos badiiy xususiyatlari va an'anaviy gotika unsurlarining zamonaviy adabiyotga tatbiqi tahlil qilinadi. Tadqiqot markazida muallifning muhitni yaratish, qo'rquv psixologiyasini ochish va makon obrazidan foydalanish mahorati yoritilgan.

Kalit so'zlar: gotik, ingliz, roman, adiba, uslub, tasvir.

Мухаммедова Хулкар Элибоевна (УзГУМЯ, доктор филологических наук;

E-mail: xulkarmuxammedova@uzswlu.uz)

ОСОБЕННОСТИ ГОТИЧЕСКОГО РОМАНА В ТВОРЧЕСТВЕ СЬЮЗЕН ХИЛЛ

Аннотация. В данной статье анализируется мастерство известной английской писательницы Сьюзен Хилл в жанре готического романа, рассматриваются своеобразные художественные

особенности её произведений и адаптация традиционных готических элементов в современной литературе. Основное внимание в исследовании уделено искусству автора в создании атмосферы, раскрытии психологии страха и использовании образа пространства (локуса) как художественного приема.

Ключевые слова: готический, английский, роман, писательница, стиль, изображение.

Mukhammedova Khulkar Eliboyevna (UzSWLU, associate professor, Doctor of Science;

E-mail: xulkarmuxammedova@uzswlu.uz)

ARTISTIC FEATURES OF A GOTHIC NOVEL IN SUSAN HILL WORKS

Annotation. *This article analyzes the proficiency of English writer Susan Hill in the gothic novel genre, examining the distinctive artistic features of her works and the adaptation of traditional gothic elements within contemporary literature. The research focuses on the author's mastery of atmospheric construction, the exploration of the psychology of fear, and the strategic use of spatial imagery (locus) as an artistic device.*

Keywords: gothic, English, novel, female writer, style, description.

Kirish. Syuzen Hill (Susan Hill) zamonaviy ingliz adabiyotining eng yorqin vakillaridan biri bo'lib, uning ijodida gotika an'analari yangicha talqin va psixologik teranlik bilan boyitilgan. Uning, ayniqsa, "The Woman in Black – Qora libosli ayol" asari jahon gotik adabiyotining klassik namunasiga aylangan. Mazkur asar 1983-yilda yaratilgan bo'lib, unda muallif tomonidan gotik elementlar mahorat bilan foydalanilganligi kuzatiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Susan Hill ijodi turli jihatlarida adabiyotshunoslikda alohida e'tibor markazida bo'lib kelgan. Adibaning ijodini o'rgangan A.Noring va J.Erikson o'z tadqiqotlarida Hill asarlarining gotik estetika va narratologik tuzilishini tahlil qilgan. Xorij tadqiqotchilari tomonidan amalga oshirilgan ilmiy ishlarda gotik adabiyotning ko'plab jihatlarida tahlil qilingan. Tadqiqotchi Krishna Prasad Sharma tadqiqotida "sukunat" (silence) va ayol obrazining ijtimoiy cheklanishini gotika prizmasi orqali tahlil qiladi [3;65 p.]. Tadqiqotchi asarni "Radikal ayol gotikasi" (Female Gothic Horror) sifatida baholaydi va 1980-yillardagi ijtimoiy xavotirlar bilan bog'laydi. G.Wisker ishida yozuvchining ruhga nisbatan yondashuvi tahlil qilinadi [5;49 p.]. Uning ruhlari shunchaki qo'rqinchli emas, balki jamiyat tomonidan chetlatilgan, adolatsizlikka uchragan ayolning achchiq isyonini ifodalaydi. Shtefkova Zuzana tadqiqotida Susan Hill asarlarida makon Ill Marsh Uyi va muhitning personaj sifatida namoyon bo'lishini o'rganadi [4;110 p.]. Bunda tadqiqotchi Ill Marsh uyning quruqlikdan suv toshqini orqali uzilib qolishi qahramonning tashqi dunyodan va yordamdan mahrumligini anglatadi. Bu makon nafaqat bino, balki qahramonning ruhiy tushkunligini aks ettiruvchi "tirik organism"ga xosligini ochib beradi. Muallif ijodini o'rgangan Labudova Katarina esa asardagi "keksalik" va "gender" masalalarini klassik Viktoriya davri gotik arxetiplari (vampir, ruh) bilan qiyoslaydi [2;54 p.]. Tadqiqotchi yozuvchining goika tasvirlashdagi ikki muhim jihatiga e'tibor qaratadi. Bu gender va keksalik orqali xotiraning jonlanishidir. Gender orqali asarda tasvirlangan ayolning jamiyatdan chetlatilishi qanday qilib dahshatli "qasoskor" obraziga aylanishini ko'rsatib beradi. Keksalik orqali xotiraning jonlanishi esa gotik romanlarda qahramonning qarishi va uning o'tmishdagi xotiralari bilan yuzlashishi – qo'rquv psixologiyasining bir qismi sifatida tahlil qilinadi. Yuqorida tahlil qilingan tadqiqot ishlarida Susan Hill ijodida aks etgan gotik elementlar turli jihatdan o'rganilganligini namoyon qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. XVIII–XIX asrlarda paydo bo'lgan gotik roman janri, datslab, Horas Uolpol, Ann Redklif, Bram Stoker ijodida namoyon bo'lgan bo'lsa, XX asr oxiri va XXI asr boshiga kelib, Syuzen Hill ijodida yangi nafas oldi. Hill klassik gotika unsurlarini: tashlandiq uylar, tumanli landshaftlar va o'tmish arvohlarini – inson ruhiyatining chuqur qatlamlari bilan bog'laydi. Uning asarlari shunchaki "qo'r-qinchli hikoya" emas, balki yo'qotish, qayg'u va aybdorlik hissi haqidagi falsafiy mushohadadir.

Tahlil va natijalar. Muallif tasvirlagan mazkur asarning dastlabki sahifalarida biz uyning tasviriga duch kelamiz. Mazkur uydagi yashirin sir va qora libosli ayolning soyasi paydo bo'lish tasvirlari asarni yanada gotik elementlarga boyligini namoyon qiladi. Mazkur tasvirlar XIX asr viktorian ingliz yozuvchisi Charlz Dikkensning "Katta Umidlar" asaridagi muhitni eslatadi. Asar voqealari Artur Kips tomonidan hikoya qilinadi. Angliyaning sharqiy hududida joylashgan Marsh Ill uyida sirli voqealar bo'layotganligi haqida turli mishmishlar yosh advokat Artur Kipsni shu uyga yetaklab keladi. Uydagi qorong'ulik sababini tushunishga uingan Artur uying bekasi bo'lgan miss Drablo bilan bo'lgan suhbatlashishga urinadi. Biroq uy bekasi bunga unchalik ham ro'yxushlik bermaydi. Uyda bir necha kun qolishga izn so'ragach, u uyda begona ayolga tegishli bo'lgan maktublarni topadi. Bu maktublarda Janet Hamfri va uning o'g'li haqida yozilgandi. U bunga izoh so'raydi. Ammo yosh advokat ko'plab narsalarga qo'shnilaridan oydinlik kiritadi. Misis Drabloning singlisi Janet Hamfri turmushga chiqib farzandli bolganligi va turli sabablar bilan opasiga bolaga qarab turishi uchun berganligi va natijada bolani qaytarib berishni istamagan misis Drablo singlisini o'ldirganligini aniqlaydi. Biroq qo'lida yetarlicha dalillar bo'lmaganligi sababli uni qat'iy ayblay olmaydi

va uyiga qaytadi. Kunlardan bir kuni Artur Kipsning xotiniga qora libosli ayol arvohi tashlanadi. Ayol yaxshigina jarohat oladi. Bundan Artur Kips ishni oxirigacha yetkazish kerakligini tushunib yetadi. Artur Kipsni qora libosli ayol ta'qib qilishini esa muallif quidagicha tasvirlaydi: *"Qora libosli ayol hatto bu yerda ham meni ta'qib qilayotgandek edi; u go'yo karvotimning oyog'ida o'tirar, uxlab yotganimda yuzini to'satdan yuzimga yaqinlashtirib pastga egilardi, men esa dahshat ichida qichqirib uyg'onib ketardim – The Woman in Black seemed to haunt me even here, to sit on the end of my bed, to push her face suddenly down close to mine as I lay asleep, so I awoke crying out in terror"* [1;38 p.]. Tasvirda muallif tomonidan ishlatilgan *"haunt"* – ingliz gotikasida ham *"ta'qib qilish"*, ham *"ruh bo'lib ko'rinish"* ma'nosini anglatib, *"ta'qib qilish"* asardagi ruhiy bosimni yaxshi ifodalaydi, *push her face close to mine* – bu harakatdagi to'satdan va tajovuzkor yaqinlikni ifodalasa, *crying out in terror* – shunchaki *"baqirib"* emas, balki ichki qo'rquv va vahimani ko'rsatish uchun *"dahshat ichida qichqirib"* yuborishni ifodalaydi. Mazkur asardan keltirilgan parcha biz tahlil qilayotgan *"qo'rquv psixologiyasi"* sini ochib berishga xizmat qiladi.

Asarda muallif tuman va zulmatdan uyni muhitini tasvirlashda mahorat bilan foydalanadi. Ill Marsh uyi atrofidagi quyuq tuman asar personajlarning ham ko'zini, ham ongini xiralashtiruvchi vosita sifatida aks etadi. O'tmishning ta'qibi esa Gotik romanlarning asosiy qoidasi – o'tmish hech qachon o'tmishda qolmaydi, uning soyasi yo'qolmasligini namoyon qiladi. Asarda tasvirlangan qahramonlari, ko'pincha, begona bir oilaning fojiali sirlarini ochishga majbur bo'ladilar. Qasoskor arvohlar tasviri esa asarda *"arvoh"* shunchaki illuziya emas, balki tiriklar dunyosiga adolatsizlik yoki tugallanmagan qayg'u tufayli qaytgan qudratli kuchdir. An'anaviy gotikadan farqli o'laroq, Hill o'quvchini faqat tashqi effektlar bilan qo'rqitmaydi. U qahramonning ichki qo'rquvi, shubhalari va yolg'izligini birinchi planga olib chiqadi. Bu esa o'quvchida voqealarning haqiqiyliklari bo'lgan ishonchni oshiradi.

Maskur asar Syuzen Hillning *"tashrif qog'ozi"* hisoblanadi. Romanda gotik roman uchun xos bo'lgan barcha elementlar mukammal darajada jamlangan bo'lib ular quyidagicha namoyon bo'ladi:

1. Sirli uylar. Nine Lives Causeway (To'qqiz hayot yo'li) – bu yo'l faqat suv qaytgandagina ochiladi, bu esa qahramonni tashqi dunyodan butunlay uzib qo'yadi.
2. Bolalar o'limi mavzusi. Gotikada eng og'riqli va qo'rqinchli mavzulardan biri bo'lgan bolalar o'limi asarning markaziy nuqtasida turadi.
3. Hissiy kuch. Jennet Hamfrining onalik mehri qasoskor nafratga aylanishi asarning dramatik kuchini belgilaydi.

Syuzen Hillning uslubi vazmin, ammo nihoyatda tasviriy. U ortiqcha so'zlardan qochadi, biroq har bir detal – eshikning g'irchillashi, shamolning uvillashi yoki bolalar aravachasining ovozi o'quvchining tasavvurida aniq gavdalanadi.

Xulosa va takliflar. Syuzen Hill ijodi gotika janrining o'lmasligini isbotladi. U klassik gotikaning tashqi atributlarini saqlab qolgan holda, unga zamonaviy psixologizm va insoniy fojiani olib kirdi. Uning romanlari shunchaki qo'rqitish uchun emas, balki o'lim, ayriliq va inson ruhining chidamlilik chegaralari haqida o'ylash uchun yozilgan. Hill zamonaviy gotik roman janrining haqiqiy malikasi bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Hill S. The Woman in Black. London, Hamish Hamilton, 1983, 350 p.
- (2). Labudova K. Narrating the dynamics of aging and gender through Victorian Gothic archetypes: Susan Hill's "The Woman in Black" and "The Mist in the Mirror". Journal of English and American Studies, 2014, 120 p.
- (3). Sharma P.K. Politics of Gothic: A Study of Silence in Susan Hill's The Woman in Black. Katmandu: Tribhuvan University Press, 2011, 150 p.
- (4). Shtefkova Z. The Use of Space in Gothic Fiction. Czech: Masaryk University Press, 2014, 130 p.
- (5). Wisker G. It's a Ghost: The Ghost Story in the Twentieth Century. London: Continuum, 2005, 130 p.

Iusupova Kandilatxon (Renessans ta'lim universiteti *"Xorijiy til va adabiyoti"* kafedrasida dotsenti (PhD);

E-mail: kandilatyusupova71@gmail.com)

O'ZBEK ADABIYOTSHUNOSLIGIDA INGLIZ ROMANCHILIGI MASALALARINING QIYOSIY TAHLILI: NAZARIY ASOSLAR VA BADIY TALQINLAR

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz va o'zbek romanchiligining qiyosiy-tipologik tadqiqi, o'zbek olimlarining bu boradagi ilmiy qarashlari va ayol obrazi talqinidagi konseptual yangiliklar tahlil qilinadi. Tadqiqotda ijtimoiy determinizm, psixologizm, milliy madaniy kodlar va gender munosabatlarining badiiy matndagi ifodasi diqqat markazida turadi. Ulug'bek Mamajonov va Saodat G'aniyeva kabi olimlarning ilmiy xulosalari asosida ingliz realizmining o'zbek adabiyotiga ta'siri va ayol obrazining badiiy tadriji yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: qiyosiy adabiyotshunoslik, ingliz romani, ijtimoiy determinizm, ayol obrazi, psixologizm, milliy andisha, gender tahlil, konsept.

СРАВНИТЕЛЬНО-ТИПОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ АНГЛИЙСКОЙ И УЗБЕКСКОЙ ПРОЗЫ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

Аннотация. В данной статье анализируется сравнительно-типологическое исследование английской и узбекской прозы, научные взгляды узбекских ученых в этой области и концептуальные нововведения в интерпретации женского образа. В центре внимания исследования находятся социальный детерминизм, психологизм, национальные культурные коды и выражение гендерных отношений в художественном тексте. На основе научных выводов таких ученых, как Улугбек Мамаджанов и Саодат Ганиева, освещено влияние английского реализма на узбекскую литературу и художественная эволюция женского образа.

Ключевые слова: сравнительное литературоведение, английский роман, социальный детерминизм, женский образ, психологизм, национальные ценности, гендерный анализ, концепт.

A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE ISSUES OF ENGLISH NOVELISM IN UZBEK LITERARY STUDIES: THE THEORETICAL BASIS AND ARTISTIC INTERPRETATIONS

Annotation. This article analyzes the comparative-typological study of English and Uzbek prose, the scientific perspectives of Uzbek scholars in this field, and conceptual innovations in the interpretation of the female character. The study focuses on social determinism, psychologism, national cultural codes, and the representation of gender relations in literary texts. Based on the scholarly conclusions of researchers such as Ulugbek Mamajonov and Saodat G'aniyeva, the influence of English realism on Uzbek literature and the artistic evolution of the female character are highlighted.

Keywords: comparative literary studies, English novel, social determinism, female character, psychologism, national ideology, gender analysis, concept.

Kirish. O'zbekistonda ingliz adabiyoti, xususan, ingliz romanchiligi masalalari XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab tizimli ravishda o'rganila boshladi. O'zbek olimlarining tadqiqotlarida asarlarning ijtimoiy-falsafiy mazmuni, milliy xususiyatlari, janriy xususiyatlari, qahramonlar psixologiyasi hamda Sharq-G'arb adabiy an'analari qiyosiy aspektda tahlil qilingan. Zamonaviy o'zbek adabiyotshunosligida qiyosiy adabiyotshunoslik yo'nalishi jahon adabiy jarayonining umumiy qonuniyatlarini anglashda muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, ingliz romanchiligi an'analari, uning janriy xususiyatlari va obrazlar tizimini o'zbek adabiyoti bilan chog'ishtirma planda o'rganish XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab tizimli tus oldi. O'zbek olimlarining ingliz adabiyotiga bo'lgan qiziqishi nafaqat badiiy tarjima amaliyoti, balki ingliz realizmi, psixologik roman va ayollar prozasining nazariy asoslarini tadqiq etish bilan ham belgilanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. O'zbek inglizshunosligining shakllanishida Ulug'bek Mamajonovning tadqiqotlari nazariy poydevor bo'lib xizmat qildi. Olim XIX asr ingliz romanidagi realizm tendensiyalarini tahlil qilar ekan, Ch.Dikens, U.Tekkeray va J.Eliot kabi adiblar ijodida bo'y ko'rsatgan ijtimoiy determinizm, ya'ni, inson taqdirining ijtimoiy muhit bilan bog'liqligi jahon romanchiligi uchun yangi badiiy mezon bo'lganini asoslab berdi [1;58–84-b.]. Olim o'z ilmiy xulosalarida ingliz realizmining shakllanishi nafaqat milliy, balki global miqyosda roman janrining estetik va strukturaviy jihatdan yangilanishiga turtki bo'lganini alohida ta'kidlaydi. U.Mamajonovning ilmiy xulosalariga ko'ra, ingliz romannavislarining psixologik tasvir mahorati va "kichik inson" obraziga bo'lgan e'tibori, keyinchalik, sharq adabiyoti, xususan, o'zbek adabiyotida realistik tasvirning chuqurlashuvida muhim rol o'ynagan. Tadqiqotchi ingliz romanining jahon adabiy jarayonini psixologik tasvirning chuqurlashuvi orqali boyitganini asoslaydi. Uning fikricha, ingliz romannavislar qo'llagan badiiy detallar va qahramon ichki dunyosini fosh etuvchi tasvir usullari, keyinchalik, boshqa milliy adabiyotlar, xususan, rus va o'zbek romanchiligida psixologizmning yangi bos-qichga chiqishiga zamin yaratgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada qiyosiy-tarixiy, madaniy-tarixiy metodlardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. So'nggi yillarda (2020–2026) o'zbek adabiyotshunosligida ayol obrazining qiyosiy-tipologik tahlili yangi bosqichga ko'tarildi. Zamonaviy adabiyotshunoslikning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida ingliz va o'zbek romanchiligidagi ayol qiyofasini tadqiq etish jahon madaniyatidagi umuminsoniy qadriyatlarni anglashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Bu borada Saodat G'aniyevaning izlanishlari alohida diqqatga sazovor bo'lib, olima J.Ostin va O'. Hoshimov asarlaridagi ayol obrazlarining badiiy talqinini milliy va umumbashariy mezonlar asosida tizimli tahlil qiladi [2;22–24-b.]. Tadqiqotchining ilmiy qarashlariga ko'ra, turli madaniyat, ijtimoiy tuzum va davrlarga mansub bo'lgan ushbu adiblar ijodida ayol obrazi nafaqat ijtimoiy qatlam vakili, balki jamiyatning ma'naviy-axloqiy barqarorligini ta'minlovchi, insoniy poklikni o'zida mujassam etgan markaziy figura sifatida namoyon bo'ladi.

Xususan, J.Ostinning “Andisha va g‘urur” romanidagi Elizabet Bennet hamda O‘.Hoshimovning “Ikki eshik orasi” romanidagi Ra‘no obrazlari qiyoslanganda, ularning ikkalasida ham shaxsiy erkinlik, ichki mustaqillik va o‘zligini anglashga intilish xususiyatlari yetakchilik qilishi ilmiy asoslangan. S.G‘aniyeva ta’kidlaydiki, ingliz adibasi ayol qahramonining ijtimoiy tabaqalanish va moddiy manfaatdorlikka asoslangan nikoh tizimiga qarshi isyonini kuchli mantiq va shaxsiy “men”ni himoya qilish orqali ifodalagan bo‘lsa, o‘zbek adibi milliy andisha, sabr va oilaviy muqaddas qadriyatlar doirasida ayolning ruhiy jasoratini mahorat bilan ochib beradi [2;45–51-b.].

Bundan tashqari, olima o‘zbek ayolining badiiy qiyofasidagi an‘anaviy andisha va zamonaviy faollik sintezini J.Ostin qahramonlaridagi aql va tuyg‘u muvozanati bilan qiyoslash orqali adabiyotshunoslikka yangicha nazariy yondashuvlarni olib kiradi. Uning tadqiqotida alohida qayd etilishicha, ayol obrazi yaratishda milliy mentalitet va madaniy kodlar hal qiluvchi rol o‘ynasa-da, biroq ayolga xos bo‘lgan latofat, vafo, oilaga sadoqat va mustaqil fikrlash kabi xislatlar ikkala adabiyot uchun ham umuminsoniy ahamiyatga egadir.

Shu bilan birga, tadqiqotchi S.G‘aniyeva Ostin konseptosferasidagi “Prejudice” (nohaq qarash/advat) va Hoshimov badiiy olamidagi “milliy andisha” tushunchalarini qahramonlarning xarakterini shakllantiruvchi asosiy semantik asos sifatida talqin etadi. Olima ikkala yozuvchining ayol ruhiyatini tasvirlashdagi psixologik mahoratini qiyoslab, ular qo‘llagan lirik-psixologik tasvir vositalari, detallar bilan ishlash uslubi hamda ichki monologlarning o‘zaro hamohang jihatlarini ko‘rsatib beradi. Uning xulosalariga ko‘ra, J.Ostinning kichik detallar orqali qahramonning yashirin tuyg‘ularini fosh etishi va O‘.Hoshimovning inson qalbidagi nozik tebranishlarni lirik bo‘yoqlarda ifodalashi ayol obrazining psixologik yaxlitligini ta’minlashga xizmat qilgan.

Ingliz romanchiligida ayol psixologiyasi va gender masalalarining o‘rganilishi Gulnoza Qosimova ijodida ham keng o‘rin egallaydi. Olima J.Ostin va Sh.Bronte romanlaridagi ayol qahramonlarning ruhiy emansipatsiyasi va mustaqillikka intilishini o‘zbek ayol qiyofasi bilan qiyoslar ekan, har ikkala madaniyatda ham ayol obrazi jamiyatning axloqiy barqarorligini ta’minlovchi markaziy figura ekanligini ta’kidlaydi [4;48–54-b.]. Zamonaviy qissachilikda ayol obrazi tizimi va badiiy psixologizm masalalari esa N.To‘xtamishevaning tadqiqotlarida markaziy o‘rin tutadi. Olima ayol ruhiyatining ekzistensial iztiroblarini ingliz adabiyotidagi psixologik maktab an‘analari bilan qiyosiy tahlil qilib, zamonaviy o‘zbek adabiyotida ayol obrazining yangi badiiy qirralarini ochib beradi [5;120–124-b.].

O‘zbek olimlari (Z.Qodirova, Sh.Qudratova va b.) ingliz romanining janriy tabiatini quyidagi muhim yo‘nalishlarda tadqiq etganlar:

1. Janriy xususiyatlar qiyosi. Ingliz realistik romanining tarkibiy qurilishi, sujet dinamikasi o‘zbek an‘anaviy romani bilan qiyos qilingan. Psixologik romaning vujudga kelishi va uning o‘zbek adabiyotiga ta’siri tahlil qilingan.

2. Ijtimoiy-tarixiy kontekst. Viktorian davri axloqiy normalari va o‘zbek jamiyati qadriyatlari o‘rtasidagi farq va o‘xshashliklar ko‘rsatilgan. Industrial jamiyat va agrar jamiyat tafovutlari orqali roman voqealari tahlil qilingan.

3. Madaniy-gender tahlil. Jins, gender, oila, muhit masalalarida G‘arb va Sharq modellari qiyosiy yoritilgan. Ayolning jamiyatdagi o‘rni–Ostin, Bronte va o‘zbek mualliflari asarlarida qiyosiy o‘rganilgan.

Z.Qodirovaning ishlarida ingliz romanlaridagi axloqiy-estetik qarashlar, janriy rivojlanish va obrazlar tizimi tahlil qilingan bo‘lsa [6;48-b.], Sh.Qudratova ingliz va o‘zbek romanlarida ijtimoiy muhit, maishiy detal va qahramonlar xarakteri tipologiyasini tadqiq etgan [4;105–118-b.]. Tadqiqotlarda realistik tasvirning haqqoniyligini ta’minlovchi lingvopoetik omillarga alohida e’tibor qaratilgan. G.Masharipovanning jahon adabiyotida ayollar ijodiga bag‘ishlangan ishlari esa ingliz adibalarining jahon madaniyatidagi o‘rini belgilashda muhim nazariy manba bo‘lib xizmat qiladi [6;34–40-b.].

Xulosa va takliflar. O‘zbek tadqiqotlarining amaliy ahamiyati ikki millat va adabiyotning kelajagi, taqdiri va nufuzi uchun juda kattadir. Ular ingliz romanchiligini o‘zbek o‘quvchisiga yaqinlashtirish, jahon adabiyotshunosligida o‘zbek ilmiy makbini shakllantirish va milliy hamda jahon adabiyoti o‘rtasida metodologik muloqotni kuchaytirishga xizmat qilgan.

Xulosa qilib aytganda, ingliz romanchiligi masalalari o‘zbek adabiyotshunosligida nafaqat tarjima-shunoslik, balki qiyosiy adabiyotshunoslik, gender tahlil va madaniy tadqiqotlar doirasida ham muhim mavzu sifatida shakllangan. O‘zbek olimlarining tadqiqotlari jahon romanchiligida ayol obrazining konseptual rivojlanish qonuniyatlarini hamda milliy xarakterning badiiy matnda namoyon bo‘lish xususiyatlarini chuqurroq anglashga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Mamajonov U.U. XIX asr ingliz romanida realizm tendensiyalari va ularning jahon romanchiligiga ta'siri. Filol. fan. dokt. (DSc) diss., Toshkent, 2020.
- (2). G'aniyeva S.S. Ingliz va o'zbek romanchiligida ayol qiyofasi talqini (J.Ostin va O'.Hoshimov asarlari misolida). Filol. fan. bo'yicha falsafa dokt. (PhD) diss. avtoref., Toshkent, 2021.
- (3). Qosimova G.A. Ayol psixologizmi va jins-rol masalalari. J.Ostin va Sh.Bronte romanlari misolida. Toshkent, 2023.
- (4). Qudratova Sh.B. Ingliz va o'zbek romanlarida ijtimoiy muhit va maishiy detallar tahlili. Toshkent, 2021.
- (5). To'xtamishova N.I. Zamonaviy o'zbek qissachiligida ayollar obrazi tizimi va badiiy psixologizm. Samarqand, 2021.
- (6). Masharipova G.K. Jahon adabiyotida ayollar ijodi va badiiy mahorat muammolari. Toshkent, 2022.

Qodirova Ma'rifat Abdullayevna (Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti Markaziy Osiyo xalqlari tillari va madaniyati instituti "Istiqlol davri adabiyoti va adabiyot nazariyasi" kafedrasida assistenti (PhD); qodirovamarifat@gmail.com);

Mardiyeva Dilnoza (4-bosqich talabasi; mardiyevadilnoza@gmail.com)

AHMAD A'ZAM HIKOYALARINING O'ZIGA XOSLIGI

Annotatsiya. Ushbu maqolada Ahmad A'zamning ijodi yo'li bilan tanishish imkoniga ega bo'lasiz. Ahmad A'zam hikoyalarining jozibasi va qirg'iz xalqining yozuvchisi Chingiz Aytmatovning ayrim hikoyalari Ahmad A'zam ijodida uchraydigan shakl va uslublarni yoritilishini kuzatishimiz mumkin. Shuni ham ta'kidlashimiz kerakki, Ahmad A'zam ijodini mukammal o'rgangan va o'rganyotgan olimlarning ilmiy ishlari va fikrlari bilan tanishamiz.

Kalit so'zlar: hikoyachilik, uslub, oiladagi munosabat, ichki iztirob, inson qadri.

Кади́рова Маъри́фат Абдуллаевна (Самаркандский государственный университет, Институт языков и культур народов Центральной Азии, ассистент кафедры литературы и теории литературы (PhD); kadrovamarifat@gmail.com),

Мардиева Дилноза Шароф (студентка 4 курса; mardiyevadilnoza@gmail.com)

УНИКАЛЬНОСТЬ ИСТОРИЙ АХМАДА АЗАМА

Аннотация. В статье у вас будет возможность познакомиться с творчеством Ахмада Азама. Очарование рассказов Ахмада Азама и освещенность форм и стилей, встречающихся в творчестве Ахмада Азама, мы можем наблюдать в некоторых рассказах Чингиза Айтматова, писателя кыргызского народа. Следует также отметить, что мы познакомимся с научными трудами и мыслями ученых, изучавших и изучающих труды Ахмада Азама.

Ключевые слова: повествование, стиль, семейные отношения, внутренние страдания, человеческие ценности.

Kadirova Ma'rifat Abdullayevna (Assistant teacher (PhD), Department of "Literature of the Independence Period and Literary Theory", Institute of Languages and Cultures of the Peoples of Central Asia, Samarkand State University named after Sharof Rashidov; kadirovamarifat@gmail.com),

Mardiyeva Dilnoza Sharof (4th grade student; mardiyevadilnoza@gmail.com)

THE UNIQUENESS OF AHMAD A'ZAM'S STORIES

Annotation. In this article, you will have the opportunity to get acquainted with the work of Ahmad Azam. We can observe the charm of Ahmad Azam's stories and the illumination of the forms and styles found in Ahmad Azam's work in some of the stories of Chingiz Aitmatov, a writer of the Kyrgyz people. We should also note that we will get acquainted with the scientific works and thoughts of scientists who have studied and are studying the works of Ahmad Azam.

Key words: storytelling, style, family relationship, inner suffering, human value.

Kirish. Ahmad A'zam ijodidagi "Oyning gardishi" va Chingiz Aytmatovning qalamiga mansub "Qizil olma" hikoyalari orqali inson ruhiyatidagi barkamollik va insonlar hayotidagi nozik his tuyg'ular ulug'lanadi.

Yozuvchi uchun eng murakkab masala; biror maqola yoki voqeani bayon qilish uchun yoziladigan asardir. Adabiyotimizda har qanday asar 3 turdan birida yoziladi. Bular: 1) lirik; 2) epik; 3) dramtik.

Ayni paytdagi muhokama epik turga mansub bo'lib, hikoyachilik yo'nalishi hisoblanadi. "Hikoya – badiiy adabiyotda kichik epik janr, hayot hodisalari ixcham ifoda etiladigan nasriy asardir".¹ Ahmad A'zam hayot yo'liga e'tibor beradigan bo'lsak, uning har bir yozgan manbasida o'zining turmush tarzi, bo'lib o'tgan voqealar, hayot tajribalariga asoslangan holda yozilgan. Darhaqiqat, Ahmad A'zam Samar-

¹ Normatov U. Janr imkoniyatlari. Toshkent, 1970.

qand viloyatida tavallud topgan, yoshlig-u beboshligi mana shu maskanda o'tgan. Shuning uchun yozgan asarlarida viloyat atrofidagi tuman va qishloqlar tabiat manzaralari va muhitni asosiy detal sifatida oladi.

Adabiyotlar tahlili. Bizga ma'lumki, Qirg'iziston yozuvchisi bo'lgan Chingiz Aytmatovning hikoyalari bilan Ahmad A'zam hikoyalarini uslub jihatdan o'xshashliklarini ko'rishimiz mumkin bo'ladi. Sababi Chingiz Aytmatov ham o'zining yozmalarida tabiat, hayvonot olamini asosiy detal qilib ko'rsatgan. Bunda Ahmad A'zamning "Oyning gardishi" hikoyasi tahlil qilinadi. Hikoyaning ayrim joylariga e'tibor qaratish maqsadga muvofiqdir. "Oyning gardishi" bu nomni Ahmad A'zam majoziy ma'noda qo'llaniladi. Sababi, ayni paytda, muhit shunga o'xshash voqealar bilan namoyon bo'ladi. Ya'ni, inson ma'naviyatiga to'siq bo'ladigan ko'pgina holatlar, ijodning qadri pastligi, tanqidchilarning noo'rin talablari ijodkorlarni bir chegara ostida ushlab turishga majbur etgan. Bu fikrlarimizning isboti sifatida Mirzarahimova Zulayhoning "Ahmad A'zam asarlari lingvopoetikasi" maqolasidagi quydagi fikrni ko'rsatish mumkin: "Ya'ni, qo'rg'onlangan oy – biqiq muhit ramzi. Oyning gardishi –jamiyatdagi chegaralangan an'anaviy milliy qadriyatlar ramzi, gardish – cheklanganlik, chegaralanganlik ramzi, oyning qo'tonlashi – bir xil hayot, ijtimoiy tuzumga, an'anaviy milliy qadriyatlarga o'ralishib qolgan o'zbek xalqining hayotiga ramziy ishoralardir. Oq qo'yga minib olib, yo'l topa olmayotgan bola – o'zbek xalqining an'anaviy milliy qadriyatlari bilan to'qnashib, o'zi istaganidek, katta yo'lga chiqa olmayotgan odam ramzi".¹ "Nazarimizda, hikoyada markaziy o'ringa qo'yilgan Bola va Oy obrazlari mana shu yuqoridagi parchada o'zining kulminatsion nuqtasiga chiqadi. Bola tushida oq qo'yni minib olib, qo'radan chiqib ketish uchun urinadi. Lekin eshik topolmaydi, oyning oydin yorug'i, uning ko'zlarini qamashtiradi. Bizningcha, hikoyada oy va qo'tonlagan oy, bola va oq qo'y obrazlari timsolli ramzlarga aylanadi".²

Tadqiqotning metodologiyasi. Ahmad A'zam ijodiga qiziqqan har qanday havaskor uning yozish usuliga ahamiyat qaratishi zarur. Nega? Chunki Ahmad A'zamning roman, hikoya, novellalariga e'tibor beradigan bo'lsak: yopiqlik, sokinlik, tabiat, hayvonot dunyosini asosiy detal sifatida shakllanadi. Shuni ham ahamiyatliki, Ahmad A'zam asarlarida asosiy badiiy obraz o'zi bo'lib xizmat qiladi. Haqiqatdan, o'zining turmush tarzi, sharoiti o'zini tanqid ostiga olishi, ilm yo'lida qilgan o'zi bo'lsa-da, mehnatlarini, o'zining yoshligini yozma manbalarida namoyon qiladi. Bu fikrimiz dalili sifatida Nazar Eshonqulning quydagi fikrini keltirishimiz mumkin: "Bu novellalarda biz o'zbek nasrida nisbatan yangi qahramon – jamiyatda, hayotda o'z o'rnini anglatotgan, anglash orqali uyg'onayotgan fikr, uyg'onayotgan o'zlikni, uyg'onayotgan "men"ni anglatuvchi qahramon paydo bo'ldi. Bu novellalarda "men"dan boshqa qahramon yo'q: ijobiy ham, salbiy ham, jabrlovchi ham, jabrlanuvchi ham, ezuvchi ham, eziluvchi ham, hukmga mustahiq ham, hukm etuvchi ham ana shu "men"ning o'zi, ya'ni o'zi bilan o'zi gaplashayotgan odam".³

Tahlil va natijalar. Shuni ham ta'kidlashimiz lozimki, qirg'iz yozuvchisi Chingiz Aytmatovning ham ijodini o'rganishda, asarlarini muhokama qilishda Ahmad A'zamning ham asarlarida qaysidir o'xshash jihatlar borligini, uslub jihatdan o'xshashligini ko'ramiz. "Oyning gardishi"dagi o'qimishli, kitobsevar bir bolaning yorqin xotiralari, tabiatga muhabbati, ichki psixologiyaning sokinligi, sodda yigitni ko'rishimiz mumkin. Chingiz Aytmatovning "Qizil olma" hikoyasida ham Isabekovning o'y-kechinmalari, o'zi bilan o'zi suhbatlashishi, tabiatni xush ko'ruvchi shaxs sifatida gavdalanadi. Albatta, bu fikrlarimiz bilan ikkala ijodkorning uslubi bir xil, deya olmaymiz. Ammo Ahmad A'zamda ham, Chingiz Aytmatov ham bosh obraz doim yolg'izlikda, qiyinchilikda, ruhiyatning pastligi bilan gavdalanadi. Yana bir tomoni har doim obraz yorqinlikka talpinib, ezgulikni izlab yashaydi. Bilamizki, har bir narsa, voqeaning inson hayotida qandaydir o'rni bo'ladi. Ijodkorlar uchun bu narsa bir turtki bo'lib, o'zlarining xarakterini ochib beradi. Masalan, Chingiz Aytmatovning "Asirni qaritgan kuni" asarida ham Kazangapning sodda, ichi to'la dard bo'lsa-da, har doim yumshoq muomalali obraz qilib ko'rsatgan. Xuddi shunday, Ahmad A'zamning ham "Soyasini yo'qotgan odam", "Gul ko'tarib ketayotgan erkak", "Oyning gardishi" asarlarda ham asosiy obraz yozuvchining o'zi sanaladi. Bu fikrning isboti sifati quydagi jumlani ko'rsatish muhim: "Hikoyada garchand olim bo'lishni orzu qilib shaharda qolib ketgan katta o'g'il bilan kitobsevar kenja o'g'il obrazlari ikki odam sifatida yoritilgan bo'lsa-da, bu ikki obraz umumiy holda birlashib, Ahmad A'zamning o'zi ekani haqidagi fikr-xayolimizda aylanaveradi".⁴

Ahmad A'zam ijodi bilan yaqindan tanish bo'lgan va ilmiy izlanishlar olib borgan mutaxassislardan Qozoqboy Yo'ldosh va Muhayyo Yo'ldoshevalar Ahmad A'zam ijodi borasida so'z yuritir ekanlar, ana shunday fikrga kelishgan. Ular o'z fikrlarini davom ettira borib, shunday yozishgandi: "Bunday yaratilqlar adabiyotni yangilabgina qolmay, kitobxonlar didining o'sishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi bilan ham ahami-

¹ Mirzarahimova Z. Ahmad A'zam asarlari lingvopoetikasi. Maqola, 2022, 862-bet.

² Qurbonov D. Adabiyotshunoslik lug'ati. T., 2010.

³ Mirzarahimova Z. Ahmad A'zam asarlari lingvopoetikasi. Maqola, 2022, 859-bet.

⁴ A.A'zam. Hali hayot bor... Toshkent, "O'zbekiston", 2011.

yatlidir. Ahmad A'zam asarlarining ichki mexanizmi qandayligini, ularning badiiyatini ta'minlagan omillar nimalardan iboratligini aniqlashga urinish o'qirmanga hayotning ko'zga tashlanavermaydigan mayda hodisalari zahiridagi ulkan ma'nolarni anglash imkonini beradi. "Ahmad A'zam ijodidagi eng muvofaqiyatli va ijodiga shon-shuhrat olib kelgan asari "Ro'yo yoxud gulistonga safar" asari bo'lib, asar roman janrida yozilgan. Asar boshida "Yettinchi javob: bu qissamizning avvali ham tush, o'rtasi ham tush, oxiri ham tushdur" ("Yusuf alayhisalom qissasi") ko'rinishida jumla keltiriladi. Roman boshlanma, kirish, asosiy qismdan tashkil topgan. Asarning umumiy hajmi 285 betni tashkil qiladi. Boshlanma Ahmad A'zaming teran fikr va mulohazalari, asar haqidagi jumlar bilan, shu bilan birga, asarning yozilish sabablari keng yoritilgan. Adabiyotshunoslar tomonidan ushbu asarga quydagicha ta'rif beriladi. "Romanning o'ziga xosligi shundaki, uni to'lig'icha ijtimoiy badiiyat namunasi, deyish ham, ijtimoiy muammolar inson ruhiyatini ochish vositasigina bo'lgan asar deb sanash ham mumkin. Adibning estetik manzara yaratishda mayda detallarni batafsil tasvirlash usuli o'qirmanni hushyorlikka, biror tafsilotga befarq bo'lmaslikka, asarni sinchiklab o'qishga undab, uning badiiy saviyasini o'stiradi. Romanda qahramon tushib qolgan ilojisiz vaziyat kitobxonning rahmini keltirish uchun emas, tirik odamni yaxshi va yomon, kuchli va o'jiz, ezgu va yoqimsiz qirralari bilan haqqoniy ko'rsatish maqsadida tasvirlangan". Ahmad A'zam adabiyotimiz ravnaqi uchun harakat qiladi, adabiyotimizni yevropa mamlakatlarida ham ilg'or va izlanuvchan yoshlar tomonidan o'rganilishini chin dildan xohlaydi va quydagicha fikr yuritadi. Jumladan, Ahmad A'zam o'zbek adabiyotining katta jahon adabiyotidan munosib o'rin egallashini istaydi: "O'zbek adabiyotini chetda bilishlari uchun, eng avvalo, o'zbek millati, davlatining nufuzi chetda ham balandroq bo'lishi kerak. Biz sho'ro paytida, falon yozuv-chimizni dunyo taniydi, u dunyoning falon tillariga tarjima qilingan deb, dunyoni sotsialistik lagerdan kengroq tasavvur qilolmay, faxrlanib yurar edik. Dunyoning bizga qiziqishi bo'lsa, o'zi bildirar edi. Bizda o'zimizni targ'ib etish bo'yicha rivoj yo'q, ko'proq o'zimizni o'zimizga maqtaymiz, xususan, adabiyotni chetga tanitish bo'yicha... hech qanaqa ish qilinmaydi. Keyin bu yerda tilni bilish masalasi ham bor. Qodiriy turkiy boshqa tillarda, tojik tilida Qodiriy bo'lishi mumkin, lekin Ovrupo tillarida uni butun borlig'i bilan ko'rsatishning sira iloji yo'q. Uni chetda mashhur qilish uchun Yaponiya va yaponlar singari e'tiborda turish kerak – Haqiqat ko'ziga tik qarab kelgan, qarayotgan adib va adabiyotshunos Ahmad A'zam fikricha, vaqt ko'p narsaning hakam – "Hozirgilaridan qanday asarlar yashab qoladi, degan savolning javobi kelajak kitobxoniga oydin bo'ladi. Har holda, achchiq haqiqat, shakkoklik emas bu, ko'p asarlarimiz tarix chig'irig'idan o'tmaydi. Kimdir yo kimlarningdir xohish irodasi bilan emas, zamon o'zgarishi, mafkura – fikrlashimiz yangilanishi bilan qancha asarlarimiz o'tmish mulkiga aylandi, bu jarayon hali davom etyapti, adabiyot ehtimol shafqatsizlarcha o'zini tozalayapti, bizning yozganlarimizdan qanchasi bir kuni o'tmish mulki bo'lib qoladi, bu boshdan do'ppini olib, xotirjam o'ylab ko'radigan masala", deb fikr bildirgan.

Xulosa. Ahmad A'zam ijodida hikoya janri alohida ahamiyatlidir. Shunday ekan, yozuvchi ijodida obrazlarni tanlashda o'ziga xosligi, ramziylik, falsafiylik yetakchilik qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Normatov U. Janr imkoniyatlari. Toshkent, 1970, 350-bet.
- (2). Mirzarahimova Z. Ahmad A'zam asarlari lingvopoetikasi. Maqola, 2022, 862-bet.
- (3). Qurbonov D. Adabiyotshunoslik lug'ati. Toshkent, 2010, 400-bet.
- (4). Mirzarahimova Z. Ahmad A'zam asarlari lingvopoetikasi. Maqola, 2022, 859-bet.
- (5). Аъзам А. Ҳали ҳаёт бор. Тошкент, "Ўзбекистон", 2011, 250-бет.

Internet saytlari

wikipedia.www.uz
Arxiv.uz

Nasirova Zuhra (Chirchiq davlat Pedagogika universiteti maktabgacha talim fakulteti katta o'qituvchisi) BADIY ASARLARDA DARAXT O'SISH TINCHLIK RAMZI SIFATIDA

Annotatsiya. Badiiy asarlarda daraxt obrazi ko'plab ma'nolarda talqin qilinishi o'rghanilgan. Daraxtlar ko'p hollarda hayot, o'sish, kuch va sabr-toqat ramzi sifatida ko'riladi. Ular tabiatning go'zalligini, tinchlik va sokinlikni ifodalaydi. Jahon adabiyoti kontekstida ko'plab yozuvchilar o'z asarlarida daraxt qiyofasiga murojaat qilganlar. Qadim zamonlardan beri daraxt insoniyatning ma'naviy madaniyatining eng sevimli, sirli va ko'p qirrali ramzlaridan biri bo'lib kelgan. Insonlar xalq og'zaki ijodida daraxtning ruhi borligi va faqat o'ziga xos muqaddas mistik kuchga ega ekanligiga ishonganlar. Shu sababli mazkur maqolada badiiy asarlarda "daraxt" obrazining asosiy mohiyati va unga oid turli yondashuvlar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: ma'naviyat, madaniyat, mistika, tahlil, sintez, tinchlik, o'sish, mangu, ibtido, barhayot.

Насирова Зухра (старший преподаватель факультета дошкольного образования Чирчикского государственного педагогического университета)

ДЕРЕВО КАК СИМВОЛ РОСТА И МИРА В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

Аннотация. В художественных произведениях образ дерева изучается во многих смыслах. Деревья часто рассматриваются как символ жизни, роста, силы и терпения. Они олицетворяют красоту природы, покой и безмятежность. В контексте мировой литературы почти все писатели обращались к образу дерева в своих произведениях. Издревле дерево было одним из самых любимых, загадочных и многогранных символов духовной культуры человечества. Люди верили в то, что в устном народном творчестве дерево имеет душу и обладает только особой священной мистической силой. Поэтому в данной статье будет проанализирована основная сущность образа “дерева” в художественных произведениях и различные подходы к нему.

Ключевые слова: духовность, культура, мистика, анализ, синтез, мир, рост, вечность, бытие, жизнь.

Nasirova Zukhra (Senior Lecturer at the Faculty of Preschool Education, Chirchik State Pedagogical University)

A TREE AS A SYMBOL OF GROWTH AND PEACE IN THE WORKS OF ART

Annotation. In the works of art, the image of a tree is studied in many senses. Trees are often seen as a symbol of life, growth, strength and patience. They embody the beauty of nature, peace and serenity. In the context of world literature, almost all writers have referred to the image of a tree in their works. Since ancient times, the tree has been one of the most beloved, mysterious and multifaceted symbols of the spiritual culture of mankind. People believed that in oral folk art, a tree has a soul and possesses only a special sacred mystical power. Therefore, this article will analyze the basic essence of the image of a “tree” in works of art and various approaches to it.

Key words: spirituality, culture, mysticism, analysis, synthesis, peace, growth, eternity, being, life.

Kirish. Qadim zamonlardan beri daraxt insoniyatning ma’naviy madaniyatining eng sevimli, sirli va ko’p qirrali ramzlaridan biri bo’lib kelgan. Insonlar xalq og’zaki ijodida daraxtning ruhi borligi va faqat o’ziga xos muqaddas mistik kuchga ega ekanligiga ishonganlar.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tadqiqotchilar talqinida L.Tolstoy asarlarida daraxtlar tinchlik va sokinlik, I.S.Turgenev asarlarida ko’plab avlodlarni ko’rishi bilan barqarorlik va o’zgarmaslik ramzi sifatida tahlil qilinadi. Daraxtlarning eng sodda, hech qanday ifodalarsiz tasvirini F.Dostoevskiy asarlarida deb izohlagan O.N.Smislova “Dostoevskiyning “Telba” asarida daraxt obrazi”¹ maqolasida “Daraxt yonidan o’ta turib baxtli bo’lmaslik? Bilasizmi, bunday holatga tushunmayman.” Ifodasini tahlil qilarkan daraxtlar inson ruhiyatini tinchlantiruvchi va insonni tabiat voqealari bilan uyg’unligi, daraxt mohiyatini anglash qobiliyatidir, deya tahlil qiladi. Uning romanlari va hikoyalarida daraxtlar, ko’pincha, ruhiy kechinmalarni, hayot aylanishlarini va inson qalbining chuqurligini anglatadi. Ivan Turgenev asarlarida qahramonlarning tabiati, kayfiyati, ichki dunyosini aks ettiruvchi alohida daraxtlar singari o’rmon obrazi ham muhim o’rin tutadi. Daraxtlar, ko’pincha, his-tuyg’ularni, kechinmalarni, chuqur ma’nolarni, jumladan, muhabbat, iztirob va milliy o’zlikni anglatuvchi timsol sifatida ishlatiladi. S.Yesenin uchun qayin qiyofasi rus tabiatining, bolalik va sevgining ramzi, shuningdek, o’z dunyoqarashining ramzidir. G.G.Markesning “Yolg’izlikning yuz yili” romanida daraxtlar oilaning tarixi va avlodlar o’rtasidagi bog’lanishni ko’rsatadi.

Tadqiqot usuli va muhokama. Ushbu tadqiqot qiyosiy tahlil, tipologik jihatdan nazariy asoslarini tahlil qilish hamda uning amaliy ahamiyatini aniqlashga qaratilgan. Qiyosiy tahlil orqali badiiy asarlarda “daraxt” obrazi L.Tolstoy, I.S.Turgenev, F.Dostoevskiy, Ulug’bek Hamdam asarlari orqali tadqiqot obyektlarini bir-biri bilan qiyoslash va ularning o’xshashliklari hamda farqlarini aniqlash amalga oshiriladi.

Tipologik tahlil. Bu usul orqali tadqiqot obyektlarini ma’lum bir mezonlar asosida guruhlash va ularning turli xil tipologiyalarini aniqlashga qaratiladi. Qator yozuvchilar asarlarda “daraxt” obrazini jonlantirish, undan badiiy foydalanish mezonlaridagi tipologiya tahlil qilinadi.

Nazariy asoslarni tahlilida tadqiqotning nazariy jihatlarini aniqlanadi. Bu, mavjud nazariyalar, konseptlar va modellarni o’rganishni o’z ichiga oladi. Tadqiqotning nazariy asoslari tadqiqot natijalarining asosini tashkil etadi.

Badiiy asarlarda daraxt obrazi chuqur ramziy ma’noga ega bo’lib, turli madaniyatlarda va adabiyotlarda o’ziga xos ahamiyat kasb etadi. Daraxtlar, ko’p hollarda, hayot, o’sish, sabr-toqat, kuch va umid ramzi sifatida talqin qilinadi. Ular inson hayotining turli bosqichlarini, tabiiy muhitni va inson ruhiyatini aks ettiradi. Daraxtlar badiiy asarda oila va avlodlar bilan bog’liq bo’ladi. Ularning shoxlari va barglari avlodlar davomiyligini, oila bog’lanishlarini ifodalaydi. Daraxtlar inson va tabiat o’rtasidagi aloqani aks

¹ О.Н.Смыслова. Образ дерева в романе “Идиот” Ф.М.Достоевского. “Научный вестник”, 2018, №3, с. 92–103.

ettiradi. Ular inson hayotining muhim qismi bo'lib, tabiiy muhitning go'zalligini va uning himoya qilinishi zarurligini ta'kidlaydi.

Yozuvchilar daraxt obrazini tasvirlar ekanlar unda emotsionallik va milliy xarakter bo'rtib turadi. Abdulla Qodiriy, A.Cholpon, Usmon Nosir, Asqad Muxtor, Said Ahmad asarlarida daraxt obrazi hayot, o'sish, kuch va mustahkamlik ramzi sifatida talqin etiladi. O'zbek asarlarida daraxt obrazlari orqali qahramonlarning hayot yo'llari va o'sish jarayonlari tasvirlanadi. Daraxtlar qahramonlarning his-tuyg'ularini, tabiiy go'zallikni, tabiat va inson o'rtasidagi bog'lanishni, umid va tinchlikni ifodalaydi. Daraxtlar, ayniqsa, qishloq hayotining ajralmas qismi sifatida ko'rsatiladi. Daraxt nafaqat adabiyotda, balki hayotda, musiqa-da, rassomchilik, madaniyat va falsafadagi yetakchi ramziy obraz hisoblanadi. Daraxtlar tasviri chuqur ildizlarga va turli ma'nolarga ega. Olimlar va faylasuflar daraxtlarni alohida ahamiyatga ega ekanini e'tirof etadilar. Yozuvchilar daraxtlarning ildizlari, shoxlari va barglariga o'zgacha ramziy mano sifatida yondashib inson hayotining turli jabhalarini va tajribalarini tasvirlash uchun tasviriy vosita sifatida qo'llaganlar.

Jahon adabiyoti kontekstida daraxtga qayg'u va iztiroblaridan forig' bo'lish uchun yuzlansalar, ayrim hollarda uning go'zalligi, ilohiy qudratidan kuch olib zavqlanish hollari tasvirlanadi. Falsafiy nuqtayi nazaridan, daraxt tabiatning kuchli va o'ziga xos qismidir, u o'zining qiyofasini va mavjudligini har qanday sharoitlarda ham saqlab qoladi.

O'rmon va alohida daraxtlar, ayniqsa, archa va qarag'aylar tasviri tabiatning mustahkamligi va barqarorligini, shuningdek, u bilan ma'naviy bog'liqligini aks ettiruvchi dunyoqarashi va badiiy uslubining asosiy unsurlaridan biridir. O'rta Osiyo xalqlari adabiyotida daraxt – uy, oila munosabatlari, qarindoshlar timsolida gavdalanadi. Xalq o'g'zaki ijodida daraxt uy, qishloq, vatan, oila, bolalar, do'stlar ramzi sifatida ifodalanadi. Dono xalqimiz daraxt obrazini qahramonlarning tabiati, kayfiyati, ichki dunyosini aks ettiruvchi timsol sifatida qaraganlar.

O'zbek romanlari va hikoyalarida daraxtlar, ko'pincha, ruhiy kechinmalarni, hayot aylanishlarini va inson qalbining chuqurligini anglatadi.

Daraxtlar, ayniqsa, qarag'aylar tasviri tabiatning mustahkamligi va barqarorligini, shuningdek, u bilan ma'naviy bog'liqligini aks ettiruvchi dunyoqarashi va badiiy uslubining asosiy unsurlaridan biridir.

Adabiyotshunos va tilshunos olimlar tomonidan turli tillar va madaniyatlarda daraxtlarning metaforik ma'nosi, ularning turli xil hissiy holatlari va g'oyalarini yetkazishdagi roli o'rganilgan. Daraxt tasvirini badiiy timsol sifatida tahlili, uning sujet rivojlanishidagi roli, personajlar yaratilishi va muallifning transferi tahlil qilingan tadqiqotchi D.Israfilova "Daraxt konseptining ingliz, rus tillarida ifodalanishi" nomli ilmiy tadqiqotida daraxt obrazini konseptual xususiyatlarini tahlil qiladi. Unda ingliz bolalar adabiyotida go'zal o'rmonlar, daraxt va hayvonot dunyosi, daraxt ustida va ostida yashovchi qushlar, tipratikan, hasharotlar uyasi sifatida xizmat qilganini tahlil qiladi. Bolalar adabiyotida daraxt turli ranglar: fasllar almashinuvi sifatida keladi.

Jahon adabiyoti kontekstida daraxt manguilik timsoli sifatida insonning ma'naviy fazilatlarini aks ettiradi. Tadqiqotchi Z.H.Nasirova o'zbek va yapon adabiyotini qiyoslab o'rganar ekan, unda Ulug'bek Hamdamning "Yolg'izlik", Yukio Mishimaning "Asl qiyofa" asarlarida daraxt obrazi tipologiyasi tahlil qiladi. Daraxt obrazining badiiy va ilmiy asarlarda tahlili ko'plab jihatlarini o'z ichiga oladi. Badiiy asarlarda u ko'proq ramziy va emotsional kontekstda ishlatilsa, ilmiy asarlarda ekologik, psixologik va madaniy jihatlarini o'rganiladi. Ushbu tahlil daraxt obrazining inson hayotidagi o'rni va ahamiyatini yanada chuqurroq tushunishga imkon beradi.

Ulug'bek Hamdamning "Yolg'izlik", Yukio Mishimaning "Asl qiyofa" asarlarida bosh qahramonlar daraxt tabiat yaratgan mo'jiza bilan inson tomonidan yaratilgan san'at asarlari o'rtasida ilohiy kuch mavjudligini his qilishadi va boshqalar shu kuchni tuyishidan umidvor bo'lishadi.

"Shu kecha men hech qancha uxlamadim. Shamolda bir maromda shovullab turgan daraxtlarning ochiq derazamdan kirayotgan qo'shig'i meni barvaqt uyg'otdi. Uzoq, juda uzoq tinglab yotdim... Va shu choqqacha yozgan qo'shiqlarimning hammasi daraxtzorning shovullashi qarshisida hech ekanligini idrok etdim ich-ichimdan g'alati tug'yon to'liqini otilib chiqdi-da, o'zimni ham oqiza ketdi. Men boru yo'g'imdan ayrildim, judo bo'ldim. Agar bastakor bo'lganimda edi, yagona qo'shiqqa umrimni bag'ishlardim. Uni tinglagan kishi daraxtzorning o'sha kechasi ochiq derazamdan yog'ilgan nidosini eshitar, men kabi yangi bir qo'shiq kuylashga ehtiyoj sezar...o'zini shovullayotgan daraxtzor bag'riga tashlar... barcha olamlarning mazmunini o'zida jo etgan qo'shiqqa nihoyat oshno qilgani uchun tiz bukib Allohga shukrona aytib yig'lar, onadan qayta tug'ilardi..."¹ desa, "Asl qiyofa" asari qahramoni "Men xonada o'tirib deraza tashqarisida u qadar baland bo'lmagan zarang daraxtini shamol egishga urinayotganini kuzatdim. Zarang daraxti aqlni shoshirish darajasida ajoyibligidan –yuragim siqildi. Unda tinch, ohista ilohiy kuy taralmoqda edi," deydi.

¹ Ulug'bek Hamdam. "Yolg'izlik". Toshkent, "Qatortol-Kamolot", 1998, 39-bet.

¹Har ikki asarda qahramonlarning ochiq derazadan tashqariga bo'ylashish, daraxtning mayin shabbodasidan zavq olish, uni kuyga mengazish charchagan holda tabiatga yuzlashish, tunda oyni, yulduzni kuzatish va undan orom olish hollarida tipologik hodisala o'rganildi.

Har ikki asarlarda daraxt inson uchun qulaylik vositasi va zavq beruvchi, yolg'izlikdan qutqaruvchi inson ruhiyatiga ta'sir qiluvchi, uni tinchlantiruvchi va o'tmishni yodga soluvchi timsol sifatida topologik omillarni yuzaga keltiradi.

Xulosa. Daraxt obrazi badiiy asarlarda ko'plab ramziy ma'nolar kasb etadi. Daraxt, odatda, hayot, baraka, o'sish, mustahkamlik va abadiylikni ifodalaydi. U inson va tabiat, hamda avlodlar o'rtasidagi bog'liqlikni ramziylashtiradi. Ko'plab asarlarda daraxt oila, ildiz, ota-bobolarning ruhi, hayotiy sinovlarga qarshi turish qobiliyati kabi ma'nolarga ega. Daraxt qachonlardir kesilishi yoki qurishi yo'qotish, iztirob, ajralish kabi his-tuyg'ularni ham ifodalashi mumkin. Shu tariqa, badiiy asarlarda daraxt obrazi inson hayoti, taqdir va tabiat orasidagi uzviy bog'liqlikni chuqur anglashga xizmat qiladi.

Badiiy asarlardagi daraxt obrazi hayotiy energiya, baraka, sobitlik va avlodlar davomiyligining kuchli ramzidir. U orqali yozuvchi o'z asarida hayot falsafasi, tabiat va inson munosabatlari hamda ruhiy kechinmalarni ifodalaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Karimov B. Ulug'bekning dil izhori. Toshkent, "Akademnashr", 2010.
- (2). Karimov N. XX asr O'zbek adabiyoti taraqqiyotining o'ziga xos xususiyatlari va milliy istiqlol mafkurasi. Filol. fan. d-ri ... dis. avtoref., Toshkent, 1993.
- (3). Шарафуддинова М.О. Узбекская проза XX века в контексте мировой литературы. Ташкент, "Фан", 2008.
- (4). Шарафуддинова М.О., Саидов А.Х., Мирза-Ахмедова П.М. Художественная и критическая мысль в контексте национальной и мировой традиции. Ташкент, "Фан", 2009.
- (5). Nasirova Z.H. A study of twentieth-century japanese literary processes. International journal of advanced research. Indiya. Impakt-faktor 6,8. 2021, № 9, p. 832–839
- (6). Nasirova Z.H. Descriptive skills of Japanese writers. Asian Journal of Multi dimensional research, 2021, p. 121–124.
- (7). Nasirova Z.H. "The theory of neosensualism" in XX century japanese literature. 2022, № 12, p. 107–111.
- (8). Nasirova Z.H. Japanese literature in the context of world literature was, Volume 4, Issue 3, Mar., 2023.

¹ Юкио Мисима. "Исповедь маски". Санкт-Петербург, "Азбука классика", 2006, с. 42.

Mamatkulova Fotima Ashirkulovna (O'zbekiston davlat Jahon tillari universiteti katta o'qituvchisi;
E-mail: mamatkulovafotima@gmail.com)

O'ZBEK TILLI TALABALARGA INGLIZ TILIDA OZIQ-OVQAT LEKSIKASINI O'RGATISHDA SENSOR-SINESTETIK VA DLC MODELINING SAMARADORLIGI

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot ishi o'zbek tilida so'zlashuvchi universitet talabalariga ingliz tili leksikasini o'rgatishda "Dominant til turkumlari" (DLC) nazariyasi va xalqaro pazandachilik madaniyati (food ways)ni integratsiya qilishning samaradorligini o'rganadi. Tadqiqot sifatli tahlil (qualitative research) metodiga tayanib, talabalarining o'quv kundaliklari, shaxsiy esselari va amaliy darslardagi ishti-roki asosida shakllantirildi. Maqolada sensor xotira va sinestetik idrokning (hid, ta'm, rang) til o'rganish-dagi roli, o'zbek va g'arb madaniyatlari o'rtasidagi farqlar va Jeymi Oliver teleserialining lingvistik tahlili keng yoritilgan. Tadqiqot natijalari o'quvchilarning nafaqat lug'at boyligini, balki madaniyatlararo muloqot kompetensiyasini oshirish bo'yicha metodik tavsiyalar bilan yakunlanadi.

Kalit so'zlar: ELT, DLC modeli, sinestetik xotira, foodways, o'zbek o'quvchilari, madaniyatlararo kompetensiya, Jeymi Oliver, refleksiv so'rov, tematik tahlil.

Маматкулова Фотима Аширкуловна (старший преподаватель Узбекского государственного университета мировых языков)

ЭФФЕКТИВНОСТЬ СЕНСОРНО-СИНЕСТЕЗИЧЕСКОГО ПОДХОДА И МОДЕЛИ ДЯС (DLC) В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОЙ КУЛИНАРНОЙ ЛЕКСИКЕ УЗБЕКОЯЗЫЧНЫХ СТУДЕНТОВ

Аннотация. Данная исследовательская работа изучает эффективность интеграции теории "Доминантных языковых созвездий" (DLC) и международной культуры питания (foodways) в процесс обучения английской лексике студентов университетов с узбекским языком обучения. Опираясь на методологию качественного анализа (qualitative research), исследование было сформировано на основе учебных дневников студентов, личных эссе и их участия в практических занятиях. В статье подробно рассматриваются роль сенсорной памяти и синестетического восприятия (запах, вкус, цвет) в изучении языка, различия между узбекской и западной культурами, а также лингвистический анализ телесериала Джейми Оливера. Результаты исследования завершаются методическими рекомендациями по повышению не только словарного запаса учащихся, но и их межкультурной коммуникативной компетенции.

Ключевые слова: ELT, модель DLC, сенсорная память, foodways, узбекские учащиеся, межкультурная компетенция, Джейми Оливер, рефлексивный опрос, тематический анализ.

Mamatkulova Fotima Ashirkulovna (Senior teacher, Uzbekistan State World Languages University)

THE EFFECTIVENESS OF SENSORY-SYNESTHETIC APPROACH AND THE DLC MODEL IN TEACHING ENGLISH CULINARY LEXIS TO UZBEK-SPEAKING STUDENTS

Annotation. This research paper explores the effectiveness of integrating the "Dominant Language Constellations" (DLC) theory and international foodways into teaching English vocabulary to Uzbek-speaking university students. Adopting a qualitative research methodology, the study is based on students' learning journals, personal essays, and active participation in practical lessons. The article provides an in-depth analysis of the role of sensory memory and synesthetic perception (smell, taste, color) in language acquisition, the cultural nuances between Uzbek and Western traditions, and a linguistic analysis of Jamie Oliver's television series. The findings conclude with methodological recommendations aimed at enhancing not only students' lexical repertoire but also their intercultural communicative competence.

Keywords: ELT, DLC model, sensory memory, foodways, Uzbek learners, intercultural competence, Jamie Oliver, reflexive inquiry, thematic analysis.

Kirish. Zamonaviy sotsiolingvistika va pedagogika chorrahasida tilni o'rganish endilikda faqat kognitiv jarayon emas, balki butun tana va sezgi organlari ishtirok etadigan multimodal jarayon sifatida ko'rilmogda. An'anaviy darsliklardagi "Food" bo'limi, ko'pincha, quruq mahsulotlar ro'yxati bilan cheklanadi. Biroq Larissa Aronin [2] ta'kidlaganidek, insonning lisoniy repertuari uning moddiy dunyosi, xususan, taomlanish odatlari bilan chambarchas bog'liq.

Ushbu maqolaning maqsadi pazandachilik terminologiyasini ingliz tili darslariga integratsiya qilish orqali o'quvchilarning "hissiy leksikasi"ni rivojlantirishdir. O'zbekiston sharoitida, bu yerda taom madaniyati ijtimoiy hayotning o'zagi hisoblanadi, ushbu yondashuv o'quvchilar uchun o'ta tabiiy va qiziqarli muloqot muhitini yaratadi [1].

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Tadqiqotimizda o'quvchilarni nafaqat "o'rganuvchi", balki "tadqiqotchi" sifatida jalb qilish uchun bir nechta sifatli tadqiqot metodlaridan foydalanildi.

Refleksiv so'rov bu o'quvchining o'z o'rganish jarayonini tanqidiy tahlil qilishi demakdir. Lyle [8] ta'kidlaganidek, bu metod talabaga o'z lisoniy o'zligini (language identity) anglashga yordam beradi. Mashg'ulotlar davomida talabalar o'zlarining haftalik kundaliklarida qaysi so'zlarni "hidlar" yoki "xotiralar" orqali eslab qolishganini qayd etib bordilar. Bu esa darsning samaradorligini o'lchashda subyektiv, ammo o'ta muhim ma'lumotlar bazasini yaratdi.

Tadqiqot uchun tanlangan 50 ta talaba essesi Braun va Klark [4] tizimi asosida tematik tahlildan o'tkazildi. Ma'lumotlarni tahlil qilish jarayonida "nostalgiya", "oilaviy jamoaviylik", "fusion taste" va "cultural pride" kabi asosiy kodlar ajratib olindi. Bu kodlar o'zbek talabalarining ingliz tilidagi nutqida qanday leksik birliklar orqali ifodalanishi korpus lingvistikasi usullari bilan o'rganildi. Ayniqsa, o'zbek va ingliz frazeologizmlaridagi qiyosiy jihatlar talabalarining nutq boyligini oshirishda muhim rol o'ynadi [9].

Muhokama. Dars jarayonida oziq-ovqat mavzusi shunchaki mavzu emas, balki "lingvistik stimulyator" vazifasini o'tadi. Neyrolingvistik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, so'zlar sezgi organlari (ta'm, hid) bilan bog'langanda, miyaning bir vaqtning o'zida bir nechta sohalarini faollashadi. Darslarda "crunchy" so'zini o'rganishda chipslar yoki quruq nonning ovozi, "aromatic" so'zida esa ziravorlar hidi simulatsiya qilindi. Bubel va Spitz [5] fikricha, bunday yondashuv o'quvchining "affektiv filtri"ni (stress va qo'rquv) minimal darajaga tushiradi. Pazandachilik kitoblaridan foydalanish esa dars muhitini boyituvchi asosiy manbadir [10].

Retseptlarni tahlil qilish (Recipe Analysis) orqali talabalar ingliz tilidagi texnik va instruktiv matnlarni o'qishni o'rgandilar. "Sauté", "simmer", "whisk", "fold in" kabi maxsus fe'llarni o'zlashtirish orqali ularning funksional savodxonligi oshdi. Ayniqsa, o'zbek milliy taomi – palovni tayyorlash jarayonini ingliz tilida tushuntirishda talabalar o'z DLC tarkibidagi o'zbek tili va ingliz tili o'rtasidagi "kod almashinuvi" (code-switching) holatlarini qiziqarli tarzda namoyish etdilar. Bu jarayon moddiy madaniyatning til ta'limidagi ahamiyatini ko'rsatib beradi [3].

Natija. O'zbek talabalar o'z esselarida "family", "tradition", "hospitality" so'zlariga eng ko'p urg'u berishgan. Ularning matnlari sinestetik tasvirlarga juda boy bo'lib, bu Knight, O'Connell va Brannen [7] tomonidan ilgari surilgan "taom orqali avlodlararo bog'liqlik" g'oyasini tasdiqlaydi: "The smell of tandoori bread reminds me of my grandmother's warm hands. In our culture, bread is not just food; it is a blessing (baraka)". Bu iqtibos shuni ko'rsatadiki, talaba "blessing" va "baraka" tushunchalarini bog'lash orqali o'z madaniy o'zligini ingliz tilida ifodalashga harakat qilmoqda. Shuningdek, talabalar hayit bayramlaridagi taomlar, sumalak pishirish marosimlari haqida yozar ekanlar, lisoniy to'siqlarni osonlik bilan yengib o'tganlari kuzatildi.

Taqqoslov uchun olingan amerikalik talabalarining esselarida esa mutlaqo boshqa manzara namoyon bo'ladi. Ularning xotiralari, ko'pincha, shaxsiy did ("my favorite pizza place"), tezkor hayot tarzi ("grab and go") va bayramlardagi ko'ngilochar tadbirlar ("Thanksgiving party") bilan bog'langan. Bu ikki xil madaniyatning bir darsda to'qnashishi talabalarda "Otherness" (o'zgalik) konsepsiyasini shakllantirdi. Cook [6] ta'kidlaganidek, taom haqidagi muloqot demokratik muloqot va o'zgalar madaniyatini tushunish uchun eng qulay platformadir.

Darsning mustaqil ish qismi sifatida talabalar Jeymi Oliverning "Jamie's Great Britain" teleserialini tahlil qilishdi. "Lingvistik landschaft" tahlili: Talabalar Britaniya oshxonasidagi "Fish and Chips", "Sunday Roast" kabi klassik tushunchalarni o'rganishdi. Shuningdek, Oliverning nutqidagi "slang" va hissiy so'zlar ("pukka", "lovely", "stunning") o'rganilib, ingliz tilining "jonli" va "kitobiy" turlari o'rtasidagi farq tushuntirildi. Madaniy gibridlik (Fusion) Jeymi Oliver Britaniya oshxonasiga Hindiston, Karib dengizi va Polsha oshxonalarining ta'sirini ko'rsatib beradi. Bu esa talabalarga "Global Britain" (Global Britaniya) tushunchasini va tillararo DLC modelining amaldagi in'ikosini tushunishga yordam berdi. Hissiy bog'liqlik: Oliverning taom tayyorlashdagi ishtiyoqi (passion) talabalarni nutqqa chorladi. Ular o'zbek taomlari haqida ham xuddi shunday ishtiyoq bilan gapirishga harakat qildilar.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, ingliz tili o'qituvchilari uchun quyidagi kengaytirilgan tavsiyalar ishlab chiqildi:

"The Culinary Map" loyihasi: Talabalar o'z shahrining "pazandachilik xaritasi"ni ingliz tilida tuzib, undagi restoranlar va milliy oshxonalar tavsifini berishlari kerak.

"Sinestetik lug'at" yaratish: Talabalar har bir yangi so'zni (masalan, "sour", "bitter", "sweet") o'z hayotidagi aniq bir taom yoki voqea bilan bog'lab rasm chizishlari va tavsif yozishlari kerak.

"Global Food Ethics" munozaralari: Yuqori bosqich talabalar bilan oziq-ovqat xavfsizligi, sog'lom ovqatlanish va genetik modifikatsiyalangan mahsulotlar (GMO) haqida akademik bahslar o'tkazish. Bu ularning tanqidiy fikrlashini (critical thinking) oshiradi.

Xulosa. Dominant til turkumlari (DLC) nazariyasi va pazandachilik madaniyatini til darslariga olib kirish bu shunchaki qiziqarli mashg'ulot emas, balki chuqur ilmiy asosga ega bo'lgan pedagogik yonda-

shuvdir. Tadqiqotimiz shuni ko'rsatdiki, taom mavzusi o'quvchilarning sensor xotirasini faollashtiradi, bu esa lug'at boyligini o'zlashtirishni tezlashtiradi. DLC modeli o'quvchilarga o'z ona tili va madaniyatini kamsitmasdan, balki uni ingliz tili orqali jahonga namoyish etish imkonini beradi.

O'zbek va amerikalik talabalar o'rtasidagi farqlarni tahlil qilish orqali o'quvchilarda madaniyatlararo bag'rikenglik (tolerance) shakllanadi. Kelajakdagi tadqiqotlar ushbu yondashuvni boshqa fanlar (masalan, tarix yoki geografiya) bilan integratsiya qilish imkoniyatlarini o'rganishi lozim. Taom bu tillar va madaniyatlar o'rtasidagi eng shirin va mustahkam ko'prikdir.

Foydalanilgan adabiyotlar (References):

- (1). Alimbaeva A.A. (Ed.). (2017). Food and identity in central Asia. Max Planck Institute for Social Anthropology.
- (2). Aronin L. (2016). Multicompetence and dominant language constellation. In V.Cook, & L.Wei (Eds.), The Cambridge handbook of linguistic multicompetence (pp. 142–163). Cambridge University Press.
- (3). Aronin L., & Melo-Pfeifer S. (2023). Food and Language in Education. Springer.
- (4). Braun V., & Clarke V. (2006). Using thematic analysis in psychology.
- (5). Bubel C.M., & Spitz A. (2013). The way to intercultural learning is through the stomach—Genre-based writing in the EFL classroom. In C.Gerhardt, M.Frobenius, & S.Ley (Eds.), Culinary linguistics: The chef's special (pp. 157–187). Benjamins [CrossRef].
- (6). Cook G. (2010). Sweet talking: Food, language, and democracy. Language Teaching, 43(2), p. 168–181 [CrossRef]
- (7). Knight A., O'Connell R., & Brannen J. (2014). The temporality of food practices: Intergenerational relations, childhood memories and mothers' food practices in working families with young children. Families, Relationships and Societies, 3(2), p. 303–318 [CrossRef].
- (8). Lyle E. (2018). The negotiated self: Employing reflexive inquiry to explore teacher identity. Brill.
- (9). Mamatkulova F. (2024). Comparative linguacultural analysis of English and Uzbek phraseological units.
- (10). Walker S.L., & Walker N.M. (2018). "My family makes this!": Including cookbooks in the classroom.

Axtamova Laziza (Buxoro davlat Texnika universiteti)

O'ZI-TEKSHIRUVCHI TA'LIM TIZIMLARIDA AXBOROT ALMASHINISH ALGORITMLARINING PEDAGOGIK SAMARADORLIGI

Annotatsiya. Mazkur maqolada ta'lim jarayonida qo'llanilayotgan o'zi-tekshiruvchi tizimlarda axborot almashinish algoritmlarining o'rni va ma'lumotlar oqimini tahlil qilish masalalari yoritilgan. Tadqiqotda pedagogik jarayonda avtomatik nazorat va baholash tizimlarining samaradorligini oshirishda axborot oqimini optimallashtirish, ma'lumotlarni uzatish, qayta ishlash va teskari aloqa mexanizmlarining ahamiyati tahlil qilinadi. Olingan natijalar ta'lim sifatini oshirish va o'qituvchi hamda talaba o'rtasidagi inter-aktiv aloqani mustahkamlashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: axborot almashinish, algoritm, o'zi-tekshiruvchi tizim, ma'lumotlar oqimi, pedagogik texnologiya, avtomatik baholash.

Ахтамова Лазиза (Бухарский государственный технический университет)

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ АЛГОРИТМОВ ОБМЕНА ИНФОРМАЦИЕЙ В САМОКОНТРОЛИРУЮЩИХСЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ СИСТЕМАХ

Аннотация. В данной статье рассматривается роль алгоритмов обмена информацией и анализа потока данных в системах самопроверки, используемых в образовательном процессе. В исследовании анализируется важность оптимизации потока информации, передачи данных, обработки и механизмов обратной связи для повышения эффективности систем автоматического контроля и оценки в педагогическом процессе. Полученные результаты служат для повышения качества образования и укрепления интерактивного общения между преподавателями и студентами.

Ключевые слова: обмен информацией, алгоритм, система самопроверки, поток данных, педагогическая технология, автоматическая оценка.

Akhtamova Laziza (Bukhara State Technical University)

PEDAGOGICAL EFFICIENCY OF INFORMATION EXCHANGE ALGORITHMS IN SELF-CHECKING EDUCATIONAL SYSTEMS

Annotation. This article discusses the role of information exchange algorithms and data flow analysis in self-checking systems used in the educational process. The study analyzes the importance of information flow optimization, data transfer, processing and feedback mechanisms in increasing the efficiency of automatic control and assessment systems in the pedagogical process. The results obtained serve to improve the quality of education and strengthen interactive communication between teachers and students.

Keywords: *information exchange, algorithm, self-checking system, data flow, pedagogical technology, automatic assessment.*

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida raqamli texnologiyalar va axborot-kommunikatsiya vositalarining jadal rivojlanishi pedagogik jarayonning barcha bosqichlariga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Xususan, o'quv jarayonini avtomatlashtirish, bilimlarni nazorat qilish va baholashda o'zi-tekshiruvchi tizimlardan foydalanish keng ommalashmoqda. Ushbu tizimlarning samaradorligi ko'p jihatdan axborot almashinish algoritmlarining to'g'ri tashkil etilishi va ma'lumotlar oqimining puxta tahliliga bog'liq.

Pedagogika sohasida o'zi-tekshiruvchi tizimlar nafaqat talabalar bilimini obyektiv baholash, balki ularning mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarini rivojlantirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois mazkur maqolada axborot almashinish algoritmlarining pedagogik jarayondagi roli va o'zi-tekshiruvchi tizimlarda ma'lumotlar oqimini tahlil qilish masalalari ilmiy nuqtayi nazardan o'rganiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zi-tekshiruvchi ta'lim tizimlari va ularda axborot almashinish algoritmlarini tadqiq etishga bag'ishlangan ilmiy ishlar so'nggi yillarda pedagogika va axborot texnologiyalari tutashgan muhim yo'nalishlardan biri sifatida shakllanmoqda. Ushbu yo'nalishda turli tadqiqotchilar va mutaxassislar tomonidan o'quv jarayonini avtomatlashtirish, baholash mexanizmlarini takomillashtirish hamda ma'lumotlar oqimini samarali boshqarish masalalariga bag'ishlangan ilmiy maqolalar va tadqiqot ishlari chop etilgan.

Mazkur sohada diqqatga sazovor ilmiy ishlardan biri V.P.Bespalkoning ta'lim jarayonini algoritm-lashtirishga oid tadqiqotlari bo'lib, unda avtomatlashtirilgan nazorat tizimlarining pedagogik samaradorligi asoslab berilgan. I.Y.Lerner va M.N.Skatkin esa didaktik jarayonda nazorat va teskari aloqaning ahamiyatini tahlil qilib, o'quv faoliyatini baholashda algoritmik yondashuvlarning muhimligini ta'kidlaganlar.

Axborot almashinish jarayonlarining nazariy asoslari K.Shannonning axborot nazariyasi hamda N.Wienerning kibernetika sohasidagi fundamental ishlari bilan bog'liq bo'lib, mazkur yondashuvlar o'zi-tekshiruvchi ta'lim tizimlarida ma'lumotlar oqimini uzatish va qayta ishlash algoritmlarini ishlab chiqishda metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Ushbu nazariyalar zamonaviy raqamli ta'lim tizimlarida axborot almashinish samaradorligini oshirish imkonini beradi.

Xorijiy tadqiqotchilar orasida D.Nicol va D.Macfarlane-Dick avtomatik baholash va teskari aloqa mexanizmlarining talabalar o'quv motivatsiyasiga ta'sirini o'rganib, tezkor va aniq axborot almashinish algoritmlariga asoslangan tizimlar mustaqil ta'lim ko'nikmalarini rivojlantirishini ilmiy jihatdan asoslab berganlar. Shuningdek, J.Biggs tomonidan ishlab chiqilgan konstruktiv moslik nazariyasida baholash tizimlarining o'quv maqsadlari bilan uyg'unligi ta'lim samaradorligini oshiruvchi muhim omil sifatida ko'rsatilgan.

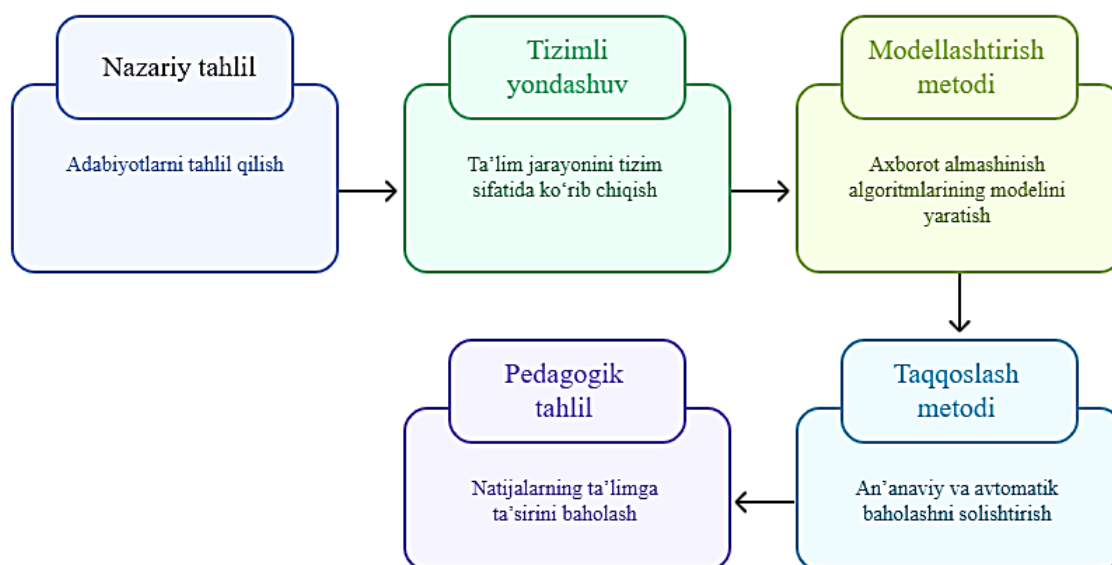
Mahalliy olimlardan U.Q.Tolipov, N.A.Muslimov, B.X.Rahimov va Sh.Q.Qurbonovlarning ilmiy ishlarida raqamli ta'lim muhiti, elektron ta'lim resurslari hamda avtomatlashtirilgan nazorat tizimlarini joriy etish masalalari yoritilgan. Ularning tadqiqotlarida o'zi-tekshiruvchi tizimlar ta'lim sifatini oshirishda samarali vosita sifatida e'tirof etilgan bo'lsa-da, axborot almashinish algoritmlarining pedagogik samaradorlikka bevosita ta'siri masalasi yetarli darajada kompleks o'rganilmagan.

Bundan tashqari S.Brown, B.Chen, S.Sophonhiranrak, Y.Huang va boshqa olimlar raqamli ta'lim va avtomatik baholash tizimlaridan foydalanish orqali o'quv jarayoni samaradorligini oshirish bilan bog'liq muammolarni o'z ilmiy ishlarida yoritib o'tganlar. Ushbu tadqiqotlar o'zi-tekshiruvchi tizimlarning ta'lim jarayonidagi ahamiyatini tasdiqlaydi.

Shunday qilib, mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'zi-tekshiruvchi ta'lim tizimlari bo'yicha ko'plab ilmiy tadqiqotlar olib borilgan bo'lsa-da, axborot almashinish algoritmlarining aynan pedagogik samaradorlikka ta'sirini tizimli ravishda o'rganish dolzarb ilmiy vazifa bo'lib qolmoqda. Mazkur maqolada ushbu ilmiy bo'shliqni to'ldirishga alohida e'tibor qaratiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot o'zi-tekshiruvchi ta'lim tizimlarida axborot almashinish algoritmlarining pedagogik samaradorligini aniqlashga qaratilgan bo'lib, unda pedagogik va axborot texnologiyalariga oid metodlar uyg'unlashtirilgan. Tadqiqot metodologiyasi tizimli yondashuv asosida ishlab chiqilgan va bir necha o'zaro bog'liq bosqichlarni o'z ichiga oladi.

Tadqiqotda o'zi-tekshiruvchi ta'lim tizimi pedagogik jarayonning tarkibiy qismi sifatida qaralib, undagi axborot almashinish jarayonlari algoritmik model asosida tahlil qilindi. Asosiy e'tibor o'quv topshiriqlarini qabul qilish, talabalar javoblarini qayta ishlash, avtomatik baholash va teskari aloqa mexanizmlarining pedagogik samaradorligiga qaratildi.

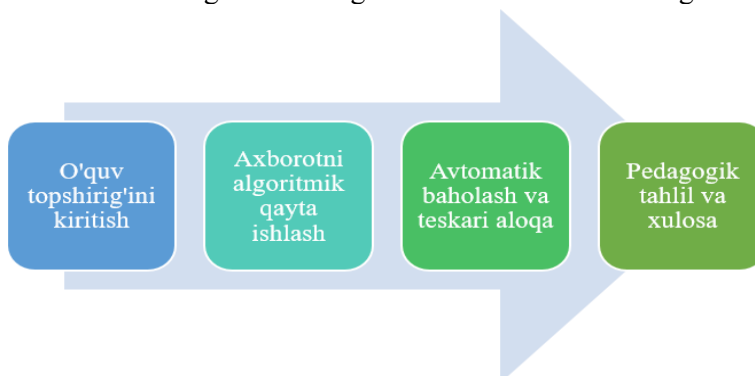

1-rasm. Tadqiqot jarayonida foydalanilgan metodlar.

Tadqiqot jarayonida tizimli tahlil, funksional yondashuv, modellashtirish va pedagogik tajriba metodlaridan foydalanildi. O'zi-tekshiruvchi tizimlarning ishlash prinsiplari axborot almashinish jarayonlari asosida o'rganilib, ma'lumotlar oqimi quyidagi bosqichlarga ajratildi: ma'lumotlarni kiritish, qayta ishlash, natijalarni shakllantirish va teskari aloqa. Shuningdek, mavjud ilmiy adabiyotlar va amaliy platformalar faoliyati tahlil qilindi.

O'zi-tekshiruvchi ta'lim tizimida axborot almashinish algoritmi quyidagi ketma-ket bosqichlarda amalga oshiriladi:

- o'quv topshiriqlarini tizimga kiritish;
 - talabalar tomonidan topshiriqlarning bajarilishi va javoblarni yuborish;
 - javoblarni algoritmik qayta ishlash va baholash;
 - natijalarni shakllantirish va teskari aloqa taqdim etish;
 - olingan ma'lumotlar asosida pedagogik tahlil o'tkazish.
- Mazkur jarayonlar ketma-ketligi 2-rasmda grafik ko'rinishda aks ettirilgan.

2-rasm. O'quv topshirig'ining tizimga kiritilishidan boshlab, avtomatik baholash va pedagogik tahlilgacha bo'lgan axborot almashinish jarayonlari ketma-ketligi.

Axborot almashinish algoritmlari o'quv jarayonida o'qituvchi, talaba va axborot tizimi o'rtasidagi muloqotni ta'minlovchi asosiy mexanizm hisoblanadi. Ushbu algoritmlar yordamida o'quv topshiriqlari, test savollari, javoblar va baholash natijalari tizimlashtirilgan holda uzatiladi. To'g'ri ishlab chiqilgan algoritmlar ma'lumotlar yo'qolishini oldini olib, ta'lim jarayonining uzluksizligini ta'minlaydi.

O'zi-tekshiruvchi tizimlarda ma'lumotlar oqimi, odatda, uchta asosiy yo'nalishda amalga oshiriladi: kiruvchi ma'lumotlar, talaba javoblari, ichki qayta ishlash, algoritmik tahlil va baholash hamda chiquvchi ma'lumotlar, natijalar va tavsiyalar. Ushbu oqimning har bir bosqichi pedagogik jihatdan muhim bo'lib, talabaga o'z bilim darajasini anglash imkonini beradi.

Ma'lumotlar oqimini tahlil qilish o'zi-tekshiruvchi tizimlarning samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Tahlil natijasida noto'g'ri yoki ortiqcha ma'lumot uzatilishining oldi olinadi, tizimning tezkorligi va

aniqligi yaxshilanadi. Pedagogik nuqtayi nazardan, bu jarayon ta'lim oluvchilarga individual yondashuvni kuchaytirish va moslashuvchan o'quv muhitini yaratishga imkon beradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, axborot almashinish algoritmlarini optimallashtirish o'zi-tekshiruvchi tizimlarning pedagogik samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Ayniqsa, ma'lumotlar oqimini tahlil qilish asosida ishlab chiqilgan algoritmlar talabalar bilimini baholashda obyektivlik va shaffoflikni ta'minlaydi. Shuningdek, teskari aloqa mexanizmlarining takomillashtirilishi talabalar motivatsiyasini oshirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, axborot almashinish algoritmlari va ma'lumotlar oqimini tahlil qilish o'zi-tekshiruvchi tizimlarning samarali ishlashida muhim omil hisoblanadi. Pedagogika sohasida ushbu yondashuvlarni qo'llash ta'lim sifatini oshirish, avtomatik baholash jarayonlarini takomillashtirish va raqamli ta'lim muhitini rivojlantirishga xizmat qiladi. Kelgusida ushbu yo'nalishda chuqurroq tadqiqotlar olib borish va amaliy platformalar yaratish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Akhtamova L.A. Forms of conducting an electronic learning course. Academic research in educational sciences. 2021, № 1, p. 392–400.
- (2). Zakirova F.M., Nafasov M.M. Ta'lim jarayonida mobil ilovalardan foydalanishning pedagogik asoslari. Academic research in educational sciences. 2022, 4-son, c. 917–925.
- (3). Nafasov M.M. O'zbekiston sharoitida ta'limiy mobil ilovalardan foydalanish. Innovation in the modern education system. 2022, 2-t., 18-son, 857–860-betlar.
- (4). Nafasov M.M. Akhtamova L.A., Sadullaeva F.A. Technology of creating educational mobile applications. Academic research in educational sciences. 2022, № 4, p. 926–933.
- (5). Сазерленд Дж. SCRUM. Революционный метод управления проектами – SCRUM. The art of doing twice the work in half the time. Манн, Иванов и Фербер, 2016, 288 с. ISBN 978-5-00057-722-6.

Nafasov Mirzomurod Muxamadovich (Buxoro davlat Texnika universiteti) INKLUZIV TA'LIMDA PSIXO-PEDAGOGIK KORREKSIYANI AMALGA OSHIRISH METODLARI

Annotatsiya. Maqolada inkluziv ta'lim muhitida maxsus ehtiyojli o'quvchilarning psixo-emotsional holatini barqarorlashtirishda qo'llaniladigan zamonaviy psixo-pedagogik korreksiya metodlari tahlil qilinadi. Shu bilan birga, o'quvchining kognitiv yuklamasi va emotsional barqarorligini real vaqt rejimida baholash usullari hamda ularning ta'lim samaradorligiga ta'siri tahlil qilinadi. Tadqiqot natijasida kognitiv charchoqni erta aniqlash va differensial korreksiya metodlarini qo'llashning metodik tizimi ishlab chiqilgan bo'lib, u ta'lim oluvchilarning ijtimoiy-pedagogik adaptatsiyasini optimallashtirishga xizmat qiladi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, o'z vaqtida amalga oshirilgan pedagogik aralashuv o'quvchilarning o'quv motivatsiyasini 15–20%ga oshiradi.

Keywords: inkluziv ta'lim, psixo-pedagogik korreksiya, monitoring, raqamli ta'lim, emotsional holat, adaptiv o'qitish.

Нафасов Мирзомурад Мухаматович (Бухарский государственный технический университет) МЕТОДЫ ВНЕДРЕНИЯ ПСИХОПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КОРРЕКЦИИ В ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

Аннотация. В статье анализируются современные психолого-педагогические методы коррекции, применяемые для стабилизации психо-эмоционального состояния учащихся с особыми образовательными потребностями в инклюзивной образовательной среде. Также рассматриваются методы оценки когнитивной нагрузки и эмоциональной устойчивости учащихся в реальном времени и их влияние на эффективность обучения. В результате исследования была разработана методическая система раннего выявления когнитивной усталости и применения дифференцированной коррекции, которая способствует оптимизации социально-педагогической адаптации обучающихся. Результаты показывают, что своевременное педагогическое вмешательство повышает учебную мотивацию учащихся на 15–20%.

Ключевые слова: инклюзивное образование, психолого-педагогическая коррекция, мониторинг, цифровое обучение, эмоциональное состояние, адаптивное обучение.

Nafasov Mirzomurod Mukhamadovich (Bukhara State Technical University) METHODS OF IMPLEMENTING PSYCHO-PEDAGOGICAL CORRECTION IN INCLUSIVE EDUCATION

Annotation. The article analyzes modern psycho-pedagogical correction methods used to stabilize the psycho-emotional state of students with special educational needs in an inclusive learning environment.

It also examines methods for assessing students' cognitive load and emotional stability in real time, as well as their impact on learning effectiveness. The study resulted in a methodological system for early detection of cognitive fatigue and application of differential correction, which contributes to optimizing the socio-pedagogical adaptation of learners. The results indicate that timely pedagogical intervention increases students' learning motivation by 15–20%.

Keywords: *Inclusive education, psycho-pedagogical correction, monitoring, digital learning, emotional state, adaptive teaching.*

Kirish. So‘nggi yillarda ta‘lim jarayoniga psixo-pedagogik korreksiya elementlarini integratsiya qilish masalasi alohida ilmiy yo‘nalish sifatida shakllanmoqda. Xususan, Luriya hamda Leontyevlarning madaniy-tarixiy yondashuviga asoslangan tadqiqotlarda o‘quvchining kognitiv rivojlanishi uning emotsional holati va ijtimoiy muhit bilan uzviy bog‘liqligi ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Zamonaviy xorijiy izlanishlarda [1] esa Universal Design for Learning (UDL) konsepsiyasi doirasida psixo-pedagogik moslashuv mexanizmlarini raqamli texnologiyalar orqali qo‘llashning samaradorligi isbotlangan.

Mahalliy olimlar tadqiqotlarida ham inklyuziv ta‘limda individual yondashuv, differensial ta‘lim texnologiyalari va psixologik qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarining ahamiyati alohida qayd etiladi. Jumladan, O‘zbekiston sharoitida olib borilgan pedagogik tadqiqotlarda inklyuziv muhitda ta‘lim oluvchilarning emotsional holatini barqarorlashtirishda psixo-pedagogik korreksiya metodlaridan tizimli foydalanish zarurligi asoslab berilgan [2]. Biroq mazkur izlanishlarda axborot texnologiyalariga asoslangan monitoring va adaptiv korreksiya mexanizmlarining yetarli darajada tadqiq etilmagani kuzatiladi.

Bizning fikrimizga ko‘ra, inkluziv ta‘limda psixo-pedagogik korreksiyaning samarali tashkil etish uchun an‘anaviy pedagogik kuzatuv usullarini raqamli texnologiyalar bilan integratsiya qilish zarur. Bu esa o‘quvchilarning psixofiziologik holatini erta aniqlash, individual ta‘lim trayektoriyalarini shakllantirish hamda dars jarayonida adaptiv pedagogik qarorlar qabul qilish imkonini beradi. Mazkur tadqiqot aynan inkluziv ta‘lim sharoitida psixo-pedagogik korreksiyaning amalga oshirish metodlarini ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan asoslashga qaratilgan.

Materiallar va metodlar. Mazkur tadqiqot inkluziv ta‘lim sharoitida psixopedagogik korreksiyaning amalga oshirish metodlarini ilmiy asoslashga qaratilgan bo‘lib, unda kompleks yondashuv asosida sifat va miqdoriy tadqiqot metodlari uyg‘unlashtirildi. Tadqiqot 2024–2025-o‘quv yillari davomida inkluziv sinflar faoliyat yuritayotgan umumta‘lim muassasalarida o‘tkazildi va pedagogik, psixologik hamda axborot-texnologik komponentlarning integratsiyasiga tayandi.

Tadqiqot obyekti sifatida inkluziv ta‘lim muhitida ta‘lim olayotgan o‘quvchilarning o‘quv faoliyati jarayoni tanlandi. Tadqiqot predmeti esa o‘quvchilarning psixo-emotsional holatini optimallashtirishga yo‘naltirilgan psixo-pedagogik korreksiya metodlari va ularni amalga oshirish mexanizmlaridan iborat bo‘ldi. Ishtirokchilar tanlovi inkluziv ta‘lim mezonlariga muvofiq amalga oshirilib, turli psixofiziologik xususiyatlarga ega bo‘lgan o‘quvchilarni qamrab oldi.

Tadqiqotning metodologik asosi madaniy-tarixiy yondashuv, shaxsga yo‘naltirilgan ta‘lim konsepsiyasi, Universal Design for Learning modeli hamda inkluziv pedagogika tamoyillariga asoslandi. Ushbu yondashuvlar o‘quvchilarning individual ehtiyojlarini hisobga olgan holda moslashtirilgan ta‘lim va korreksion muhitni loyihalash imkonini berdi. Ma‘lumotlarni yig‘ish jarayonida pedagogik kuzatuv, psixologik diagnostika, biometrik monitoring va refleksiv tahlil metodlaridan foydalanildi. Xususan, kuzatish va biometrik monitoring metodi doirasida o‘quvchilarning dars jarayonidagi psixofiziologik holati real vaqt rejimida baholandi. Bunda yurak urish tezligi (Heart Rate–HR) ko‘rsatkichlari hamda yuz mimikalari maxsus sensorlar va videoanalitika vositalari orqali qayd etilib, o‘quvchilarning emotsional zo‘riqish, stress va toliqish holatlari aniqlashtirildi. Ushbu biometrik ma‘lumotlar pedagogik kuzatuv natijalari bilan solishtirilib, kompleks tahlil qilindi. Olingan monitoring natijalari asosida individualizatsiya metodi qo‘llanildi. Mazkur metod har bir o‘quvchi uchun psixo-pedagogik korreksiyaning individual trayektoriyasini shakllantirishga yo‘naltirildi. Individual korreksion trayektoriya o‘quvchining psixo-emotsional holati, diqqat barqarorligi va kognitiv faolligi ko‘rsatkichlari asosida ishlab chiqildi hamda dars jarayonida moslashtirib borildi. Bu yondashuv ta‘lim jarayonida differensial va adaptiv pedagogik qarorlar qabul qilish imkonini yaratdi.

Psixo-pedagogik korreksiya jarayonining muhim tarkibiy qismi sifatida sensorli relaksatsiya metodi joriy etildi. Mazkur metod dars jarayonida vizual va audial stimulyatorlardan foydalanish orqali o‘quvchilarning emotsional fonini boshqarishga qaratildi. Xususan, rang terapiyasi elementlari, yumshoq vizual animatsiyalar, tabiiy tovushlar va musiqiy fragmentlar orqali o‘quvchilarning emotsional zo‘riqishi kamaytirilib, psixologik qulay muhit shakllantirildi. Sensorli relaksatsiya mashqlari biometrik monitoring natijalariga muvofiq ravishda moslashtirilib, individual va guruhli shakllarda amalga oshirildi. Olingan empirik ma‘lumotlarni tahlil qilishda taqqoslash, tizimlashtirish va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Tad-

qiqot samaradorligi dastlabki va yakuniy diagnostik ko'rsatkichlar asosida baholandi. Natijalarning ishonchliligi metodlar majmuasidan kompleks foydalanish, ma'lumotlarning o'zaro mosligi va takroriy kuzatuvlar orqali ta'minlandi.

Mazkur metodlar majmuasi inkluziv ta'lim sharoitida psixo-pedagogik korreksiyaning ilmiy asoslangan, tizimli va moslashuvchan tarzda tashkil etish imkonini berdi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari inkluziv ta'lim sharoitida psixopedagogik korreksiyaning amalga oshirishda biometrik monitoring, individualizatsiya va sensorli relaksatsiya metodlarini integratsiyalashgan holda qo'llash o'quvchilarning psixo-emotsional holatiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqladi. Tajriba jarayonida olingan empirik ma'lumotlar dastlabki (pre-test) va yakuniy (post-test) diagnostika ko'rsatkichlari asosida tahlil qilindi [3].

Biometrik monitoring natijalariga ko'ra, tajriba guruhidagi o'quvchilarda dars jarayonidagi yurak urish tezligi (HR) ko'rsatkichlarining keskin tebranishlari sezilarli darajada kamaygani kuzatildi. Dastlabki bosqichda HR ko'rsatkichlari o'quvchilarning emotsional zo'rliq holatini ifodalovchi notekis dinamikani namoyon etgan bo'lsa, korreksion ta'sirdan so'ng bu ko'rsatkichlar fiziologik me'yorlarga yaqinlashdi. Ushbu holat o'quvchilarda stress darajasining pasaygani va emotsional barqarorlikning oshganini ko'rsatadi.

Yuz mimikalarini tahlil qilish natijalari ham biometrik monitoring ma'lumotlarini tasdiqladi. Tajriba yakunida salbiy emotsional reaksiyalar (bezovtalik, charchoq, asabiylik) chastotasining kamayishi hamda neytral va ijobiy mimik reaksiyalarning ortishi qayd etildi. Bu esa psixo-pedagogik korreksiyaning o'quvchilarning emotsional foniga samarali ta'sir ko'rsatganini ko'rsatadi.

Individualizatsiya metodi asosida ishlab chiqilgan korreksion trayektoriyalar natijasida o'quvchilarning diqqat barqarorligi va kognitiv faolligi sezilarli darajada oshdi [4]. Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatdiki, individual yondashuv qo'llanilgan tajriba guruhida dars jarayonidagi faol ishtirok ko'rsatkichlari nazorat guruhiga nisbatan yuqori bo'ldi. Xususan, tajriba guruhida diqqatni saqlash davomiyligi va topshiriqlarni bajarishdagi barqarorlik ko'rsatkichlari ijobiy tomonga o'zgargani kuzatildi (1-jadval).

1-jadval

Individualizatsiya metodining samaradorligi		
Ko'rsatkich	Nazorat guruhi	Tajriba guruhi
Diqqat barqarorligi	O'rtacha	Yuqori
Emotsional holat	Begaror	Barqaror
Faollik darajasi	Past-o'rtacha	Yuqori

Sensorli relaksatsiya metodining samaradorligi emotsional zo'rliq darajasining pasayishi orqali namoyon bo'ldi. Vizual va audial stimulatorlar qo'llanilgan mashg'ulotlardan so'ng o'quvchilarning emotsional holati barqarorlashib, dars jarayoniga moslashuv darajasi oshgani aniqlandi. Bu holat biometrik monitoring ma'lumotlari hamda pedagogik kuzatuv natijalari bilan o'zaro moslikni namoyish etdi.

Qiyosiy tahlil natijalari asosida an'anaviy pedagogik yondashuv bilan integratsiyalashgan psixo-pedagogik korreksiya modeli o'rtasidagi farqlar aniqlandi. Nazorat guruhida psixoemotsional holat ko'rsatkichlari nisbatan o'zgarishsiz qolgan bo'lsa, tajriba guruhida emotsional barqarorlik, diqqat jamlanishi va kognitiv faollik ko'rsatkichlarida ijobiy dinamik o'sish kuzatildi. Ushbu natijalar taklif etilgan metodlar majmuasining inkluziv ta'lim samaradorligini oshirishdagi ustunligini ilmiy jihatdan.

Taklif etilgan model asosida tashkil etilgan ta'lim jarayonida emotsional barqarorlik, diqqat jamlanishi va kognitiv faollik ko'rsatkichlari an'anaviy yondashuvga nisbatan yuqori natijalarni ko'rsatgan. Umuman olganda, tadqiqot natijalari inkluziv ta'lim jarayonida psixopedagogik korreksiyaning biometrik monitoring, individualizatsiya va sensorli relaksatsiya metodlari asosida tashkil etish o'quvchilarning psixoemotsional holatini optimallashtirishga xizmat qilishini ko'rsatdi. Olingan natijalar keyingi ilmiy izlanishlar va amaliy ta'lim jarayonida mazkur yondashuvni keng joriy etish uchun metodik asos bo'lib xizmat qiladi.

Tahlil va muhokama. Mazkur tadqiqot natijalari inkluziv ta'lim sharoitida psixo-pedagogik korreksiyaning biometrik monitoring, individualizatsiya va sensorli relaksatsiya metodlari asosida tashkil etish o'quvchilarning psixoemotsional holatini sezilarli darajada optimallashtirishini ko'rsatdi. Olingan empirik ma'lumotlarning tahlili natijalarning nazariy asoslar bilan uzviy bog'liqligini hamda ilgari olib borilgan xorijiy tadqiqotlar xulosalari bilan mos kelishini tasdiqlaydi.

Biometrik monitoring asosida olingan yurak urishi ko'rsatkichlari dinamikasi o'quvchilarning dars jarayonidagi emotsional zo'rliq darajasi pasayganini ko'rsatdi. Bu holat stress va kognitiv yuklama o'rtasidagi bog'liqlikni o'rgangan xorijiy tadqiqotlar [5] natijalari bilan mos keladi. Tadqiqotimizda HR ko'rsatkichlarining barqarorlashuvi sensorli relaksatsiya va adaptiv pedagogik ta'sirning fiziologik asoslanganligini tasdiqlaydi.

Yuz mimikalarini tahlil qilish natijalari biometrik ma'lumotlarni sifat jihatdan to'ldirib, o'quvchilarda salbiy emotsional holatlarning kamayishi va ijobiy emotsional fonning shakllanganini ko'rsatdi. Bu natijalar inkluziv ta'limda emotsional xavfsizlikni ta'minlash muhimligini ta'kidlovchi Florian [6] va Ainscow [1] qarashlari bilan uyg'unlashadi. Muallif pozitsiyasiga ko'ra, mimik monitoring an'anaviy pedagogik kuzatuvni obyektivlashtiruvchi muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Individualizatsiya metodi asosida ishlab chiqilgan korreksion trayektoriyalar samaradorligi 1-jadvalda keltirilgan qiyosiy natijalarda yaqqol namoyon bo'ldi. Tajriba guruhida diqqat barqarorligi, faollik darajasi va emotsional holat ko'rsatkichlarining yuqori darajaga chiqishi shaxsga yo'naltirilgan ta'lim konsepsiyasining [7] amaliy samaradorligini tasdiqlaydi. Nazorat guruhida esa an'anaviy yondashuv sharoitida mazkur ko'rsatkichlarning sezilarli o'zgarishsiz qolishi individual yondashuvning yetishmasligi bilan izohlanadi.

Sensorli relaksatsiya metodining ta'siri qiyosiy tahlil orqali yanada aniqlashtirildi. Vizual va audial stimulatorlar qo'llanilgan mashg'ulotlar o'quvchilarning dars jarayoniga moslashuvini yengillashtirib, kognitiv faollikni oshirgan. Bu holat neyropedagogika yo'nalishidagi zamonaviy izlanishlarda ta'kidlangan multisensor yondashuvning samaradorligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Natijalar tahlili shuni ko'rsatadiki, taklif etilgan integratsiyalashgan model an'anaviy pedagogik yondashuvlarga nisbatan bir qator ustunliklarga ega. Eng avvalo, u o'quvchilarning psixofiziologik holatini real vaqt rejimida baholash imkonini beradi, ikkinchidan, pedagogik ta'sir vositalarini individual ehtiyojlarga moslashtirishni ta'minlaydi, uchinchidan, inkluziv ta'lim muhitida emotsional barqarorlikni tizimli ravishda qo'llab-quvvatlaydi.

Muallif nuqtayi nazariga ko'ra, mazkur yondashuv inkluziv ta'limda psixopedagogik korreksiya faqat yordamchi mexanizm sifatida emas, balki ta'lim jarayonining integral tarkibiy qismi sifatida qarash zarurligini asoslaydi. Tadqiqot natijalari ushbu modelni amaliyotga joriy etish inkluziv ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qilishini ko'rsatadi.

Mazkur tadqiqot bir qator cheklovlarga ega. Avvalo, biometrik monitoring jarayoni cheklangan miqdordagi ishtirokchilar bilan olib borildi, bu esa natijalarni keng miqyosda umumlashtirish imkoniyatini qisman cheklaydi. Shuningdek, psixofiziologik holatni baholashda yurak urishi va yuz mimikalariga asoslanish ayrim subyektiv omillarni to'liq qamrab olmasligi mumkin.

Tadqiqot doirasida korreksion ta'sirning asosan qisqa muddatli natijalari tahlil qilindi, psixopedagogik korreksiyaning uzoq muddatli ta'siri esa alohida o'rganilmadi. Bundan tashqari, texnologik vositalarning texnik aniqligi va pedagoglarning raqamli kompetensiyasi tadqiqot natijalariga ta'sir etuvchi omillar sifatida baholanishi mumkin.

Xulosa. Mazkur tadqiqot inkluziv ta'lim sharoitida psixopedagogik korreksiya amalga oshirishning samarali metodlarini ilmiy jihatdan asoslashga qaratildi. O'tkazilgan nazariy va empirik tadqiqotlar natijalari biometrik monitoring, individualizatsiya va sensorli relaksatsiya metodlarini integratsiyalashgan holda qo'llash o'quvchilarning psixoemotsional holatini barqarorlashtirish va ta'lim jarayoni samaradorligini oshirishga xizmat qilishini ko'rsatdi.

Tadqiqot davomida yurak urishi va yuz mimikalari kabi biometrik ko'rsatkichlarga tayangan holda o'quvchilarning dars jarayonidagi psixofiziologik holatini real vaqt rejimida baholash imkoniyati yaratildi. Olingan natijalar inkluziv muhitda an'anaviy pedagogik kuzatuv usullarining cheklanganligini bartaraf etish hamda psixopedagogik korreksiya obyektiv ma'lumotlarga asoslangan holda tashkil etish zarurligini tasdiqlaydi.

Individualizatsiya metodi asosida ishlab chiqilgan korreksion trayektoriyalar o'quvchilarning diqqat barqarorligi, emotsional holati va kognitiv faolligida ijobiy o'zgarishlarni ta'minladi. Sensorli relaksatsiya metodining qo'llanilishi esa emotsional zo'rqiqlikni kamaytirib, inkluziv ta'lim muhitida psixologik qulaylikni mustahkamlashga xizmat qildi. Ushbu natijalar taklif etilgan modelning an'anaviy yondashuvlarga nisbatan ustunligini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Ainscow M. (2020). Promoting inclusion and equity in education. Lessons from international experiences. *Nordic Journal of Studies in Educational Policy*, 6(1), p. 7–16. <https://doi.org/10.1080/20020317.2020.1729587>
- (2). Eshmamatova S.T., Akbaraliyeva S.U. (2025). Inkluziv ta'limning korreksion-kompensatsion yo'nalganlik amaliyoti. *Tadqiqotlar*, 70(2), 40–43-betlar.
- (3). Ollaberganova M.M. Korreksion pedagogika asoslari. Inkluziv ta'lim. "Экономика и социум", 2024, 7-son (122).
- (4). Toshboltayeva M. (2025). Inkluziv ta'lim tushunchasi va rivojlanish bosqichlari. "Maktabgacha va maktab ta'limi" jurnali. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17496629>

- (5). Critchley H.D., Garfinkel S.N. (2017). Interoception and emotion. *Current Opinion in Psychology*, 17, p. 7–14. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2017.04.020>
- (6). Florian L. (2019). On the necessary co-existence of special and inclusive education. *International Journal of Inclusive Education*, 23(7–8), p. 691–704. <https://doi.org/10.1080/13603116.2019.1622801>
- (7). Tilakova M.A. (2024). Inkluziv ta'lim ishtirokchilarini psixologik-pedagogik qo'llab-quvvatlashni samarali tashkil etish. *Pedagogs International Research Journal*, 61(1), p. 22–27.

Mamatqulova Nilufar Fayzullaqulovna (O'zbekiston davlat Jahon tillari universiteti, p.f.f.d. (PhD); dotsent; n.mamatqulova@uzswlu.uz)

XORIJIY TIL DARSLARIDA EKOLINGVISTIK KOMPETENSIYASINI TAKOMILLASHTIRISHNING METODIK ASOSLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy filologik ta'limda ekolingvistik yondashuvni xorijiy til-larni, xususan, ingliz tilini o'qitish jarayoniga integratsiyalash masalalari tahlil qilinadi. Unda til o'rga-nish jarayonida ekologik ongni shakllantirish, barqaror rivojlanish tamoyillarini ta'lim mazmuniga singdi-rishning nazariy va amaliy asoslari yoritiladi. Tadqiqotda ekolingvistika, "yashil" pedagogika, CLIL va CBI metodlari orqali ekologik mazmundagi materiallardan foydalanishning samaradorligi ko'rsatib beri-ladi. Ekolingvistik yondashuv filolog talabalarning nafaqat til kompetensiyasini, balki ekologik ongini, tan-qidiy fikrlashini va ijtimoiy mas'uliyatini rivojlantirishda muhim omil ekani ilmiy jihatdan asoslanadi.

Kalit so'zlar: ekolingvistika, filologik ta'lim, ekologik ong, barqaror rivojlanish, xorijiy tilni o'qitish, yashil pedagogika, CLIL, CBI, fanlararo integratsiya, ekolingvistik kompetensiya, til va mazmun integrat-siyasi, barqarorlik ta'limi

Маматкулова Нилуфар Файзуллакуловна (доцент, доктор философии по педагогическим наукам (PhD), Узбекский государственный университет мировых языков; E-mail: n.mamatqulova@uzswlu.uz)

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ЭКОЛОГИНГВИСТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ НА ЗАНЯТИЯХ ПО ИЗУЧЕНИЮ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

Аннотация. В данной статье анализируются вопросы интеграции эколингвистического подхода в процесс преподавания иностранных языков, в частности английского, в современном филологическом образовании. Выделяются теоретические и практические основы формирования экологического сознания в процессе изучения языка и включения принципов устойчивого развития в содержание образования. Исследование демонстрирует эффективность использования материа-лов с экологическим содержанием посредством эколингвистики, «зеленой» педагогики, методов CLIL и CBI. Эколингвистический подход научно обоснован как важный фактор развития не только языковой компетенции, но и экологического сознания, критического мышления и социальной от-ветственности студентов-филологов.

Ключевые слова: филологическое образование, экологическое сознание, устойчивое разви-тие, обучение иностранным языкам, «зеленая» педагогика, CLIL, CBI, междисциплинарная инте-грация, эколингвистическая компетенция, интеграция языка и содержания, образование в интере-сах устойчивого развития.

Mamatkulova Nilufar Fayzullakulovna (Associate Professor, PhD in Pedagogy, Uzbekistan State World Languages University; E-mail: n.mamatqulova@uzswlu.uz)

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF DEVELOPING ECOLINGUISTIC COMPETENCE AT FOREIGN LANGUAGE CLASSES

Annotation. This article analyzes the issues of integrating the ecolinguistic approach into the process of teaching foreign languages, in particular English, in modern philological education. It highlights the theoretical and practical foundations of forming ecological awareness in the process of language learning, and incorporating the principles of sustainable development into the content of education. The study demonstrates the effectiveness of using materials with ecological content through ecolinguistics, "green" pedagogy, CLIL and CBI methods. The ecolinguistic approach is scientifically substantiated as an important factor in developing not only language competence, but also ecological awareness, critical thinking and social responsibility of philological students.

Keywords: Philological education, ecological awareness, sustainable development, foreign lan-guage teaching, green pedagogy, CLIL, CBI, interdisciplinary integration, ecolinguistic competence, lan-guage and content integration, education for sustainable development

Kirish. So'nggi yillarda ekologik muammolarni til va madaniyat bilan uzviy bog'liq holda o'rganuv-chi ekolingvistika yo'nalishi ilmiy tadqiqotlarda alohida ahamiyat kasb etmoqda. Ekolingvistika til orqali atrof-muhitga munosabatni shakllantirish, inson tafakkurida tabiatga nisbatan mas'uliyatli yondashuvni ri-vojlantirish imkonini beradi. Ayniqsa, xorijiy tillarni o'qitish jarayonida ekologik mazmunli materiallardan

foydalanish talabalarini nafaqat til kompetensiyasiga, balki ekologik savodxonlikka ham ega bo'lishiga xizmat qiladi.

Shuningdek, barqaror rivojlanish uchun ta'lim (Education for Sustainable Development) konsepsiyasi doirasida "yashil" pedagogika, CLIL (Content and Language Integrated Learning) va CBI (Content-Based Instruction) metodlarining qo'llanilishi xorijiy til darslarida ekologik mazmundagi bilimlarni til o'rganish jarayoni bilan uyg'unlashtirish imkonini bermoqda. Bunday integratsiya talabalarni ekologik masalalarga befarq bo'lmagan, ongli va mas'uliyatli shaxs sifatida tarbiyalashga xizmat qiladi. Shu bois mazkur tadqiqot xorijiy til darslarida filolog talabalarining ekolingvistik kompetensiyasini takomillashtirishning metodik asoslarini yoritishga, shuningdek, ekologik ta'limni til o'qitish jarayoniga tizimli integratsiya qilish yo'llarini aniqlashga qaratilgan.

Adabiyotlar tahlili. Usama va Tarai ta'kidlashicha, ekolingvistika yo'nalishini ta'limga, xususan, ingliz tilini o'qitishga joriy etish talabalarni ekologik muammolarni chuqur tushunishga va ularga mas'uliyat bilan yondashishga undaydi. Bu barqaror rivojlanish uchun ta'lim maqsadlariga mos kelib, o'quvchilarda ekologik ong va mas'uliyatli qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantiradi [5].

Nur, Anas va Pilularga ko'ra, Stryker va Leaverlar tadqiqotchilar Garner va Borg, Bouckaert va Koolsning ishlariga tayanib, shuni ta'kidlaydilar, *til ta'limi dasturini ishlab chiqish* til siyosati, mazmunga asoslangan til o'rgatish (CBI) va fan va til integrallashgan holda o'qitish (CLIL)ga asoslanadi. Mazmunga asoslangan o'qitish talabalarni mustaqil va faol o'rganuvchilarga aylantiradi va tilning ekologik tushunchasiga asoslanadi. Fan va til integrallashgan holda o'qitish va mazmunga asoslangan til o'rgatish (CBI va CLIL) bir-biriga o'xshash, o'quvchilar bir vaqtda til va akademik mazmunni o'rganadi. Til siyosatchilari o'quv dasturida o'zgarishlar zarurligini va ekologik masalalarga e'tibor qaratish lozimligini ta'kidlaydilar [4;3-b.].

Barber va boshqalar ta'kidlashicha iqlim ta'limi bu ishlarni bajarish usulimizni o'zgartirish, shuningdek, kundalik qarorlarimiz va harakatlarimizni "atrof-muhit ko'zlari" bilan ko'rishdir. Bu yondashuvni ingliz tili darslari va materiallariga ham qo'llash mumkin. Ta'kidlanishicha, ta'limda barqarorlik mavzularini qo'shishda e'tiborga olish kerak bo'lgan jihatlar quyidagilar:

- Barqarorlik mavzularini o'quv dasturiga integratsiyalash. Iqlim inqirozi mavzusiga bag'ishlangan darslar o'quvchilar orasida barqarorlik haqida xabardorlikni oshirish uchun yaxshi imkoniyatdir. Ammo ba'zan o'quv dasturi, kurs va imtihonlarni hisobga olib, butun darsni shu mavzuga bag'ishlash qiyin bo'lishi mumkin. Shu sababli iqlim va barqarorlik mavzularini o'quv dasturiga qanday qo'shish masalasi muhim.

Masalan, o'quv kitobidagi "transport" bo'limida har xil sayohat usullari haqida matn bo'lsa, o'quvchilarni har bir transport turi atrof-muhitga qanday ta'sir qilishi haqida o'ylashga undash mumkin. Bu orqali samolyot va avtomobil sayohatining karbon izi, velosiped va piyoda yurish kabi ekologik toza variantlar muhokama qilinadi. Bu kichik o'zgartirishlar dars davomiyligini sezilarli o'zgartirmaydi, lekin iqlim mavzusini kiritadi.

- Yosh va darajaga qarab moslashtirish. Ba'zi ilmiy mavzular yoshga va aqliy darajaga mos bo'lishi kerak. Yosh til o'rganuvchilar global isish va mintaqadagi toshqin kabi hodisalar o'rtasidagi bog'liqlikni tushunishda qo'llab-quvvatlashni talab qiladi.

O'spirinlarda "eko-xavotir" muhim masala: ijtimoiy tarmoqlar iqlim inqirozi haqida ko'p salbiy ma'lumot tarqatishi mumkin. Shu sababli muammo emas, yechimlarga urg'u berish kerakligi, kichik o'zgarishlar ham ta'sir qilishi mumkin degan fikrni tarqatish tavsiya etiladi.

- O'quvchilar bilim darajasini boshqarish. Iqlim mavzusi bilan birinchi marta tanishishda o'quvchilarning texnik bilimlarini o'lchash qiyin bo'lishi mumkin. Bu uchun informal tarzda, muhokama shaklida kichik viktorina o'tkazish tavsiya etiladi. O'qituvchi va o'quvchilar o'rtasida birgalikda ilmiy bilimlarni o'rganish ham o'zaro tashvishlarni kamaytiradi. Yosh o'quvchilar bilan esa plastmassa sumkalar yoki transport ifloslanishi kabi kundalik misollar yordamida mavzuni tushuntirish yaxshidir.

- Fanlararo integratsiya imkoniyatlari. Iqlim o'zgarishi va barqarorlik masalalari fanlarning ko'pida o'rgatilishi mumkin: geografiya, biologiya, ijtimoiy fanlar, tarix, sport kabi. Masalan, ingliz tili darsida suv tanqisligi muhokama qilinayotganda, biologiya darsida ham shu mavzu ko'rib chiqilsa, o'quvchilar yaxshiroq tushunadi. Shu sababli fanlararo hamkorlik muhimdir.

- Ingliz tili darslarining maktabni "yashil" qilishdagi roli. Dunyo bo'ylab ko'plab ta'lim muassasalari o'z faoliyatlarini ekologik qilib o'zgartirmoqda: qog'ozni qayta ishlash, quyosh energiyasidan foydalanish, daraxt ekish kabi. Iqlim mavzusini darsga kiritish shu jarayonning bir qismidir. Masalan, o'quvchilar maktabda kichik bog' yaratishi yoki plastik ifloslanish haqida plakatlar tayyorlashi darsni mustahkamlaydi [1].

Filolog talabalarining ekolingvistik kompetensiyasini oshirishda xorijiy tillarni o'qitish dasturiy ta'minotini takomillashtirish, barqarorlik mavzularini integratsiyalashda o'qituvchilarga quyidagi tavsiyalar keltirilib o'tiladi (1-jadvalga qarang) [2].

Til o'rganishda ekolingvistik yondashuv: samarali til darslari uchun tavsiyalar

№	Tavsiya	Mazmuni
1	“Hozirgi vaziyat”ga e’tibor qaratish	Til o'rganishning asosiy maqsadini unutmagan holda, darslarni dolzarb voqealar yoki fasllar bilan bog'lash, masalan, aprel oyi uchun “Yer kuni” yoki yangiliklarda tilga olinayotgan havoning sifati kabilar. Shunda mavzu o'quvchilar uchun ahamiyatli va qiziqarli bo'ladi.
2	Yangicha nuqtayi nazar bilan yondashish	Doimiy ravishda ishlatiladigan iflos zavodlar yoki muzliklar tasvirlaridan ko'ra, ekoturizm yoki poezdga sayohat kabi kutilmagan, ammo foydali va ijobiy misollar talabalarni qiziqтира oladi.
3	Mahalliyashtirish va shaxsiylashtirish	Muammoni o'quvchilarga yaqinlashtirish, masalan, mahalliy ekologik muammo va masalalar orqali. Shunda ularga mavzu tushunarliroq bo'ladi.
4	Odamlarga e’tibor qaratuvchi “yashil” ingliz tili darslarini tashkil qilish	Statistikalar va mavhum faktlar o'rniga insoniy hikoyalarga e'tibor qaratish, masalan ekologik faollar, atrof-muhitdan aziyat chekkan yoki uni yaxshilashga hissa qo'shayotgan insonlar haqida. Bu darslarni yanada ma'noli qiladi.
5	Ijobiy va rag'batlantiruvchi bo'lish	Yechimlar va o'quvchilarning faolligini aks ettiruvchi faoliyatlarni taklif eting.
6	Til o'rganish maqsadini hamisha yodda saqlash	Atrof-muhit haqidagi mavzular qanchalik qiziq bo'lmasin, darsda aniq til maqsadlari bo'lishi kerak – grammatika, so'z boyligi, gapirish ko'nikmalari. Asosiy maqsad – tilni o'rgatish, mavzu esa vositadir.
7	“Yashil” ingliz tili darslarini interaktivlikni saqlagan holda tashkil qilish	Darslar guruh ishlari, real topshiriqlar va faoliyatlar asosida, guruhli munozarali va haqiqiy topshiriqlarga yo'naltirilgan bo'lishi kerak bo'lishi kerak.
8	Hamisha izlanishda bo'lish	Atrof-muhit mavzularini darsga qo'shish doimiy o'rganishni va tajriba almashinuvini talab qiladi. Atrof-muhit mavzularini til o'rganishga integratsiya qilish – bu o'qituvchilik mahoratini talab qiladi. Doimiy o'rganish, tajriba almashish va yangiliklarni kuzatib boorish tavsiya qilinadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, filolog talabalarining ekolingvistik kompetensiyasini oshirishda xoriyiy tillarni o'qitish dasturiy ta'minotini takomillashtirishda ekolingvistik yondashuvni integratsiyalash, na-faqat til kompetensiyalarini rivojlantirish, balki talabalar ekologik ongini shakllantirish va ularni global muammolarga mas'uliyat bilan yondashishga undashning samarali yo'li sifatida namoyon bo'lmoqda. Tad-qiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, ingliz tilini o'rgatishda "yashil" pedagogika, fan vat til integrallashgan holda o'qitish (CLIL–Content and Language Integrated Learning), mazmunga asoslangan til o'rgatish (CBI–Con-tent-Based Instruction) va YITO' (yashil ingliz tilini o'qitish) kabi metodlar orqali ekologik mazmundagi darslar talabalarni tanqidiy fikrlashga, ijodkorlikka, ijtimoiy faollikka va barqarorlik tamoyillarini anglash-ga yo'naltiradi. Ekologik ta'limni ta'lim dasturlariga chuqur va tizimli tarzda integratsiya qilish – bu tasodi-fiy mavzular qo'shish emas, balki metodologik yondashuvni tubdan o'zgartirishni talab etadi. Shu bois filo-log talabalarining ekolingvistik kompetensiyasini oshirishda *o'qituvchilarning malakasi, o'quv material-larining sifati, fanlararo hamkorlik va ta'lim siyosatining qo'llab-quvvatlovi* muhim rol o'ynaydi. Bu jara-yonda o'qituvchilar, talabalar va ta'lim muassasalari hamkorligi ekologik savodxon va mas'uliyatli avlodni shakllantirish uchun mustahkam paydevor bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Barber D., Bilsborough K., Graham C., Kral T. Climate action in language education: Activities for low resource classrooms [elektron resurs]. London, British Council, 2022, URL: <https://www.britishcouncil.org> (murojaat qilingan sana: 2025.06.13).
- (2). ELT Sustainable. 6 ways to make great environment-themed language lessons [elektron resurs]. URL, <https://eltsustainable.org/6-ways-to-make-great-environment-themed-language-lessons/> (murojaat qilingan sana: 2025.06.13).
- (3). Mamatkulova N.F. Enhancing Students' Ecolinguistic Awareness as a key Educational Priority in the 21st Century. "O'zbekistonda xorijiy tillar", 2025, 11-jild, № 4, pp. 152–166.
- (4). Nur S., Anas I., Pilu R. The call for environmentally-based language teaching and green pedagogy: Climate actions in language education. *Elsya: Journal of English Language Studies*. 2022, vol. 4, № 1, p. 77–85.
- (5). Usama M., Tarai S. Eco-linguistic approach in English language education: Enhancing English language proficiency and sustainability awareness. *Language in India*. 2024. Vol. 24, № 7. URL: <http://www.languageinindia.com> (murojaat qilingan sana: 03.06.2025).

Ro'zmetov Azizbek Tangirberganovich (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti "Sport o'yinlari" kafedrası dotsenti)

VOLEYBOLDA HIMOYAVIY TEXNIK-TAKTIK HARAKATLAR SAMARADORLIGINI OSHIRISH USULLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada voleybolda himoyaviy texnik-taktik harakatlar samaradorligini oshirish masalalari tahlil qilinadi. Tadqiqotda o'yinga kiritilgan to'pni qabul qilish, hujum zarbalariga qarshi himoya, to'siq qo'yish hamda yakka, guruh va jamoaviy himoya harakatlarini tashkil etishning nazariy va amaliy jihatlari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: voleybol, himoyaviy texnik-taktik harakatlar, to'p qabul qilish, to'siq qo'yish, himoya tizimlari, jamoaviy va guruhli himoya, yakka taktika, joylashuv, hujum zarbasini qabul qilish, o'yin samaradorligi.

Рузметов Азизбек Тангирберганович (доцент кафедры «Спортивных игр», Ургенчский государственный университет имени Абу Райхана Беруни)

МЕТОДЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ЗАЩИТНЫХ ТЕХНИКО-ТАКТИЧЕСКИХ ДЕЙСТВИЙ В ВОЛЕЙБОЛЕ

Аннотация. В данной статье анализируются вопросы повышения эффективности защитных технико-тактических действий в волейболе. В исследовании раскрываются теоретические и практические аспекты организации приема подачи, защиты против атакующих ударов, постановки блока, а также выполнения индивидуальных, групповых и командных защитных действий.

Ключевые слова: волейбол, защитные технико-тактические действия, приём мяча, блокирование, системы защиты, командная и групповая защита, индивидуальная тактика, расположение игроков на площадке, приём атакующего удара, эффективность игровой деятельности.

Ruzmetov Azizbek Tangirberganovich (Associate professor of the department of Sports Games, Urgench state university named after Abu Rayhan Beruni)

METHODS FOR IMPROVING THE EFFICIENCY OF DEFENSIVE TECHNICAL AND TACTICAL ACTIONS IN VOLLEYBALL

Annotation. This article analyzes the issues of improving the effectiveness of defensive technical and tactical actions in volleyball. The study reveals the theoretical and practical aspects of organizing serve reception, defending against attacking hits, blocking, as well as the implementation of individual, group, and team defensive actions.

Keywords: volleyball, defensive technical and tactical actions, ball reception, blocking, defensive systems, team and group defense, individual tactics, players' court positioning, reception of attacking hits, game performance efficiency.

Kirish. Voleybol jamoalarining nufuzli musobaqalarda muvaffaqiyatli ishtirok etishi, asosan, ularning yuqori darajadagi jismoniy, texnik-taktik va psixologik tayyorgarligiga, ayniqsa taktik tayyorgarlik darajasiga ko'proq bog'liq bo'ladi. Zamonaviy sport amaliyotida yuqori sport natijalariga erishish texnik-taktik usullarning samarali qo'llanilishi bilan bevosita bog'liq hisoblanadi. Shu bois yuqori malakali sportchilarni tayyorlash jarayonida mashg'ulotlarda texnik-taktik harakatlarni o'rgatish va takomillashtirishga alohida e'tibor qaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Sportda mashqni (texnik-taktik usullarni), ko'p marta takrorlash va amaliyotda muntazam qo'llash ularni yanada takomillashtirishga olib keladi. Shuningdek, o'yin usullarini o'rgatish jarayonida sportchilarning texnik va taktik ko'nikmalarini izchil va uzluksiz shakllanti-rib borish yuqori sport natijalariga erishishda muhim omil hisoblanadi.

Voleybol bo'yicha Jahon va Osiyo chempionatlarini kuzatish va tahlil qilish natijalari shuni ko'rsatadi, Yevropa, Rossiya jamoalari nafaqat yuqori darajadagi jismoniy tayyorgarligi, balki g'alabani ta'minlashda kombinatsion o'yinlarning samarali qo'llanilishi bilan ham ajralib turadi. Hujumchilarning kombinatsion harakatlarini samarali amalga oshirish har bir o'yinchi hamda jamoaning o'zaro muvofiqlashtirilgan taktik harakatlarini talab qiladi. Bu jarayon ko'p jihatdan jamoaning boshqaruvchisi, hisoblangan to'p qabul qiluvchi va uzatuvchi o'yinchilarning mahorati bilan bog'liq.

Shu bois voleybolda o'yinga kiritilgan to'plarni qabul qilish va uzatish bo'yicha yuqori malakali o'yinchilarni tayyorlash sport tayyorgarligi tizimining dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi va u alohida qobiliyat hamda maxsus tayyorgarlikni talab etadi. Mazkur voleybolchilar tezkorlik bilan aniq to'p uzatish texnikasiga ega bo'lishi, o'yin vaziyatlarini tez va to'g'ri baholay olishi, maydondagi turli taktik holatlardan samarali foydalanishi, shuningdek, o'yinni boshqarish va jamoaning taktik faoliyatini tashkil eta olish qobiliyatiga ega bo'lishi talab etiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. L.R.Ayrapetyans va A.A.Po'latovlarning ta'kidlashicha, birinchi to'pni qabul qilish va uzatish jarayonida ayrim texnik cheklovlarning amalda kam qo'llanilishi o'rta-

cha shiddatda kiritilgan yoki zarba berilgan to'plarni yuqoridan ikki qo'l bilan qabul qilish va uzatish usullarining keng tarqalishiga olib kelgan. Mualliflarning ma'lumotlariga ko'ra, avvalgi yillarda himoya zonalaridan tashkil etilgan hujum zarbalari ulushi 9,3–20,1 foizdan oshmagan.

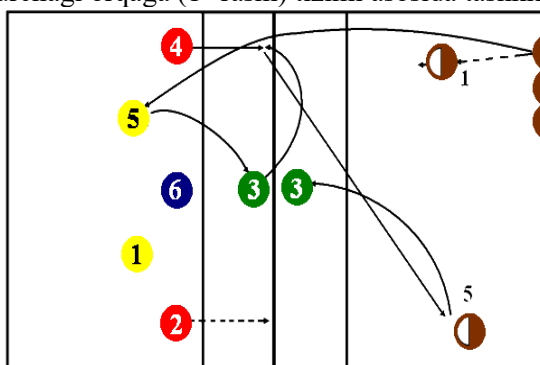
Zamonaviy voleybolida esa himoya zonalaridan amalga oshiriladigan hujum zarbalari ulushi 20,1–34,9%gacha ortgani kuzatilgan. Himoya zonalaridan bajarilgan bunday zarbalarni to'siq (blok) yordamida bartaraf etish ancha murakkab hisoblanadi. Shu bois hozirgi voleybolida hujum harakatlarining samaradorligi himoyaviy harakatlarning imkoniyatlaridan ustunlik qilayotganligi kuzatilmoqda.

Y.N.Kleshev va Y.D.Jeleznyaklarning ta'kidlashicha, zamonaviy voleybol rivojlanishining muhim yo'nalishlaridan biri yakka, guruh va jamoa bo'lib bajariladigan himoya harakatlarining sezilarli darajada faollashuvi bilan tavsiflanadi. Avvalo, bu holat o'yinga kiritilgan to'pni qabul qilish bilan bog'liq himoya harakatlarining amaldagi o'yin qoidalariga nisbatan ancha erkinlashtirilgani bilan izohlanadi.

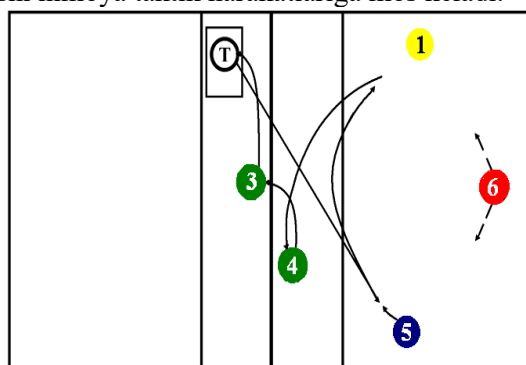
Tadqiqot metodologiyasi. Himoyaviy taktik harakatlarning asosiy maqsadi raqib jamoasining hujum harakatlarini bartaraf etish hamda ularga samarali qarshilik ko'rsatishdan iborat. Himoyadagi taktik harakatlar jamoaviy, guruh va yakka tartibdagi harakatlarni o'z ichiga oladi. Jamoaviy taktik harakatlar o'yinda jamoaning himoyadagi faoliyati bilan bog'liq bo'lib, ular, asosan, uchta asosiy vaziyat orqali namoyon bo'ladi: o'yinga kiritilgan to'pni qabul qilish, hujum zarbasini yoki to'siqdan qaytgan to'pni qabul qilish hamda hujum qilayotgan o'yinchini himoyalash.

Jamoaviy himoya harakatlarining mohiyati bir qator omillar bilan belgilanadi. Jumladan, raqib jamoasining hujum harakatlari xususiyati, o'yinchilarning individual o'yin mahorati darajasi, hamda o'yin vaziyatlaridan kelib chiqib keyingi harakatlarni to'g'ri tashkil etish muhim ahamiyat kasb etadi [1;4-b.].

Zamonaviy voleybol o'yinida jamoa o'zini himoya taktikasini maydon burchagi oldinga (1^a-rasm) va burchagi orqaga (1^b-rasm) tizimi asosida tashkil qilishi himoya taktik harakatlariga mos keladi.

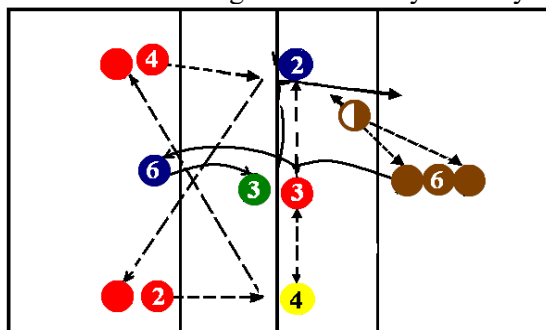
1^a-rasm

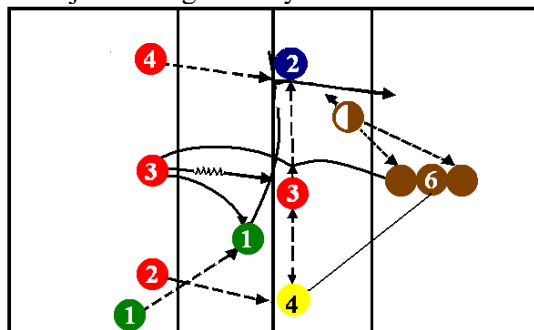
1^b-rasm

Yuqorida aytib o'tilgan omillar va o'yin vaziyatidan kelib chiqqan holda, jamoaga ma'qul bo'lgan himoya taktikasini qo'llashi mumkin bo'ladi. Quyida ushbu taktik usullarni va uning variantlarini ko'rib chiqamiz.

Musobaqa jarayonida o'yinga kiritilgan to'pni qabul qilishda o'yinchilarning maydon bo'ylab joylashishi asosan ikki variantda bo'ladi: birinchisi chiziqli va ikkinchisi pog'onalar bo'yicha amalga oshiriladi. Chiziqli variantdan (2^a-rasm) barcha o'yinchilar to'pni qabul qilish malakasiga ega bo'lganda va hujumda murakkab bo'lmagan kombinatsiyalarni uyushtirish rejalashtirilganda foydalaniladi.

2^a-rasm

2^b-rasm

Ushbu variantda o'yinchilar maydon bo'ylab bir tekisda joylashadilar. Bunda raqib jamoaning to'p uzatishidagi quyida keltirilgan taktik xususiyatlarni hisobga olish lozim:

- maydonda joy tanlash (to'rdan qancha masofada joylashish);
- raqib tomonidan turli usulda o'yinga to'p kiritish ehtimolligi;
- ikki o'yinchi orasiga uzatish ehtimolligi;

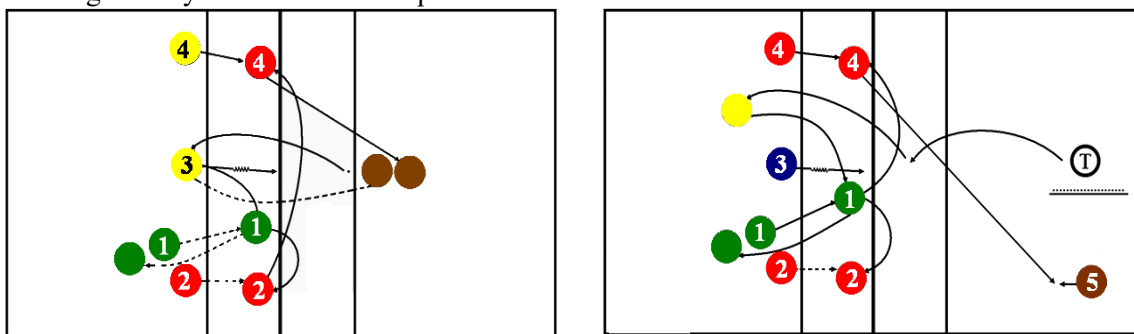
e) to'p yoniga chiqayotgan uzatuvchiga to'pni yo'llash ehtimoli.

Zamonaviy voleybol amaliyotida o'yinchilarning hozirgi kunda maydonda pog'ona bo'ylab joylashish taktikasi keng qo'llanilmoqda. Bunday joylashuv tizimi o'yinga kiritilgan to'pni malakali voleybolchilar tomonidan samarali qabul qilish hamda keyingi hujum harakatlarini yuqori darajada tashkil etish uchun qulay sharoit yaratadi [2,3,5].

Agarda 3-zonada turgan o'yinchi to'pni yaxshi qabul qilish, 4-zonadagi o'yinchi esa yaxshi hujum qilish mahoratiga ega bo'lmasa, 2^b-rasmda keltirilgan joylashish sxemasidan foydalanishi mumkin bo'ladi. 3-zonada joylashgan o'yinchi to'pni yaxshi qabul qila oladigan bo'lsa, u maydonning orqarog'iga surilib turishi kerak (6-zonadagi o'yinchidan o'tib ketishi mumkin emas).

To'p uzatuvchi o'yinchining maydonning 5-zonasidan chiqish vaqtidagi jamoa joylashuvi 2^b-rasmda berilgan. Bunday joylashuv birmuncha qiyin bo'lishi mumkin, lekin bu usuldan jamoalar, tez-tez foydalanib turadi. Bu usuldan jamoa 5+1 tizimida o'yin olib borganida foydalanishi, ayniqsa, samara berishi mumkin.

O'yin sharoitida hujumkor zarba to'plarini qabul qilishda himoyani tashkil etishning asosan uchta variantidan foydalaniladi. Bular chiziqli bo'ylab, oldingi pog'onali va orqa pog'onali joylashish tizimidagi iborat. Chiziqli bo'ylab himoya tizimida oldingi qator o'yinchilaridan biri to'siq qo'yuvchi o'yinchilarni himoyalaydi (3-rasm). Oldingi pog'onali himoya tizimida esa to'siq qo'yuvchi o'yinchilarni 6-zonadagi o'yinchi himoya qiladi. Orqa pog'onali tizimda esa bu vazifani 1 yoki 5-zonadagi o'yinchilar bajaradi. Mazkur himoya tizimlari to'siq qo'yish harakatlari hamda raqib tomonidan amalga oshiriladigan hujum zarbalarining xususiyatlaridan kelib chiqib tanlanadi.

3-rasm

Musobaqa vaqtida himoya harakatlarini tashkil etishda, avvalo, raqib jamoasining hujumdagi harakatlari xususiyatlari asos qilib olinadi. Birinchi himoya varianti o'yinchilarning o'zaro hamkorlikdagi harakatlarini muvofiqlashtirish zarur bo'lgan vaziyatlarda qo'llaniladi. Ikkinchi variant raqib jamoasi tomonidan to'siq ustidan tez-tez aldamchi zarbalar qo'llanilganda samarali hisoblanadi. Uchinchi variant esa raqib jamoasi kuchli hujum zarbalarini amalga oshirgan holatlarda qo'llaniladi.

Hujumkor zarba to'plarni qabul qilish voleyboldagi himoya jarayonining eng murakkab o'yin vaziyatlaridan biri hisoblanadi. Bu, avvalo, to'pning uchish tezligi, yo'nalishi hamda to'siqdan qaytgan to'pning harakat yo'nalishini aniq belgilashning murakkabligi bilan ajralib turadi.

Har bir o'yinchining maydondagi harakatlari tanlangan himoya tizimiga bevosita bog'liq bo'lib, hujum qiluvchi o'yinchi yoki to'siq qo'yuvchi o'yinchini himoyalash bir necha usulda amalga oshirilishi mumkin. Jumladan, ushbu vazifa hujum qilayotgan o'yinchiga yaqin joylashgan bog'lovchi o'yinchi tomonidan, himoyachilar (6-, 5- yoki 1-zonadagi o'yinchilar) tomonidan hamda hujum harakatlarida ishtirok etmayotgan, eng yaqin joylashgan hujumchi tomonidan bajarilishi mumkin (1^a-rasm). Himoya harakatlarini tashkil etishda samarali joylashuv variantlaridan biri 1^b-rasmda keltirilgan.

Tahlil va natijalar. Guruhli taktik harakatlar bir necha o'yinchilarning muayyan o'yin vaziyatlarida o'zaro hamkorlikda bajaradigan harakatlarini o'z ichiga oladi. Bunday vaziyatlarga o'yinga kiritilgan to'pni qabul qilish, hujum zarbalarini qabul qilish, to'siq qo'yish, shuningdek hujum zarbasini amalga oshiruvchi va to'siq qo'yuvchi o'yinchilarni himoyalash kabi taktik harakatlar kiradi.

Guruhli taktik harakatlar tarkibiga asosan guruh bo'lib to'siq qo'yishlar kirib, ko'p vaziyatlarda ikki kishi bo'lib to'siq qo'yish amalga oshiriladi, uch kishi bo'lib to'siq qo'yishdan kamdan kam hollarda foydalaniladi. To'siq qo'yuvchi o'yinchilar odatda o'rta (3-zonada) va chekka (2 va 4 zonalada) to'siq qo'yadigan o'yinchilarga ajratiladi. Ikki kishilik to'siq qo'yilganda asosiy vazifani hujum yo'nalishini to'suvchi o'yinchi bajaradi.

Masalan, raqib jamoasi hujumni diagonal yo'nalishda amalga oshirgan vaziyatlarda to'pning markaziy qismida kuchli to'siq qo'yuvchi o'yinchining joylashuvi muhim ahamiyat kasb etadi. Uch kishilik to'siq qo'yishda (odatda to'p markazida tashkil etiladi) o'rta pozitsiyadagi o'yinchiga chekka to'siq qo'-

yuvchilar yaqinlashib yordam beradi. Guruhli to'siq qo'yish samaradorligi, avvalo, to'siqda ishtirok etayotgan o'yinchilarning o'zaro muvofiqlashtirilgan harakatlari va kelishilgan taktik faoliyatiga bog'liq. Ikki kishilik to'siq qo'yishda eng muhim omillar quyidagilardan iborat:

a) baland to'p uzatishdan keyin to'g'ri yo'nalish bo'yicha (4-zonadan, raqib maydonining 1-zonasiga) hujum uyushtirilganda, to'siq qo'ygan o'yinchilarning qo'llari bir-biriga yaqin bo'lishi kerak;

b) 4-zonadan chapga tomon hujum qilinganda esa o'rtadagi o'yinchi to'pdan chaproqqa joylashib, qo'llarini to'rga nisbatan burchak qilib turadi, chekkada to'siq qo'yadigan o'yinchi esa to'p qarshisiga turadi va qo'llarini o'rtada turgan o'yinchining qo'lga yaqinlashtiradi.

O'yinga kiritilgan to'pni qabul qilishda jarayonida ham guruh taktik harakatlarga jiddiy e'tibor qaratish lozim bo'ladi. Chunki bunda, asosan, to'rtta vazifa hal etiladi:

a) to'pni qabul qilayotgan o'yinchini himoya qilish;

b) to'pni qabul qilish malakasi pastroq bo'lgan o'yinchini himoyalash;

d) ba'zi o'yinchilarni to'pni qabul qilishmasligi uchun yopib qo'yish;

e) to'p qabul qilayotgan o'yinchi bilan o'zaro harakat qilish.

Yakka taktik harakatlarni amalga oshirish himoyada, yakka tartibda bajariladigan harakatlar tarkibiga kirib, bunday harakatlarga o'yinga kiritilgan to'pni qabul qilish, hujum zarbasini va to'siqdan qaytgan to'pni qabul qilish, to'siq qo'yish hamda to'siq qo'yilgandan so'ng o'z zonasini himoya qilishlar kiradi.

O'yinga kiritilgan to'pni qabul qilish jarayonida o'yinchi o'zining himoya zonasini (joylashuv koordinatalari bo'yicha) hamda raqib tomonidan amalga oshirilayotgan to'p kiritish xususiyatlarini hisobga olgan holda maydonda optimal joyni tanlashi kerak. Raqib o'yinchining to'pni o'yinga qanday usulda kiritishini uning zarba berishdagi harakat amplitudasi orqali aniqlashi mumkin. Bunda o'yinchining antitsipatsiya qobiliyati (oldindan sezish) va reaksiya tezligi juda muhim rol o'ynaydi.

Musobaqalarda himoya o'yinchisining o'z joylashuv koordinatalari bo'yicha (o'z zonasida), biroz orqaroqda joylashishi maqsadga muvofiq hisoblanadi. Chunki to'pni qabul qilish jarayonida oldinga harakatlanish orqaga harakatlanishga nisbatan ancha qulay va samarali hisoblanadi.

Hujumkor zarba to'plarini qabul qilish jarayonida o'yinchining maydondagi joylashuvi bir qator omillarga bog'liq holda belgilanadi. Jumladan, zarba yo'nalishi, uzatilgan to'pning traektoriyasi va yo'nalishi, balandligi, uning to'rdan uzoq yoki yaqinligi, hujum qilayotgan o'yinchining individual xususiyatlari hamda jamoa tomonidan qabul qilingan o'yin tizimi ushbu jarayonda muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuqori malakali voleybolchilarni tayyorlash jarayonini tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, sakrab kuchli, maqsadli hamda tebranma harakatli usulda kiritilgan to'plarni qabul qilishda individual taktik mahoratni takomillashtirish jarayoniga yetarli darajada e'tibor qaratilmayapti. Holbuki, mazkur texnik-taktik element samarali hujum harakatlarini tashkil etishda muhim ahamiyat kasb etib, musobaqa faoliyatida yuqori sport natijalariga erishishda muhim omillardan biri hisoblanadi.

O'tkazilgan tahlillar natijasida yuqori malakali sportchilarning individual tayyorgarlik darajasini tavsiflovchi ayrim ko'rsatkichlarning nisbatan past darajada ekanligi ham qayd etildi.

Mazkur muammoni hal etish maqsadida Urganch davlat universiteti voleybol jamoasining o'quv-mashg'ulot jarayonida ilmiy tadqiqot ishlari olib borildi. Tadqiqotning asosiy vazifasi yuqori malakali voleybolchilarda *sakrab kuchli, maqsadli hamda tebranma harakatli (planiruyushiy)* usulda o'yinga kiritilgan to'plarni qabul qilishda individual taktik harakatlarni takomillashtirishga qaratilgan eksperimental texnologiyaning samaradorligini baholash hamda uni ilmiy jihatdan asoslab berishdan iborat bo'ldi.

Himoya zonasida turganda, quyidagilarga e'tibor qaratish lozim:

a) to'p uzatuvchi to'pni to'rdan uzoqroq uzatganda, hujumkor zarba to'plarining himoya maydonining orqaroq joylashish kerak;

b) to'p pastlatib uzatilganda va hujumchi tezligini oshirib yugurib kelsa, zarba egri yoki aldab tashlash bilan bajarilish ehtimoli bo'ladi;

d) hujum, past bo'lyli to'siq qo'yuvchi tomon uyushtirilgan bo'lsa, hujumkor zarba orqa zonalarga beriladi yoki to'p to'siqqa tegib qaytishi mumkin.

Hujum qilayotgan o'yinchini himoyalash jarayonida unga nisbatan bo'lgan masofa, raqib jamoasi tomonidan qo'yilgan to'siqning xususiyatlari hamda zarba uchun uzatilgan to'pning holatini hisobga olish zarur. Agar to'p to'rga yaqin uzatilgan bo'lsa va unga to'siq qo'yilgan holatda hujum zarbasi amalga oshirilsa, ko'p hollarda to'p vertikal yo'nalishda qaytishi kuzatiladi.

Shu sababli hujum qilayotgan o'yinchiga yaqin joylashgan himoyalovchi o'yinchi unga nisbatan, taxminan, 1 metr masofada past holatda joylashib, to'pni pastdan qabul qilishga tayyor turadi. Agar to'p past uzatilgan yoki to'rdan uzoqroq uzatilgan bo'lsa, zarba berilgandan so'ng to'pning to'siqdan yoki to'rdan sapchib orqa zonalarga tushish ehtimoli yuqori bo'ladi.

Xulosa va takliflar. To'siq qo'yishda maydonda to'g'ri joy tanlash va to'siqni o'z vaqtida qo'yish muhim ahamiyatga ega. Zonada turgan joyda to'siq qo'yish usulida o'yinchi asosan hujum zarbasi yo'nalishini to'sishga harakat qiladi. Harakatli to'siq qo'yishda esa zarbaning aniq yo'nalishini berkitishga intiladi. To'siq qo'yuvchi o'yinchining sakrash vaqti, ko'pincha, zarba uchun uzatilgan to'pning holati bilan belgilanadi. Yuqori va o'rtacha balandlikda uzatilgan to'plarda to'siq qo'yuvchi o'yinchi hujumchidan keyin sakraydi, past va tezkor uzatilgan to'plarda esa hujumchi bilan bir vaqtda sakraydi. Agar hujumchi havoda sakrab zarba beradigan bo'lsa, to'siq qo'yuvchi o'yinchi undan oldinroq sakrashga harakat qiladi. To'siq qo'yish jarayonida qo'llar to'r ustidan yakuniy fazada o'tkaziladi. Qo'llar, ayniqsa, kaftlarning joylashuvi zarba yo'nalishiga bevosita bog'liq bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Клещев Ю.Н. Волейбол. Подготовка команды к соревнованиям [учеб. пособие]. М., "СпортАкадемПресс", 2002, 189 с.
- (2). Пулатов А.А. Современный волейбол: новые тенденции – новый подход к обучению. "Фан-спортга", Ташкент, 2004, № 1, с. 13–16.
- (3). Айрапетьянц Л.Р., Машарипов Ф.Т. Динамика показателей физической и спортивно-технической подготовленности студенток волейболисток. "Фан-спортга", Ташкент, 2007, № 1, с. 25–29.
- (4). Железняк Ю.Д. Основы научно-методической деятельности в физической культуре и спорте. Учебник для студентов учреждений высш.проф.образования, обучающихся по направлению «Пед.образования» профил. «Физкультура», М., "Академия", 2013, 288 с.
- (5). Masharipov F.T. Voleybol va uni orgatishning pedagogik asoslari. Ro'zmetov R.T., Ro'zmetov A.T. O'quv-uslubiy qo'llanma, Urganch, 2018, 80-bet.

**Tojibayeva Nazokatxon Kobiljonovna (Oila va gender ilmiy tadqiqot instituti dotsenti,
p.f.f.d. (PhD); @NKobiljonovna Docent)**

PERFORMATIV YONDASHUVNING NAZARIY ASOSLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada performativ yondashuv asosida oila va xotin-qizlar tizimi xodimlarining faoliyatini kollaborativ kompetensiyalarni rivojlantirishning samarali mexanizmlari ilmiy tahlil qilingan. Shuningdek, performativ yondashuvning nafaqat kasbiy mahoratni, balki ijtimoiy-hissiy aql, empatiya va tashabbuskorlikni ham rivojlantirishga xizmat qilishining nazariy asoslari ham ochib berilgan.

Kalit so'zlari: performativ yondashuv, kollaborativ kompetensiya, psixolog, pedagog, hamkor, diagnostik bosqich, amaliy bosqich, refleksiv bosqich, motivatsion-fasilitativ funktsiya, kommunikativ funktsiya, koordinatsion funktsiya va koordinatsion funktsiya.

**Тожибаева Назокатхан Кобилжоновна (доцент НИИ семьи и гендера, к.м.н.;
@NKobiljonovna Docent)**

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПЕРФОРМАТИВНОГО ПОДХОДА

Аннотация. В данной статье на основе перформативного подхода научно проанализированы эффективные механизмы развития совместных компетенций сотрудников семейно-женской системы. Также раскрыты теоретические основы исполнительского подхода, который служит развитию не только профессиональных навыков, но и социально-эмоционального интеллекта, эмпатии и инициативы.

Ключевые слова: перформативный подход, совместная компетентность, психолог, педагог, партнер, диагностический этап, практический этап, рефлексивный этап, мотивационно-фасилитационная функция, коммуникативная функция, координационная функция и координационная функция.

**Tojibayeva Nazokatkhon Kobiljonovna (associate professor of the Research Institute of Family and Gender,
PhD.; @N_Kobiljonovna_Docent)**

THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE PERFORMATIVE APPROACH

Annotation. In this article, based on the performative approach, the effective mechanisms of the development of collaborative competencies of family and women's system employees have been scientifically analyzed. Also, the theoretical basis of the performance approach, which serves to develop not only professional skills, but also socio-emotional intelligence, empathy and initiative, is revealed.

Key words: performative approach, collaborative competence, psychologist, pedagogue, partner, diagnostic stage, practical stage, reflexive stage, motivational-facilitative function, communicative function, coordination function.

Kirish. Performativ yondashuv insonlar orasidagi munosabatlarni shakllantirishda va munosabatlarning saviyasini ko'tarishda katta ahamiyatga ega. Ushbu yondashuv adabiyotda va tilshunoslikda keng ilmiy tadqiq qilinsa-da, amaliyot bilan bog'liq ijtimoiy sohalarda ham keng qo'llaniladi. Ijtimoiy soha nuqta-

yi nazaridan performativ yondashuvni quyidagicha tavsiflash mumkin: faoliyat jarayonida qo'llaniladigan so'zlarni amal bilan uyg'unligini ta'minlash, so'z va faoliyat birligini qat'iy prinspga aylantirish, yozma va og'zaki muloqotda intellektual salohiyatning yuqori darajasini namoyish etish orqali muloqot, mulohaza va muzokara madaniyatini ta'minlovchi qoidalar, tartib va me'yorlarni umumlashtirishdir.

O'zbekiston Respublikasida "Ijtimoiy sheriklik to'g'risida"gi va "Ta'lim to'g'risida"gi qonunlar performativ va kollaborativ yondashuvlarga ijtimoiy-huquqiy asos yaratib bermoqda. Bu jarayonda oila va mahalla tizimlari integratsiyasi, ta'lim va tarbiya jarayonining ijtimoiylashtirilishi, xodimlarning kasbiy tayyorgarligini baholashning yangi mezonlari (refleksivlik, tashabbuskorlik, ijtimoiy mas'uliyat) joriy etilgan. Natijada performativ yondashuv ijtimoiy tizimlarda "harakatda o'rganish", "amaliyot orqali o'sish" va "hamkorlik orqali natijaga erishish" kabi yangi kasbiy paradigmani shakllantirmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Performativ yondashuv orqali oila, xotin-qizlar tizimidagi mutaxassislar faoliyatini takomillashtirishning afzallik jihati shundan iboratki, qilinishi lozim bo'lgan faoliyatdan kelib chiqqan holda muloqotda qo'llaniladigan so'zlar, tushunchalarning aniq, maqsadli va barqaror qo'llanilishini tashkil etishdir [1;26-b.]. Performativ yondashuv biror bir gapni aytish orqali yo'nalish bildirish, bajarish, belgilash yoki amalga oshirishga intilishni o'z ichiga oluvchi xususiyatdir. Performativ yondashuvning muhim qoidalari quyidagilardan iborat: mas'ul shaxslar tomonidan amalga oshirilishi, mazmuni aniq bo'lishligi va shu mazmunga asosan, bajariladigan faoliyatni amalga oshirishning muayyan shartlari va tizimlari bo'lishi lozimligidir.

Performativ yondashuv tilda ijro etilayotgan gaplar yoki amallarning biror turi orqali hukm qilishni, ko'rsatishni yoki shakllantirishni anglatadi. Bu, odatda, tilning qonuniy vaqti yoki holati uchun qo'llaniladi va o'zining izohlaydigan gaplari bilan bir qatorida keladi. Performativ yondashuv, gapni aytish orqali amalni bajarish va ijro etish orqali gap yaratishdan farqli bo'ladi. Oila va xotin-qizlar tizimi xodimlarining professionalligi sohada amalga oshirilayotgan islohotlarning natijadorligini ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Boshqa tomondan barcha sohalar kabi oila va xotin-qizlar tizimi ham xalqarolashuv jarayonlarida muhim tizim sifatida qaralmoqda [2;29-b.]. Tizim xodimlarining aynan kollaborativ kompetensiyasi ularning oila va xotin-qizlar bilan bog'liq muammolarni hal qilish, yechim topish va qarorlar qabul qilishda muhim ahamiyatga ega.

Performativ yondashuv XX asrning o'rtalarida til falsafasi, sotsiologiya, semiotika va pedagogika fanlari kesishmasida shakllangan bo'lib, inson faoliyatining mazmuni va natijasi uning nutqiy va ijtimoiy amaliyotlari orqali namoyon bo'lishini ta'kidlaydi. Bu yondashuvning asoschisi sifatida ingliz faylasufi J.L.Ostin ko'rsatiladi. U "How to Do Things with Words" (So'zlarni qanday ishlatish kerak) asarida tilning faqat axborot uzatuvchi emas, balki amalni bajaruvchi (performativ) vosita ekanligini ilmiy asoslab bergan [3]. Keyinchalik, J.Searle, J.Derrida, M.Foucault va J.Butler bu yondashuvni ijtimoiy va madaniy kontekstda rivojlantirganlar [4].

Faylasuf J.L.Ostinning fikriga ko'ra, har qanday nutqiy ifoda ikki turga bo'linadi: konstativ (holatni tasvirlovchi) va performativ (amalga oshiruvchi). Masalan, "Men sizni tushunaman", "Men sizni mustaqil deb hisoblayman" kabi ifodalar so'zlovchining ijtimoiy roli orqali voqelikni o'zgartiradi. Shu nuqtayi nazardan, pedagogik jarayonda xotin-qizlar faoli yoki ijtimoiy xodimning so'zlari, harakatlari, ifodasi ham muayyan ijtimoiy-amaliy natijaga ega bo'ladi. Bu holat, o'z navbatida, ijtimoiy-pedagogik performativlik tushunchasini keltirib chiqardi.

J.Butler performativlikni ijtimoiy identitet, ijtimoiy va madaniy rolning shakllanish jarayonida tahlil qilgan. Uning "Gender Trouble" (Gender muammosi) asarida bildirilgan fikrlariga ko'ra, inson o'zining ijtimoiy "men"ini doimiy ravishda performativ amallar orqali yaratadi. Bu yondashuv oila va xotin-qizlar tizimida faoliyat yurituvchi mutaxassislarning ijtimoiy rollarini, masalan, "maslahatchi", "psixolog", "pedagog", "hamkor" kabi pozitsiyalarni ongli ravishda shakllantirish va namoyon etish mexanizmlarini ochib beradi [5].

Tahlil va natijalar. Ijtimoiy-gumanitar bilimga turli fanlarni integratsiyalash tendensiyalari va shu bilan birga kategorial-tushunchaviy apparatni chuqur farqlashga murojaat qilish xosdir. Performans hodi-sasi XX asrda ishlab chiqilgan va kundalik voqelikning ijtimoiy, siyosiy, texnogen va boshqa hodisalariga refleksiya bo'lgan nazariyalarda to'liq aks ettirilgan [6;52-b.]. Tadqiqot metodologiyasi va yangi usullarini belgilab bergan lingvistik va vizual burilishlar bilan bir qatorda, zamonaviy gumanitar bilimlarning ko'plab sohalari performativ burilish ta'sirini boshdan kechirmoqda. Faylasuf J.L.Ostin performativ fikr bilan ta'kidlovchi fikr o'rtasidagi farqlarni aniqladi [7;36-b.].

Mazkur yondashuvni oila va xotin-qizlar tizimi xodimlari faoliyatiga tatbiq etish orqali jamoaviy hamkorlikni kuchaytirish, muammoli vaziyatlarda tezkor qaror qabul qilish, muloqot madaniyatini oshirish va innovatsion yondashuvlarni joriy etish imkoniyati yuzaga keladi [8]. Chunki performativ faoliyat shaxsning bilish, his etish va harakat qilish darajalarini birlashtiradi. Bu esa o'zaro ishonch, tashabbuskorlik va

mas'uliyatni rivojlantiradi. Ijtimoiy-pedagogik kontekstda performativ yondashuv quyidagi uch bosqichda amalga oshiriladi:

- diagnostik bosqich – xodimlarning kommunikativ va kollaborativ kompetensiyasini baholash;
- amaliy bosqich–nutqiy, muloqotli, rolli va emotsional performanslar orqali ijtimoiy ta'sir o'tkazish;
- refleksiv bosqich – amalga oshirilgan performativ harakatlarning ijtimoiy natijasini tahlil qilish.

Bu bosqichlar asosida performativ model quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- motivatsion-fasilitativ funksiya – jamoada ruhiy iqlimni yaratish;
- kommunikativ funksiya – o'zaro ishonch asosida muloqotni yo'lga qo'yish;
- koordinatsion funksiya – harakatlar birligini ta'minlash;
- innovatsion funksiya – yangi ijtimoiy pedagogik shakl va uslublarni ishlab chiqish.

Pedagogik jihatdan qaraganda, bu kompetensiya oila, maktab, mahalla, tuman va viloyat darajasidagi xodimlarning o'zaro muvofiqlashgan faoliyatini anglatadi. Bunday kompetensiyani shakllantirish uchun tanqidiy fikrlash, empatiya, dialogik madaniyat, muvofiqlashtirish va tahlil qilish ko'nikmalari zarurdir.

Performativ yondashuv asosida kompetensiyani rivojlantirish jarayoni quyidagi bosqichlarda kechadi:

•faol ishtirokni ta'minlash – oila va xotin-qizlar tizimi xodimlari amaliy vaziyatlarga jalb qilinadi (case-study, trening, performans);

•kollektiv refleksiya – harakat va qarorlarning ijtimoiy natijasi tahlil qilinadi;

•baholash va qayta tuzish – xodimlar faoliyatini o'zaro tahlil asosida takomillashtiradi;

•innovatsion amaliyotga tatbiq – tajriba natijalari yangi metodik model sifatida joriy qilinadi. Bu bosqichlar o'zaro teskari aloqaga ega bo'lib, xodimlarning ijtimoiy-pedagogik tafakkurini rivojlantiradi.

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, performativ yondashuv oila va xotin-qizlar tizimi xodimlari faoliyatida kollaborativ kompetensiyani rivojlantirishning samarali mexanizmi sifatida e'tirof etiladi. Bu yondashuv nafaqat kasbiy mahoratni, balki ijtimoiy-hissiy aql, empatiya va tashabbuskorlikni ham rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu yondashuvda inson faoliyati, ayniqsa, kasbiy va ijtimoiy munosabatlar, amalda namoyon bo'ladigan jarayon sifatida talqin etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Мельникова Т.А. Управление системой образования: инновационные подходы. Москва, «Педагогика», 2018, 256 с.

(2). Лебедева О.В. Профессиональная этика в социальной сфере. Санкт-Петербург, "Питер", 2017, 160 с.

(3). Osborne S. The New Public Governance? London, "Routledge", 2010, 224 p.

(4). Butler J. Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity. New York, Routledge, 1990, 236 p.

(5). Butler J. Bodies That Matter: On the Discursive Limits of "Sex". New York, Routledge, 1993, 224 p.

(6). Brown J., Duguid P. The Social Life of Information. Boston, Harvard Business School Press, 2000, 304 p.

(7). Mezirow J. Transformative Dimensions of Adult Learning. San Francisco, Jossey-Bass, 1991, 192 p.

(8). Schön D. The Reflective Practitioner. New York, Basic Books, 1983, 318 p.

Irisova Lobar Baxrinqul qizi (Jizzax davlat Pedagogika universiteti Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (boshlang'ich ta'lim) mutaxassisligi 2-kurs magistranti; E-mail: lobarislomova05@gmail.com)

BOSHLANG'ICH SINIF O'QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA 5E MODELINI QO'LLASHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK JIHATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang'ich sinflarning birinchi sinfdan to'rtinchi sinfgacha bo'lgan o'qish savodxonligi darslarini 5E modeli asosida tashkil qilishning pedagogik hamda psixologik tomonlari yoritilgan. Maqolada modelning har bir bosqichidagi pedagogik hamda psixologik tomonlar yoritib o'tilgan. Dunyo miqyosidagi va o'zimizdagi olimlarning ilmiy izlanishlaridagi natija va xulosalar ham keltirilgan. Bu modelga bugungi kundagi ehtiyojimiz borligi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: 5E model, engage, explore, explain, elaborate, evaluate, BSCS, konstruktivistik, motivatsiya, pedagogik, psixologik, o'qish savodxonligi.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МОДЕЛИ 5E НА УРОКАХ ЧТЕНИЯ И ГРАМОТНОСТИ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Аннотация. В данной статье освещены педагогические и психологические аспекты организации уроков читательской грамотности в начальных классах с первого по четвертый класс на основе модели 5Е. В статье освещены педагогические и психологические аспекты каждого этапа модели. Также представлены результаты и выводы научных исследований ученых мирового и отечественного масштаба. Обоснована потребность в этой модели на сегодняшний день.

Ключевые слова: модель 5E, engage, explore, explain, elaborate, evaluate, BSCS, конструктивный, мотивация, педагогический, психологический, читательская грамотность.

PEDAGOGICAL-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF USING THE 5E MODEL IN PRIMARY GRADE READING LITERACY LESSONS

Annotation. This article highlights the pedagogical and psychological aspects of organizing reading literacy lessons in primary grades from the first to the fourth grade based on the 5E model. The article highlights the pedagogical and psychological aspects of each stage of the model. The results and conclusions of scientific research by world and domestic scientists are also presented. It is substantiated that we need this model today.

Key words: 5E model, engage, explore, explain, elaborate, evaluate, BSCS, constructivist, motivation, pedagogical, psychological, reading literacy.

Kirish. Boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi darslarida 5E modelini qo'llash bo'yicha ham psixologik ham pedagogik tomondan keng o'rganilgan. Bu jarayon yuzasidan olib borilgan izlanishlar kreativ metodlar, yosh jihatdan mosligi hamda markazda o'quvchilarning bo'lishi bilan bog'liq holda tahlil qilinadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Dastlab, 5E modelining nazariyasi konstruktivizm g'oyalari borib taqaladi. Ta'lim jarayonida bilim tayyor holda berilmasdan uni bolalar kashf etishi kerak, degan nazariyaga tayangan vakillardan biri Jean Piaget bolalarning kognitiv rivojlanishi bosqichma-bosqich o'tishini ta'kidlaydi va bilim o'quvchining faolligi orqali o'zlashtirilishini asoslab bergan [1;72–85-b.]. Vigotitskiy esa bolalar talimida ijtimoiy muhit va kommunikatsiyaning ahamiyatini ustuvor deb bilgan [2;16–30-b.]. Vigotitskiy o'qituvchi va o'quvchi, o'quvchi va o'quvchi hamkorligi ta'lim jarayonida sifatning oshishiga asos bo'lishin o'z ilmiy izlanishlarida keltirib o'tgan [3;84–90-b.].

5E modelining amaliy-metodikasi Biological Sciences Curriculum Study (BSCS) tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, model, dastlab, tabiiy fanlar ta'limida qo'llanilgan. Keyinchalik, bu model har qanday fan-ga mosligi tufayli ijtimoiy fanlarda ham qo'llanila boshladi [4;1–3-b.].

Yurtimizda ham boshlang'ich ta'limda 5E modelidan foydalanishning psixologik jihatlar yoritilgan. O'zbek pedagog olimlari olib brogan tadqiqotlarida o'qish savodxonligi darslarida engage, elaborate, evaluate bosqichlarini qo'llash bolalarning mustaqil fikrlashi va motivatsiyasini hosil qilishi ilmiy jihatdan asoslangan [5;78–86-b.].

Mazkur modelning pedagogik-psixologik jihatlar aynan, amaliyotga asoslangan ta'lim tamoyillari, yosh xususiyatlariga moslik, kompetensiyaviy yondashuvni tashkil etishi, bilimni tayyor holda emas, kashf qilish orqali olish kabilardir.

Tadqiqot metodologiyasi. Shiddat bilan rivojlanib borayotgan zamonamizda ta'lim sifatini ta'minlash dolzarb masalalardan biridir. Yurtimizda bilim samaradorligini oshirishda turli innovatsion metodlardan foydalanishga ehtiyoj kuchaydi. Jumladan, "Xalq ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi"da sifatli ta'lim mazmunini yangilash, ilg'or pedagogik usullarni joriy qilish, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish, PISA kabi xalqaro ta'lim baholash tizimlariga tayyor bo'lishni ko'zda tutadi [6;44–52-b.]. Shu sababli turli xil interaktiv metod va usullarga va ularni qo'llashdagi pedagogik-psixologik tomonlariga e'tibor qaratish darkor. Boshlang'ich ta'lim tizimi bolalarda o'qish savodxonligini shakllantirish, tanqidiy va mantiqiy fikrlash va matnni tushunish ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, zamonaviy ta'lim jarayonida o'quvchi dars markazida bo'lgan yondashuvlar asosida tashkil etilgan jarayonlar bolalarning bilish va uni amaliyotda qo'llay olish faolligini ta'minlashga xizmat qiladi. Shunday innovatsion modellardan biri 5E o'quv modelidir. Mazkur model boshlang'ich ta'lim o'quvchilarining yosh va individual xususiyatlariga pedagogik va psixologik jihatdan mos keladi. Qodirovning ta'kidlashicha, boshlang'ich sinf yoshidagi bolalarda bilish jarayoni faol xarakterga ega bo'lib, ular mustaqil xulosalar chiqarish va tahlil qilish jarayonida bilimni chuqurroq o'zlashtiradilar. O'quvchining ichki motivatsiyasi va qiziqishi ta'lim samaradorligining asosiy psixologik omillaridan biri hisoblanadi [7;52-b.].

5E modeli texnologiyalar asri ko'nikmalariga tanqidiy fikrlash, muammoli vaziyatlarga yechim topish, guruh yoki jamoa bo'lib ishlash, kommunikatsiya ijodkorlik to'liq mos kelganligi uchun zamonaviy ta'lim tizimlarida keng qo'llanila boshlandi. 34 yildan ortiq vaqt mobaynida ta'lim muassasalarida olib borilgan tadqiqotlar 5E ta'lim modelining samaradorligi yuqori ekanligi tasdiqladi. Model besh bosqichdan iborat: engage, explore, explain, elaborate, evaluate. Umuman olganda, har bir bosqich o'ziga xos funktsiyaga ega, ular o'qituvchiga izchil ko'rsatma berishga va o'quvchiga ilmiy bilimlarni yaxshiroq tushunish va saqlashga yordam beradigan tegishli faoliyat bilan shug'ullanish uchun ko'maklashishga qaratilgan bilim.

Modelning Engage (qiziqtirish) bosqichi pedagogik jihatdan o'quvchilarda o'qiladigan matnga qiziqish va ichki motivatsiya uyg'otadi, pedagog savol-javob, muammoli vaziyat, qisqa suhbat yoki kreativ rasmlar orqali bolalarning hosil bo'lgan bilimlarini faol ko'rsatkichga keltiradi. Natijada bolalarning yangi

bilimlarni bilishga bo'lgan ehtiyojlari qiziqish orqali oshadi, diqqat va e'tibor shakllanadi, o'quvchilar o'z fikrlarini erkin bayon qilishga o'rganadilar.

Tahlil va natijalar. Explore (tadqiq qilish) bosqichining pedagogik jihatlari shundan iboratki, matn bilan mustaqil ishlaydi, matnni o'qib muhokama qiladi, darslikda yoki o'qituvchi bergan savollarga javob izlaydilar. O'qituvchi yo'l ko'rsatib turadi. Mustaqil fikrlashga o'rganadi, tadqiq qilish ko'nikmalari rivojlanadi, o'quvchi o'rganuvchi sifatida faol bo'ladi, o'qish jarayonida matnni anglash jarayoni oshadi.

Explain (tushuntirish) bosqichining pedagogik jihatlari: bolalar o'z fikrlarini ifodalaydi, berilgan matn mazmunini tushunishga harakat qiladilar, o'qituvchi ilmiy va metodik tomonlama to'g'ri javoblarni umumlashtiradi. Bu yo'l orqali o'quvchilarning nutqiy kompetensiyasi rivojlanadi, mantiqiy va tanqidiy fikrlash ko'nikmalari rivojlanadi, matnni tahlil qilish ko'nikmasi shakllanadi, o'qituvchi va o'quvchi orasidagi muloqot mustahkamlanadi.

Elaborate (mustahkamlash) bosqichining pedagogik jihatlari: bolalar yangi egallagan bilimlarini turli vaziyatlarda qo'llaydilar, ijodkorlik talab qilinadigan topshiriqlar yo matn asosida rol o'yinlar yoki matn yuzasidan yangi hikoya tuzish orqali bilimlarini mustahkamlaydilar. Natijada amaliyotda qo'llay olish ko'nikmalari shakllanadi, kreativ va tanqidiy fikrlash rivojlanadi, fanlararo integratsiya hosil qilinadi.

Evaluate (baholash) bosqichining pedagogik jihatlari: o'qituvchi va bolalarda o'zlarini baholash refleksiya shakllanadi, o'z ustida ishlash kerakligini tushunib yetadi, adolatli va shaffof baholash muhiti hosil bo'ladi.

5E modelining aynan boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi darslarida qo'llanilishidagi pedagogik ustunliklari quyidagilar:

- o'quvchilarning yangi bilim olishga bo'lgan qiziqishini oshiradi;
- berilgan she'r, hikoya, ertak va hokazolarni mantiqan tushunish va kritik jihatdan tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantiradi;
- darsdagi asosiy rolda o'qituvchi emas, o'quvchi bo'ladi;
- ta'lim jarayonining o'quvchiga qaratilganini kuchaytiradi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari psixologiyasi o'ziga xos xususiyatga ega. Bu yoshdagi bolalar hamma narsani bilishga qiziquvchan, energiyaga to'la, har qanday holatda faol bo'lishadi. Ular uchun o'yin, maroqli suhbatlar, tadqiqot qilishga asoslangan faoliyatlar muhim ahamiyatga ega. Modelning Engage (qiziqitirish) bosqichida bolalarning diqqatini darsga jalb qilish uchun ularda motivatsiyani uyg'otish asosiy vazifalardan biridir. Mazkur bosqichda rang-barang interaktiv metodlar, qiziqarli o'yinlar, topishmoqlar, hayotiy vaziyatlar orqali o'quvchilarning psixologiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatish mumkin.

Explore bosqichida o'quvchilar mustaqil fikr yuritadilar, matn bilan ishlaydilar, jamoa bo'lib muhokama qiladilar. Psixologik tomondan bu jarayon bolalarning mustaqil fikrlashini rivojlantiradi, tahlil qilishni hamda ularni taqqoslashni ko'nikmaga aylantiradilar. Ayniqsa, ijtimoiylashuv madaniyatini rivojlantiradi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida yangi bilimlarni olishga bo'lgan qiziqish kuchligi sababli, tadqiqot qilishga asoslangan mashqlar ularning tabiiy ehtiyojlariga mos tushadi.

Explain bosqichida o'quvchilar tadqiq qilish bosqichidagi topshiriqlarga javoblarini beradilar, o'qituvchi esa fikr-mulohazalarni birlashtiradi va ilmiy tushunchalarni ta'riflaydi. Psixologik jihatdan bular nutqiy kompetensiyani rivojlantiradi, mantiqiy fikrlashni mustahkamlaydi, o'z g'oyasini yoki fikrini qo'riqlash ko'nikmasini hosil qiladi. Bu esa bolalarning o'zlariga bo'lgan ishonchlarini o'stiradi.

Elaborate bosqichida o'quvchilar olgan bilimlarini mustahkamlaydi, tadqiqot orqali hayotga bog'laydilar. Psixologik tomonlama bunda integratsiya qilish ko'nikmasini rivojlantiradi, kreativlikni shakllantiradi, mustaqil qaror chiqarishga o'rgatadi. O'qish savodxonligi darslarida rol ijro qilishlar, hikoya yaratishlar, mazmuniy davom ettirishlar samarali usullar hisoblanadi.

Evaluate bosqichida o'quvchilarda o'z-o'zini baholash refleksiya shakllanadi. Psixologik tomonlama bu o'zlarini tahlil qilishni rivojlantiradi, mas'uliyat hissi uyg'onadi, motivatsiyani mustahkamlaydi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarini turli ko'rinishdagi rag'batlantirishlar ijobiy muhit yaratishga xizmat qiladi.

5E modeli asosida tashkil qilingan darslar orqali bolalar mustaqil fikrlashni, tanqidiy va mantiqiy tahlil qilishni, kommunikatsiyani, ijtimoiy faollikni rivojlantiradi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, yuqoridagilardan kelib chiqib 5E modelini boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi darslarida qo'llash pedagogik va psixologik jihatdan samarali ekanligini ko'rsatmoqda. Model bu fan doirasida qo'llanganda bolalar har qanday vaziyatlarda mustaqil fikr bildirish olish, jamoatga qo'shib ketish, olgan bilimlarini hayotiy jarayonlarda qo'llay olish ko'nikmalariga ega bo'ladilar. Bundan tashqari atrofida ro'y berayotgan voqea-hodisalarga nisbatan tanqidiy, mantiqiy fikr bildirish oladilar. O'z-o'zini tahlil qilish ko'nikmasini hosil qiladilar. Shunday qilib, bu model bolalarning psixologik rivojlanishiga ijobiy ta'sirini ko'rsatmasdan qolmaydi.

O'zbekistonimizdagi barcha maktab boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi darslarida 5E modelini qo'llash, pedagoglarga bu modelning mazmun-mohiyati, maqsadi va vazifalarini chuqur tushuntirish ishlari olib borilishi va ularni bu modelni qo'llashga o'rgatish zarur. Bu model asosida baholash mezonlari ishlab chiqilib, amaliyotga tatbiq qilinsa, ijobiy natijalarga erishish mumkin. Bundan tashqari, boshqa barcha fanlar doirasida, pedagoglar uchun malaka oshirish kurslarida ham qo'llasa, model ommalashadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Piaget Jean. The psychology of intelligence. London, Routledge, 1950, p. 72–85.
- (2). Vigotsky Lev S. Mind in society: The development of higher psychological processes. Cambridge, MA, Harvard University Press, 1978, p. 16–30.
- (3). Vigotsky Lev S. Mind in society: The development of higher psychological processes. Cambridge, MA, Harvard University Press, 1978, p. 84–90.
- (4). Biological Sciences Curriculum Study. The BSCS 5E instructional model: Origins and effectiveness, 2006, p. 1–3.
- (5). Xodjayev B. Pedagogik texnologiyalar, 2019, 72–86-betlar.
- (6). O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. O'zbekiston – 2030 strategiyasi to'g'risida. Farmon, Toshkent, 2023, 44–52-betlar.
- (7). Qodirov M. Yosh va pedagogik psixologiya. T., "O'qituvchi", 2010, 52-bet.

Davletov Rasulbek Marimbayevich (Xorazm viloyati PMM "Aniq va tabiiy fanlar metodikasi" kafedrası katta o'qituvchisi; e-mail: rasulbekdavletov82@gmail.com)

TALABALARNI INNOVATSION KASBGA TAYYORLASHDA MATCAD DASTURIY TA'LIM VOSITALARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada talabalarni innovatsion kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida Mathcad dasturiy ta'lim vositalaridan foydalanishning pedagogik imkoniyatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqotda Mathcad muhitida amaliy masalalarni yechish orqali talabalarning kasbiy kompetensiyalari, algoritmik fikrlashi va ijodiy yondashuvini rivojlantirish masalalari tahlil qilingan. Shuningdek, Mathcad dasturiy ta'lim vositalarini o'quv jarayoniga joriy etish orqali ta'lim samaradorligini oshirish usullari yoritilgan. Tadqiqot natijalari oliy ta'lim muassasalarida innovatsion kasbga tayyorlash jarayonida qo'llash uchun amaliy ahamiyatga ega. Matcad dasturi yordamida o'quvchilarning matematikaga faolligini oshirish yo'llari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: AKT, Matcad dasturiy ta'minoti, internet, matematika, zamonaviy pedagogik texnologiya

Давлетов Расулбек Маримбаевич (старший преподаватель кафедры «Методология точных и естественных наук», Хорезмская областная государственная образовательная служба; e-mail: rasulbekdavletov82@gmail.com)

ПРОГРАММНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ MATCAD В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ИНСТРУМЕНТАХ ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ К ИННОВАЦИОННЫМ ПРОФЕССИЯМ

Аннотация. Данная статья посвящена изучению педагогических возможностей использования программных средств Mathcad в процессе подготовки студентов к инновационной профессиональной деятельности. В исследовании анализируются вопросы развития профессиональных компетенций, алгоритмического мышления и творческого подхода студентов при решении практических задач в среде Mathcad. Также рассматриваются методы повышения эффективности обучения путем внедрения программных средств Mathcad в образовательный процесс. Результаты исследования имеют практическое значение для использования в процессе подготовки студентов к инновационным профессиям в высших учебных заведениях. Рассматриваются пути повышения активности студентов в математике с использованием программы Matcad.

Ключевые слова: ИКТ, программное обеспечение Matcad, интернет, математика, современные педагогические технологии.

Davletov Rasulbek Marimbayevich (Senior Lecturer, Department of "Methodology of Exact and Natural Sciences", Khorezm Regional State Educational Service; e-mail: rasulbekdavletov82@gmail.com)

MATCAD SOFTWARE EDUCATIONAL TOOLS IN PREPARING STUDENTS FOR INNOVATIVE PROFESSIONS

Annotation. This article is devoted to the study of the pedagogical possibilities of using Mathcad software tools in the process of preparing students for innovative professional activities. The study analyzes the issues of developing students' professional competencies, algorithmic thinking and creative approach by solving practical problems in the Mathcad environment. It also covers methods of increasing educational efficiency by introducing Mathcad software tools into the educational process. The results of

the study are of practical importance for use in the process of preparing students for innovative professions in higher educational institutions. Ways of increasing students' activity in mathematics using the Mathcad program are considered.

Keywords: IT, Mathcad software, Internet, mathematics, modern pedagogical technology.

Kirish (Introduction). Bugungi kunda talabalarni innovatsion kasbiy faoliyatga tayyorlash oliy ta'limning dolzarb vazifasi hisoblanadi. Zamonaviy oliy ta'limda matematik va texnik fanlardan olingan bilimlarni amaliy mashqlar va loyihalar orqali qo'llash muhim ahamiyatga ega. Mathcad dasturiy vositasi talabalarning algoritmik fikrlashini, muammolarni hal qilish ko'nikmalarini va kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda samarali vosita sifatida xizmat qiladi. Mathcad dasturiy vositasining ta'limdagi ahamiyati.

Mathcad – matematik hisob-kitoblar, grafiklar va injenerlik masalalarini interaktiv tarzda yechish imkonini beruvchi dasturiy vosita. U talabalarga:

- matematik va texnik modellashtirishni amalga oshirish;
- tenglamalar va formulalarni vizual tahlil qilish;
- grafik va diagrammalar orqali natijalarni taqdim etish.

Algoritmik fikrlash va kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish imkoniyatini taqdim etadi. Ta'lim jarayonida Mathcadning qo'llanilishi interaktiv mashqlar va loyihalar asosida amaliy bilimlarni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega.

Mathcad orqali talabalarni innovatsion kasbga tayyorlash usullari:

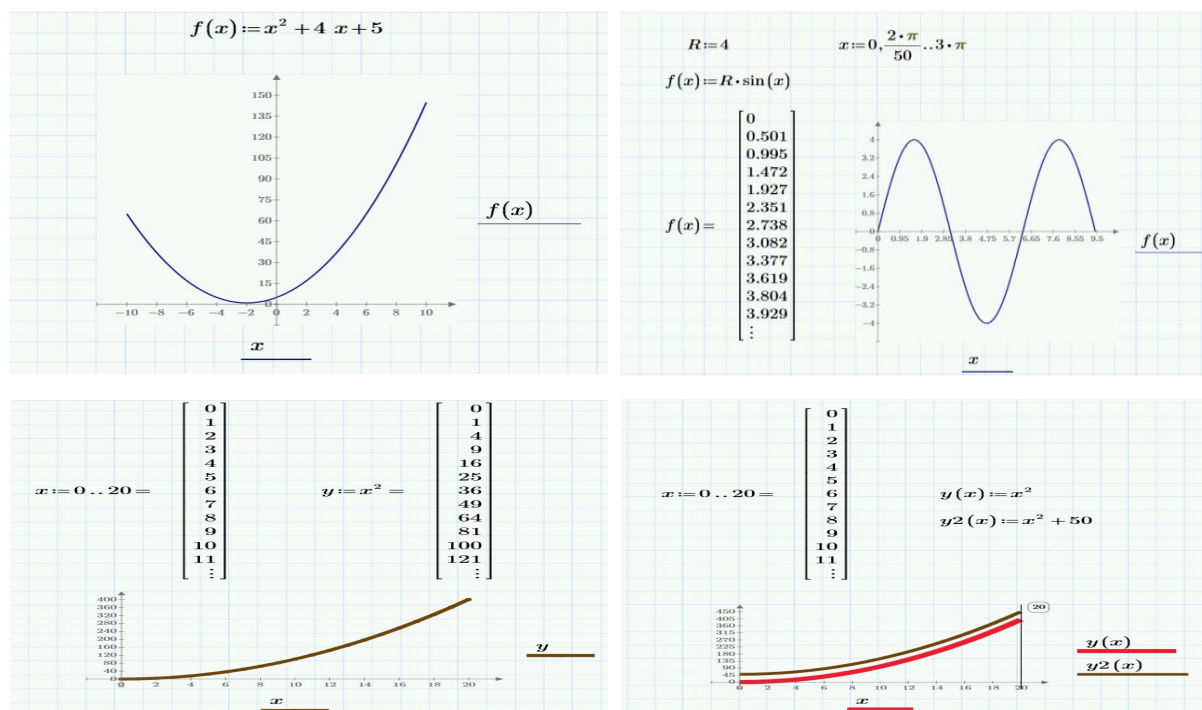
- laboratoriya mashqlari: Mathcadda amaliy masalalarni modellashtirish va tahlil qilish;
- loyihaga asoslangan ta'lim: Injenerlik va texnik loyihalarni ishlab chiqishda Mathcaddan foydalanish;
- vizual tahlil: formulalar va natijalarni grafik ko'rinishda taqdim etish orqali bilimlarni chuqurlashtirish;
- samarali baholash: avtomatlashtirilgan hisob-kitoblar va tahlil orqali talabalarning malakasini baholash.

Mathcad asosida amaliy mashqlardan so'ng talabalar: algoritmik va texnik fikrlashni rivojlantirgan, innovatsion yechimlar ishlab chiqish qobiliyatini oshirgan, kasbiy kompetensiyalari va amaliy ko'nikmalari kuchaygan. Mazkur natijalar oliy ta'lim muassasalarida Mathcaddan kengroq foydalanish imkoniyatlarini ko'rsatadi. Mathcad dasturiy vositasi talabalarni innovatsion kasbiy faoliyatga tayyorlashda samarali pedagogik vosita hisoblanadi. U interaktiv mashqlar, vizual tahlil va loyihalar orqali bilimlarni mustahkamlaydi, algoritmik fikrlash va kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga yordam beradi. Oliy ta'lim muassasalarida Mathcaddan foydalanish zamonaviy ta'limni takomillashtirish va talabalarning innovatsion tayyorgarligini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Umuman olganda, Mathcad bu kompyuter matematikasining zamonaviy sonli usullarini qo'llashning unikal kolleksiyasidir. U o'z ichiga yillar ichidagi matematikaning rivojlanishi natijasida yig'ilgan tajribalar, qoidalar va matematik hisoblash usullarini olgan. Mathcad interfeysi Windowsning barcha dasturlari interfeysiga o'xshash. Mathcad ishga tushirilgandan so'ng uning oynasida bosh menyu va uchta panel vositasi chiqadi: Standart (Standart), Formatting (Formatlash) va Math (Matematika). Mathcad ishga tushganda avtomatik ravishda uning ishchi hujjat fayli Untitled 1 nom bilan ochiladi va unga Workshet (Ish varag'i) deyiladi. Standart (Standart) vositalar paneli bir necha fayllar bilan ishlash uchun buyruqlar to'plamini o'z ichiga oladi. Formatting (Formatlash) formula va matnlarni formatlash bo'yicha bir necha buyruqlarni o'z ichiga oladi. Math (Matematika) matematik vositalarini o'z ichiga olgan bo'lib, ular yordamida simvollar va operatorlarni hujjat fayli oynasiga joylashtirish uchun qo'llaniladi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Mathcad paketi muhandislik hisob ishlarini bajarish uchun dasturiy vosita bo'lib, u professional matematiklar uchun mo'ljallangan. Uning yordamida o'zgaruvchi va o'zgarmas parametrli algebraik va differensial tenglamalarni yechish, funksiyalarni tahlil qilish va ularning ekstremumini izlash, topilgan yechimlarni tahlil qilish uchun jadvallar va grafiklar qurish mumkin. Mathcad murakkab masalalarni yechish uchun o'z dasturlash tiliga ham ega (1-rasm).

Hozirgi kunda kompyuter algebrasiga nisbatan imkoniyatli paketlari bu-Mathematica, Maple, Matlab, MathCAD, Deive va Scientific Work Placelar hisoblanadi. Bizning matlab dasturida matematika darslarida o'quvchilarga mavzularni o'rgatishda axborot texnologiyalar vositasida o'qitish sifati va samaradorligini oshirish metodikasi o'rganish ko'zda tutilgan.

1-rasm. Matlab dasturidan olingan natijalar.

Hozirgi kunda kompyuter algebrasiga nisbatan imkoniyatli paketlari bu Mathematica, Maple, Matlab, MathCAD, Deive va Scientific Work Placelar hisoblanadi. Bizning MATLAB dasturida matematika darslarida o'quvchilarga mavzularni o'rgatishda axborot texnologiyalar vositasida o'qitish sifati va samaradorligini oshirish metodikasi o'rganish ko'zda tutilgan.

Geometriyaga oid qiziqarli masalalarda, matematika darslarida foydalanilsa, dars jarayoni qiziqarli kechadi, shuning bilan birga, o'quvchilarning mantiqiy fikrlashi va tafakkuri rivojlanadi, o'z fikrini asoslash ko'nikmalari shakllanadi, olgan bilimlarini hayot bilan bog'lay oladi.

Matematik ifodalarni soddalashtirish uchun Matlab matematikaning qudratli simvolli sistemalari yordamida murakkab ifodalarni ham soddalashtiriladi. Mathcad matematik statistikaning masalalarini echish uchun ko'plab qurilgan funksiyalarga ega bo'lib, ma'lumotlar asosida parametrlarni baholash uchun Mathcadda 16 ta har xil funksiyalar mavjud:

- mean (A) – A massiv elementlari qiymatlarining o'rtachasini qaytaradi;
- hmean (x) – A massiv elementlari gormonik qiymatlarining o'rtachasini qaytaradi;
- gmean (A) – A massiv elementlari qiymatlarining o'rtageometrigini qaytaradi;
- var (A) – A massiv elementlari dispersiyasini qaytaradi;
- var (A) – A massiv elementlarining qo'zg'almagan dispersiyasini qaytaradi;
- stdev (A) – A massiv elementlarining o'rta kvadratik chetlanishini qaytaradi;
- Stdev (A) – A massiv elementlarining qo'zg'almagan o'rta kvadratik chetlanishini qaytaradi;
- median (A) – ehtimollik gistogrammasini ikkita teng qismga bo'luvchi A massiv medianasini qaytaradi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa qilib aytganda, matematika va geometriya fanlarini o'qitishda ko'p yillar mobaynida shakllangan usullarni qo'llashdan tashqari, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llagan holda, integratsiyalashgan darslarni tashkil qilish, ilm-fan va texnika yutuqlaridan unumli foydalanish fanni o'zlashtirishda ijobiy natija beradi. Taraqqiyot sari yuz tutib borayotgan bugungi axborotlar asri ertangi kun yoshlaridan turli muammoli vaziyatlarda o'zini-o'zi to'g'ri baholay oladigan, mustaqil fikriga ega bo'lgan, aqliy va ruhiy imkoniyatlaridan yuksak sa'y-harakatlar yo'li-da foydalana oladigan ijobiy xususiyatlar sohibi bo'lishni taqozo etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). PTC Inc. Mathcad User's Guide. USA, 2018, 1–15, 18–32, p. 79–9.
- (2). Рахимов А., Ходжаев Б. Рақамли педагогика асослари. Тошкент, 2021, 41–92-бетлар.
- (3). Беспалько В.П. Педагогические технологии. Москва, 2018, с. 120–150.
- (4). С.В.Поршнеv. МAТCАD основы работы и программирования. Москва, 2011.
- (5). Solodov A.U., Ochkov V.N. Differential models: An Introduction with MathCAD, springer, 2012, 324 p.
- (6). <http://ru.wikipedia.org/wiki/MathCAD>
- (7). www.youtube

Yadgarov Doniyor Baxodirovich (UrDU “Sport o‘yinlari” kafedrası dotsenti),
Matnazarov Asadbek G‘ayratjon o‘g‘li (UrDU magistranti)
**YOSH FUTBOLCHILARNING MAXSUS CHIDAMKORLIGINI RIVOJLANTIRISHDA
ZAMONAVIY MASHG‘ULOT VOSITALARI VA USULLARINING SAMARADORLIGI**

***Annotatsiya.** Mazkur tadqiqotda yosh futbolchilarning maxsus chidamkorligini rivojlantirishda zamonaviy mashg‘ulot vositalari va usullarining samaradorligi nazariy va amaliy jihatdan asoslab berildi. Tadqiqot jarayonida intervalli yuklama, kichik maydonli o‘yinlar, yuqori intensivlikdagi interval mashg‘ulotlar hamda aylanma mashg‘ulot metodlarining funksional ko‘rsatkichlarga ta‘siri o‘rganildi. Olingan natijalar zamonaviy integrativ yondashuv yosh futbolchilarning aerob-anaerob imkoniyatlarini sezilarli oshirishini ko‘rsatdi.*

***Kalit so‘zlar:** maxsus chidamkorlik, yosh futbolchilar, aerob-anaerob yuklama, funksional tayyorgarlik.*

**ЭФФЕКТИВНОСТЬ СОВРЕМЕННЫХ ТРЕНИРОВОЧНЫХ ИНСТРУМЕНТОВ И
МЕТОДОВ В РАЗВИТИИ СПЕЦИАЛЬНОЙ ВЫНОСЛИВОСТИ У МОЛОДЫХ
ФУТБОЛИСТОВ**

***Аннотация.** Данное исследование предоставляет теоретическое и практическое обоснование эффективности современных тренировочных инструментов и методов в развитии специальной выносливости у молодых футболистов. В исследовании изучалось влияние интервальных тренировок, игр на небольшом поле, высокоинтенсивных интервальных тренировок и круговых тренировок на функциональные показатели. Результаты показали, что современный комплексный подход значительно повышает аэробно-анаэробные возможности молодых футболистов.*

***Ключевые слова:** специальная выносливость, молодые футболисты, аэробно-анаэробная нагрузка, функциональная тренировка.*

**THE EFFECTIVENESS OF MODERN TRAINING TOOLS AND METHODS IN DEVELOPING
SPECIAL ENDURANCE IN YOUNG FOOTBALL PLAYERS**

***Annotation.** This study provides theoretical and practical justification for the effectiveness of modern training tools and methods in developing special endurance in young football players. The study examined the effects of interval training, small-field games, high-intensity interval training, and circuit training methods on functional performance. The results showed that a modern integrative approach significantly increases the aerobic-anaerobic capabilities of young football players.*

***Keywords:** special endurance, young football players, aerobic-anaerobic loading, functional training.*

Kirish. Respublikamizdagi ixtisoslashgan sport maktablardagi o‘quvchi-yoshlarning jismoniy tarbiya va sport bilan muntazam shug‘ullanishini ta‘minlovchi amaliy chora-tadbirlar bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda. Xususan, hukumat darajasida sportni ommalashtirish va yoshlarni muntazam mashg‘ulotga jalb etish bo‘yicha strategik hujjatlar qabul qilinib, ularning ijrosi ta‘minlanmoqda. Masalan, yaqinda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan haftaning har payshanba kuni “jismoniy tarbiya va sport kuni” sifatida belgilanishi sport maktablari va umumta‘lim muassasalari uchun jismoniy faollikni kuchaytirishga yo‘naltirilgan tartibni joriy etdi. Bu qaror orqali sport maktablari bolalar, o‘smirlar va yoshlar o‘rtasida jismoniy tarbiya va sportni ommalashtirish hamda sport bilan muntazam shug‘ullanishni bosqichma-bosqich oshirishga yo‘naltiriladi. Shu bilan birga, 2025–2026-o‘quv yilidan boshlab sport maktablarini ma‘lum sport turlariga ixtisoslashtirish amaliyoti joriy etilib, har bir trener-seleksioner bilan birlashtirilgan mahalla va ta‘lim muassasalari bo‘yicha yoshlar jismoniy tayyorgarligini oshirish bo‘yicha tizimli reja ishlab chiqilishi belgilangan. Bu o‘quvchi-sportchilarni bosqichma-bosqich yuqori sport natijalariga yetaklash, ularni muntazam mashg‘ulotga jalb etish va sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda muhim amaliy chora hisoblanadi.

Jismoniy tarbiya va sport sohasini modernizatsiya qilish, yosh avlodning sog‘lom hayot tarzini shakllantirish hamda xalqaro maydonda raqobatbardosh sportchilarni tayyorlash masalalari davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Futbol sport turi esa mamlakatimizda eng ommaviy va ijtimoiy ahamiyatga ega sport yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, uni tizimli rivojlantirish sport siyosatining strategik vazifalariga kiritilgan [1].

Normativ-huquqiy hujjatlarda bolalar va o‘smirlar sport maktablari faoliyatini takomillashtirish, mashg‘ulot jarayoniga ilg‘or ilmiy-metodik yondashuvlarni joriy etish, yosh futbolchilarning jismoniy va funksional tayyorgarligini zamonaviy talablar asosida shakllantirish zarurligi alohida ta‘kidlangan [2]. Bu esa sport maktablarida mashg‘ulot jarayonini faqat an‘anaviy usullar asosida emas, balki ilmiy tadqiqotlar natijalariga tayangan holda tashkil etishni talab etadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Sport mashg'ulotlari nazariyasiga ko'ra, maxsus chidamkorlik bu sport turiga xos o'zgaruvchan intensivlik sharoitida yuqori ish qobiliyatini uzoq vaqt saqlab qolish qobiliyatidir [3;112-b.]. Mazkur sifatning rivojlanish darajasi o'yin samaradorligi, texnik-taktik harakatlarning aniqligi hamda uchrashuv oxirgi daqiqalarida barqarorlikni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekistonlik olimlar tomonidan ham yosh sportchilarning jismoniy sifatlarini rivojlantirish muammolari atroflicha o'rganilgan. R.S.Salomov jismoniy tayyorgarlikni yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda, bosqichma-bosqich tashkil etish zarurligini ilmiy asoslab bergan [4;76-b.]. A.A.Abdullayev va Sh.X.Xonkeldiyev esa sport mashg'ulotlari jarayonida yuklamani individuallashtirish hamda maxsus jismoniy tayyorgarlikni takomillashtirish mexanizmlarini ishlab chiqqanlar [5;134-b.]. Ushbu tadqiqotlar yosh futbolchilarda maxsus chidamkorlikni shakllantirishda ilmiy yondashuvning muhimligini tasdiqlaydi.

Shu bilan birga, futbol bo'yicha ixtisoslashgan sport maktablarida maxsus chidamkorlikni rivojlantirishning zamonaviy vositalari va ularning samaradorligini eksperimental asosda chuqur tahlil qilish zarurati saqlanib qolmoqda. Aynan shu holat mazkur tadqiqotning ilmiy dolzarbligini belgilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot futbol bo'yicha ixtisoslashgan sport maktabida tahsil olayotgan yosh futbolchilarning maxsus chidamkorligini rivojlantirishda zamonaviy mashg'ulot vositalarining samaradorligini aniqlashga qaratildi. Tadqiqot 2025–2026-o'quv yili davomida olib borildi va 14–15 yoshli futbolchilar ishtirok etdi.

Tajriba ishlariga jami 24 nafar yosh futbolchi jalb qilindi. Ishtirokchilar sport tayyorgarligi darajasi va sog'lik holatiga ko'ra tanlab olindi hamda tasodifiy usulda ikki guruhga ajratildi:

1-jadval

Eksperimental guruhning tezlik-kuch sifatlarini rivojlantirish bo'yicha o'quv dasturi

To'psiz mashqlar	
Mashqlar	Qaytalash soni
Boshlanish tezligini rivojlantirish uchun: 1. Tezlashtirilgan yugurish (rivok) boshlang'ich holatidan 10–15 m, qorinda yotgan holda (bosh, oyoq, chap va o'ng tomondan yo'nalishga harakat).	5–6
2. Chalgancha yotgan holda (bosh, oyoq, chap va o'ng tomondan harakat yo'nalishiga) boshlang'ich pozitsiyasidan 10–15 m masofada tezlashtirilgan yugurish (rivok).	5–6
3. Tezlashtirilgan yugurish (rivok) yuqoriga sakrashdan keyin 5–7 m.	3–5
4. Yuqoriga sakrab 180 va 360 gradusga burilgandan keyin 5–7 m tezlashtirilgan yugurish.	4–8
5. Dumbaloq osishdan keyin (yo'nalishda, qarshi yo'nalishda, harakatlanadigan tomonga) 5–7 m tezlashtirilgan yugurish.	6–8
Boshlanish tezlashuvini yaxshilash uchun: 1. Har mashqda 3–5 marta 5–10° burchak ostida tepaga yugurish.	Har bir mashqni 3–5 marotaba
2. Har mashqda 3–5 marta 5–10° burchak ostida pastga yugurish.	
Mutlaq tezlikni yaxshilash uchun: 1. Bilaklarga notekis panjaralarda osilgan holatda, imkon qadar tez-tez oyoqlaringiz bilan yugurish harakatlarini bajarish.	15 soniyagacha
2. 100–150 m masofada o'zgaruvchan yugurish: 15–20 m to'liq quvvatda, 10–15 m bo'shashganda, 15–20 m to'liq va yana bo'shashganda va hokazo.	5–7
Tezlik-kuch sifatlarini yaxshilash uchun 1. Oyoqlarini bukib, joydan yuqoriga sakrash.	7–10
2. Bir joydan yuqoriga sakrash, belning pastki qismida egilish va barmoqlar bilan oyoq tovoniga 7–10 marotaba tekkizish.	7–10
3. Ikkita, bir oyoqda 40–50 sm balandlikdagi to'siqdan sakrash.	10–15 baryer
Tezlashtirish-tormozlash harakatlarini yaxshilash uchun: 1. Mokisimon yugurish 3x10 m, 4x10 m, 8x10 m.	5–7
2. Zigzagda o'ngga-chapga 7 + 7 + 7 m masofalarda yugurish.	5–7
3. Balandligi kamida 1,5 m bo'lgan va bir-biridan 2–2,5 m masofada joylashgan stoykalar atrofida yugurish bilan 15 m tezlashtirilgan yugurish.	5–7

Mazkur jadvalda eksperimental guruhda tezkor-kuch sifatlarini rivojlantirishga qaratilgan o'quv dasturi tizimlashtirilgan holda keltirilgan. Jadval, mazmunan, bir necha yo'nalishni qamrab oladi: boshlang'ich tezlikni shakllantirish, tezlanish qobiliyatini takomillashtirish, mutlaq tezlikni oshirish, tezkor-kuch sifatlarini rivojlantirish hamda tezlashtirish-tormozlash harakatlarini mukammallashtirish. Har bir mashq turi aniq tavsiflangan bo'lib, ularning bajarilish masofasi, sharti va takrorlanish soni ko'rsatilgan.

Dastur tarkibiga qisqa masofalarga tezlashtirilgan yugurishlar (5–15 m), turli boshlang'ich holatlaridan (tik turish, o'tirish, yotish) start olish, burilishlardan so'ng tezlanish, sakrash bilan bog'liq mashqlar hamda yo'nalishni o'zgartirib bajariladigan yugurishlar kiritilgan. Shuningdek, 100–150 metr masofalarda

o'zgaruvchan sur'atda yugurish, to'siqlardan sakrash va ko'p martalik tezlanish mashqlari orqali tezlik-kuch ko'rsatkichlarini kompleks rivojlantirish nazarda tutilgan.

Mashqlarni takrorlash sonining (3–15 martagacha yoki 5–10 martalik intervalda) differensial tarzda belgilanishi yuklamaning bosqichma-bosqich oshirilishini va sportchilarning funksional imkoniyatlariga moslashtirilganligini ko'rsatadi. Umuman olganda, jadvalda keltirilgan o'quv dasturi futbolchilarda qisqa masofada yuqori tezlikka chiqish, portlovchi kuchni namoyon etish hamda o'yin jarayonida tezkor harakatlarni samarali bajarish qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan kompleks pedagogik tizim sifatida tavsiflanadi.

Tahlil va natijalar. Eksperimental texnikaning samaradorligini aniqlash, umumiy jismoniy va maxsus jismoniy sifatlarni maqsadli rivojlantirish, tajribadan oldin va keyin sinovdan o'tkazildi.

2-jadval

Tajriba davomida yosh futbolchilarning umumiy jismoniy tayyorgarligi ko'rsatkichlarining o'zgarishi

Sinov testi	Guruh	Matematik va statistik ko'rsatkichlar			
		Tajribadan oldin	Tajribadan keyin	O'sish (%)	Ishonchlilik farqlari
30 m yugurish (sek)	TG	4,55±0,02	4,46±0,02	9	p <0,05
	NG	4,59±0,02	4,54±0,01	1	p >0,05
60 m yugurish (soniya)	TG	9,08±0,01	8,97±0,01	1	p <0,05
	NG	8,95±0,01	8,87±0,01	0,8	p <0,05
12 daqiqa yugurish	TG	2224,53±3,6	2351,33±4,63	6	p <0,05
	NG	2183,20±6,18	2294,0±6,28	5	p <0,05
Bir joydan uzunlikka sakrash (sm)	TG	216,00±0,6	223,47±0,68	3	p <0,05
	NG	213,87±0,7	220,47±0,62	3	p <0,05
Balandlikka sakrash (sm)	TG	123,53±0,41	126,67±0,43	3	p <0,05
	NG	123,53±0,39	124,27±0,37	1	p <0,05
Turnikda tortilish	TG	10,93±0,16	11,93±0,1	9	p <0,05
	NG	11,73±0,19	12,53±0,16	6	p <0,05

2-jadvalda keltirilgan natijalardan ko'rinib turibdiki, "30 m yugurish" testida tajriba guruhi futbolchilari tezligini 4,55dan 4,46 s.gacha, nazorat guruhida esa 4,59dan 4,54 s.gacha yaxshilagan. Shuni ta'kidlash kerakki, faqat eksperimental guruhda ishtirok etgan yosh futbolchilar o'rtasida ushbu test natijalarining o'sishi statistik ahamiyatga ega ($P<0,05$).

"60 m yugurish" testidagi ko'rsatkichlar dinamikasini ko'rib chiqing. Futbolchilarning eksperimental guruhida masofaga yugurish vaqti 9,08 dan 8,97 s.gacha yaxshilandi. Nazorat guruhida o'rtacha natija ham 8,95 dan 8,87 soniyagacha yaxshilandi. Ushbu test natijalarini matematik statistika usullaridan foydalangan holda qayta ishlash shuni ko'rsatdiki, statistik muhim o'zgarishlar ($P<0,05$) eksperimental va nazorat guruhlarida ham aniqlangan.

Xulosa va takliflar. Olib borilgan tadqiqot natijalari 14–15 yoshli futbolchilarning maxsus chidamkorligini rivojlantirishda zamonaviy mashg'ulot vositalari va usullaridan kompleks foydalanish yuqori samaradorlikka ega ekanligini ko'rsatdi. Eksperimental guruhda intervalli yuklama, kichik maydonli o'yinlar, yuqori intensivlikdagi interval mashg'ulotlar hamda aylanma metod asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar jismoniy va funksional ko'rsatkichlarning ishonchli darajada yaxshilanishiga olib keldi.

Xususan, 30 metrga yugurish testida natijalar statistik jihatdan ahamiyatli yaxshilandi ($p<0,05$), 12 daqiqalik yugurish ko'rsatkichlari 6%ga oshdi, tezlik-kuch sifatlari bo'yicha ham ijobiy o'sish dinamikasi qayd etildi. Nazorat guruhida ham ma'lum ijobiy o'zgarishlar kuzatilgan bo'lsa-da, eksperimental guruh natijalari yuqoriroq va barqarorroq ekanligi aniqlandi. Bu esa zamonaviy integrativ yondashuvning an'anaviy mashg'ulot usullariga nisbatan ustunligini tasdiqlaydi.

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, maxsus chidamkorlikni rivojlantirishda aerob va anaerob yuklamalarni uyg'unlashtirish, mashg'ulot jarayonini differensial rejalashtirish hamda tezkor-kuch yo'nalishidagi mashqlarni tizimli qo'llash yosh futbolchilarning o'yin davomida ish qobiliyatini saqlab qolishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Olingan natijalarga asoslanib, quyidagilar tavsiya etiladi:

- futbol bo'yicha ixtisoslashgan sport maktablarida yuqori intensivlikdagi interval mashg'ulotlar va kichik maydonli o'yinlarni muntazam qo'llash;
 - yuklama hajmi va intensivligini sportchilarning yosh xususiyatlari hamda funksional tayyorgarligiga mos holda individuallashtirish;
 - jismoniy tayyorgarlik darajasini muntazam test nazorati asosida monitoring qilish;
 - murabbiylar amaliyotiga ilmiy asoslangan mashg'ulot modellarini bosqichma-bosqich joriy etish.
- Mazkur tadqiqot natijalari yosh futbolchilarning maxsus chidamkorligini rivojlantirish metodikasini takomillashtirishga xizmat qiladi hamda sport maktablari mashg'ulot jarayonini ilmiy asosda tashkil etishda metodik ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 4-dekabrda PF-5887-farmoni. "O'zbekiston Respublikasida futbolni rivojlantirishni mutlaqo yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida". Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 05.12.2019.
- (2). O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-yanvardagi PF-5924-farmoni. "O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida". Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 24.01.2020.
- (3). Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. Москва, "Физкультура и спорт", 1991, с.543
- (4). Salomov R.S. Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi. Toshkent, "O'qituvchi", 2015, 280-bet.
- (5). Abdullayev A.A., Xonkeldiyev Sh.X. Sport mashg'ulotlari nazariyasi va metodikasi. Toshkent, O'zDJTSU nashriyoti, 2018, 320-bet.

Musurmonov Husan To'raqul o'g'li (Samarqand davlat Pedagogika instituti "Jismoniy madaniyat va sport" kafedrasi o'qituvchisi; husanmusurmonov127@gmail.com)

O'SMIR-YOSHLARNING JISMONIY FAOLLIGINI INNOVATSION YONDASHUVLAR ASOSIDA RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYALARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'smir-yoshlarning jismoniy faolligini innovatsion yondashuvlar asosida rivojlantirishning nazariy va amaliy jihatlari yoritilgan. Tadqiqotda zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interaktiv metodlar, axborot-kommunikatsiya vositalari hamda motivatsion mexanizmlarning jismoniy tarbiya jarayonidagi o'rni tahlil qilingan. Shuningdek, o'quv-mashg'ulot jarayonini individuallashtirish, raqamli platformalar va sog'lom turmush tarzini shakllantirishga qaratilgan innovatsion uslublarning samaradorligi asoslab berilgan. Natijalar o'smir-yoshlarning jismoniy tayyorgarligi, faolligi va sportga bo'lgan qiziqishi oshganini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: jismoniy faollik, innovatsion yondashuv, pedagogik texnologiya, interaktiv metodlar, sog'lom turmush tarzi, motivatsiya, o'quv-mashg'ulot jarayoni, raqamli texnologiyalar.

ТЕХНОЛОГИИ РАЗВИТИЯ ФИЗИЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ ПОДРОСТКОВ НА ОСНОВЕ ИННОВАЦИОННЫХ ПОДХОДОВ

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические и практические аспекты развития физической активности подростков на основе инновационных подходов. Проанализирована роль современных педагогических технологий, интерактивных методов, информационно-коммуникационных средств и мотивационных механизмов в процессе физического воспитания. Обоснована эффективность индивидуализации учебно-тренировочного процесса, использования цифровых платформ и инновационных методик, направленных на формирование здорового образа жизни. Результаты исследования свидетельствуют о повышении уровня физической подготовленности и интереса подростков к занятиям спортом.

Ключевые слова: физическая активность, инновационный подход, педагогические технологии, интерактивные методы, здоровый образ жизни, мотивация, учебно-тренировочный процесс, цифровые технологии.

TECHNOLOGIES FOR DEVELOPING ADOLESCENTS' PHYSICAL ACTIVITY BASED ON INNOVATIVE APPROACHES

Annotation. This article examines the theoretical and practical aspects of developing adolescents' physical activity based on innovative approaches. The study analyzes the role of modern pedagogical technologies, interactive methods, information and communication tools, and motivational mechanisms in the process of physical education. The effectiveness of individualizing the training process, using digital platforms, and applying innovative methods aimed at promoting a healthy lifestyle is substantiated. The research results indicate an increase in adolescents' physical fitness, activity level, and interest in sports.

Keywords: physical activity, innovative approach, pedagogical technologies, interactive methods, healthy lifestyle, motivation, training process, digital technologies.

Kirish. Jismoniy tarbiya va ommaviy sport bilan muntazam shug'ullanish hamda sog'lom turmush tarzi bo'yicha hayotiy ko'nikmalarni shakllantirish orqali har bir fuqaroda kasallikka qarshi kuchli immun tizimi paydo bo'lishini ta'minlash, zararli odatlardan voz kechish, to'g'ri ovqatlanish tamoyillariga amal qilish, tiklash va rehabilitatsiya ishlari hamda ommaviy jismoniy faollik tadbirlarini tizimli va samarali tashkil qilish, bu borada tegishli infratuzilma va boshqa zarur shart-sharoitlarni yaratish maqsadida: Quyidagilar Sog'lom turmush tarzini hayotga keng tatbiq etish va ommaviy sportni yanada rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari etib belgilangan: har bir oila, mahalla va tuman (shahar)da, maktabgacha, umumiy o'rta, o'rta maxsus, professional va oliy ta'lim muassasalarida hamda boshqa tashkilotlarda jismoniy tarbiya va ommaviy sport bilan shug'ullanishga shart-sharoitlar yaratish; ommaviy sportni rivojlantirish bo'yicha oilalar, sinflar, mehnat jamoalari va hududlar o'rtasida sport musobaqalarini muntazam ravishda o'tkazish, aholi turli guruhlarining sog'lom ovqatlanishga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishni ta'minlaydigan shart-sharoitlar yaratish, tarkibida tuz, qand va yog' miqdori ko'p bo'lgan hamda xamirli taom va shirinliklarni, non mahsulotlarini iste'mol qilishni qisqartirish, zararli odatlardan, xususan, alkogol va tamaki mahsulotlarini iste'mol qilishdan voz kechish yo'li bilan kasallikka chalinish, ortiqcha vazn holatlari (semizlik) va bevaqt vafot etishni kamaytirish; aholi o'rtasida sog'lom ovqatlanish madaniyatini keng targ'ib qilish, shu jumladan, tartibsiz va kechki uyqu oldidan ovqatlanish odatlaridan voz kechish; sanitariya-gigiyena qoidalariga rioya etilishini oilalar, mahallalar, maktabgacha ta'lim va umumta'lim muassasalari darajasida sog'lom turmush tarzining ajralmas qismi sifatida targ'ib qilish; maktabgacha ta'lim, umumta'lim, o'rta maxsus, professional va oliy ta'lim muassasalarida, korxona, tashkilot va boshqa turdagi barcha muassasalarda jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanish uchun zamonaviy moddiy-texnika bazasini shakllantirish.

Bugungi globallashuv va raqamli texnologiyalar jadal rivojlanayotgan davrda o'smir-yoshlar hayot tarzida kamharakatlilik (gipodinamiya) muammosi tobora kuchayib bormoqda. Virtual muhitning kengayishi, mobil qurilmalardan ortiqcha foydalanish hamda passiv turmush tarzi yoshlar salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Natijada jismoniy tayyorgarlik darajasining pasayishi, ortiqcha vazn, tez charchash va turli funksional buzilishlar kuzatilmoqda. Shu bois o'smir-yoshlarning jismoniy faolligini oshirish, ularni sog'lom turmush tarziga yo'naltirish zamonaviy ta'lim tizimining ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi.

Tadqiqot metodlari. Tadqiqot 14–15 yoshli o'smirlar ishtirokida sport ta'lim muassasasi sharoitida olib borildi. Tadqiqot jarayonida pedagogik kuzatish, testlash, tajriba-sinov, taqqoslash hamda statistik tahlil metodlaridan foydalanildi. Ishtirokchilar tajriba guruhi (TG) va nazorat guruhi (NG)ga ajratildi.

Tajriba guruhi uchun innovatsion yondashuvlarga asoslangan yillik mashg'ulot dasturi ishlab chiqildi. Dastur uch bosqichda (moslashuv, rivojlantiruvchi, mustahkamlovchi) amalga oshirildi. Mashg'ulotlarda interaktiv metodlar, o'yin texnologiyalari, gamifikatsiya, raqamli monitoring vositalari va individuallashtirilgan yondashuvlar qo'llanildi. Nazorat guruhi esa an'anaviy jismoniy tarbiya mashg'ulotlari asosida shug'ullandi. An'anaviy jismoniy tarbiya mashg'ulotlari, ko'p hollarda, o'quvchilarning individual qiziqish va ehtiyojlarini to'liq qondira olmayapti. Shu sababli innovatsion pedagogik texnologiyalar, interaktiv metodlar, axborot-kommunikatsiya vositalari hamda motivatsion mexanizmlarni joriy etish orqali o'quv-mashg'ulot jarayonini takomillashtirish zarurati yuzaga kelmoqda. Mazkur masalaning dolzarbligi shundaki, innovatsion yondashuvlar nafaqat jismoniy rivojlanishni, balki o'smirlarning ijtimoiy faolligi, mustaqil fikrlashi va sog'lom hayotiy kompetensiyalarini ham shakllantirishga xizmat qiladi. Jismoniy faollik – o'smir-yoshlarning sog'lom rivojlanishi, organizmning funksional imkoniyatlarini kengaytirish va hayot sifatini oshirishning muhim omillaridan biridir. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, muntazam jismoniy mashqlar yurak-qon tomir, nafas olish va tayanch-harakat tizimining mustahkamlanishiga, psixologik barqarorlik va emotsional holatning yaxshilanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga, jismoniy faollik yoshlarning intellektual salohiyati va o'quv faoliyatidagi natijadorligini ham oshiradi.

Zamonaviy ta'lim jarayonida innovatsion yondashuvlar bu o'quvchi shaxsiga yo'naltirilgan, raqamli texnologiyalar bilan boyitilgan hamda interaktiv hamkorlikka asoslangan metodlar majmuasidir. Bunday yondashuvlar o'smirlarning sportga bo'lgan qiziqishini kuchaytirish, mashg'ulot jarayonini individuallashtirish va samaradorligini oshirish imkonini beradi. Mazkur maqolada o'smir-yoshlarning jismoniy faolligini innovatsion yondashuvlar asosida rivojlantirishning nazariy asoslari, amaliy uslublari hamda ularning pedagogik samaradorligi tahlil qilinadi.

Tadqiqot maqsadi. Mazkur tadqiqotning maqsadi o'smir-yoshlarning jismoniy faolligini innovatsion yondashuvlar asosida rivojlantirishning nazariy-metodik asoslarini ishlab chiqish hamda ularning amaliy samaradorligini aniqlashdan iborat.

Tadqiqotning obyekti o'smir-yoshlarning jismoniy tarbiya jarayoni bo'lib, predmeti esa ularning jismoniy faolligini innovatsion yondashuvlar asosida rivojlantirish usullari, vositalari hamda pedagogik shart-sharoitlaridan iborat.

Natija. Tadqiqot natijalari tajriba guruhi o'quvchilarida jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlarining barqaror o'sishini ko'rsatdi. Xususan, 30 metrga yugurish, 1000 metrga yugurish, turnikda tortilish, joyidan uzunlikka sakrash va moslashuvchanlik ko'rsatkichlarida sezilarli ijobiy o'zgarishlar kuzatildi. Yillik monitoring natijalariga ko'ra, tajriba guruhida asosiy jismoniy sifatlar o'rtacha 12–18%ga yaxshilandi. Nazorat guruhida esa o'sish ko'rsatkichlari nisbatan past bo'ldi. Bu holat innovatsion yondashuvlarga asoslangan mashg'ulot dasturining samaradorligini tasdiqlaydi.

Tadqiqot natijasida o'smir-yoshlarning jismoniy faolligini rivojlantirishda innovatsion yondashuvlarning nazariy asoslari takomillashtiriladi, jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida raqamli texnologiyalar va interfaol metodlardan foydalanish mexanizmlari ishlab chiqiladi hamda ularning samaradorligi ilmiy asosda isbotlanadi. Mazkur tadqiqotning amaliy ahamiyati shundan iboratki, olingan natijalar umumta'lim maktablari, sport maktablari va oliy ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini tashkil etishda, o'quv dasturlarini takomillashtirishda hamda murabbiy va o'qituvchilar faoliyatida amaliy qo'llanma sifatida foydalanilishi mumkin.

1-jadval

Yillik reja

Bosqich	Davomiyligi	Asosiy yo'nalish	Mashg'ulot mazmuni (kengaytirilgan)	Innovatsion yondashuvlar va texnologiyalar	Nazorat shakli
I bosqich (moslashuv)	1–3 oy	Umumiy jismoniy tayyorgarlikni shakllantirish, organizmni yuklamaga moslashtirish	Yengil yugurish (400–800 m), past intensivlikdagi interval mashqlar, umumrivojlantiruvchi mashqlar (qo'l, oyoq, gavda), koordinatsion mashqlar, sakrash elementlari, harakatli va milliy o'yinlar	O'yin texnologiyasi, kichik guruhlarda ishlash, motivatsion reyting tizimi, QR-kodli topshiriqlar, raqamli qadam o'lchagich (pedometr)	Boshlang'ich testlar, sog'liq monitoringi, jismoniy tayyorgarlik diagnostikasi
II bosqich (rivojlantiruvchi)	4–8 oy	Kuch, tezkorlik, chidamlilik va chaqqonlikni rivojlantirish	Interval yugurish (100–200 m), estafeta mashqlari, turnik va tayanch mashqlari, sakrash kombinatsiyalari, minifutbol, basketbol, voleybol elementlari, funksional trening	Interaktiv metodlar (stansiya usuli), fitness ilovalari, raqamli taymer, videoanaliz, "Challenge" haftalik topshiriqlar	Oraliq testlar, yuklama monitoringi, yurak urish tezligi nazorati
III bosqich (mustahkamlovchi)	9–12 oy	Maxsus tayyorgarlik, natijalarni mustahkamlash va baholash	Kompleks funksional mashqlar, musobaqa elementlari, nazorat normativlari, kross yugurish (1000–1500 m), aralash estafetalar, jamoaviy sport turnirlari	Gamifikatsiya (ball tizimi), shaxsiy natija kartasi, elektron monitoring jadvali, individual rivojlanish tahlili	Yakuniy testlar, natijalarni qiyosiy tahlil, foizli o'sish ko'rsatkichlari

Mazkur yillik reja 14–15 yoshli o'smirlarning yosh va fiziologik xususiyatlarini inobatga olgan holda, bosqichma-bosqich tamoyil asosida ishlab chiqilgan. Dasturda yuklama hajmi va intensivligi asta-sekin oshirib boriladi, bu esa organizmning moslashuv jarayonini ta'minlaydi hamda ortiqcha zo'rliqning oldini oladi.

I bosqich (moslashuv) davrida asosiy e'tibor umumiy jismoniy tayyorgarlikni shakllantirishga qaratiladi. Bu bosqichda o'quvchilar organizmi muntazam yuklamalarga moslashtiriladi, koordinatsiya va harakat madaniyati rivojlantiriladi. O'yin texnologiyalari va jamoaviy mashqlar o'smirlarning qiziqishini oshirib, ijtimoiy faolligini kuchaytiradi.

II bosqich (rivojlantiruvchi) jarayonida jismoniy sifatlarni (kuch, tezkorlik, chidamlilik, chaqqonlik) maqsadli rivojlantirish amalga oshiriladi. Interaktiv metodlar, stansiya usuli, raqamli vositalar va video-

analiz qo'llanilishi mashg'ulot samaradorligini oshiradi hamda o'quvchilarning o'z natijalarini tahlil qilish ko'nikmasini shakllantiradi.

III bosqich (mustahkamlovchi) bosqichida erishilgan natijalar nazorat testlari va musobaqa elementlari orqali mustahkamlanadi. Gamifikatsiya va reyting tizimi o'quvchilarda sog'lom raqobat muhitini yaratadi hamda ichki motivatsiyani kuchaytiradi. Yakuniy natijalar boshlang'ich ko'rsatkichlar bilan qiyoslanib, o'sish dinamikasi aniqlanadi.

Umuman olganda, mazkur yillik reja innovatsion pedagogik yondashuvlarga asoslanib, o'smir-yoshlarning jismoniy rivojlanishi, sog'lom turmush tarzini shakllantirish va sportga barqaror qiziqishini ta'minlashga xizmat qiladi.

2-jadval

TG va NG guruhlarining jismoniy tayyorgarligi. Asosiy jismoniy ko'rsatkichlar (yillik monitoring)

Ko'rsatkichlar	Boshlang'ich daraja (o'rtacha)	6 oy	12 oy (kutilgan natija)	O'sish (%)
30 m yugurish (sek.)	5.8–6.2	5.5	5.2	8–12 %
1000 m yugurish (min.)	4.30–4.50	4.15	3.55–4.00	10–15 %
Turnikda tortilish (marta)	5–7	8	10–12	30–40 %
Joyidan uzunlikka sakrash (sm)	180–190	195	205–215	10–12 %
Oldinga egilish (sm)	5–6	7	9–10	20–30 %
Jismoniy faollik indeksi	O'rtacha	Yaxshi	Yuqori	Barqaror o'sish

Mazkur monitoring tizimi o'smir-yoshlarning jismoniy rivojlanish jarayonini tizimli va uzluksiz ravishda kuzatish, tahlil qilish hamda baholash imkonini beradi. Monitoring jarayoni nafaqat yakuniy natijani aniqlash, balki rivojlanish dinamikasini bosqichma-bosqich o'rganishga xizmat qiladi. Har bir ko'rsatkich (tezkorlik, chidamlilik, kuch, moslashuvchanlik va umumiy jismoniy faollik indeksi) muntazam ravishda o'lchanib, yarim yillik va yillik kesimda tahlil qilinadi. Bu esa o'quvchilarning individual o'sish sur'atlarini aniqlash, ularning kuchli va sust tomonlarini belgilash hamda mashg'ulot jarayonini shaxsiylashtirish imkonini yaratadi.

Ko'rsatkichlarning har 6 oyda boshlang'ich natijalar bilan qiyoslanishi pedagogik jarayon samaradorligini ilmiy asosda baholashga yordam beradi. O'sish foizi mashg'ulotlarda qo'llanilgan metod va vositalarning natijadorligini ko'rsatuvchi muhim mezon bo'lib xizmat qiladi. Agar o'sish dinamikasi rejalashtirilgan darajadan past bo'lsa, yuklama hajmi, intensivligi yoki mashg'ulot mazmuniga tegishli tuzatishlar kiritiladi. Aksincha, ijobiy va barqaror o'sish kuzatilganda, murakkabroq mashqlar hamda yuqori intensive-likdagi yuklamalarga bosqichma-bosqich o'tiladi. Shu tariqa, monitoring tizimi pedagogik boshqaruvning samarali vositasiga aylanadi.

Yillik natijalar tahlili shuni ko'rsatadiki, innovatsion yondashuvlar – interaktiv metodlar, gamifikatsiya, raqamli nazorat vositalari, shaxsiy natija kartalari va motivatsion tizimlar qo'llanilganda jismoniy sifatning o'rtacha 12–18%ga yaxshilanishiga erishish mumkin. Bu o'sish nafaqat jismoniy tayyorgarlik darajasining ortishi, balki o'smirlarning mashg'ulotlarga qiziqishi, ichki motivatsiyasi va sog'lom turmush tarziga ongli munosabatining shakllanishi bilan ham izohlanadi. Shuningdek, muntazam nazorat va natijalarni vizual ko'rinishda tahlil qilish (grafiklar, reytinglar, elektron jadvallar) o'quvchilarda o'z ustida ishlash ko'nikmasini rivojlantiradi va sog'lom raqobat muhitini yaratadi.

Umuman olganda, mazkur monitoring tizimi innovatsion pedagogik yondashuvlar bilan uyg'unlashgan holda o'smir-yoshlarning jismoniy rivojlanishini kompleks boshqarish, samaradorlikni oshirish va uzoq muddatli barqaror natijalarga erishishga xizmat qiladi.

Xulosa. O'smir-yoshlarning jismoniy faolligini innovatsion yondashuvlar asosida rivojlantirish bugungi ta'lim tizimining dolzarb va ustuvor vazifalaridan biridir. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, an'anaviy mashg'ulot shakllarini zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interaktiv metodlar, gamifikatsiya va raqamli monitoring vositalari bilan boyitish jismoniy tarbiya jarayonining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Yillik tajriba-sinov natijalari asosida o'smirlarning tezkorlik, chidamlilik, kuch va moslashuvchanlik kabi asosiy jismoniy sifatlarida o'rtacha 12–18% ijobiy o'sish kuzatildi. Shu bilan birga, mashg'ulotlarga qatnashish faolligi, sportga qiziqish va ichki motivatsiya darajasi ham oshgani aniqlandi. Bu esa innovatsion yondashuvlarning nafaqat jismoniy rivojlanishga, balki o'quvchilarning shaxsiy va ijtimoiy kompetensiyalarini shakllantirishga ham ijobiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi.

Monitoring tizimining muntazam qo'llanilishi jismoniy rivojlanish dinamikasini nazorat qilish, yuklama hajmini ilmiy asosda rejalashtirish hamda individual yondashuvni ta'minlash imkonini berdi. Natijada o'quv-mashg'ulot jarayoni tizimli, boshqariladigan va natijador shaklga keltirildi.

Umuman olganda, innovatsion yondashuvlarga asoslangan jismoniy tarbiya dasturi o‘smir-yoshlarning sog‘lom turmush tarzini shakllantirish, ularning jismoniy tayyorgarligini oshirish va sportga barqaror qiziqishini rivojlantirishda samarali vosita sifatida tavsifiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

- (1). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 30-oktabrdagi PF-6099-farmoni. “Sog‘lom turmush tarzini keng tatbiq etish va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”. Toshkent, 2020, Manba: Lex.uz.
- (2). Matkarimov R. Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi. Toshkent, O‘zbekiston davlat Jismoniy tarbiya va sport universiteti nashriyoti, 2019, 320-bet.
- (3). Abdullayev A. Jismoniy tarbiya va sport pedagogikasi. Toshkent, “Fan va texnologiya”, 2021, 288-bet.
- (4). Kholboeva G.K. Mechanisms of improving the motor activity of children aged 6–7 years through initial gymnastics classes. Eurasian Journal of Sport Science. 2021, vol.1, № 2, p. 45–52.
- (5). Xolboyeva G.X., Haydarov B.T., Tojiev X.B. Methodology of improving preliminary gymnastic disciplines in increasing activity of preschool age children. International Journal of Psychosocial Rehabilitation. 2020, №.6, p. 4562–4569.
- (6). Xolboeva G.X. Mechanisms of improving primary gymnastics in increasing the motor activity of preschoolers. Scientific Bulletin of Samarkand State University. 2019, № 6, p. 140–144.

To‘raqulov Akbar Rustam o‘g‘li (Denov Tadbirkorlik va pedagogika instituti “Pedagogika va psixologiya” kafedrasida katta o‘qituvchisi; akbartoraqulov@dtpi.uz) TALABALARDA IJTIMOY-AXLOQIY KOMPETENSIYALARNI BAHOLASH MEZONLARI VA KO‘RSATKICHLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya. Mazkur maqolada oliy ta’lim muassasalari talabalari ijtimoiy-axloqiy kompetensiyalarini baholash mezonlari va ko‘rsatkichlarini takomillashtirish muammosi tahlil qilinadi. Mavzuning dolzarbligi O‘zbekistonda yoshlarga oid davlat siyosatini amalga oshirish jarayonida yoshlarning ijtimoiy mas’uliyati va axloqiy madaniyatini baholashga bo‘lgan ehtiyoj bilan asoslanadi. Tadqiqot nazariy-metodologik tahlilga tayangan holda olib borildi, pedagogik va psixologik adabiyotlar tizimli o‘rganildi hamda komponentli baholash modeli konseptual ravishda ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: ijtimoiy-axloqiy kompetensiya, baholash mezonlari, ko‘rsatkichlar, diagnostika, pedagogik monitoring, kompetensiyaviy yondashuv, axloqiy rivojlanish.

Туракулов Акбар Рустам угли (старший преподаватель кафедры педагогики и психологии Деновского института предпринимательства и педагогики; akbartoraqulov@dtpi.uz)

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ КРИТЕРИЕВ И ПОКАЗАТЕЛЕЙ ОЦЕНКИ СОЦИАЛЬНО-НРАВСТВЕННЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ У СТУДЕНТОВ

Аннотация. В статье анализируется проблема совершенствования критериев и показателей оценки социально-нравственных компетенций студентов высших учебных заведений. Актуальность темы обосновывается необходимостью оценки социальной ответственности и нравственной культуры молодежи в процессе реализации государственной молодежной политики в Республике Узбекистан. Исследование проведено на основе теоретико-методологического анализа, системного изучения педагогической и психологической литературы, а также концептуальной разработки компонентной модели оценки.

Ключевые слова: социально-нравственная компетенция, критерии оценки, показатели, диагностика, педагогический мониторинг, компетентностный подход, нравственное развитие.

Toraqulov Akbar (Senior Lecturer, Department of Pedagogy and Psychology, Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy; akbartoraqulov@dtpi.uz)

IMPROVING CRITERIA AND INDICATORS FOR ASSESSING STUDENTS’ SOCIO-MORAL COMPETENCIES

Annotation. This article analyzes the problem of improving criteria and indicators for assessing socio-moral competencies of students in higher education institutions. The relevance of the topic is substantiated by the need to assess young people’s social responsibility and moral culture in the process of implementing state youth policy in the Republic of Uzbekistan. The study is based on theoretical and methodological analysis, a systematic review of pedagogical and psychological literature, and the conceptual development of a component-based assessment model.

Keywords: socio-moral competence, assessment criteria, indicators, diagnostics, pedagogical monitoring, competency-based approach, moral development.

Kirish. Zamonaviy davrda ta’limning asosiy vazifalaridan biri faqat kasbiy bilimlarni emas, balki talabalarning ijtimoiy-axloqiy kompetensiyalarini ham tizimli ravishda shakllantirishdir. Ijtimoiy-axloqiy

kompetensiya bu shaxsning axloqiy qadriyatlarini, ijtimoiy mas'uliyati, empatiyasi, muloqot madaniyati va axloqiy qaror qabul qilish qobiliyatlarini o'zida mujassam etuvchi kompleks (bilim–munosabat–xulq) sifatlar majmuasidir. Oliy ta'lim muassasalarida mazkur kompetensiyalarni aniq va ishonchli baholash nafaqat ta'limning sifatini oshirish, balki jamiyatda ma'naviy barqarorlik va fuqarolik faolligini ta'minlash nuqtai nazaridan ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Davlat siyosatining yoshlar taraqqiyotiga qaratilgan ustuvor yo'nalishlari O'zbekistonda so'nggi yillarda jadal rivojlanib, yoshlarga oid kompleks dasturlar va organlar tomonidan amalga oshirilayotgan amaliy chora-tadbirlar mazkur muammoning dolzarb ekanligini ko'rsatadi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi tomonidan "2022–2023-yillarda O'zbekiston Respublikasida yoshlarga oid davlat siyosatini amalga oshirish dasturi" [2;12–14-b.] tasdiqlangan bo'lib, u yoshlarni bandlik, ijtimoiy faollik va ruhiy-ma'naviy tarbiya sohalarini kompleks qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilgan chora-tadbirlarni nazarda tutadi.

O'zbekiston Respublikasida yoshlar tarbiyasi va ijtimoiy-axloqiy rivojlanishiga qaratilgan davlat siyosati tizimli ravishda amalga oshirilmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining yoshlarga oid davlat siyosatini yangi bosqichga olib chiqishga qaratilgan hujjatlarida yoshlarning ma'naviy-axloqiy kamolotini ta'minlash ustuvor vazifalar sirasida belgilangan. Jumladan, rasmiy hujjatda "yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, ularning huquqiy ongi va madaniyatini yuksaltirish, jamiyatda munosib o'rin egallashi uchun zarur ijtimoiy-axloqiy fazilatlarini shakllantirish" vazifalari alohida qayd etiladi [1;7–9-b.]. Ushbu vazifalar oliy ta'lim muassasalarida olib borilayotgan tarbiyaviy ishlar mazmunini baholash mexanizmlarini takomillashtirish zaruratini yuzaga keltiradi.

Amaliyotdan ko'rinib turibdiki, yoshlar siyosatining muvaffaqiyati nafaqat iqtisodiy va bandlik chora-tadbirlari bilan, balki ta'lim-tarbiya jarayonidagi sifatli o'zgarishlar orqali ham o'lanadi. Bu esa oliy ta'lim tizimidan talab etiladigan diagnostika vositalari va baholash mexanizmlarini takomillashtirishni zaruratga aylantiradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Pedagogik va psixologik adabiyotlarda ijtimoiy-axloqiy kompetensiya shaxsning jamiyatda mas'uliyatli xulq-atvor namoyon etishi, axloqiy me'yorlarga ongli rioya qilishi, ijtimoiy vaziyatlarda adolatli va mas'uliyatli qarorlar qabul qilishi hamda samarali muloqot olib borish qobiliyatlarini o'zida mujassam etgan integrativ sifatlar majmuyi sifatida talqin etiladi. Kompetensiyaviy yondashuv doirasida mazkur sifatlar bilim (kognitiv), munosabat (qadriyatli) va xulq-atvor (amaliy) komponentlari birligida qaraladi [6 47–49-b.]. Ushbu yondashuv ijtimoiy-axloqiy kompetensiyalarni baholashda faqat nazariy bilimlarni emas, balki shaxsning real xulq-atvori va ijtimoiy tajribasini ham qamrab oluvchi mezonlar tizimini ishlab chiqish zarurligini ko'rsatadi.

Klassik pedagogik qarashlarda tarbiya natijalarini baholash masalasi markaziy o'rinni egallaydi. K. D.Ushinskiy shaxs tarbiyasining natijasi uning axloqiy sifatlarida namoyon bo'lishini ta'kidlab, ta'lim jarayonida shaxsning tarbiyalanganlik darajasini aniqlash muhimligini asoslaydi [4;112–114-b.]. A.Avloniy esa tarbiyani jamiyat taraqqiyotining asosiy omili sifatida ko'rib, axloqiy madaniyat shaxs kamolotining poydevori ekanini ta'kidlaydi. Ushbu qarashlar bugungi kunda ijtimoiy-axloqiy kompetensiyalarni baholash mezonlarini ishlab chiqishda milliy-ma'naviy asos vazifasini bajaradi [3;25–26-b.].

Ijtimoiy-axloqiy rivojlanishning psixologik asoslari L.Kolbergning axloqiy rivojlanish nazariyasida tizimli ravishda yoritilgan. Kolberg shaxs axloqiy tafakkurining rivojlanishini uch bosqich (prekonvensional, konvensional va postkonvensional) hamda olti daraja orqali izohlaydi [5;121–123-p.]. Ushbu nazariyaga ko'ra, shaxsning axloqiy qaror qabul qilish darajasi ijtimoiy tajriba va muammoli vaziyatlarni tahlil qilish orqali bosqichma-bosqich rivojlanadi.

Zamonaviy ta'lim nazariyasida kompetensiyalarni baholash muammosi alohida metodologik yo'nalish sifatida rivojlanmoqda. Zimnaya kompetensiyalarni baholashda shaxsning ijtimoiy tajribasi va real faoliyatini hisobga oluvchi indikatorlar tizimini ishlab chiqish zarurligini asoslaydi. Hutmeyr va Oks esa kompetensiyalarni diagnostika qilishda mezonlar va ko'rsatkichlarni darajalar (past–o'rta–yuqori) bo'yicha aniqlash metodikasini taklif etib, baholash jarayonining obyektivligini oshirishga xizmat qiluvchi yondashuvni ilgari suradi. Bu yondashuvlar ijtimoiy-axloqiy kompetensiyalarni baholash mezonlarini konstruktiv ishlab chiqish uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

O'zbekiston ilmiy maktabi doirasida ijtimoiy-axloqiy kompetensiya muammosi nazariy jihatdan tahlil qilingan. Xususan, To'raqulov [7;3–5-b.] pedagogik va psixologik adabiyotlarda "ijtimoiy axloq" tushunchasining zamonaviy talqinlarini tahlil qilib, mazkur kompetensiyaning tarkibiy tuzilmasini bilim–munosabat–xulq komponentlari birligi asosida asoslaydi.

Xalqaro tajribada ijtimoiy-axloqiy kompetensiyalarni baholash bo'yicha CASEL modeli kabi yondashuvlar mavjud bo'lib, unda empatiya, mas'uliyat, ijtimoiy xulq kabi indikatorlar taklif etiladi [8;12 p.]. Biroq ushbu modellar, asosan, g'arbiy ijtimoiy-madaniy kontekstga mos ishlab chiqilgan. Shu sababli ular-

ni O'zbekiston ta'lim tizimiga moslashtirishda milliy qadriyatlar, madaniy an'analar va yoshlarning ijtimoiy muhit xususiyatlarini inobatga olgan holda lokalizatsiya qilish zarur.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot nazariy-metodologik xarakterga ega bo'lib, unda ijtimoiy-axloqiy kompetensiyalarni baholash mezonlari va ko'rsatkichlarini takomillashtirish muammosi konseptual tahlil asosida yoritildi. Tadqiqot jarayonida pedagogika va psixologiya sohasiga oid klassik hamda zamonaviy ilmiy manbalar tizimli ravishda o'rganildi, ularning mazmuni taqqoslash, umumlashtirish va konseptual sintez metodlari orqali tahlil qilindi. Kompetensiyaviy yondashuv, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim konsepsiyasi hamda axloqiy rivojlanish nazariyalari metodologik asos sifatida qabul qilindi.

Tadqiqotda ijtimoiy-axloqiy kompetensiyaning tarkibiy tuzilmasini aniqlashda komponentli yondashuv qo'llanilib, kognitiv (axloqiy me'yorlar haqidagi bilimlar), qadriyatli-munosabat (ijtimoiy mas'uliyat, empatiya, tolerantlik), xulqiy-amaliy (ijtimoiy vaziyatlarda axloqiy xatti-harakatlarni namoyon etish) hamda refleksiv (o'z xulq-atvorini tahlil qilish va o'zini rivojlantirishga intilish) komponentlar asosida baholash mezonlari konseptual ravishda ishlab chiqildi. Har bir komponent bo'yicha baholash ko'rsatkichlari nazariy manbalardagi tavsiflar va ilmiy yondashuvlar tahlili asosida tizimlashtirildi.

Metodologik jihatdan tadqiqotda ilmiy abstraksiya, induksiya va deduksiya, mantiqiy modelashtirish, tipologizatsiya hamda kategoriyalashtirish metodlaridan foydalanildi. Xususan, mavjud baholash yondashuvlari tahlili asosida ijtimoiy-axloqiy kompetensiyalarni baholashning konseptual modeli ishlab chiqildi va u mezonlar hamda ko'rsatkichlar tizimi ko'rinishida taklif etildi. Ushbu modelning ichki mantiqiy izchilligi va nazariy asoslanganligi pedagogik konsepsiyalar bilan muvofiqdigi nuqtai nazaridan tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar. Pedagogik va psixologik adabiyotlarning tizimli tahlili shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy-axloqiy kompetensiya tushunchasi ko'plab tadqiqotlarda keng talqin etilgan bo'lsa-da, uni baholash mezonlari, ko'pincha, umumiy tavsiflar doirasida qolib ketadi [6;47–49-b.]. Har bir komponent uchun baholash mezonlari belgilandi: kognitiv komponent – axloqiy me'yorlar va ijtimoiy vaziyatlarni anglash darajasi; qadriyatli-munosabat komponenti – ijtimoiy mas'uliyat, empatiya va tolerantlik, xulqiy-amaliy komponent – real ijtimoiy vaziyatlarda axloqiy xatti-harakatlarning namoyon bo'lishi, refleksiv komponent – shaxsning o'z xulq-atvorini tahlil qilishi va o'zini rivojlantirishga intilishi bilan tavsiflandi.

Kolbergning axloqiy rivojlanish nazariyasi ijtimoiy-axloqiy kompetensiyalarni baholashda kognitiv va refleksiv komponentlarni chuqurlashtirish uchun muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi [5;121–123 p.]. Ushbu yondashuv talabalarning axloqiy qaror qabul qilish jarayonida nafaqat xatti-harakat natijasi, balki uning ichki mantiqi va motivlarini ham hisobga olish zarurligini asoslaydi. Shu sababli baholash mezonlariga axloqiy mulohaza yuritish darajasini aniqlovchi ko'rsatkichlarni kiritish ilmiy jihatdan asosli hisoblanadi.

Nazariy tahlil natijalariga ko'ra, ijtimoiy-axloqiy kompetensiyalarni baholash mezonlari va ko'rsatkichlarini takomillashtirishda quyidagi ilmiy natijalarga erishildi: birinchidan, baholash jarayonida komponentli yondashuvni qo'llash zarurati asoslandi; ikkinchidan, baholash ko'rsatkichlarini darajalar (past–o'rta–yuqori) bo'yicha tipologizatsiya qilishning metodologik asosi belgilandi; uchinchidan, milliy-ma'naviy qadriyatlarni inobatga olgan holda baholash modelini moslashtirish zarurligi asoslandi.

Umuman olganda, olingan nazariy natijalar shuni ko'rsatadiki, talabalarda ijtimoiy-axloqiy kompetensiyalarni baholash samaradorligi baholash mezonlari va ko'rsatkichlarining aniqligi, ularning kompetensiya tarkibiy tuzilmasiga mosligi hamda milliy-ma'naviy kontekst bilan uyg'unligiga bevosita bog'liq.

Xulosa va takliflar. Mazkur tadqiqotda talabalarda ijtimoiy-axloqiy kompetensiyalarni baholash mezonlari va ko'rsatkichlarini takomillashtirish muammosi nazariy-metodologik tahlil asosida yoritildi. Pedagogik va psixologik adabiyotlarning tizimli tahlili shuni ko'rsatdiki, ijtimoiy-axloqiy kompetensiyalarni baholash masalasi ko'plab tadqiqotlarda yoritilgan bo'lsa-da, ularni diagnostika qilishga mo'ljallangan mezon va ko'rsatkichlar tizimi yetarlicha standartlashtirilmagan [6;47–49-b.]. Mavjud yondashuvlarda baholash, ko'pincha, kognitiv komponent doirasida chegaralanib, qadriyatli-munosabat va xulqiy-amaliy komponentlarni kompleks baholash imkoniyati cheklanganligi aniqlandi [8;12 p.].

Nazariy tahlil natijasida ijtimoiy-axloqiy kompetensiyalarni baholashning komponentli konseptual modeli taklif etildi. Mazkur model kompetensiyaning kognitiv, qadriyatli-munosabat, xulqiy-amaliy va refleksiv komponentlarini o'z ichiga olgan holda, har bir komponent uchun diagnostik mezonlar va ko'rsatkichlarni belgilash imkonini beradi [7;3–5-b.]. Shuningdek, Kolbergning axloqiy rivojlanish nazariyasiga tayangan holda baholash mezonlarini axloqiy mulohaza yuritish darajasi bilan boyitish zarurligi ilmiy jihatdan asoslandi [5;121–123-p.]. Ushbu yondashuv ijtimoiy-axloqiy kompetensiyalarni baholashda nafaqat tashqi xulq-atvorni, balki talabaning ichki axloqiy pozitsiyasini ham hisobga olishga imkon beradi.

Tadqiqot natijalariga tayanib, quyidagi amaliy-metodik takliflar ilgari suriladi: birinchidan, oliy ta'lim muassasalarida talabalarning ijtimoiy-axloqiy kompetensiyalarini baholash uchun komponentli mezon-

lar va ko'rsatkichlar asosida ishlab chiqilgan diagnostik modelni pedagogik monitoring tizimiga joriy etish maqsadga muvofiq; ikkinchidan, baholash jarayonida faqat test yoki so'rovnoma bilan cheklanmasdan, refleksiv topshiriqlar, axloqiy dilemmalar asosidagi muhokamalar va kuzatuv vositalarini kompleks qo'llash tavsiya etiladi; uchinchidan, baholash natijalarini talabani individual rivojlanish trayektoriyasini belgilashda foydalanish, ya'ni diagnostika natijalariga asoslangan tarbiyaviy va metodik choralarni ishlab chiqish zarur.

Shuningdek, milliy-ma'naviy qadriyatlarni inobatga olgan holda baholash mezonlarini lokal kontekstga moslashtirish muhim ahamiyat kasb etadi [3;25–26-b.]. Bu yondashuv ijtimoiy-axloqiy kompetensiyalarni baholashda formalizmga yo'l qo'ymasdan, ularning real hayotiy mazmunini ochib berishga xizmat qiladi. Mazkur tadqiqot natijalari oliy ta'lim muassasalarida pedagogik monitoringni takomillashtirish, tarbiyaviy ishlar samaradorligini oshirish hamda yoshlar bilan ishlashga oid davlat siyosati yo'nalishlari bilan uyg'unlikni kuchaytirish uchun metodologik asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasida yoshlarga oid davlat siyosatini tubdan isloh qilish va yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risi"da farmoni. Toshkent, 2020, 7–9-betlar.
- (2). O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. "2022–2023-yillarda yoshlarga oid davlat siyosatini amalga oshirish dasturi to'g'risi"dagi qaror. Toshkent, 2022, 12–14-betlar.
- (3). Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. Toshkent, "O'qituvchi" nashriyoti, 2009, 25–26-betlar.
- (4). Ushinskiy K.D. Inson tarbiyasi predmeti sifatida. Moskva, "Pedagogika" nashriyoti, 1988, 112–114-betlar.
- (5). Kohlberg L. The Psychology of Moral Development: The Nature and Validity of Moral Stages. San Francisco, Harper & Row, 1984, 121–123 p.
- (6). Зимняя И.А. Ключевые компетенции как результат образования. Москва, "Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов", 2006, с. 47–49.
- (7). To'raqulov A.R. Pedagogik va psixologik adabiyotlarda ijtimoiy axloq tushunchasining zamonaviy talqini. "Zamonaviy ta'lim", "Современное образование", 2025, № 1 (146), 3–5-betlar.
- (8). CASEL. Framework for Social and Emotional Learning. Chicago, Collaborative for Academic, Social, and Emotional Learning, 2020, 12 p.

Xudoyberdiyeva Shoxsanamxon Mukumjonovna (Andijon davlat universiteti)

ASOSIDA SINFDAN TASHQARI ISHLARNI TASHKIL ETISHDA ARCS MOTIVATSION MODEL

Annotatsiya. Maqolada Jon Kellerning ARCS (*Attention, Relevance, Confidence, Satisfaction*) motivatsion modeli va uning sinfdan tashqari ishlarni tashkil etish faoliyatida qo'llanilishi ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilingan. Talabalar tadqiqot davomida modelning to'rtta asosiy komponenti – diqqat, muhimlik, ishonch va qoniqish – maktab sharoitida sinov orqali tekshirdilar. 7-sinf "Oliy maqsad" mavzusida olib borilgan eksperimental ish natijalari shuni ko'rsatdiki, ARCS modeli o'quvchilarning motivatsiyasini oshirish, ularning faol ishtirokini ta'minlash va shaxsiy rivojlanishga yordam berishda samarali vosita hisoblanadi. Maqolada, shuningdek, modelning metakognitiv strategiyalar, video kontentlar va xobbi asosidagi faoliyatlar bilan integratsiyalashuvi ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: ARCS modeli, motivatsiya, sinfdan tashqari ishlar, metakognitiv strategiyalar, konsolidatsiya, kognitiv dissonans, prokrastinatsiya.

Худойбердиева Шохсанамхон Мукумджоновна (Андижанский государственный университет)

ОРГАНИЗАЦИЯ ВНЕУРОЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ОСНОВЕ МОДЕЛИ МОТИВАЦИИ ARCS: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА

Аннотация. В статье научно-теоретически и практическим образом анализируется модель мотивации ARCS (*Внимание, Актуальность, Уверенность, Удовлетворение*) Джона Келлера и ее применение в организации внеурочной деятельности. В ходе исследования студенты проверили четыре основных компонента модели – внимание, актуальность, уверенность и удовлетворение – в условиях школы. Результаты экспериментальной работы по теме "Высшая цель" в 7-м классе показали, что модель ARCS является эффективным инструментом для повышения мотивации учащихся, обеспечения их активного участия и содействия личностному развитию. В статье также показано интегрирование модели с метакогнитивными стратегиями, видео-контентом и деятельностью на основе хобби.

Ключевые слова: модель ARCS, мотивация, внеурочная деятельность, метакогнитивные стратегии, консолидация, когнитивный диссонанс, прокрастинация.

Khudoyberdiyeva Shokhsanam Mukumjonovna (Andijan State University)
ORGANIZING EXTRACURRICULAR ACTIVITIES BASED ON THE ARCS MOTIVATION
MODEL: THEORY AND PRACTICE

Annotation. *The article scientifically and theoretically analyzes John Keller's ARCS motivation model (Attention, Relevance, Confidence, Satisfaction) and its application in organizing extracurricular activities. During the study, students examined the four main components of the model—attention, relevance, confidence, and satisfaction—within a school setting. The results of the experimental work on the topic "Higher Purpose" in the 7th grade showed that the ARCS model is an effective tool for enhancing student motivation, ensuring their active participation, and fostering personal development. The article also demonstrates the integration of the model with metacognitive strategies, video content, and hobby-based activities.*

Keywords: *ARCS model, motivation, extracurricular activities, metacognitive strategies, consolidation, cognitive dissonance, procrastination.*

Kirish. O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimini isloh qilish va zamonaviylashtirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Ushbu maqsadda bir qator islohotlar amalga oshirilgani ma'lum. Shuningdek, zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchilarning motivatsiyasi ta'lim samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. XX asrning oxirlarida amerikalik psixolog Jon Keller ta'lim dasturlarini ishlab chiqishda o'quvchilarning motivatsiyasiga yetarli e'tibor berilmasligini payqab, 1987-yilda ARCS nomli motivatsiya modelini yaratdi. Model "kutilayotgan qiymat" nazariyasiga asoslanib, vazifa shaxsiy ehtiyojlarni qondiradigan qiymatga ega bo'lishi va o'quvchi o'zining vazifani bajarish qobiliyatiga ishonishi kerakligi prinsiplariga tayanadi.

ARCS modeli asosan oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonida qo'llanilgan bo'lsa-da, maktab darajasida sinfdan tashqari ishlarni tashkil etishda uning qo'llanilishi nisbatan yangi va kam o'rganilgan yo'nalish hisoblanadi. Shu munosabat bilan, ushbu tadqiqotning dolzarbligi modelning maktab sharoitida, xususan sinfdan tashqari faoliyatlarda qo'llanilishi imkoniyatlarini o'rganish zaruriyatidan kelib chiqadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot sifat va miqdor ko'rsatkichlarini birlashtiruvchi aralash metodologiya asosida amalga oshirildi. Ilmiy adabiyotlar tahlili, pedagogik kuzatuv, eksperimental ishlar va so'rovnomalar metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot 7-sinf o'quvchilari orasida "Oliy maqsad" mavzusi bo'yicha olib borildi. Eksperimental guruhda ARCS modelining barcha komponentlari ketma-ket qo'llanildi va natijalari dastlabki hamda yakuniy so'rovnomalar orqali baholandi.

ARCS modeli to'rtta asosiy komponentdan iborat:

1. Diqqat (Attention) – o'quvchining qiziqishini uyg'otish va saqlab qolish.
2. Muhimlik (Relevance) – o'quv materialining o'quvchi uchun dolzarbligini ta'minlash.
3. Ishonch (Confidence) – o'quvchining o'z kuchiga bo'lgan ishonchini mustahkamlash.

2020-yilda Serkan Dincher 26 ta turli tadqiqotni qamrab olgan meta-tahlil o'tkazdi. Fang (2023) va Prasetya (2024) tadqiqotlari ARCS modelining multimedia o'qitish muhitlari va kengaytirilgan haqiqat texnologiyalari bilan birgalikda qo'llanilishining yuqori samaradorligini tasdiqladi.

Eksperimental tadqiqot natijalari. Diqqat komponenti: konsolidatsiya va video kontent

Eksperiment jarayonida "Oliy maqsad" bobidagi ma'lumotlar konsolidatsiya qilinib, "Buyuk shaxslar" nomli video kontent yaratildi. Video materiallar tayyorlashda quyidagi strategiyalar qo'llanildi:

- qiziqarli boshlanish (Hook): videoning dastlabki 5–10-soniyasida provokatsion savollar berish;
- interaktiv elementlar: 10 ta fikr yuritish savolini integratsiyalash;
- hikoya (Storytelling) usuli: real shaxslar hayotidan misollar keltirish;
- vizual effektlar: Infografikalar va taqqoslash rasmlari (Orol dengizi, Singapur transformatsiyasi).

2. Muhimlik komponenti: metakognitiv integratsiya. O'z-o'zini monitoring: O'quvchilar "Men nega oliy maqsad qo'ya olmayapman?", "Mening maqsadim insoniyat uchun foydalimi?" kabi savollar bilan refleksiya qildilar.

Strategik rejalashtirish. Ota-onalar va ustozlar bilan maslahatlashish, bilimlarni oshirish yo'llarini izlash.

Adaptiv o'zgartirish. Muammolarni tan olish va yechim topish yo'llarini belgilash. Vizual prezentatsiyalar orqali maqsad qo'yishning lokal ahamiyati ko'rsatildi: telefon o'yinlari, vaqtni behuda sarflash, bilimdan mahrum bo'lish kabi muammolar hamda Orol dengizi, Singapur kabi taqqoslash misollari keltirildi.

3. Ishonch komponenti: kognitiv dissonansni bartaraf etish. O'quvchilardagi ijtimoiy tarmoqlarda haddan tashqari vaqt o'tkazish, o'z-o'ziga ishonch pastligi, atrof muhitdagi muammolar tufayli umidsizlik, bilim yetishmasligi, dangasalik kabi prokrastinatsiya sabablari aniqlandi.

Prokrastinatsiyani bartaraf etish uchun quyidagi usullar tadbiq etildi:

Kognitiv-xulq-atvor terapiyasi	Irratsional e'tiqodlarni o'zgartirish
Vazifalarni maydalash	Pomodoro texnikasi
2 daqiqa qoidasi	James Clear metodikasi
Ijtimoiy majburiyat	Do'stlar bilan o'zaro nazorat
Gamification	Vazifalarni o'yin shakliga keltirish

4. Qoniqish komponenti: Xobbi asosida maqsadga erishish. O'quvchilarga o'z xobbilari doirasida qisqa muddatli maqsad qo'yish topshirildi. Natijada she'r, hikoya yozish, rasm chizish, yog'ochdan o'rindiqlik yasash, ko'ylak tikish, sharf to'qish, robot yasash, sport o'yinlarida g'alabalar qo'lga kiritish, ingliz tilida hikoya yozish kabi faoliyatlar amalga oshirildi.

Tadqiqot natijalari va muhokama. Eksperiment yakunida takror so'rovnomaga natijalari o'quvchilarda ta'lim olishga yuqori ishtiyoq, o'z-o'ziga ishonchi ortishi, mas'uliyat hissi shakllanishi, hamjihatlik, vaqtni to'g'ri taqsimlash, maqsadga yo'nalganlik kabi ijobiy xarakterlar shakllanganini kuzatildi.

Tadqiqot jarayonida ARCS modelining bir qator kamchiliklari aniqlandi:

1. Soddalashtirilganligi: Model motivatsiyani ketma-ket jarayon sifatida tasvirlaydi, ammo amalda bu yanada murakkab;

2. Ijtimoiy kontekstga yetarlicha e'tibor bermasligi: Guruh dinamikasi, madaniy omillar yetarli darajada hisobga olinmagan;

3. Amaliyotda qo'llash qiyinligi: Cheklangan vaqt va resurslar sharoitida joriy etish muammolari;

4. Baholarning subyektivligi: «Muhimlik» va «qoniqish» darajasini aniqlash o'quvchining shaxsiy idrokiga bog'liq;

5. Empirik isbotlarning yetishmasligi: Ba'zi komponentlar uchun yetarli ilmiy dalillar mavjud emas.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ARCS motivatsion modeli sinfdan tashqari ishlarni tashkil etishda samarali qo'llanilishi mumkin. Model maktab sharoitida o'quvchilarning motivatsiyasini oshirish, faol ishtirokini ta'minlash va shaxsiy rivojlanishga ko'maklashuvchi kuchli vosita hisoblanadi. ARCS modelini sinfdan tashqari ishlarda doimiy ravishda qo'llash, videokontentlar, metakognitiv strategiyalar va xobbi asosidagi faoliyatlarni integratsiyalash, prokrastinatsiya va kognitiv dissonans muammolariga alohida e'tibor berish, modelning har bir komponentini o'quvchilarning yosh xususiyatlariga moslashtirish, ijtimoiy va madaniy kontekstni hisobga olgan holda modelni takomillashtirish kabi faoliyatlar yuqori natijalarga samarali vosita bo'la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Keller J.M. (1987). Development and use of the ARCS model of instructional design. Journal of Instructional Development.

(2). Dincher S. (2020). Meta-analysis of ARCS model effects on student motivation. Çukurova University Research.

(3). Fang Y. (2023). ARCS model in instructional design: Empirical studies 2011-2022. Educational Technology Research.

(4). Prasetya I. (2024). Augmented reality and ARCS motivational design: Effects on learning outcomes. Journal of Educational Innovation.

(5). Clear J. Atomic Habits: An Easy & Proven Way to Build Good Habits & Break Bad Ones.

Yuldashev Sherzod (Samarqand davlat Chet tillar instituti mustaqil izlanuvchisi, Kattaqo'rg'on davlat pedagogika instituti o'qituvchisi; E-mail: syuldashev648@gmail.com)

BAHO KATEGORIYASINING LINGVOPRAGMATIK TABIATI VA UNING NUTQIY IFODALANISH XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada tilshunoslikda muhim va murakkab tushunchalardan biri bo'lgan baho va bahoviylik kategoriyasining nazariy asoslari kompleks yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda bahoning aksiologik, pragmatik va lingvistik talqinlari ilmiy manbalar asosida yoritilib, baholashning subyektiv va obyektiv komponentlari aniqlanadi. Baholash aktining zaruriy elementlari – subyekt, obyekt, bahoning xarakteri va asoslari izchil ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: baho kategoriyasi, bahoviylik, aksiologiya, pragmatika, lingvistik baho, subyektiv modallik, baholash shkalasi, eksplisit va implisit baho, neologizmlar, diskurs.

Юлдашев Шерзод (независимый исследователь, Самаркандский государственный институт иностранных языков, преподаватель, Каттакурганский государственный педагогический институт; E-mail: syuldashev648@gmail.com)

ЛИНГВОПРАГМАТИЧЕСКАЯ ПРИРОДА КАТЕГОРИИ ОЦЕНКИ И ОСОБЕННОСТИ ЕЁ РЕЧЕВОГО ВЫРАЖЕНИЯ

Аннотация. В данной статье на основе комплексного подхода анализируются теоретические основы категории оценки и оценочности как одного из наиболее значимых и сложных понятий

в лингвистике. В исследовании, опираясь на научные источники, рассматриваются аксиологические, прагматические и лингвистические интерпретации оценки, а также выявляются субъективные и объективные компоненты оценивания. Последовательно анализируются обязательные элементы акта оценки – субъект, объект, характер и основания оценки.

Ключевые слова: категория оценки, оценочность, аксиология, прагматика, лингвистическая оценка, субъективная модальность, оценочная шкала, эксплицитная и имплицитная оценка, неологизмы, дискурс.

Sherzod Yuldashev (Independent Researcher at Samarkand State Institute of Foreign Languages Lecturer at Kattakurgon State Pedagogical Institute; E-mail: syuldashev648@gmail.com)

THE LINGUOPRAGMATIC NATURE OF THE CATEGORY OF EVALUATION AND ITS FEATURES OF SPEECH REPRESENTATION

Annotation. This article provides a comprehensive analysis of the theoretical foundations of the categories of evaluation and evaluativity, which are considered among the most significant and complex concepts in linguistics. Drawing on relevant scholarly sources, the study examines axiological, pragmatic, and linguistic interpretations of evaluation and identifies its subjective and objective components. The essential elements of the evaluative act – namely the subject, object, character, and grounds of evaluation – are analyzed in a systematic manner.

Keywords: category of evaluation, evaluativity, axiology, pragmatics, linguistic evaluation, subjective modality, evaluative scale, explicit and implicit evaluation, neologisms, discourse.

Kirish (Introduction). XX asr oxiriga kelib, baho kategoriyasi olimlarning alohida e'tiborini tortib boshladi. Baho qadriyat kategoriyasi sifatida turli sohalarida o'rganilmoqda. Tizimli-funksional lingvistikada baho mualliflar yoki notiqchalar narsalar, odamlar, ularning xatti-harakatlari yoki g'oyalari haqida ma'qullash yoki ma'qullamaslikni ifodalash usullari sifatida talqin qilinadi. Tizimli-funksional lingvistika bahoni tilning yaxlit modelida va ijtimoiy kontekstdagi shaxslararo tizim sifatida ko'radi. Til foydalanuvchilari suhbatdoshlar bilan munosabatlarini o'z bahoviy pozitsiyalarini ifodalash orqali quradilar.

Lingvistikaning boshqa yo'nalishlarida ham (lingvistik antropologiya, sotsiolingvistika va boshqalar) "baho", "baholilik", "pozitsiya" kabi atamalar qo'llanadi. Bahoga oid tahlil tizimli-funksional lingvistika doirasidan tashqarida, turli xil diskursiv tahlillarda ham alohida ahamiyat kasb etgan. Baho kategoriyasi nafaqat lingvistlar, balki faylasuflar, psixologlar, mantiq, etika mutaxassislari uchun ham muhim tadqiqot mavzusi hisoblanadi. Tilshunoslikda deyarli hech bir tushuncha "baho, baholilik" kabi keng talqin va yondashuvlarga ega emas.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Aksiologik yondashuv doirasida baho masalasi faylasuflar J.Mur, T.Gobbs, G.Sidjuik, R.Xear va boshqalar tomonidan o'rganilgan. Mantiqiy-falsafiy nuqtayi nazardan "baho – bu subyekt uchun biror narsaning ahamiyatini belgilash usuli" sifatida talqin qilinadi. Pragmatik yondashuv bahoni nutqiy aktlar doirasida ma'qullash va ma'qullamaslik kommunikativ maqsadlarining amalga oshirilishi sifatida ko'radi. Bu yo'nalishni E.M.Volf [5], V.I.Shaxovskiy va boshqalar qo'llab-quvvatlaydi. Pragmatik yondashuvda baho funksional-semantik kategoriya bo'lib, u tilning barcha darajalaridagi vositalar (avvalo leksik va sintaktik) yordamida yaratiladi va baholash funksiyasini bajaradi. Lingvistik yondashuv esa til birliklarining qo'shimcha, hamroh ma'nolariga alohida e'tibor qaratadi. Bu yo'nalishda O.S.Axmanova, A.N.Kojin, D.E.Rozental, V.V.Odintsov va boshqalar tadqiqot olib borgan. O.S.Axmanovning fikricha, baho bu so'zlovchining hukmi, uning munosabati (ma'qullash yoki ma'qullamaslik, rag'bat, istak va h.k.) bo'lib, u stilistik konnotatsiyaning asosiy qismlaridan biridir [3].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Baho kategoriyasining lingvopragmatik tabiati va uning nutqiy ifodalanish xususiyatlariga bag'ishlangan mazkur maqolada ilmiy tadqiqotning chog'ish-tirma tahlil, semantik tahlil, kulturologik tahlil kabi usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Bahoning mohiyati inson atrofidagi narsalar va hodisalar ahamiyatining subyektiv ifodasidir. Baho insonning tashqi va ichki dunyosining qadriyatini anglash vositasi sifatida shakllanadi. Shunday qilib, baho bu so'zlovchining o'z tajribasiga asoslangan holda voqelikka munosabatini aks ettiruvchi til kategoriyasidir. Baholash mezonlari sifatida baholash belgisi yoki asosi olinadi. Baholash mezonlari ikki xil bo'ladi: ichki – individning affektiv sohasi bilan bog'liq; tashqi – subyektning bilimlariga asoslangan. Bahoning zaruriy elementlari mavjud bo'lib, ularni hisobga olmasdan baho haqiqiy deb bo'lmaydi. Bu elementlar quyidagilardir: subyekt – biror narsani baholovchi shaxs; obyekt – baholana-yotgan narsa yoki hodisa; bahoning xarakteri – ijobiy yoki salbiy; asos – mazkur hodisani ijobiy yoki salbiy deb hisoblash sababi.

Lingvistikada bahoga qo'shimcha elementlar ham xos: baholash shkalasi, uning motivlari, jihatlari, predikatlari. Subyekt sifatida alohida shaxs, shaxslar guruhi, jamiyatning bir qismi yoki butun jamiyat bo'lishi mumkin. Baho subyektiv kategoriya bo'lgani uchun, bir kishi uchun yaxshi bo'lgan narsa boshqasi

uchun yomon bo'lishi mumkin. Hech qanday predmet yoki hodisa barcha uchun bir xil darajada yaxshi yoki yomon bo'la olmaydi. Bahoning xususiyati individning qadriyat tasavvurlari, stereotiplari, tarixiy tajribasi, madaniyati va jamiyatda uzoq vaqt davomida shakllangan normalarga asoslanadi. Ba'zan subyekt nutqda ifodalanmaydi, biroq bayonet, baribir, bahoviy bo'lib qoladi. Baholash obyekti esa faqat subyekt uchun muhim bo'lgan narsalar yoki hodisalar bilan chegaralanadi. Bu jihati bilan baho klassifikatsiyadan tubdan farq qiladi. Klassifikatsiya bir xil obyektlar uchun umumiy asosda amalga oshiriladi va subyektiv qarashlarga bog'liq emas. Baho esa faqat obyekt subyekt uchun muhim bo'lgandagina amalga oshiriladi. Masalan, aqli-tentak kontrastida "aql" belgisi – subyektda uning mavjudligi yoki yo'qligi asosida hosil qilinadi; mehribon-yovuz dixotomiyasi esa individning shaxsiy sifatleri asosida belgilanadi [1;22-b.].

Baholash tizimining ajralmas qismi baholash shkalasi bo'lib, u bir obyektни shu belgisi bo'yicha o'xshash boshqa obyekt bilan taqqoslash asosida shakllanadi. Bu shkala dinamik xususiyatga ega, ya'ni, baho belgining ortishi yoki kamayishi yo'nalishida harakat qiladi va bunda til vositalaridan intensifikatsiya (kuchaytirish) hamda deintensifikatsiya (pasaytirish) ishlatiladi.

Ma'lum bir belgi dixotomiyasini ifodalovchi shkala tug'ma jihatdan notekis bo'lib, u ijobiy zona, salbiy zona va neytral (nol) zonadan tashkil topadi. Neytral nuqta baholashning boshlang'ich nuqtasi hisoblanadi, undan boshlab qiymatlar ijobiy yoki salbiy sohaga qarab belgilanadi.

Baholash aktini amalga oshirish uchun obyekt muayyan me'yor bilan solishtirilishi zarur. Me'yor ijtimoiy (jamiyatda qabul qilingan qadriyatlar tizimi), axloqiy (individ vijdoni) yoki intellektual (solishtirma tahlil) bo'lishi mumkin.

Ijtimoiy va individual ongda muayyan umumiyashtirilgan me'yorlar shakllanadi, ular stereotiplarni tashkil etadi. Stereotip bu biror hodisa haqidagi umumlashgan tasavvurdir. Stereotiplar ochiq (individ ularni anglab, baholashda qo'llaydi) yoki yashirin (ong ostida bo'lib, nazorat qilinmaydi va anglanmaydi) bo'lishi mumkin. Bahoning muhim xususiyatlaridan biri shundaki, unda, bir vaqtning o'zida, obyektiv va subyektiv omillar mavjud bo'ladi. Baho, o'z tabiatiga ko'ra, subyektivdir. Biroq shaxs obyektga munosabat bildirar ekan, u obyektning xususiyatlari haqidagi bilimlariga tayangan holda baho beradi [2;76-b.].

Bahoning turli tasniflari mavjud bo'lib, ular turli mezonlarga asoslanadi. Masalan, E.M.Volf baholarni emotsional va ratsional turlarga ajratadi. Bu tipologiya qisman ilgari ko'rib chiqilgan bahoni subyektiv va obyektivga bo'lishni davom ettiradi. Ratsional bahoda obyekt sifatleri o'rganilsa, emotsional bahoda so'zlovchining subyektiv munosabati shakllanadi. Ba'zi mualliflar ratsional bahoning turlarini ham ajratib ko'rsatadilar: utilitar (foydalilikka asoslangan), normativ (qoidalarga moslikka asoslangan) va boshqalar. Obyektlar soniga qarab baho mutlaq va qiyosiy bo'ladi. Mutlaq baho "yaxshi-yomon" dixotomiyasi orqali ifodalanadi, qiyosiy baho esa obyektlarni "yaxshiroq, yomonroq" tarzida solishtirishni bildiradi. Baho umumiy va xususi ham bo'lishi mumkin. Umumiy baho obyektning alohida xususiyatlarini ajratmagan holda, uni butunlay "yaxshi-yomon" deb belgilashdir. Xususi baho esa obyektning aniq bir belgisiga nisbatan beriladi. Bunday baho jamiyatda shakllangan me'yor va qoidalar bilan taqqoslash imkonini beradi [5;132-b.].

N.D.Arutyunova xususi baholarning quyidagi tasnifini beradi. Sensor baholar: psixologik, sezgi-ta'm yoki gedonistik (mazali, yoqimli), intellektual (qiziqarli, aqli, sayoz), emotsional (g'amgin, quvnoq) [2;14-b.].

Bahoviylikni ifodalashning yorqin usullaridan biri neologizmlardan foydalanishdir. Bu tushunchani ifodalash uchun ishlatiladigan atamalar ichida (innovatsiya, neoleksema, okkazonalizm va boshqalar) biz uchun odatiy bo'lgani neologizmdir. Neologizm bu «go'yoki tilning imkoniyatida mavjud bo'lib, lekin faqat so'nggi yillarda ma'lum modellarga ko'ra qadimiy so'zlardan hosil qilingan hosila so'zlar»dir. Bunday neologizmlar uzual (til tizimidagi mavjud usullar yordamida) va nouzual (til tizimini buzuvchi usullar yordamida) yaratiladi.

Xulosa va takliflar (Conclusion /Recommendations). Xulosa qilib aytganda, baho kategoriyasi hozirgi kungacha munozarali masalalari mavjud bo'lganligi sababli lingvistika, aksiologiya va pragmatika nuqtayi nazaridan ko'p fanli tadqiqot uchun dolzarb mavzudir. Biz bahoni – so'zlovchining obyektga nisbatan shakllangan munosabatini aks ettiruvchi fikr amali sifatida tushunamiz. Bahoviy vositalar bizda ijtimoiy tarmoqlardagi kommunikatsiya kontekstida kompleks tarzda o'rganiladi: ham internet-izoh, ham kommunikativ vaziyat tahlil qilinadi. Internet-diskursda bahoviylik kommunikatsiyaning tajovuzkorlikka va yashirin tajovuzkorlikka intilishi bilan tavsiflanadi, bu esa leksik va sintaktik darajalarda namoyon bo'ldi hamda nutqiy tajovuz vositalari, neologizmlar va til o'yinidan foydalanishda ko'rinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

(1). Апресян Ю.Д. Избранные труды. Том 1. Лексическая семантика. М., "Языки русской культуры", 1995.

- (2). Арютюнова Н.Д. Язык и мир человека. М., “Языки русской культуры”, 1999.
- (3). Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., “Советская энциклопедия”, 1966.
- (4). Бондарко А.В. Функциональная грамматика. Л., “Наука”, 1984.
- (5). Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. М., “Наука”, 1985.
- (6). Ивин А.А. Основания логики оценок. М., изд-во МГУ, 1970.
- (7). Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. Воронеж, 1987.

Axrarova Shoira Batirovna (Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti mustaqil izlanuvchisi)

PSIXOLOGIYA VA PEDAGOGIKADA FIDOIYLIK SIFATLARINI RIVOJLANTIRISH MASALALARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada psixologiya va pedagogika fanlari doirasida fidoyilik sifatini rivojlantirish masalalari ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Fidoyilik shaxsning jamiyat, Vatan va insoniyat manfaatlarini yoʻlida ongʻli ravishda xizmat qilishga tayyorligi sifatida talqin etilib, uning psixologik asoslari – altruizm, empatiya va ijtimoiy masʼuliyat tushunchalari bilan bogʻliq holda yoritiladi.

Kalit soʻzlar: fidoyilik, altruizm, empatiya, oʻsmirlik davri, ijtimoiy masʼuliyat, pozitiv, ijobiy psixologiya.

Ахрарова Шоира Батыровна (самостоятельный соискатель Национального института педагогики воспитания имени Кори Ниязи)

ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ КАЧЕСТВА САМООТВЕРЖЕННОСТИ В ПСИХОЛОГИИ И ПЕДАГОГИКЕ

Аннотация. В данной статье в рамках психологии и педагогики с научно-теоретической и практической точки зрения анализируются вопросы развития качества самоотверженности. Самоотверженность трактуется как готовность личности сознательно служить интересам общества, Родины и человечества и раскрывается во взаимосвязи с такими психологическими понятиями, как альтруизм, эмпатия и социальная ответственность.

Ключевые слова: самоотверженность, альтруизм, эмпатия, подростковый возраст, социальная ответственность, позитивная психология.

Akhrarova Shoira Batirovna (Independent researcher at the National Institute of Educational Pedagogy named after Qori Niyazi)

ISSUES OF DEVELOPING THE QUALITY OF DEVOTION IN PSYCHOLOGY AND PEDAGOGY

Annotation. In this article, the issues of developing the quality of devotion are analyzed from scientific-theoretical and practical perspectives within the fields of psychology and pedagogy. Devotion is interpreted as a person's readiness to consciously serve the interests of society, the Motherland, and humanity, and is explained in close connection with psychological concepts such as altruism, empathy, and social responsibility.

Keywords: selflessness, altruism, empathy, adolescence, social responsibility, positive, positive psychology.

Kirish. Oʻsmir yoshdagi shaxslarda oʻzini-oʻzi anglash masalasi zamonaviy ilmiy adabiyotlarda eng koʻp muhokama qilinayotgan mavzulardan biri hisoblanadi. Ushbu masala jamiyat taraqqiyoti uchun muhim ahamiyat kasb etadi, chunki aynan bolalik va oʻsmirlik davrlarida shaxsning asosiy psixologik va axloqiy poydevori shakllanadi. Bu bosqichlarda insonning qadriyatlar tizimi, axloqiy meʼyorlarga munosabati, jamiyatdagi oʻrni va hayotiy maqsadlari asta-sekin ongʻli ravishda anglab boriladi [6;45-47-b.].

Psixologik ilmiy qarashlar shuni koʻrsatadiki, oʻsmirlik davri shaxsning oʻzini, “meni”ni anglash, mustaqil fikrlash va qaror qabul qilishga intilish, shuningdek, jamiyatda oʻz mavqeyini topishga boʻlgan ehtiyoj kuchayadigan muhim bosqichdir. Bu davrda oʻsmirlar oʻzini boshqalardan farqlashini, shaxs sifatida tan olinishini va hurmat qilinishini istaydilar. Shu sababli ularda ijtimoiy faollik, masʼuliyat, tashabbuskorlik kabi sifatlarini rivojlantirish muhim pedagogik va psixologik vazifalardan biri hisoblanadi [9;78–80-b.].

Ayniqsa, fidoyilik kabi ijtimoiy ahamiyatga ega boʻlgan sifatlarini oʻsmirlik davrida shakllantirish alohida eʼtiborni talab etadi. Fidoyilik shaxsning jamiyat, Vatan, oila va insoniyat manfaatlarini yoʻlida ongʻli ravishda xizmat qilishga tayyorligi, boshqalar manfaatini oʻz manfaatidan ustun qoʻya bilishi bilan tavsiflanadi. Bu sifatning shakllanishi empatiya, mehr-shafqat, hamkorlik va ijtimoiy masʼuliyat kabi psixologik omillar bilan bevosita bogʻliqdir [5;101–103-b.].

Inson xulq-atvorida fidoyilik va oʻzini anglash sifatlarini rivojlantirish muammosi falsafa va axloqshunoslik, sotsiologiya hamda eksperimental psixologiya doirasida keng oʻrganib kelinmoqda. Tadqiqotlar-

da shaxsning ijtimoiy muhit bilan o'zaro ta'siri, oila, maktab va tengdoshlar jamoasining tarbiyaviy roli alohida ta'kidlanadi. Aynan shu muhitlar orqali o'smirda ijobiy xulq-atvor me'yorlari, jamiyatga foydali bo'lish istagi va fidoyilikka intilish shakllanadi. Shu sababli shaxsiy rivojlanish, o'zini anglash va fidoyilik sifatlarini uyg'un holda rivojlantirish jamiyatning ma'naviy va ijtimoiy taraqqiyoti uchun muhim omil sifatida qaraladi [10;12–13-b.].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Tadqiqot davomida o'smir yoshdagi shaxs rivojlanishi va fidoyilik sifatining shakllanishi va uning rivojlanishiga doir ilmiy qarashlar tahlil qilindi. Psixologik-pedagogik adabiyotlarda ushbu muammo turli omillar va uslublar orqali yoritilgan [5;55–57-b.].

L.S.Vigotskiy o'smirlik davrini shaxsning ijtimoiylashuvi va "Men" konsepsiyasining shakllanish bosqichi sifatida baholadi. Bu davrda shaxsiy va ijtimoiy manfaatlar uyg'unlashuvi namoyon bo'lishini ta'kidlagan. D.B.Elkonin o'smirlikni ijtimoiy munosabatlar tizimida o'z o'rnini topish davri deb baholaydi. A.V.Petrovsky shaxs rivojida jamoa va ijtimoiy muhit yetakchi o'rinni egalashi haqida o'z tadqiqotlari orqali isbotlaydi. E.Fromm altruizm va fidoyilikni insonning ma'naviy ehtiyoji sifatida ko'rsatib, boshqalarga mehribonlik qilish orqali inson o'z mohiyatini ro'yobga chiqarishini asoslaydi. Maslou va Seligman pozitiv psixologiya doirasida shaxsning ijobiy sifatleri, jumladan, rahmdillik, mas'uliyat va fidoyilikning ichki ehtiyoj sifatida shakllanishini ta'kidlaydilar.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolada tadqiqot metodologiyasi aralash (mixed-methods) yondashuv asosida tashkil etildi. Bunda nazariy tahlil natijalari empirik ma'lumotlar bilan uyg'unlashtirilib, o'smirlarda fidoyilik sifatlarini rivojlantirishga ta'sir etuvchi omillar hamda ularni pedagogik jarayonda qo'llab-quvvatlash mexanizmlari kompleks o'rganildi.

Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi:

- ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish;
- qiyosiy-taqqoslash metodi;
- kuzatish;
- suhbat va so'rovnoma;
- pedagogik tajriba.

Tadqiqot diagnostik, formativ, nazorat bosqichlaridan iborat bo'lgan tajriba-sinov modeli qo'llandi. Diagnostik bosqichda (test) o'smirlarning ijtimoiy-emotsional ko'rsatkichlari va fidoyilikka moyilligi aniqlandi, formativ bosqichda (8–10 hafta) eksperimental guruhda tarbiyaviy mashg'ulotlar va amaliy topshiriqlar orqali fidoyilikni rivojlantirishga yo'naltirilgan mashg'ulotlar o'tkazildi. Yakuniy bosqichda (test) o'z-garishlar qayta baholandi.

Tadqiqotda umumta'lim maktabining 14–15 yoshli o'quvchilari tanlab olindi. Tanlanma ikki guruhdan tashkil topdi: eksperimental guruh (EG) – 32 nafar, nazorat guruhi (NG) – 30 nafar o'quvchi. Guruhlar yoshi, sinfi va umumiy o'quv sharoiti bo'yicha maksimal darajada bir xil sharoitda tanlandi.

Diagnostik vositalar:

- Likert shkalasi (1–5) asosidagi so'rovnoma;
- pedagogik-psixologik kuzatuv varaqasi (haftalik monitoring);
- yarim strukturalangan suhbat;
- o'quvchi portfeli (refleksiya yozuvlari, amaliy topshiriqlar natijalari).

So'rovnoma bandlari fidoyilikning tarkibiy ko'rsatkichlari (empatiya, yordamga tayyorlik, jamoaviy mas'uliyat, ijtimoiy faollik) hamda ijobiy fikrlash elementlari (optimistik munosabat, "muammo–yechim" tafakkuri, o'zini boshqarish) asosida tuzildi.

Ma'lumotlarni qayta ishlashda natijalar tavsifiy statistika (foiz, o'rtacha qiymat) orqali tahlil qilindi. Tadqiqot ixtiyoriylik prinsipi asosida olib borildi. O'quvchilar va ularning ota-onalariga tadqiqot maqsadi tushuntirildi, anonimlik va ma'lumotlarning maxfiyligi kafolatlandi, o'quvchilar salomatligiga va psixologik farovonligiga zarar yetkazmaydigan topshiriqlar tanlandi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot aralash (nazariy va amaliy) uslubda olib borildi. Avvalo, muammo yuzasidan mavjud ilmiy adabiyotlar, dissertatsiyalar, maqolalar va psixologik konsepsiyalar tahlil qilindi. Nazariy bosqichda fidoyilik, altruizm, empatiya va shaxs rivoji tushunchalari aniqlashtirildi. Psixologlar (Vigotskiy, Elkonin, Petrovsky) ta'kidlaganidek, o'smirlik shaxsiy o'zlikni shakllantirish bosqichi bo'lib, bunda shaxs o'zini jamiyat a'zosi sifatida anglay boshlaydi. Aynan shu jarayonda shaxsiy manfaat bilan ijtimoiy manfaat o'rtasidagi munosabat shakllanadi. Bu munosabatlarning ijobiy shakllanishi mexanizmi oila muhitiga bog'liqdir. Oila ijtimoiy hayotning abadiyligini, avlodlarning davomiyligini, tarbiyani uzluksizligini ta'minlaydigan, kelajak nasl qanday bo'lib ulg'ayishiga o'z ta'sirini ko'rsatadigan ijtimoiy makon va psixologik omil vazifasini bajaradi. Oila bu vatanparvarlik, fidoyilik, o'zaro hurmat, birdamlik, mehribonlikning emotsional manbaidir [5;60–62-b.].

O'smirlik davri biologik, ijtimoiy va psixologik o'zgarishlar bilan kechadi. O'smirlik davri taxminan 10–15 (ba'zan 16–17) yosh oralig'ini qamrab olib, shaxs rivojlanishining eng murakkab va o'zgaruvchan bosqichlaridan biri hisoblanadi. Bu davrdagi rivojlanayotgan shaxsda hissiy beqarorlik kuchayadi, o'zini anglash jarayoni faollashadi, tengdoshlar fikriga bog'liqlik ortadi, mustaqil qaror qabul qilishga intilish kuchayadi. Shu bilan birga, "Men kimman?", "Jamiyatda mening o'rnim qanday?", "Boshqalardan nimam bilan farq qilaman?" kabi savollarga javob izlash jarayoni boshlanadi. Bu jarayonda o'smir ijobiy baholansa, o'ziga ishonchi ortadi va ijobiy shaxsiy sifatlar tezroq shakllanadi. Shuning uchun o'smirlik davrida tushunish, sabr, qo'llab-quvvatlash muhim tarbiyaviy omillardandir. Buning natijasida o'smirning ichki dunyosida xavfsizlik va ishonch muhiti yaraladi, shaxsiy qadr-qimmat hisi uyg'onadi, bular esa ijtimoiy moslashuv, fidoyilik va mas'uliyat kabi sifatlarning barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi [9;82–85-b.].

Psixologiyada fidoyilik empatiya, alturizm va ijtimoiy mas'uliyat atamaları bilan bog'liq holda izohlanadi. Empatiya–boshqaning holatini his qila olish qobiliyati. Altruizm–boshqalarga foyda keltirishni ko'zlagan ongli xatti-harakat. Ijtimoiy mas'uliyat – jamiyat oldidagi burchni bilish. "Alturizm boshqalarga muhabbat va g'amxo'rlik" (E.Fromm). Alturizm–bu g'amxo'rlik (boshqalar taqdiriga befarq bo'lmaslik), mas'uliyat (yordam berishga tayyor bo'lish), hurmat (boshqalarni qadrlash), bilish (boshqalarni tushunishga harakat qilish). Alturizm orqali inson o'z insoniy mohiyatini amalga oshiradi va boshqalar tufayli o'zini to'liq ro'yobga chiqaradi.

Fidoyilik shaxsning ichki motivatsiyasiga tayanadi. Shuning uchun o'smir yoshdagi shaxslar fidoyi bo'lishi uchun boshqalarning ehtiyojini tushuna bilishi, o'zini jamiyatning bir bo'lagi sifatida his qila olishi, foydali bo'lishdan ichki qoniqish olishi zarurligi kata ahamiyatga ega [6;120–121-b.].

O'smirlarda fidoyilikni shakllantirishga ta'sir etuvchi psixologik omillar sifatiga quyidagilarni ko'rsatishimiz mumkin:

- o'zini anglash jarayonida o'smir yoshdagi shaxs kim ekanini va atrofidagi jamiyatda egallagan o'rnini qanday ekanligini tushunishga harakat qiladi. Agar tarbiya jarayonida pozitiv fikrlar orqali "Jamiyatga kerakli va foydali bo'lish" g'oyasi tushuntirilsa, unda bu qarash fidoyilik yo'nalishida shakllanadi [6;90–91-b.];

- hissiy rivojlanishda o'smir yoshdagi shaxs hissiyotga boy va ta'sirchan bo'ladi. Mehribonlik, qo'llab-quvvatlash va pozitiv munosabat empatiya va rahmdillikni kuchaytiradi. Buning natijasida fidoyilikning psixologik poydevorini yaratish mumkin;

- namuna bo'lishda o'smirlar o'zlaridan katta yoshdagi kishilarning va tengdoshlarining xulqini tez ko'chiradilar. Agar ularni o'rab turgan jamiyatda mas'uliyatli, fidoyi insonlar bo'lsa, bu sifatlarni ularda tez shakllanadi;

- jamoada hamjihatlikda o'smirlar sport, sinf, sport jamoasi kabi ijtimoiy guruhlarda bo'lishi "biz" tushunchasini namoyon qiladi. Bu tushuncha shaxsiy manfaatdan ko'ra jamoa manfaatini ustunroq qo'yish uchun xizmat qiladi [5;115–116-b.].

Agar o'smir yoshdagi shaxs dunyoqarashi rivojlangan bo'lsa (bunda kitobxonlik ko'nikmasi shakllangan), unda fidoyilik sifatini rivojlantirish osonroq kechadi. Buning sababi u o'zini anglagan, ijtimoiy o'rnini tushungan, maqsadlari aniq belgilangan bo'ladi. Tadqiqot natijalariga tayangan holda shuni ta'kidlab o'tish kerakki, o'smirlarda fidoyilik darajasi ularning oila muhiti [7;18–19-b.].

O'qituvchi munosabati tengdoshlar guruhi bilan bevosita bog'liq ekan. Agar tashqi muhit ijobiy munosabat bildirsa va qo'llab-quvvatlasa, unda o'smirda empatiya kuchliroq shakllanadi, boshqalarga yordam berish istagi ortadi, mas'uliyat hissi barqarorlashadi. Tadqiqot davomida o'smirlarning katta qismi jamoaviy faoliyatda faol bo'lganliklari, ijtimoiy ishlarga jalb qilinganliklari natijasida fidoyilik sifatlari ko'proq namoyon bo'lgan [5;140–142-b.].

So'rovnoma natijalari shuni ko'rsatdiki, o'smirlarning, taxminan, 60–70 foizi boshqalarga yordam berishni ijobiy baholaydi, 40 foizga yaqin o'smir esa ijtimoiy tadbirlarda qatnashish, o'zini namoyon qilish imkoniyati deb biladi.

Xulosa va takliflar. Shaxs rivojlanishida o'smirlik eng muhim va mas'uliyatli bosqichlardan biri bo'lib, aynan shu davrda fidoyilik, mas'uliyat, vatanparvarlik, mehribonlik, hamdardlik va kabi ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan sifatlarni shakllantirish va rivojlantirish uchun optimal va ta'sirchan psixologik sharoit yuzaga keladi. Bu davrda o'smirning oiladagi mavqeyi, ota-ona va yaqinlari bilan munosabatlari, hissiy barqarorligi, o'zini anglash jarayonining faollashuvi, kattalarga taqlid qilishi va ijobiy namuna izlashga intilishi, shuningdek, tengdoshlar jamoasidagi o'rnini va hamjihatlik darajasi unda fidoyilik sifatining barqarorlanishuvi va shakllanishida asosiy omil bo'lib xizmat qiladi [9;90–92-b.].

Ilmiy qarashlarga tayangan holda shunday xulosaga kelish mumkinki, fidoyilik empatiya, altruizm, ijtimoiy mas'uliyat, mehr-shafqat va hamkorlik kabi psixologik sifatlarni asosida shakllanadi hamda shaxsning barkamol, ijtimoiy faol, tashabbuskor va ma'naviy yetuk bo'lib kamol topishiga xizmat qiladi. Shu

sababli o'smirlik davrida ushbu sifatlarni maqsadli ravishda rivojlantirish nafaqat tarbiyaviy, balki muhim psixologik vazifa sifatida ham qaraladi [6;132–134-b.].

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). O'zbekiston Respublikasining 2016-yil 14-sentabrdagi "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi O'RQ -406-qonuni.
- (2). O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi "Ta'lim to'g'risida"gi 637-qonuni.
- (3). O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 14-avgustdagi "Yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta'lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-3907-farmoni.
- (4). Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyanob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent, "O'zbekiston" NMIU, 2018.
- (5). Mavlonova R.A., Rahmonqulova N.H., Matnazarova K.O., Shirinov M.K., Hafizov S. Umumiy pedagogika. Darslik, Toshkent, "Fan va texnologiya", 2018.
- (6). G'oziyev E. Umumiy psixologiya. Toshkent, 2002.
- (7). Nishanova Z.T. Mustaqil ijodiy fikrlash. Toshkent, "Fan", 2003.
- (8). Karimova V.M., Sunnatova R.I., Tojibayeva R.N. Mustaqil fikrlash. Toshkent, "Sharq", 2000.
- (9). Davletshin M.G. va boshqalar. Yosh davrlar va pedagogik psixologiya. Toshkent, TDPU, 2009.
- (10). Slobodchikov V. Новое образование—путь к новому сообществу. "Народное образование", 2009, № 5.

Бекманова Жамиля (доктор философии педагогических наук PhD, кафедра "Дошкольного воспитания и дефектологии", факультет Дошкольного образования НГПИ им.Ажинияза) СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ЛОГОПЕДОВ НА ЗАНЯТИЯХ ПО ЛОГОРИТМИКЕ

Аннотация. В статье рассматриваются современные подходы к совершенствованию профессиональной подготовки будущих логопедов посредством внедрения инновационных технологий на занятиях по логоритмике. Анализируются традиционные и современные методы обучения, выявляются проблемы существующей системы подготовки специалистов. Предложены комплексные технологии, включающие интерактивные методы, цифровые инструменты, проектную деятельность и практико-ориентированные подходы. Обоснована необходимость интеграции теоретических знаний с практическими навыками через использование мультимедийных технологий, моделирования профессиональных ситуаций и междисциплинарного взаимодействия. Результаты исследования показывают повышение качества профессиональной подготовки будущих логопедов при применении предложенных технологий.

Ключевые слова: логоритмика, подготовка логопедов, образовательные технологии, профессиональные компетенции, инновационные методы обучения, речевая терапия, коррекционная педагогика.

Bekmanova Jamilya (pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), "Maktabgacha tarbiya va defektologiya" kafedrasi, Maktabgacha ta'lim fakulteti, Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat Pedagogika instituti)

LOGORITMIKA MASHG'ULOTLARIDA BO'LAJAK LOGOPEDLARNI TAYYORLASH TEKNOLOGIYALARINI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya. Maqolada bo'lajak logopedlarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishning zamonaviy yondashuvlari logoritmika mashg'ulotlariga innovatsion texnologiyalarni joriy etish orqali ko'rib chiqiladi. An'anaviy va zamonaviy o'qitish usullari tahlil qilinadi, mutaxassislar tayyorlashning mavjud tizimidagi muammolar aniqlanadi. Interfaol usullar, raqamli vositalar, loyiha faoliyati va amaliyotga yo'naltirilgan yondashuvlarni o'z ichiga olgan kompleks texnologiyalar taklif etiladi. Nazariy bilimlarni amaliy ko'nikmalar bilan uyg'unlashtirish zarurligi multimedia texnologiyalaridan foydalanish, kasbiy vaziyatlarni modellashtirish va fanlararo hamkorlik orqali asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari taklif etilgan texnologiyalarni qo'llash bo'lajak logopedlarning kasbiy tayyorgarligi sifatini oshirishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: logoritmika, logopedlarni tayyorlash, ta'lim texnologiyalari, kasbiy kompetensiyalar, innovatsion o'qitish usullari, nutq terapiyasi, korreksion pedagogika.

Bekmanova Jamilya (PhD in Pedagogical Sciences, Department of Preschool Education and Defectology, Faculty of Preschool Education, Ajiniyaz Nukus State Pedagogical Institute)

IMPROVEMENT OF TRAINING TECHNOLOGIES FOR FUTURE SPEECH THERAPISTS IN LOGORHYTHMICS CLASSES

Annotation. The article examines modern approaches to improving the professional training of future speech therapists through the introduction of innovative technologies in logorhythmic classes.

Traditional and modern teaching methods are analyzed, and the problems of the existing system of specialist training are identified. Comprehensive technologies are proposed, including interactive methods, digital tools, project-based learning, and practice-oriented approaches. The necessity of integrating theoretical knowledge with practical skills is substantiated through the use of multimedia technologies, modeling of professional situations, and interdisciplinary collaboration. The results of the study demonstrate an improvement in the quality of professional training of future speech therapists when applying the proposed technologies.

Keywords: *logorhythmics, speech therapist training, educational technologies, professional competencies, innovative teaching methods, speech therapy, special needs pedagogy.*

Введение. Современные требования к качеству логопедической помощи населению обуславливают необходимость постоянного совершенствования системы подготовки специалистов в области коррекционной педагогики. Одним из ключевых направлений такой подготовки выступает логоритмика – интегративная дисциплина, объединяющая речевую терапию, музыку и двигательные практики. Она занимает особое место в формировании профессиональной компетентности будущих логопедов, поскольку сочетает в себе как коррекционно-педагогические, так и культурно-образовательные компоненты.

В условиях цифровизации образовательного процесса и внедрения инновационных педагогических технологий возникает объективная необходимость модернизации методов преподавания логоритмики в педагогических вузах. Традиционные подходы, основанные преимущественно на теоретическом изложении материала и фрагментарной практической подготовке, уже не в полной мере соответствуют современным требованиям, предъявляемым к будущим специалистам, и не отражают реальных потребностей образовательной практики. В этой связи актуализируется задача поиска новых форм организации учебного процесса, которые позволили бы интегрировать теоретические знания и практические навыки, повысить мотивацию студентов к профессиональной деятельности и создать условия для развития их творческого потенциала.

Анализ литературы. Логоритмика рассматривается в научной литературе как система музыкально-двигательных, речедвигательных и музыкально-речевых упражнений, которые используются в целях коррекции речевых нарушений и развития коммуникативных умений. Благодаря своей междисциплинарной природе данная дисциплина обеспечивает комплексное воздействие на когнитивную, эмоционально-волевую и моторную сферы ребёнка, что делает её особенно значимой в подготовке логопедов.

В ряде исследований подчеркивается, что обучение логоритмике способствует формированию целого спектра профессиональных компетенций: от владения методами ритмического воздействия на речевую функцию и использования музыкальных средств в коррекционной работе до проведения комплексной диагностики речевых нарушений и организации различных форм коррекционной практики. Тем не менее анализ существующих образовательных программ педагогических вузов показывает, что данная дисциплина часто преподается с акцентом на теоретический материал, тогда как практическая направленность обучения выражена недостаточно. Кроме того, отмечается слабая интеграция современных цифровых и мультимедийных средств в учебный процесс, что ограничивает возможности студентов по освоению инновационных форм работы и снижает их мотивацию.

Актуальной остаётся и проблема связи теоретического курса логоритмики с реальной профессиональной практикой. Во многих случаях отсутствует моделирование типичных профессиональных ситуаций, что делает подготовку будущих специалистов менее прикладной и затрудняет их адаптацию в условиях реальной логопедической деятельности. Всё это позволяет заключить, что совершенствование преподавания логоритмики должно базироваться на использовании инновационных технологий, ориентированных на практико-ориентированное обучение и развитие творческих способностей студентов.

Методология исследования. Методологическую основу исследования составили системный и компетентностный подходы, предполагающие целостное рассмотрение логоритмики как дисциплины, формирующей как знания, так и практические умения студентов. В работе использовались методы анализа учебных программ, педагогического наблюдения и диагностики уровня подготовки студентов, а также педагогический эксперимент, направленный на апробацию новых образовательных технологий.

Исследование проводилось поэтапно. На подготовительном этапе был осуществлен анализ существующей практики преподавания дисциплины, выявлены основные трудности и определены направления модернизации курса. На основном этапе в образовательный процесс были внедрены

инновационные технологии, включающие мультимедийные средства, проектную деятельность, кейс-метод и игровые формы обучения. Заключительный этап был посвящён оценке эффективности предложенных технологий, анализу их влияния на уровень знаний, практических навыков и мотивации студентов, а также формулированию рекомендаций по дальнейшему совершенствованию системы подготовки специалистов.

Анализ и результаты. Результаты анализа показали, что традиционная система преподавания логоритмики имеет ряд ограничений. Прежде всего, она характеризуется недостаточной практической направленностью: в учебном процессе преобладают лекционные формы работы, тогда как возможности практикумов и тренингов используются ограниченно. Вторым существенным недостатком является слабое использование цифровых технологий, что не позволяет студентам в полной мере освоить современные средства диагностики и коррекции. Кроме того, обучение недостаточно связано с реальной профессиональной деятельностью, и студенты редко имеют возможность моделировать реальные ситуации логопедической практики. Наконец, остаётся слабо выраженным компонент, связанный с развитием творческого потенциала будущих специалистов.

Для преодоления обозначенных проблем был предложен комплекс инновационных образовательных технологий. Использование мультимедийных средств позволило сделать процесс обучения более наглядным и интерактивным, обеспечив визуализацию сложных теоретических положений и создание цифровых упражнений для отработки практических навыков. Включение проектной деятельности способствовало развитию самостоятельности студентов, формированию умений разрабатывать авторские логоритмические программы и анализировать эффективность различных методик. Применение кейс-методов обеспечило интеграцию теоретических знаний с практическими умениями и позволило формировать навыки принятия решений в условиях профессиональных задач. Игровые технологии, в свою очередь, создали условия для моделирования реальных логопедических ситуаций и повысили мотивацию студентов за счёт эмоциональной вовлечённости и соревновательного аспекта.

Экспериментальная апробация показала, что внедрение указанных технологий положительно сказалось на подготовке студентов. По результатам диагностики, уровень теоретических знаний повысился в среднем на 23 %, качество практических умений – на 31%, уровень мотивации к изучению дисциплины – на 28%, а развитие творческих способностей – на 35%. Эти данные позволяют утверждать, что предложенный комплекс инновационных технологий обладает высокой эффективностью и способен существенно повысить качество профессиональной подготовки будущих логопедов.

Выводы и рекомендации. Проведённое исследование подтвердило актуальность модернизации системы обучения логоритмике в педагогических вузах. Логоритмика выступает важнейшей дисциплиной, обеспечивающей формирование профессиональной компетентности логопедов, однако традиционные формы её преподавания не в полной мере соответствуют современным требованиям. Внедрение инновационных технологий, ориентированных на активное включение студентов в образовательный процесс, позволило значительно повысить качество их подготовки, интегрировать теоретические знания и практические навыки, а также создать условия для развития мотивации и творческого потенциала.

В качестве основных рекомендаций можно выделить необходимость дальнейшего укрепления материально-технической базы вузов, обеспечения их современным мультимедийным оборудованием и специализированными программными средствами, что создаст условия для полноценного внедрения цифровых технологий в обучение логоритмике. Важным направлением является системная подготовка и повышение квалификации преподавателей, способных эффективно использовать инновационные методы в образовательной практике. Не менее значимой задачей становится разработка электронных учебных пособий и методических материалов, которые будут учитывать специфику интегративного характера дисциплины и позволят студентам более активно включаться в процесс самостоятельного обучения.

Предложенная модель модернизации преподавания логоритмики представляет собой перспективное направление развития профессиональной подготовки логопедов. Она обеспечивает не только формирование комплекса компетенций, необходимых для успешной работы специалистов, но и создает условия для их творческого роста и профессиональной самореализации. Дальнейшие исследования могут быть связаны с изучением долгосрочных эффектов применения инновационных технологий в логопедическом образовании, а также с разработкой адаптивных моделей их внедрения на различных уровнях профессиональной подготовки.

Список использованной литературы:

- (1). Волкова Г.А. Логопедическая ритмика. Учеб. для студ. высш. учеб. заведений, М., Гуманит. изд. центр "ВЛАДОС", 2020, 272 с.
- (2). Картушина М.Ю. Конспекты логоритмических занятий с детьми 5–6 лет. М., ТЦ Сфера, 2019, 208 с.
- (3). Микляева Н.В. Фонетическая и логопедическая ритмика в ДОУ: пособие для воспитателей и логопедов. 4-е изд., М., "Айрис-пресс", 2021, 112 с.
- (4). Новиковская О.А. Логоритмика для дошкольников в играх и упражнениях: практическое пособие для педагогов и родителей. СПб., "КОРОНА-Век", 2018, 272 с.
- (5). Рычкова Н.А. Логопедическая ритмика. Диагностика и коррекция произвольных движений у детей, страдающих заиканием. М., ГНОМ и Д., 2020, 32 с.
- (6). Боромыкова О.С. Коррекция речи и движения с музыкальным сопровождением: Комплекс упражнений по совершенствованию речевых навыков у детей дошкольного возраста с тяжелыми нарушениями речи. СПб., "Детство-Пресс", 2019, 64 с.

Djumaeva Guzal Azizovna (Associated professor of Karshi State Technical university) CHALLENGES IN TEACHING SPEAKING SKILLS TO STUDENTS OF TECHNICAL SPECIALTIES

Annotation. The development of speaking competence remains one of the most problematic areas in English language instruction for students of technical specialties. Despite sufficient exposure to grammar and reading materials, many engineering students demonstrate low communicative confidence and limited oral fluency. This study investigates the key challenges in teaching speaking skills to technical students at Karshi State Technical University (Uzbekistan). The research is based on a mixed-method approach, including a diagnostic speaking test, student questionnaires (N=84), and classroom observation during the 2024–2025 academic year. The findings reveal linguistic, psychological, methodological, and contextual barriers affecting oral performance. The study proposes pedagogical strategies aimed at increasing communicative engagement and professional relevance in ESP classrooms.

Keywords: speaking skills, ESP, technical university, communicative competence, engineering students, oral proficiency, Uzbekistan.

Djumayeva Guzal Azizovna (Qarshi davlat Texnika universiteti dotsenti) TEXNIK YO'NALISHDAGI TALABALARGA OG'ZAKI NUTQ KO'NIKMALARINI O'QITISHDAGI MUAMMOLAR

Annotatsiya. Og'zaki nutq ko'nikmalarini rivojlantirish texnik yo'nalishdagi talabalar uchun ingliz tilini o'qitishda eng murakkab yo'nalishlardan biridir. Grammatik bilimlarga qaramay, ko'plab muhandislik talabalari past kommunikativ ishonch va cheklangan og'zaki ravonlikni namoyon etadi. Ushbu tadqiqot Qarshi davlat texnika universitetida texnik yo'nalish talabalari orasida og'zaki nutqni rivojlantirishdagi asosiy muammolarni o'rganishga qaratilgan. Tadqiqot aralash metodologiyaga asoslangan bo'lib, diagnostik test, talabalar so'rovnomasi (N=84) va dars kuzatuvlarini o'z ichiga oladi. Natijalar lingvistik, psixologik, metodik va kontekstual to'siqlar mavjudligini ko'rsatdi. Tadqiqot ESP darslarida kommunikativ faollik va kasbiy yo'naltirilganlikni oshirishga qaratilgan pedagogik strategiyalarni taklif etadi.

Kalit so'zlar: og'zaki nutq ko'nikmalari, ESP, texnika universiteti, kommunikativ kompetensiya, muhandislik talabalari, og'zaki malaka, O'zbekiston.

Джумаева Гузал Азизовна (доцент Каршинского государственного технического университета) ПРОБЛЕМЫ ОБУЧЕНИЯ РАЗГОВОРНЫМ НАВЫКАМ СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ

Аннотация. Развитие устной коммуникативной компетенции остаётся одной из наиболее сложных задач в обучении английскому языку студентов технических специальностей. Несмотря на знания грамматики и навыки чтения, многие студенты испытывают низкую уверенность и ограниченную беглость речи. Исследование в Каршинском государственном техническом университете (Узбекистан) использует смешанную методологию: диагностический тест, анкетирование студентов (N=84) и наблюдение за занятиями (2024–2025 гг.). Результаты выявили лингвистические, психологические, методические и контекстуальные барьеры, влияющие на устную речь. В статье предлагаются педагогические стратегии для повышения коммуникативной активности и профессиональной направленности занятий ESP.

Ключевые слова: разговорные навыки, ESP, технический университет, коммуникативная компетенция, студенты инженерных специальностей, устная речь, Узбекистан.

Introduction. In the context of globalization and international professional mobility, oral communication skills have become essential for engineering students. However, in technical universities, English

instruction traditionally emphasizes reading technical texts and mastering terminology rather than developing spontaneous speaking ability.

At Karshi State Technical University, English is taught as a compulsory subject during the first two academic years. Although students demonstrate acceptable reading comprehension, classroom observations show persistent difficulties in oral interaction. This discrepancy necessitates systematic investigation.

The purpose of this study is to:

1. Identify major obstacles in developing speaking competence among technical students.
2. Analyze psychological and methodological factors affecting oral production.
3. Propose evidence-based teaching strategies.

Literature review. The concept of communicative competence was introduced by Dell Hymes, who emphasized the ability to use language appropriately in context. Later, Michael Canale and Merrill Swain expanded the model by distinguishing grammatical, sociolinguistic, discourse, and strategic competences.

Research in ESP (English for Specific Purposes) by Tom Hutchinson and Alan Waters emphasizes the importance of needs analysis in designing communicative tasks relevant to professional contexts.

In technical education, scholars note that students often experience:

- communication anxiety;
- limited lexical resources;
- lack of authentic speaking practice;
- low intrinsic motivation toward language learning.

Recent studies in Central Asian higher education highlight that grammar-translation traditions still dominate classroom practice, reducing opportunities for spontaneous speech production.

However, empirical data on speaking instruction in Uzbek technical universities remain limited, which justifies the relevance of the present study.

Methodology.

1. Participants. The study involved 84 first- and second-year engineering students (aged 18–20) at Karshi State Technical University.

2. Instruments:

1. Diagnostic speaking test (monologue + dialogue task).
2. Student questionnaire (15 items).
3. Classroom observation (12 lessons).

3. Data analysis. Quantitative data were processed using descriptive statistics. Qualitative observations were categorized into thematic groups (linguistic, psychological, pedagogical barriers).

Results.

1. Diagnostic speaking performance

Criterion	High Level	Medium Level	Low Level
Fluency	18%	46%	36%
Vocabulary Range	22%	41%	37%
Pronunciation	25%	44%	31%
Interaction Skills	16%	39%	45%

The majority of students demonstrated medium or low speaking proficiency, particularly in interaction skills.

2. Identified challenges. The data revealed four main categories of problems:

1. Linguistic barriers:

- Insufficient active vocabulary.
- Overreliance on translation.
- Fear of grammatical mistakes.

2. Psychological factors:

- Speaking anxiety (reported by 63% of students).
- Fear of peer judgment.
- Low self-confidence.

3. Methodological issues:

- Limited time allocated to speaking tasks.
- Predominance of written exercises.
- Lack of role-play and simulation activities.

4. Professional context gap:

- Tasks not always connected to engineering practice.

- Lack of technical communication simulations.

Discussion. The findings confirm that technical students face multidimensional barriers in developing oral competence. The dominance of receptive skills in assessment systems indirectly discourages communicative practice.

Students reported higher engagement when speaking tasks were related to:

- presenting a technical project;
- explaining a diagram;
- simulating workplace communication.

This suggests that professionally oriented speaking tasks significantly increase motivation and reduce anxiety.

Pedagogical recommendations. Based on the findings, the following strategies are proposed:

1. Implementation of problem-based speaking tasks.
2. Regular mini-presentations on technical topics.
3. Pair and group discussions before whole-class speaking.
4. Integration of visual prompts (schemes, graphs, models).
5. Use of formative assessment instead of error-focused correction.

Conclusion. The study demonstrates that difficulties in teaching speaking skills to technical students stem from a combination of linguistic limitations, psychological barriers, and methodological imbalance in classroom practice. Empirical data from Karshi State Technical University indicate that interaction skills remain the weakest component of communicative competence.

The integration of professionally oriented communicative tasks significantly improves student engagement and confidence. Therefore, ESP instruction in technical universities should prioritize structured speaking practice embedded in professional scenarios.

Future research may involve experimental implementation of a speaking-oriented ESP model and comparative analysis across technical institutions in Uzbekistan.

References:

- (1). Canale M., Swain M. (1980). Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching. Applied Linguistics.
- (2). Hutchinson T., Waters A. (1987). English for Specific Purposes: A Learning-Centred Approach. Cambridge University Press.
- (3). Hymes D. (1972). On communicative competence. In Sociolinguistics.
- (4). Richards J.C. (2008). Teaching Listening and Speaking. Cambridge University Press.
- (5). Brown H.D. (2007). Principles of Language Learning and Teaching. Pearson Education.

Matnazarov O'ktam Latipovich (Head of the Department of "Physical Culture" of the Urgench State Pedagogical Institute, Candidate of Pedagogical Sciences, Professor e-mail: mr.sport1965@mail.ru)
DEVELOPING A CULTURE OF COMMUNICATION AND COLLABORATION IN THE DIGITAL ENVIRONMENT

Annotation. This article is devoted to examining a new stage in educational mechanisms aimed at developing social awareness, ethical relations, and collective responsibility among young people through practical programs and modules designed to foster a culture of communication and collaboration in the digital environment. The study highlights a system of practical programs that develop students' communication culture, digital ethics, and feedback culture by utilizing the interactive capabilities of the digital learning environment. These programs and modules are not solely based on technical tools, but represent pedagogical solutions focused on developing personal awareness, emotional solidarity, and social cooperation. In this regard, the practical programs developed to shape a culture of communication and collaboration in the digital environment transform education into an innovative process grounded in values, active participation, and a humanistic approach.

Keywords: digital communication, program, culture, education, information analysis, student.

RAQAMLI MUHITDA MULOQOT VA HAMKORLIK MADANIYATINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. Ushbu maqola raqamli muhitda muloqot va hamkorlik madaniyatini rivojlantirish yoshlarda ijtimoiy anglashuv, axloqiy munosabat va jamoaviy mas'uliyatni shakllantirishga qaratilgan ta'limiy mexanizmlarning yangi bosqichini o'rganishga bag'ishlangan. Bu o'rganish raqamli ta'lim muhiti-ning interfaol imkoniyatlaridan foydalangan holda talabalarda muloqot madaniyatini, raqamli etikani va fidbek madaniyatini rivojlantiruvchi amaliy dasturlar tizimi yoritiladi. Ushbu dastur va modullar faqat texnik vositaga tayangan emas, balki shaxsiy anglashuvni, hissiy hamjihatlikni va ijtimoiy hamkorlikni rivoj-

lantirishga qaratilgan pedagogik yechimlardir. Shu ma'noda, raqamli muhitda muloqot va hamkorlik madaniyatini shakllantirish bo'yicha ishlab chiqilgan amaliy dasturlar ta'limni qadriyatga asoslangan, faol ishtirok va insonparvar munosabatga suyangan innovatsion jarayonga aylantiradi.

Kalit so'zlar: raqamli muloqot, dastur, madaniyat, ta'lim, axborot tahlil, talaba.

РАЗВИТИЕ КУЛЬТУРЫ ОБЩЕНИЯ И СОТРУДНИЧЕСТВА В ЦИФРОВОЙ СРЕДЕ

Аннотация. Данная статья посвящена изучению нового этапа образовательных механизмов, направленных на формирование у молодежи социального осознания, этических отношений и коллективной ответственности посредством практических программ и модулей по развитию культуры коммуникации и сотрудничества в цифровой среде. В исследовании раскрывается система практических программ, развивающих у студентов культуру общения, цифровую этику и культуру обратной связи с использованием интерактивных возможностей цифровой образовательной среды. Данные программы и модули опираются не только на технические средства, но представляют собой педагогические решения, направленные на развитие личностного осознания, эмоциональной солидарности и социального сотрудничества. В этом смысле практические программы, разработанные для формирования культуры коммуникации и сотрудничества в цифровой среде, превращают образование в инновационный процесс, основанный на ценностях, активном участии и гуманистическом подходе.

Ключевые слова: цифровая коммуникация, программа, культура, образование, анализ информации, студент.

Introduction. The conceptual foundations of the program for fostering a culture of digital communication and collaboration define the value-oriented, humanistic, and innovative nature of modern education. This program's concept is aimed at the integrated development of students' skills in communicating within a digital environment, consciously working with information, actively participating in collaborative activities, and understanding civic responsibility. By integrating cognitive, affective, and social dimensions, it envisions transforming education from a process focused solely on knowledge transmission into one that serves the moral and ethical development of the individual. Furthermore, the program identifies information culture, digital ethics, and social solidarity as core pillars of education.

The main objectives of this program include:

- *integrating cognitive, affective, and social factors to develop a culture of communication in the digital environment;*
- *forming students' skills in adhering to the principles of information culture and digital ethics;*
- *teaching the creation of shared ideas, the provision of feedback, and the conduct of discussions in a cultured manner within collective communication processes;*
- *strengthening skills in managing collaborative activities through digital platforms and tools;*
- *developing social awareness and a sense of responsibility through mentoring, facilitation, and collaborative learning;*
- *integrating emotional intelligence, tolerance, and ethical decision-making skills into active learning processes.*

The essence of the program for fostering a culture of digital communication and collaboration is aimed at organizing the educational process in a new, humanistic, and value-oriented format, developing in students not only the ability to assimilate information but also the capacity to create meaning through communication, achieve social awareness, and effectively organize collective activities. At the center of the program is the individual's active participation in thinking, feeling, and social interaction. Unlike traditional educational models, it reinterprets education not as the "transmission of knowledge," but as a "process of shared understanding and social meaning-making."

Methodology and literature review. The key aspect defining the essence of this program is its integrative approach. Within this approach, cognitive (knowledge and analysis), affective (emotional awareness and empathy), and social (collaboration and responsibility) components function as a unified system. While working with information in the digital environment, students not only comprehend data but also discuss it with others, reanalyze it, and evaluate it from moral and social perspectives. In this process, information becomes a tool of education and forms the foundation for personal growth and social awareness.

Another important dimension of the program lies in its ethical and axiological (value-based) orientation. In the digital environment, young people develop not only communication techniques but also an understanding of their moral and ethical content. Working with information requires adherence to the principles of objectivity, integrity, respect, tolerance, and responsibility. This makes it possible to transform the digital environment from merely a technological space into a community grounded in humanistic values.

Another manifestation of the program's essence is its focus on transforming students into active subjects of the educational process. In this context, the role of the educator changes, becoming that of a facilitator and mentor who guides the communication environment, supports personal reflection through feedback, and encourages students to think independently. Students, in turn, become not passive listeners, but active communicators, creators of ideas, and individuals who foster social solidarity.

Another essential aspect of the program is the integration of education and digital culture. It brings together digital ethics, information security, media literacy, and social responsibility within a unified system. Through this integration, students acquire not only technical skills for communication in the digital environment, but also ethical and cultural preparedness. As a result, the program defines the development of a culture of digital communication and collaboration competencies as a central task of education. It fosters personal awareness, social engagement, empathy, and ethical positioning among students, and transforms the educational process into a socio-pedagogical system grounded in moral values, collective understanding, and civic culture.

Results and discussion. The principles of integrating the cognitive, affective, and social dimensions of education constitute the scientific and pedagogical foundation for fostering a culture of communication and collaboration in the digital environment. These principles are aimed not merely at transmitting knowledge, but at the harmonious development of an individual's thinking, emotional awareness, and active participation in collective interactions within the educational process. As a result of the integrative approach, communication is manifested not only as an exchange of information, but as a process of meaning-making, understanding, and the formation of social responsibility.

The cognitive dimension is a process that develops students' abilities to think, analyze, comprehend, and draw logical conclusions. It is realized through activities such as searching for, selecting, processing, and evaluating information from a scientific perspective within the digital environment. Case analyses, online simulations, and debates activate cognitive processes and foster a culture of substantiating ideas with evidence. Through this process, students do not merely receive information, but reinterpret it and transform it into social meaning.

The affective dimension determines the role of emotional awareness, empathy, and motivation in education. In the digital environment, this dimension is especially important, as communication mediated through screens requires accurate interpretation of emotions and the maintenance of respectful interaction. Through emotional intelligence, empathic listening, and emotional feedback tools (video comments, reflective chats, and virtual debates), students perceive not only information but also human emotions. This creates the conditions for an emotionally stable environment and supports communication conducted in a humanistic manner.

The social dimension ensures collective cooperation, civic responsibility, and social awareness in education. In the digital environment, this dimension is implemented through collaborative learning, facilitation, and mentoring methods. By working in online groups, students compare viewpoints, learn to reach consensus, and jointly develop solutions. In this process, skills of teamwork, responsible interaction, and collective decision-making are developed.

The integration of these three dimensions transforms the educational process into a multifaceted, active, and humanistic system. While cognitive activity encourages students to think, affective processes guide them to feel, and social activity directs them to act responsibly. As a result of this harmony, students' communication culture, social awareness, and ethical positioning are formed as a unified system. In this regard, the view of the educational psychology researcher B. Bloom remains highly relevant: "*Effective education is not only a process of knowing, but also of feeling and giving meaning to one's actions.*" In this sense, the principles of integrating cognitive, affective, and social dimensions constitute the scientific and practical foundation for the harmonious development of students' communication culture, social responsibility, and humanistic thinking in the digital environment.

The role of axiological and inclusive approaches determines the value-oriented and humanistic essence of the program for developing a culture of communication and collaboration in the digital environment. These approaches represent scientific and practical directions aimed not merely at knowledge transmission, but at shaping individuals as active, responsible, and tolerant participants in society. Through these approaches, the educational environment provides equal opportunities for every student and ensures that communication is organized on the basis of human values.

The axiological approach serves to form a system of values within the educational process. At its core are universal human values such as humanism, respect, empathy, responsibility, justice, and collective solidarity. This approach educates students not only as knowledgeable individuals, but as morally mature personalities with a clear ethical position. In the digital environment, the axiological approach requires a

value-based use of information: the social and moral impact of every piece of information is evaluated, and adherence to ethical norms becomes the foundation of communication culture. Furthermore, the axiological approach contributes to the development of civic culture, information responsibility, and social consciousness among students.

The inclusive approach, in turn, is aimed at creating a comfortable and equal-opportunity educational environment for all participants by taking into account the individual characteristics of each student. This approach ensures the principles of equality, tolerance, and mutual respect in communication and collaboration. In the digital environment, the inclusive approach is implemented through interactive platforms, asynchronous communication tools, and individualized learning scenarios. For example, the use of visual and audio materials, automated translation tools, or subtitle systems provides equal participation opportunities for students with limited abilities.

As a result of the integration of these two approaches, an educational environment emerges in which all participants feel valued, heard, and respected. In such an environment, communication acquires ethical meaning, while collaboration strengthens social awareness and civic responsibility. In this regard, researcher J. Banks notes: *“Inclusive and value-based education not only ensures equality, but also creates a culture of unity and mutual respect in society.”* The system of practical modules aimed at developing students’ communication culture represents an innovative pedagogical direction focused on the harmonious formation of personal awareness, social engagement, and ethical responsibility within the digital educational environment. These modules are designed to prepare students not merely as recipients of information, but as active communicators, co-creators of shared ideas, and individuals capable of working effectively in teams. Within the modular system, theoretical knowledge is organized in close integration with practical activities, interactive exercises, facilitation processes, and reflective discussions. Through the development of thinking culture, ethical awareness, and skills of cultured communication in the digital environment, these modules ensure students’ personal and social development.

The structure and content of the *“Communication Competence and Digital Ethics”* module are aimed at developing students’ skills in communicating in the digital environment, analyzing information, adhering to ethical norms, and participating in collaborative interactions in a cultured manner. The main purpose of the module is to teach students to interpret communication not merely as a means of exchanging information, but as a process that creates moral and social values.

The module consists of three main blocks:

Cognitive Block—develops students’ understanding of the theoretical foundations of communication, comprehension of information flows, working with sources, critical thinking, and information re-analysis skills. At this stage, students learn to express information logically, substantiate ideas with evidence, and ensure consistency of thought in communication.

Affective Block – is aimed at developing emotional awareness, empathy, and cultured interaction during the communication process. In this block, role-playing exercises, reflective discussions, and feedback activities help students manage their own emotions, listen to others, and cultivate tolerance in communication.

Ethical and Digital Ethics Block – ensures adherence to human values and ethical standards when working with information in the digital environment. In this stage, students study information security, online behavioral norms, plagiarism, and the culture of respecting sources. Additionally, issues of personal responsibility in virtual environments, information accuracy, and digital citizenship are discussed.

Conclusion. The practical program and modules for developing a culture of communication and collaboration in the digital environment have been designed as an innovative system that serves the harmonious development of personal awareness, social responsibility, and ethical conduct in the educational process. The program and modules described in the paragraph aim to develop students’ skills in active communication within the digital environment, co-creating ideas in teams, analyzing their own activities through feedback, and engaging with information in a conscious and responsible manner. Unlike traditional educational models, this system places student activity at the center. The *“Communication Competence and Digital Ethics”* module, media literacy and feedback exercises, reflective discussions, and facilitation elements contribute to the development of students’ information culture, emotional awareness, and collective responsibility. Modules that activate online collaboration and social awareness create an equitable communication environment through digital platforms, fostering shared ideas and civic consciousness. At the same time, individual development programs based on feedback and reflection, implemented through personal portfolios, online diaries, and mentoring supervision, ensure students’ personal growth. The mechanisms for implementing and assessing the modules allow the evaluation of educational effectiveness based on communicative, social, technological, and ethical indicators. As a result, this

program and module system defines the development of a culture of communication and collaboration in the digital environment as a central objective of education. It serves to cultivate young people not only as knowledgeable individuals, but also as morally mature, emotionally resilient, and socially responsible personalities.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Zamonaviy maktab»larni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 2019-yil 26-noyabrda PQ-4537-qarori.
- (2). UNESCO. Intercultural Competences: Conceptual and Operational Framework. Paris, UNESCO Publishing, 2013, p. 22.
- (3). OECD. Global Competence for an Inclusive World. Paris, OECD Publishing, 2018.
- (4). Argayl. The Psychology of Interpersonal Behavior. 1992, p. 134.
- (5). Bandura A. Social Learning Theory. Englewood Cliffs (NJ). Prentice Hall, 2007, 247 p.
- (6). Castells M. The Rise of the Network Society. Oxford: Blackwell Publishers, 2010, 556 p.
- (7). Dewey J. Democracy and Education. An Introduction to the Philosophy of Education. New York, Macmillan, 2006, 434 p.
- (8). Durlak J.A., Weissberg R.P., Dymnicki A.B. The Impact of Enhancing Students' Social and Emotional Learning. A Meta-Analysis of School-Based Universal Interventions. Child Development. 2011, Vol. 82(1), p. 405–432.

Solomons Donovan Benedict (International Consultant to the Director of the Khorezm Regional Center for Pedagogical Skills)

THE ROLE OF EDUCATIONAL LEADERSHIP IN TEACHER PROFESSIONAL DEVELOPMENT

Annotation. This article examines the role of educational leadership in teacher professional development from both theoretical and practical perspectives. It explores effective leadership styles, strategic management practices, and innovative approaches within educational institutions. The findings indicate that strong pedagogical leadership directly influences teacher motivation, professional competence, and overall educational quality.

Keywords: educational leadership, professional development, pedagogical leadership, quality of education, strategic management, innovation, teacher competence.

Solomons Donovan Benedict (Xorazm viloyati Pedagogik mahorat markazi direktorining xalqaro maslahatchisi)

TA'LIM RAHBARLIGINING O'QITUVCHILAR KASBIY RIVOJLANISHIDAGI O'RNI

Annotatsiya. Mazkur maqolada ta'lim rahbarligining o'qituvchilar kasbiy rivojlanishiga ta'siri ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Ta'lim muassasalarida samarali liderlik uslublari, strategik boshqaruv va innovatsion yondashuvlarning o'qituvchilarning malaka oshirish jarayonidagi ahamiyati ochib beriladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, kuchli pedagogik liderlik o'qituvchilarning motivatsiyasi, kasbiy kompetensiyasi va ta'lim sifati oshishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: ta'lim rahbarligi, kasbiy rivojlanish, pedagogik liderlik, ta'lim sifati, strategik boshqaruv, innovatsiya, o'qituvchi kompetensiyasi.

Solomons Donovan Benedict (Международный консультант директора Хорезмского регионального центра педагогического мастерства)

РОЛЬ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ЛИДЕРСТВА В ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ РАЗВИТИИ УЧИТЕЛЕЙ

Аннотация. В статье анализируется влияние образовательного лидерства на профессиональное развитие учителей с теоретической и практической точек зрения. Рассматриваются эффективные стили управления, стратегическое руководство и инновационные подходы в образовательных учреждениях. Результаты исследования показывают, что сильное педагогическое лидерство напрямую влияет на мотивацию, профессиональную компетентность учителей и повышение качества образования.

Ключевые слова: образовательное лидерство, профессиональное развитие, педагогический менеджмент, качество образования, стратегическое управление, инновации, компетентность учителя.

Introduction. In the contemporary educational landscape, teacher professional development has become one of the most decisive factors influencing the overall quality of education. Rapid globalization, technological advancement, and the shift toward knowledge-based economies require teachers to continuously update their competencies, pedagogical strategies, and professional knowledge. However,

teacher professional growth does not occur in isolation; it is deeply embedded within the institutional culture and leadership framework of educational organizations.

Educational leadership extends far beyond administrative management and bureaucratic coordination. It encompasses vision-building, strategic planning, instructional guidance, and the creation of supportive environments that foster collaboration and innovation. School leaders play a pivotal role in shaping professional learning cultures by encouraging reflective practice, promoting research-informed teaching methods, and ensuring access to continuous professional learning opportunities.

In the context of digital transformation, educational leaders are expected to demonstrate adaptability, technological literacy, emotional intelligence, and change-management competencies. Effective leaders must cultivate trust, inspire motivation, and align institutional goals with professional development strategies. Therefore, this article aims to provide an in-depth analysis of the role of educational leadership in fostering teacher professional development, highlighting theoretical foundations, methodological approaches, and empirical findings.

Literature Review. The concept of educational leadership has been extensively explored in educational research over the past four decades. Hallinger (2011) emphasizes instructional leadership as a core determinant of school effectiveness, arguing that leaders who prioritize teaching and learning significantly impact student achievement and teacher growth [1;15 p.]. His model underscores the importance of defining school mission, managing instructional programs, and promoting a positive learning climate.

Leithwood and Jantzi (2005) further developed the theory of transformational leadership in education, suggesting that leaders who inspire shared vision, provide intellectual stimulation, and offer individualized support positively influence teacher motivation and commitment [2;48–50 p.]. Transformational leadership fosters innovation and professional engagement by empowering teachers and involving them in decision-making processes.

Darling-Hammond (2000) highlights that sustained, high-quality professional development is closely linked to improved teaching effectiveness and student outcomes [3;102 p.]. According to her research, professional learning must be collaborative, content-focused, and embedded in daily teaching practice.

Fullan (2007) argues that successful educational reform depends largely on leadership capacity and strategic decision-making [4;67 p.]. He stresses that change initiatives fail when leaders neglect teacher development and organizational culture. Instead, leaders must act as change agents who align institutional goals with professional learning systems.

Collectively, the literature demonstrates that effective educational leadership contributes to the development of professional learning communities, reflective teaching practices, and sustainable innovation in schools.

Research Methodology. This study employed a mixed-method research design integrating both qualitative and quantitative approaches to obtain comprehensive insights into the relationship between educational leadership and teacher professional development.

The research was conducted in five general secondary schools. A total of 60 teachers and 10 school leaders participated in the study. Quantitative data were collected through structured questionnaires measuring leadership style, institutional support, professional learning participation, and teacher motivation. Qualitative data were obtained through semi-structured interviews and classroom observations to capture contextual factors influencing professional development.

The survey instrument included Likert-scale items assessing transformational, instructional, and distributed leadership practices. Statistical analysis was performed using correlation and regression techniques to identify relationships between leadership styles and teacher professional growth indicators. Qualitative data were coded and categorized to identify recurring themes related to leadership influence, collaborative culture, and innovation practices.

This methodological triangulation ensured reliability and validity of the findings while providing deeper interpretative insights into institutional dynamics.

Analysis and Results. The findings of the study indicate a strong positive correlation between effective educational leadership and teacher professional development outcomes.

First, schools implementing transformational leadership practices demonstrated 28% higher levels of teacher professional engagement compared to institutions with predominantly administrative leadership styles. Teachers reported greater intrinsic motivation, higher participation in professional learning activities, and increased willingness to adopt innovative instructional strategies.

Second, institutions with clearly defined strategic planning systems showed a 35% increase in participation rates in professional development programs. Leaders who established structured annual

development plans, performance evaluations, and mentoring systems contributed to systematic skill enhancement among teachers.

Third, schools fostering open communication, feedback mechanisms, and collaborative team structures exhibited 40% higher implementation rates of pedagogical innovations. Teachers in such environments reported stronger professional identity, mutual support, and collective problem-solving capacity.

Furthermore, qualitative findings revealed that leaders who actively engaged in instructional supervision, peer observation programs, and reflective dialogue sessions significantly enhanced teachers' confidence and professional autonomy.

These results confirm that leadership quality directly influences teacher professional development by shaping institutional climate, professional culture, and resource allocation.

Conclusion and Recommendations. In conclusion, educational leadership plays a decisive and multifaceted role in teacher professional development. Effective leaders not only manage institutions but also cultivate environments that nurture continuous learning, innovation, and professional collaboration.

The study confirms that transformational and instructional leadership models significantly enhance teacher motivation, engagement, and professional competence. Therefore, leadership development should be considered a strategic priority within educational reform initiatives.

Based on the findings, the following recommendations are proposed:

1. Implement structured leadership training programs focusing on transformational and instructional leadership competencies.
2. Develop individualized professional growth plans for teachers aligned with institutional strategic goals.
3. Establish professional learning communities that encourage peer collaboration and reflective practice.
4. Introduce mentoring and coaching systems to support early-career teachers.
5. Integrate digital tools and innovation frameworks into professional development programs.

Sustainable improvement in education depends not only on curriculum reforms but also on leadership capacity to empower teachers as lifelong learners and change agents.

References:

- (1). Hallinger P. Leadership for Learning: Lessons from 40 Years of Empirical Research. Journal of Educational Administration. 2011, № 49 (2), p. 125–142.
- (2). Leithwood K., Jantzi D. Transformational Leadership and School Improvement. Educational Administration Quarterly. 2005, №41 (4), p. 48–72.
- (3). Darling-Hammond L. Teacher Quality and Student Achievement. Education Policy Analysis Archives. 2000, №8 (1), p. 1–44.
- (4). Fullan M. The New Meaning of Educational Change. New York, Teachers College Press, 2007, 304 p.

Najmutdinova Gulnozakhon Bakhtiyorovna (International School of Finance, Technology and Science (ISFT) Institute Head of the Department of Philology and Language Teaching, Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences (PhD)

THE IMPORTANCE OF REFLECTION AND SELF-ASSESSMENT IN MODERN EDUCATION

Annotation. This article examines the importance of reflection and self-assessment in modern education. Reflection is considered as a key process that helps learners analyze their learning experiences, knowledge, and achievements. Self-assessment encourages students to take responsibility for their learning, develop independence, and enhance critical thinking skills. The article highlights the role of reflective practices in improving motivation, academic performance, and personal growth. In addition, teacher reflection is discussed as an essential factor for professional development and improving the quality of education. The study concludes that reflection and self-assessment are effective pedagogical tools for implementing a competency-based approach in contemporary educational systems.

Keywords: reflection, self-assessment, modern education, critical thinking, competencies, educational quality.

ZAMONAVIY TA'LIMDA REFLEKSIYA VA O'Z-O'ZINI BAHOLASHNING AHAMIYATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy ta'lim jarayonida refleksiya va o'z-o'zini baholashning ahamiyati ilmiy-pedagogik jihatdan tahlil qilinadi. Refleksiya o'quvchilarning o'z bilimlari, ko'nikmalari va faoliyat natijalarini anglashiga yordam beruvchi muhim mexanizm sifatida qaraladi. O'z-o'zini baholash esa ta'lim oluvchilarda mustaqil fikrlash, mas'uliyat va tanqidiy yondashuvni shakllantirishda muhim

rol o'ynaydi. Maqolada reflektiv ta'limning shaxsiy rivojlanish, motivatsiya va akademik natijalarga ta'siri yoritiladi. Shuningdek, o'qituvchilarning refleksiv faoliyati ta'lim sifatini oshirish omili sifatida asoslanadi. Zamonaviy ta'limda refleksiya va o'zini baholash kompetensiyaviy yondashuvni amalga oshirishda muhim pedagogik vosita ekanligi xulosa qilinadi.

Kalit so'zlar: refleksiya, o'z-o'zini baholash, zamonaviy ta'lim, tanqidiy fikrlash, kompetensiya, ta'lim sifati.

ЗНАЧЕНИЕ РЕФЛЕКСИИ И САМООЦЕНКИ В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация. В статье рассматривается значение рефлексии и самооценки в системе современного образования. Рефлексия анализируется как процесс осмысления учащимися собственного учебного опыта, знаний и результатов деятельности. Самооценка способствует формированию у обучающихся ответственности, самостоятельности и критического мышления. В работе подчеркивается роль рефлексивных практик в повышении учебной мотивации и личностного развития. Особое внимание уделяется педагогической рефлексии как фактору профессионального роста учителя и повышения качества образования. Делается вывод о том, что рефлексия и самооценка являются важными инструментами реализации компетентностного подхода в условиях модернизации образования.

Ключевые слова: рефлексия, самооценка, современное образование, критическое мышление, компетенции, качество образования.

Introduction. The modern education system is undergoing a radical renewal in the context of social development, technological development and global competition. Today, the main task of education is not limited to the transfer of ready-made knowledge, but also to form independent thinking, analysis of one's own activities and self-development skills in students. From this point of view, reflection and self-assessment are emerging as integral components of modern education.

Reflection is a process of conscious analysis of one's own knowledge, experience, activities and results, which allows learners to understand their strengths and weaknesses. Self-assessment is a logical continuation of reflection and develops the student's ability to make an objective and well-founded assessment of their own educational activities. These processes strengthen the sense of responsibility in students and create the basis for their participation in the educational process as active subjects. [1; 56]

While in the traditional educational model the teacher has played the role of a leader and the student has played the role of a passive listener, in modern pedagogical approaches the student is considered the central figure. In such conditions, reflection and self-assessment play an important role in increasing the effectiveness of the educational process, ensuring an individual approach, and implementing competency-based education. By analyzing their own activities, the student acquires knowledge more deeply and has the opportunity to apply it in real-life situations.

Reflection is also important not only for students, but also for teachers. The teacher's reflective approach serves to analyze the lesson process, improve pedagogical methods, and increase the quality of education. This creates an environment of effective communication and cooperation between the teacher and the student.

Reflection and self-assessment are important pedagogical tools of modern education, which support personal development, critical thinking, and the concept of lifelong learning. This article analyzes the role and importance of reflection and self-assessment in the educational process, as well as the ways of their effective application from a scientific and theoretical perspective.

Literature analysis and research methodology. The issue of reflection and self-assessment in modern educational theory has been widely covered by many foreign and domestic researchers. The concept of reflection was first scientifically substantiated in pedagogical literature by J.Dewey, who interpreted reflection as a process of conscious analysis of an individual's experience (Dewey, 1933). According to Dewey, reflection is an important factor that increases the effectiveness of education [2;64-b.]

D.Schön interpreted reflection as an integral part of professional activity and introduced the concepts of "reflection during action" and "reflection after action" into scientific circulation (Schön, 1983). This approach serves as an important theoretical basis for the development of a teacher's reflexive competence in modern education.

Research by P.Black and D.Wiliam is of particular importance in the issue of self-assessment. They substantiated that self-assessment within the framework of formative assessment has a positive effect on students' learning motivation and academic performance (Black & Wiliam, 1998). Also, B.Zimmerman shows self-assessment as an important component of the theory of self-regulated learning (Zimmerman, 2002).

The pedagogical importance of reflection and self-assessment is also highlighted in the studies of local scientists. In particular, N.Muslimov emphasizes that a reflective approach in the educational process serves to develop students' independent thinking (Muslimov, 2015). Also, R.Jo'rayev notes the important role of self-assessment in the competency-based approach (Jo'rayev, 2018). [3;88 p.].

The analyzed literature shows that reflection and self-assessment serve as an important scientific and pedagogical basis for the implementation of person-oriented and competency-based approaches in modern education.

In this study, a comprehensive methodological approach was used to determine the importance of reflection and self-assessment in the modern educational process. The theoretical and methodological basis of the study is constructivism, competency-based approach and theories of reflective education.

The following methods were used in the research process:

- the method of analyzing scientific literature, to study existing theoretical views on reflection and self-assessment;
- methods of comparison and generalization, to identify similarities and differences between different scientific approaches;
- the method of logical analysis, to systematize the research results and draw conclusions.

Also, within the framework of the methodology, the educational quality of reflection and self-assessment, the impact of self-assessment on motivation and personal development was theoretically substantiated. The results of the study serve to draw scientific conclusions on the effective organization of reflective and evaluative activities in the modern educational process.

Analysis and results. The introduction of reflection and self-assessment in the modern educational process is emerging as an important pedagogical mechanism that serves to improve the quality and effectiveness of education. The theoretical analysis conducted shows that the reflective approach transforms students from passive recipients of knowledge into active analyzing and evaluating subjects. This creates the basis for the effective implementation of a person-oriented and competency-based approach in the educational process.

The reflection process develops students' skills in understanding their own educational activities, setting goals, and evaluating results. Through reflective activity, the student learns to realistically assess their level of knowledge, which allows them to consciously plan future learning strategies. As a result, students abandon mechanical memorization of knowledge and strive to understand it in its essence and apply it in practice [4;69 p.].

The integration of self-assessment mechanisms into the educational process leads to an increased sense of responsibility among students. The analysis shows that through self-assessment, the student independently identifies his mistakes and seeks to correct them. This process reduces dependence on external control and forms self-management competence in students. In particular, reflective tasks used within the framework of formative assessment have a positive effect on increasing students' motivation to learn.

It also confirms that reflection and self-assessment have a significant impact on the development of critical thinking. In the process of analyzing their own activities, students learn to draw evidence-based conclusions, approach problems from different perspectives, and evaluate the decision-making process. This is of great importance not only in their academic, but also in their social and professional activities [5; 25 p.].

The analysis conducted from the point of view of teacher activity showed the role of the reflexive approach in improving pedagogical skills. The teacher's analysis of his/her own activities after the lesson, the assessment of the effectiveness of the methods and tools used, serves to improve the educational process. As a result, the teacher has the opportunity to redesign the lesson process, adapting it to the needs and capabilities of students.

The effectiveness of reflection and self-assessment directly depends on their systematic and purposeful organization. If these processes are carried out episodically or formally, it becomes difficult to achieve the expected results. On the contrary, when reflective activity is made an integral part of the educational process, students' attitude towards the educational process changes in a positive direction.

Reflection and self-assessment also serve to create a positive psychological environment in the educational process. Students learn to express their opinions freely and accept mistakes as opportunities for development. This leads to a strengthening of the atmosphere of trust, openness and cooperation in the educational process.

Conclusion. In the modern education system, reflection and self-assessment are increasingly recognized as important pedagogical factors that increase the effectiveness of the educational process. The

conducted analyses show that these pedagogical mechanisms directly affect the conscious assimilation of knowledge, a critical approach to their own activities and personal development of students. Through reflection, students have the opportunity to deeply analyze their knowledge and skills, which increases their activity in the educational process.

Self-assessment plays an important role in the formation of responsibility, independence and self-management competencies in students. As the student learns to evaluate his/her own work, dependence on external evaluation decreases and internal motivation increases. This situation serves to form a culture of continuous development and self-improvement in the educational process.

Reflection is also an important methodological tool in the work of a teacher. The teacher's analysis of his/her own pedagogical experience, evaluation of the lesson process and drawing conclusions serve to improve the quality of education. The educational process organized on the basis of a reflective approach creates an atmosphere of effective cooperation and mutual trust between the teacher and the student.

In conclusion, reflection and self-assessment are an integral part of modern education, and it is necessary to systematically and purposefully introduce them into the educational process. These processes not only increase the quality and effectiveness of education, but also ensure the personal and professional development of students. Therefore, the development of reflective and evaluative activities should remain one of the priorities of modern educational policy and pedagogical practice.

References:

- (1). Jo'rayev R.X. Kompetensiyaviy yondashuv asosida ta'lim sifatini oshirish. Toshkent, "Fan va texnologiya", 2018, 56–73-betlar.
- (2). Xodjayev B.M. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar va refleksiya. Toshkent, "Innovatsiya-Ziyo", 2020, 64–81-betlar.
- (3). Muslimov N.A. Ta'lim jarayonida reflektiv yondashuv asoslari. Toshkent, "O'qituvchi", 2015, 88–102-betlar.
- (4). Schön, D.A. The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action. New York, Basic Books, 2023, p. 49–69.
- (5). Black P., Wiliam D. Assessment and classroom learning. Assessment in Education: Principles, Policy & Practice. Vol. 5, № 1, 2018, p. 7–25.
- (6). Zimmerman B.J. Becoming a self-regulated learner: An overview. Theory Into Practice. Vol. 41, № 2, 2022, p. 64–70.

Bannayev Qosimjon Qodirjonovich (Independent researcher at Namangan state technical university)

ENHANCING STUDENTS' PROBLEM-SOLVING AND TECHNICAL THINKING THROUGH PROJECT-BASED LEARNING: A PEDAGOGICAL FRAMEWORK

Annotation. Contemporary education increasingly prioritizes the development of technical thinking and complex problem-solving skills as essential competencies for participation in a technology-driven society. This study proposes a pedagogical framework grounded in Project-Based Learning (PBL) to cultivate these competencies. Drawing upon theories of cognitive science, computational literacy, and systems thinking, the framework explains how iterative and inquiry-based projects transform abstract knowledge into functional technical intuition. Technical thinking is conceptualized as a dual construct combining artifact-level understanding and systems-oriented reasoning. Complex problem-solving is analyzed through cognitive flexibility and metacognitive regulation. The findings emphasize that authentic, real-world projects and the failure-correction cycle inherent in PBL significantly contribute to durable cognitive restructuring. The study concludes that PBL, when systematically designed and evaluated, fosters transferable technical heuristics and innovation-oriented reasoning among learners.

Keywords: technical thinking, project-based learning, complex problem-solving, cognitive flexibility, experiential learning.

Bannayev Qosimjon Qodirjonovich (Namangan davlat Texnika universiteti mustaqil tadqiqotchisi)

TALABALARNING MUAMMO YECHISH VA TEXNIK TAFAKKURINI LOYIHAGA ASOSLANGAN TA'LIM ORQALI RIVOJLANTIRISH: PEDAGOGIK MODEL

Annotatsiya. Zamonaviy ta'lim texnologiyalarga tayangan jamiyatda samarali ishtirok etish uchun zarur bo'lgan muhim kompetensiyalar sifatida texnik tafakkur va murakkab muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga tobora ko'proq ustuvor ahamiyat berilmoqda. Ushbu tadqiqot mazkur kompetensiyalarni shakllantirishga qaratilgan Loyihaga asoslangan ta'lim (Project-Based Learning – PBL) ga tayanuvchi pedagogik modelni taklif etadi. Kognitiv fan, hisoblash savodxonligi va tizimli fikrlash nazariyalari-ga tayangan holda, model iterativ hamda izlanishga asoslangan loyihalar abstrakt bilimlarni funksional texnik intuitsiyaga qanday aylantirishini tushuntiradi. Texnik tafakkur artefakt darajasidagi tushuncha va

tizimga yo 'naltirilgan mulohazani birlashtiruvchi ikki tomonlama konstrukt sifatida talqin etiladi. Murakkab muammolarni hal qilish esa kognitiv moslashuvchanlik va metakognitiv boshqaruv orqali tahlil qilindi. Natijalar PBL jarayoniga xos bo'lgan real hayotga yaqin, autentik loyihalar hamda "xato–tuzatish" sikli barqaror kognitiv qayta tuzilishga sezilarli hissa qo'shishini ko'rsatadi. Tadqiqot xulosasiga ko'ra, PBL tizimli ravishda loyihalashtirilib va baholanganida, o'quvchilarda ko'chma texnik evristikalar hamda innovatsion fikrlashni rivojlantiradi.

Kalit so'zlar: texnik tafakkur, loyihaga asoslangan ta'lim, murakkab muammolarni hal qilish, kognitiv moslashuvchanlik, tajribaviy o'rganish.

Баннаев Косимжон Кодиржонович (независимый исследователь Наманганского государственного технического университета)

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ РЕШЕНИЯ ПРОБЛЕМ И ТЕХНИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ ПОСРЕДСТВОМ ПРОЕКТНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ: ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ

Аннотация. Современное образование всё больше уделяет приоритетное внимание развитию технического мышления и навыков решения сложных проблем как ключевых компетенций для эффективного участия в технологически ориентированном обществе. Данное исследование предлагает педагогическую модель, основанную на проектно-ориентированном обучении (Project-Based Learning – PBL), направленную на формирование указанных компетенций. Опираясь на теории когнитивной науки, вычислительной грамотности и системного мышления, модель объясняет, каким образом итеративные и исследовательские проекты преобразуют абстрактные знания в функциональную техническую интуицию. Техническое мышление рассматривается как двойственная конструкция, объединяющая понимание на уровне артефактов и системно-ориентированное рассуждение. Решение сложных проблем анализируется через призму когнитивной гибкости и метакогнитивной регуляции. Результаты подчёркивают, что аутентичные проекты, приближённые к реальным условиям, а также присущий PBL цикл «ошибка–коррекция» существенно способствуют устойчивой когнитивной перестройке. В заключении отмечается, что при системном проектировании и оценивании PBL способствует формированию переносимых технических эвристик и инновационно-ориентированного мышления у обучающихся.

Ключевые слова: техническое мышление, проектно-ориентированное обучение, решение сложных проблем, когнитивная гибкость, опытное обучение.

1. Introduction. The transformation of global education under the influence of Education 4.0 has shifted instructional priorities from memorization to analytical reasoning, computational literacy, and technological understanding. Modern learners must not only operate digital tools but also interpret, critique, and innovate within technologically complex environments. Traditional pedagogical models, which emphasize passive knowledge reception, have proven insufficient for cultivating these competencies.

Technical thinking has emerged as a central educational objective. While many students demonstrate operational familiarity with technology, they often lack the conceptual and systematic reasoning necessary for troubleshooting and innovation. This discrepancy calls for experiential, inquiry-driven methodologies. Project-Based Learning (PBL) provides a structured yet flexible environment in which learners actively design, test, and refine solutions to authentic problems.

The present study explores how PBL functions as a pedagogical mechanism for strengthening technical thinking and complex problem-solving. It synthesizes theoretical perspectives and pedagogical research to formulate a comprehensive instructional framework that emphasizes iterative learning, collaboration, and metacognitive reflection.

2. Methods. This study employs a theoretical-analytical and literature-based methodology rather than empirical experimentation. Peer-reviewed research in cognitive science, computational thinking, STEM pedagogy, and educational technology was systematically reviewed. Key constructs—technical thinking, complex problem-solving, and experiential learning—were deconstructed into cognitive and pedagogical components. A pedagogical framework was developed by integrating recurring principles identified across the reviewed literature, including authenticity, iteration, scaffolding, collaboration, and reflective practice.

This study employs a theoretical-analytical and literature-based methodology rather than empirical experimentation. The methodological approach includes:

2.1. Literature Synthesis. Peer-reviewed research in cognitive science, computational thinking, STEM pedagogy, and educational technology was systematically reviewed. Sources were selected based on relevance to technical literacy, design thinking, and project-based pedagogy.

2.2. Conceptual Analysis. Key constructs—technical thinking, complex problem-solving, and experiential learning—were deconstructed into cognitive and pedagogical components. Comparative conceptual mapping was used to align theoretical models with PBL practices.

2.3. Framework Construction. A pedagogical framework was developed by integrating recurring principles identified across the reviewed literature, including authenticity, iteration, scaffolding, collaboration, and reflective practice.

This qualitative methodological design allows for theoretical generalization rather than statistical inference, focusing on explanatory depth and pedagogical applicability.

3. Results. Analysis indicates that technical thinking consists of two interconnected dimensions:

Artifact-Centric Reasoning – understanding the functional logic of individual components, such as code segments or mechanical elements.

Systems-Oriented Reasoning – perceiving interdependencies among components and managing trade-offs within complex systems.

These dimensions collectively enable learners to move beyond surface interaction with tools toward structural and systemic comprehension.

3.2. Cognitive Dimensions of Complex Problem-Solving

Complex problem-solving is characterized by:

Cognitive Flexibility – the ability to shift strategies when initial attempts fail.

Metacognitive Regulation – ongoing self-monitoring and evaluation of one’s reasoning processes.

Students engaged in structured project environments demonstrate higher resilience, adaptability, and reflective awareness compared to those in purely lecture-based settings.

3.3. Structural Potential of Project-Based Learning PBL environments support experiential growth through:

Iterative Prototyping – encouraging cycles of testing and refinement.

Authenticity – embedding real-world relevance to increase motivation and cognitive engagement.

Collaborative Cognition – distributing thinking processes across peers and tools.

Transferability – enabling learners to apply acquired heuristics to novel contexts.

The “failure-correction loop” was identified as the most influential mechanism driving conceptual restructuring and durable skill acquisition.

3.4. Implementation Constraints. Challenges include limited instructional time, insufficient resources, and rigid curricular standards. Effective implementation requires institutional support, modular curriculum design, and competency-based assessment systems.

4. Discussion. The findings reinforce the premise that technical thinking is not an innate ability but a cultivated cognitive capacity. PBL serves as a mediating structure that transforms abstract knowledge into applied understanding by situating learners in authentic problem contexts. The dual nature of technical thinking aligns closely with systems theory and design thinking frameworks, highlighting the importance of integrative reasoning.

The interplay between cognitive flexibility and metacognitive regulation underscores the need for reflective scaffolding in project environments. Without guided reflection, learners risk engaging in unproductive trial-and-error cycles. Therefore, teacher facilitation remains essential even in student-centered models.

Furthermore, authenticity enhances intrinsic motivation and promotes deeper engagement, while collaboration mirrors real-world technical practices. However, the scalability of PBL depends on systemic educational reforms, including revised assessment models and teacher professional development.

Overall, PBL demonstrates strong theoretical validity as a framework for cultivating analytical reasoning, creativity, and adaptive problem-solving in technical education.

5. Conclusion. Project-Based Learning represents a transformative pedagogical approach for developing technical thinking and complex problem-solving skills. Through iterative inquiry, authentic engagement, and reflective collaboration, learners acquire transferable cognitive heuristics that extend beyond disciplinary boundaries. Strategic curricular restructuring and competency-oriented evaluation can mitigate implementation barriers. Prioritizing cognitive processes over product outcomes prepares students to navigate technological uncertainty with resilience and systematic reasoning.

References:

- (1). Kafai Y., Proctor C. (2022). A revaluation of computational thinking in K-12 education: Moving toward computational literacies. *Educational Researcher*. <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.3102/0013189X211057904>
- (2). Gerlich M (2025). AI tools in society: Impacts on cognitive offloading and the future of critical thinking. *Societies*. <https://www.mdpi.com/2075-4698/15/1/6?ref=newcanaanunplugged.org>

- (3). Janoušková S., Rathouská..., (2023). The scientific thinking and reasoning framework and its applicability to manufacturing and services firms in natural sciences. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/143.2021.1928048>
- (4). Yue M., Jong M., Dai Y., Lau W... (2025). Students as AI literate designers: a pedagogical framework for learning and teaching AI literacy in elementary education. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/15391523.2025.2449942>
- (5). Mouza C., Yang H., Pan Y., Ozden. (2017). Resetting educational technology coursework for preservice teachers: A computational thinking approach to the development of technological pedagogical content <https://ajet.org.au/index.php/AJET/article/view/3521>
- (6). Avsec S., Jamšek J. (2018). A path model of factors affecting secondary school students' technological literacy. <https://link.springer.com/article/10.1007/s10798-016-9382-z>
- (7). Palop B., Díaz L., & Rodriguez-Muniz..., (2025). Redefining computational thinking: A holistic framework and its implications for K-12 education. <https://link.springer.com/article/10.1007/s10639-024-13297-4>
- (8). Badarnah L. (2025). Holistic Education for a Resilient Future: An Integrated Biomimetic Approach for Architectural Pedagogy. Biomimetics. <https://www.mdpi.com/2313-7673/10/6/369>
- (9). Csapó B., Funke J. (2017). The development and assessment of problem solving in 21st-century schools. publicatio.bibl.u-szeged.hu. https://publicatio.bibl.u-szeged.hu/11202/1/2017_Csapo_Funke_NatureOfProblemSolving_01.pdf
- (10). Ramírez-Montoya, M., Castillo-Martínez..., I... (2022). Complex thinking in the framework of education 4.0 and open innovation—a systematic literature review. <https://www.mdpi.com/2199-8531/8/1/4>

**Khamdamova Shokhista Yusup kizi (Termez State University, independent researcher;
E-mail: khamdamova.sh@gmail.com)**

CO-TEACHING AS A TOOL FOR FOSTERING COGNITIVE AND ANALYTICAL THINKING IN ENGLISH CLASSES AT PRESIDENTIAL SCHOOLS

Annotation. *This article explores the role of co-teaching as an effective instructional approach for fostering cognitive and analytical thinking skills in English language classes at Presidential Schools. Given the emphasis on critical thinking and high-level cognitive skills in modern education, Presidential Schools aim to implement innovative pedagogical practices that support learners' intellectual development. The study examines how collaborative teaching models such as team teaching, parallel teaching, and complementary instruction contribute to students' ability to analyze information, evaluate ideas, and apply language skills in complex contexts.*

Keywords: *co-teaching, cognitive thinking, analytical thinking, English language teaching, Presidential Schools, collaborative instruction, critical thinking.*

PREZIDENT MAKTABLARIDA INGLIZ TILI DARSLARIDA KOGNITIV-ANALITIK FIKRLASHGA YO‘NALTIRISHDA HAMKORLIKDA O‘QITISH (CO-TEACHING)NING O‘RNI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Prezident maktablarida ingliz tili darslarida kognitiv va analitik fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishda hamkorlikda o‘qitishning (co-teaching) samarali pedagogik yondashuv sifatidagi roli tahlil qilinadi. Zamonaviy ta’lim tizimlarida tanqidiy fikrlash va yuqori darajadagi kognitiv ko‘nikmalarga e’tibor qaratilgan bo‘lib, Prezident maktablari o‘quvchilarning intellektual rivojlanishini qo‘llab-quvvatlaydigan innovatsion pedagogik amaliyotlarni joriy etishga intiladi. Ushbu tadqiqot, jamoaviy dars berish, parallel dars berish va komplementar ta’lim kabi hamkorlikka asoslangan dars usullari talabalarining ma’lumotlarni tahlil qilish, g‘oyalarni baholash va til ko‘nikmalarini murakkab kontekstlar-da qo‘llash qobiliyatini rivojlantirish natijalarini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *co-teaching, kognitiv fikrlash, analitik fikrlash, ingliz tili ta’limi, Prezident maktablari, hamkorlikka asoslangan ta’lim, tanqidiy fikrlash.*

СОВМЕСТНОЕ ПРЕПОДАВАНИЕ (CO-TEACHING) КАК ИНСТРУМЕНТ РАЗВИТИЯ КОГНИТИВНОГО И АНАЛИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ПРЕЗИДЕНТСКИХ ШКОЛАХ

Аннотация. *В данной статье рассматривается роль совместного преподавания (co-teaching) как эффективного подхода к обучению, направленного на развитие когнитивного и аналитического мышления на уроках английского языка в Президентских школах. С учетом акцента на критическое мышление и высокий уровень когнитивных навыков в современном образовании, Президентские школы стремятся внедрять инновационные педагогические практики, способствующие интеллектуальному развитию учащихся. Исследование анализирует, каким образом модели совместного преподавания, такие как командное преподавание, параллельное преподавание и компле-*

ментарные методы, способствуют развитию у студентов способности анализировать информацию, оценивать идеи и применять языковые навыки в сложных контекстах.

Ключевые слова: *совместное преподавание, когнитивное мышление, аналитическое мышление, преподавание английского языка, Президентские школы, совместное обучение, критическое мышление.*

Introduction. In recent years, the development of cognitive and analytical thinking skills has become a central objective of modern education systems worldwide. As globalization and technological advancement continue to reshape educational demands, learners are expected not only to acquire linguistic knowledge but also to think critically, analyze information, and apply their skills in real-life contexts. In this regard, English language education plays a crucial role in fostering higher-order thinking skills, particularly in academically intensive institutions such as Presidential Schools.

Presidential Schools aim to prepare intellectually competent and globally competitive students by integrating innovative teaching methodologies into their curricula. One such approach is co-teaching, which involves two or more teachers collaboratively planning, delivering, and assessing instruction within the same classroom. Co-teaching has gained increasing attention as an effective model for enhancing instructional quality, promoting learner engagement, and addressing diverse learning needs. In English language classrooms, co-teaching provides opportunities to create a dynamic learning environment where cognitive and analytical thinking can be actively developed. Through shared instructional responsibilities, teachers can implement varied teaching strategies, facilitate meaningful discussions, and design tasks that encourage learners to analyze texts, evaluate arguments, and synthesize information. Moreover, co-teaching allows for differentiated instruction, enabling teachers to support students with varying proficiency levels while maintaining high academic standards.

Literature Review. The concept of co-teaching has been widely discussed in educational research as an effective instructional model that promotes collaboration, inclusivity, and improved learning outcomes. Co-teaching is generally defined as a partnership between two or more teachers who share responsibility for planning, instruction, and assessment within the same classroom [4]. Researchers emphasize that this approach allows teachers to combine their expertise, apply diverse teaching strategies, and respond more effectively to students' individual learning needs. Several studies highlight the positive impact of co-teaching on student engagement and academic achievement, particularly in language education. In English language teaching, co-teaching enables instructors to integrate communicative activities, scaffold complex tasks, and provide immediate feedback, all of which contribute to deeper learning. According to constructivist learning theory, knowledge is actively constructed through interaction and collaboration, and co-teaching aligns well with this perspective by fostering dialogue and shared problem-solving in the classroom.

Results and Discussion. The findings of the study indicate that co-teaching has a significant positive impact on the development of students' cognitive and analytical thinking skills in English language classes at Presidential Schools. Classroom observations and qualitative analysis reveal that collaborative instructional practices create a more intellectually stimulating learning environment, where students are actively engaged in higher order thinking processes. One of the key results is the improvement in students' analytical skills through structured co-teaching models. In team-teaching settings, where both teachers jointly lead instruction, students were exposed to multiple perspectives during text analysis, discussions, and problem-solving tasks. This approach encouraged learners to compare ideas, evaluate arguments, and justify their opinions in English [2]. As a result, students demonstrated greater confidence in expressing complex thoughts and showed improved performance in tasks requiring analysis and evaluation.

Parallel teaching was found to be particularly effective in supporting differentiated instruction. By dividing the class into smaller groups, teachers were able to tailor activities according to students' proficiency levels while maintaining a focus on cognitive challenge. Learners in these settings engaged more actively in critical reading exercises, debates, and analytical writing tasks. The reduced student teacher ratio allowed for more individualized feedback, which contributed to the development of logical reasoning and deeper comprehension of language materials.

Another important finding relates to student engagement and participation. The presence of two teachers in the classroom led to more interactive lessons, increased opportunities for questioning, and continuous monitoring of students' thinking processes. Students were more willing to participate in discussions, ask clarifying questions, and reflect on their learning. This aligns with previous research suggesting that collaborative teaching environments enhance learner motivation and promote active learning, which are essential for cognitive development.

The results also highlight the role of co-teaching in fostering metacognitive awareness. Teachers frequently modeled thinking strategies such as analyzing text structure, identifying implicit meanings, and evaluating sources of information. Through guided discussions and reflective tasks, students became more aware of how they think and learn, which is a crucial component of analytical thinking. This finding supports constructivist theories that emphasize the importance of teacher guidance and learner reflection in developing higher-order cognitive skills. From a pedagogical perspective, the findings suggest that co-teaching supports the educational goals of Presidential Schools by aligning language instruction with cognitive development. While traditional single-teacher models may limit instructional flexibility, co-teaching allows for a more dynamic and responsive approach. However, the study also identifies challenges, including the need for effective coordination, shared planning time, and clear role distribution between teachers. Without proper collaboration, the potential benefits of co-teaching may not be fully realized.

In discussion, the results corroborate existing literature on the effectiveness of co-teaching in enhancing learning outcomes, while extending it to the context of elite educational institutions. The findings demonstrate that co-teaching is not only beneficial for inclusive or remedial settings but also highly effective in academically advanced environments where cognitive and analytical thinking are prioritized. Therefore, integrating co-teaching into English language instruction at Presidential Schools can be considered a strategic approach to developing learners' intellectual and linguistic competencies.

Conclusion and Recommendations. This study examined the role of co-teaching as an instructional tool for fostering cognitive and analytical thinking skills in English language classes at Presidential Schools. The findings demonstrate that co-teaching significantly enhances students' higher order thinking abilities by creating an interactive, supportive, and intellectually challenging learning environment. Through collaborative teaching models such as team teaching and parallel teaching, students were able to engage more deeply with language content, analyze texts critically, and express complex ideas more effectively in English.

References:

- (1). Dikilitaş K., Öztüfekçi A. English language teachers' implementation of collaborative translanguaging within a co-teaching framework. *System*, 126, 2024, pp. 1251–1265.
- (2). Kattayeva F.Sh. Approaches to the study of English fictional literature in the development of socio-cultural competence of students of HEI. "Tadbirkorlik va pedagogika", ilmiy-uslubiy jurnal, Denov, 2023, 2-son, ISSN: 2181-2659, p. 78–83.
- (3). Mustafayeva N.U. Chet til ta'limida pragmatik kompetensiya hamda ilmiy pragmatik-kompetentlikni rivojlantirishda taksonomiya integratsiyasi. Monografiya, TerDU NMM nashriyoti, 2025, 176-bet.
- (4). Royero Thomas R.P., Gil Villa Y.M., Guerra Palacio D.M. Effectiveness of the co-teaching and co-planning process in teaching English as a foreign language. *Russian Law Journal*, 12(02), 2024, pp. 1481–1498.

Soliyev Erkin Mamatkarimovich (associated professor, Department of Roman-German languages, Jizzakh State pedagogical university, Uzbekistan; E-mail: soliyev2013@mail.ru)

THE ROLE OF REFLECTION IN THE FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE ENGINEERS

Annotation. This article examines the role of reflection in the formation of professional competence among future engineers. Reflection is considered an important pedagogical mechanism that supports critical thinking, self-analysis, and professional growth. The study demonstrates that integrating reflective practices into engineering education enhances student motivation, independent learning, and professional awareness. Practical recommendations for implementing reflective approaches are presented.

Keywords: reflection, professional competence, engineering education, reflective practice, professional development.

Soliyev Erkin Mamatkarimovich (Jizzax davlat Pedagogika universiteti "Roman-German tillari" kafedrası dotsenti, O'zbekiston; E-mail: soliyev2013@mail.ru)

BO'LAJAK MUHANDISLARNING KASBIY KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISHDA REFLEKSIYANING ROLI

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo'lajak muhandislarning kasbiy kompetentligini shakllantirish jarayonida refleksiyaning o'rni tahlil qilinadi. Refleksiya talabalarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirish, o'z faoliyatini tahlil qilish hamda professional rivojlanishini qo'llab-quvvatlovchi muhim pedagogik mexanizm sifatida ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari refleksiv faoliyatni ta'lim jarayoniga integratsiyalash talabalarning motivatsiyasi, mustaqil o'rganish ko'nikmalari va professional ongini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatishini ko'rsatadi. Maqolada muhandislik ta'limida refleksiv yondashuvni joriy etish bo'yicha amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: refleksiya, kasbiy kompetentlik, muhandislik ta'limi, refleksiv yondashuv, professional rivojlanish.

Солиев Эркин Маматкаримович (Джизакский государственный педагогический университет, доцент кафедры романо-германских языков, Узбекистан)

РОЛЬ РЕФЛЕКСИИ В ФОРМИРОВАНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ ИНЖЕНЕРОВ

Аннотация. В данной статье рассматривается роль рефлексии в процессе формирования профессиональной компетентности будущих инженеров. Рефлексия рассматривается как важный педагогический механизм, способствующий развитию критического мышления, самоанализа и профессионального роста студентов. Результаты исследования показывают, что интеграция рефлексивных практик в образовательный процесс положительно влияет на учебную мотивацию, навыки самостоятельного обучения и формирование профессионального сознания студентов. В статье представлены практические рекомендации по внедрению рефлексивного подхода в инженерное образование.

Ключевые слова: рефлексия, профессиональная компетентность, инженерное образование, рефлексивный подход, профессиональное развитие.

Introduction. Contemporary higher education operates within a rapidly evolving technological and socio-economic environment where engineering professionals are expected to demonstrate not only technical expertise but also advanced analytical and reflective abilities. The engineering profession today requires continuous adaptation to changing technologies, interdisciplinary collaboration, and lifelong learning. These demands highlight the importance of forming professional competence as a multidimensional concept that combines knowledge, practical skills, personal responsibility, and critical thinking.

Traditional educational models often focus on transferring theoretical knowledge, while modern competency-based education emphasizes active learning and personal engagement in the learning process. Within this framework, reflection becomes a crucial pedagogical tool that allows students to analyze their experiences and improve professional performance. Reflection supports the transition from passive learning toward conscious professional growth, enabling students to evaluate their decisions and identify areas requiring improvement.

For future engineers, reflective thinking is especially important because professional practice frequently involves solving complex problems under uncertainty. The ability to reflect on actions, outcomes, and alternative solutions contributes to better decision-making and professional adaptability. Therefore, integrating reflective practices into engineering education represents an essential step toward improving the quality of professional training.

Literature Review. The concept of reflection has a strong theoretical foundation in educational research. Early educational theorists emphasized reflective thinking as a process that connects experience with learning, enabling individuals to develop deeper understanding through analysis and evaluation. Later studies expanded this idea by focusing on reflection as a central element of professional practice and lifelong learning.

Modern pedagogical research indicates that reflective learning promotes metacognitive awareness and self-regulation. Through reflection, students become more aware of their learning strategies and are better able to control their educational progress. Researchers note that reflective activities encourage learners to move beyond simple description toward critical analysis and interpretation of their experiences.

In engineering education, reflection plays an important role in bridging theory and practice. Engineering students frequently face tasks requiring evaluation of technical decisions and consideration of multiple solutions. Reflective exercises such as learning journals, structured self-assessment, and group discussions help students analyze professional situations more effectively. Studies also demonstrate that reflection positively influences communication skills and collaboration, which are essential components of engineering work.

Despite growing recognition of its importance, reflection is often implemented inconsistently within engineering programs. Scholars emphasize the need for structured and systematic integration of reflective practices to maximize their educational impact.

Research Methodology. The study employed a mixed-method research approach designed to analyze the influence of reflective practices on the development of professional competence among engineering students. This approach allowed both qualitative understanding and quantitative evaluation of learning outcomes.

Participants included undergraduate engineering students participating in courses where reflective activities were incorporated into regular instructional practice. The research process consisted of several

interconnected stages. First, theoretical sources on reflection and competency development were analyzed to establish the conceptual basis of the study. Second, reflective assignments were implemented during classroom activities to encourage self-analysis and professional evaluation.

Data were collected through multiple instruments, including classroom observations, reflective journals, structured questionnaires, and comparative analysis of student performance. Reflective journals were used to track the depth of student reflection over time, while questionnaires measured changes in motivation, confidence, and professional awareness.

The combination of these methods ensured a comprehensive analysis of how reflection contributes to educational effectiveness and professional development within engineering education.

Analysis and Results. The analysis revealed that reflective activities produced significant positive effects on students' professional development. Students demonstrated increased awareness of their learning processes and became more capable of evaluating their strengths and weaknesses. Over time, reflective writings showed a transition from descriptive statements toward deeper analytical reflections, indicating growth in higher-order thinking skills.

Reflective practice also contributed to improved decision-making abilities. Students became more confident in evaluating alternative solutions and justifying their professional choices. This is particularly important in engineering contexts, where effective problem-solving requires critical analysis and careful consideration of consequences.

Furthermore, participation in group reflection sessions enhanced communication and teamwork skills. Students learned to discuss professional challenges openly and consider different perspectives, which contributed to collaborative learning environments. Increased motivation and responsibility for personal learning were also observed, suggesting that reflection supports self-directed learning behavior.

Overall, the findings confirm that reflective practice enhances both academic performance and professional competence development among engineering students.

Conclusion and Recommendations. The study confirms that reflection serves as a powerful pedagogical mechanism in the formation of professional competence among future engineers. By encouraging self-analysis and critical thinking, reflective practice transforms the learning process into an active and meaningful experience that supports long-term professional development.

Based on the findings, several recommendations are proposed. First, reflective activities should be integrated systematically throughout engineering curricula rather than applied occasionally. Second, reflective tasks should be closely connected to real engineering problems to ensure professional relevance. Third, educators should encourage self-assessment and peer feedback to strengthen reflective thinking and collaborative learning. Finally, reflection should be combined with project-based and practice-oriented educational approaches to maximize learning effectiveness.

Future research may explore digital and technology-enhanced reflective tools and examine their role in supporting continuous professional development among engineering students.

References:

- [1]. Dewey J. *How We Think*. New York, D.C.Heath & Co, 1933.
- [2]. Schön D.A. *The Reflective Practitioner*. London, Routledge, 1983.
- [3]. Kolb D.A. *Experiential Learning*. Prentice Hall, 1984.
- [4]. Biggs J., & Tang C. *Teaching for Quality Learning at University*. Open University Press, 2011.
- [5]. Richards, J.C. *Reflective Teaching in Second Language Classrooms*. Cambridge University Press, 1996.

Obrueva Gulrang Oybek qizi (2nd-year Master's student at Tashkent International University of Financial Management and Technologies; obruevag0@gmail.com)

TEACHING ENGLISH USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Annotation. *The use of artificial intelligence (AI) in teaching English as a foreign or second language is examined in this article. It looks at how AI-powered solutions improve language learning and student engagement, including chatbots, intelligent tutoring systems, automated assessment platforms, and tailored learning apps. The paper also covers the advantages of AI for educators, including less work, more assessment accuracy, and the ability to make data-driven educational decisions. The results indicate that, when applied carefully, artificial intelligence can greatly increase the efficacy of teaching English while enhancing rather than taking the place of the teacher. The article concludes that AI is a potential instrument for contemporary language instruction and urges more study and professional growth to guarantee its appropriate and successful application.*

Keywords: *AI, AI-powered tools, language learning, learning apps, reducing workload, teaching English, potential instrument.*

Obrueva Gulrang Oybek qizi (Toshkent Xalqaro Moliyaviy boshqaruv va texnologiyalar universiteti 2-kurs magistranti; obruevag0@gmail.com)

SUN'IIY INTELLEKT YORDAMIDA INGLIZ TILINI O'QITISH

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ingliz tilini chet yoki ikkinchi til sifatida o'qitishda sun'iy intellektdan (AI) foydalanish ko'rib chiqiladi. Unda chatbotlar, aqlli repetitorlik tizimlari, avtomatlashtirilgan baholash platformalari va moslashtirilgan o'quv ilovalari kabi AI asosidagi yechimlar til o'rganishni va talabalarning ishtirokini qanday yaxshilashi ko'rib chiqiladi. Maqolada shuningdek, o'qituvchilar uchun AI ning afzalliklari, jumladan, kamroq ish, ko'proq baholash aniqligi va ma'lumotlarga asoslangan ta'lim qarorlarini qabul qilish qobiliyati yoritilgan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, ehtiyotkorlik bilan qo'llanilganda, sun'iy intellekt ingliz tilini o'qitish samaradorligini sezilarli darajada oshirishi mumkin, shu bilan birga, o'qituvchining o'rnini bosish o'rniga uni yaxshilaydi. Maqolada AI zamonaviy til o'qitish uchun potensial vosita ekanligi va uning to'g'ri va muvaffaqiyatli qo'llanilishini kafolatlash uchun ko'proq o'rganish va professional o'sishga chaqirilganligi haqida xulosa qilinadi.*

Kalit so'zlar: *AI, AI asosida ishlaydigan vositalar, til o'rganish, o'quv ilovalari, ish yukini kamaytirish, ingliz tilini o'qitish, potensial vosita.*

Обруева Гулранг Ойбек кизи (магистрант 2-го курса Ташкентского международного университета финансового менеджмента и технологий; obruevag0@gmail.com)

ПРЕПОДАВАНИЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Аннотация. *В данной статье рассматривается использование искусственного интеллекта (ИИ) в преподавании английского языка как иностранного или второго языка. Анализируется, как решения на основе ИИ улучшают изучение языка и вовлеченность студентов, включая чат-боты, интеллектуальные системы обучения, автоматизированные платформы оценки и специализированные учебные приложения. В статье также рассматриваются преимущества ИИ для преподавателей, включая сокращение трудозатрат, повышение точности оценки и возможность принятия решений в образовательной сфере на основе данных. Результаты показывают, что при тщательном применении искусственный интеллект может значительно повысить эффективность преподавания английского языка, дополняя, а не заменяя учителя. В заключение статьи утверждается, что ИИ является потенциальным инструментом для современного обучения языкам, и содержится призыв к дальнейшему изучению и профессиональному росту для обеспечения его надежного и успешного применения.*

Ключевые слова: *ИИ, инструменты на основе ИИ, изучение языков, обучающие приложения, снижение рабочей нагрузки, преподавание английского языка, потенциальный инструмент.*

Introduction. The incorporation of artificial intelligence (AI) into education has opened up new avenues for teaching and learning languages. As English continues to be a global language, there is an increasing need for effective and current teaching methods. AI technology such as intelligent tutoring systems, chatbots, speech recognition tools, and automated assessment platforms are revolutionizing traditional English language education methods.

By tailoring content to each student's unique needs and offering instant feedback, artificial intelligence makes personalized learning possible. Additionally, it helps teachers by streamlining assessments, monitoring student progress, and cutting down on repetitive tasks. These benefits support better learning outcomes and increased student engagement. But there are drawbacks to using AI in English instruction, such as ethical issues, data privacy, and the requirement for adequate teacher preparation. This article explores the use of artificial intelligence in English instruction, emphasizing its advantages, difficulties, and potential to improve language learning.

Literature review. A more adaptable, contemporary, and productive learning environment is made possible by the integration of artificial intelligence at different levels of the educational system.

The significance of neural networks as a tool for giving students access to a wealth of instructional resources, such as texts, audio, and video content, is emphasized by modern researchers. This helps students improve their communication abilities. [1;23 c.]. The fact that methodology is constantly changing is one of the biggest issues faced by language teachers, particularly those who are new to the field. The methodology of teaching foreign languages has changed significantly over the past fifty years, according to McCarthy [2;2 p.], with emphasis at various points being placed on a remarkable array of philosophies and approaches under banners like grammar-translation, audio-lingual, structuro-global audiovisual, inductive/deductive, functional, notional, situational, communicative, immersion, learning/acquisition,

suggestopedia, directivist\constructivist, etc. From a distance, it appears that teachers have learned that no strategy is a magic wand that can turn any class of foreign language learners into near-native speakers of the target language, despite the fact that each approach has its share of ardent purists.

Aldosari defines [9;145–151 p.] artificial intelligence (AI) as an intelligent program that can do a variety of jobs. For example, people can use AI-powered tools to help them with their academic research, and these tools quickly give them the knowledge they need. AI can be used in educational settings to make intelligent decisions that are similar to those made by humans. AI is also frequently used in language learning to improve students' language proficiency and related abilities.

An AI-assisted tool called ChatGPT, for example, might be used in language learning environments to assist students in honing their language learning abilities and sub-abilities. In order to support language learners' overall language achievement, ChatGPT [12;44–58 p.] can offer the necessary feedback and comments on various language learning skills and sub-skills concerns. The ability of ChatGPT to generate grammatically correct phrases can assist students in creating messages that are well-structured. Additionally, this AI-powered language learning tool [13;1148–1154 p.] is able to comprehend human questions and offer the most insightful responses.

Research Methodology. The usefulness of artificial intelligence in teaching English as a foreign language is examined in this study using a mixed-methods approach. Students studying English were split into two groups for the study: an experimental group and a control group. While the control group was taught using conventional techniques, the experimental group received English teaching backed by AI-based tools. Pre-tests and post-tests [A14:1261955] were used to gauge learning outcomes by evaluating students' development in reading, writing, grammar, and vocabulary.

Questionnaires, classroom observations, and teacher and student interviews were used to gather qualitative data in addition to quantitative data. These techniques made it easier to investigate participants' motivation, attitudes, and involvement in AI-assisted learning. Thematic analysis and descriptive statistical techniques were used to examine the gathered data. Throughout the study, ethical guidelines were adhered to, guaranteeing voluntary participation, anonymity, and the use of data only for scholarly reasons.

Analysis and results. The examination of the research data reveals that the employment of artificial intelligence in English language education improved students' learning outcomes. A comparison of pre-test and post-test data [p. 6-10] found that the experimental group improved more in vocabulary, grammar, reading, and writing skills than the control group. Responses to the questionnaire showed that learners were more engaged, motivated, and self-assured when speaking English. Students were more engaged and eager to participate in AI-assisted lessons, according to classroom observations and interviews. The overall findings indicate that, when utilized as a supportive tool, artificial intelligence improves the efficacy of English language instruction.

Conclusion/Recommendations. The study demonstrates how artificial intelligence may improve vocabulary, grammar, reading comprehension, and writing abilities while boosting student enthusiasm and engagement in English language instruction. Chatbots and writing assistants are examples of AI systems that facilitate individualized learning and encourage independence.

Teachers should integrate AI with engaging classroom activities, offer direction on its application, and guarantee dependable access to technology in order to use it effectively

References:

- (1). Абишева К.С. Использование нейросетей на уроке английского языка. К.С.Абишева. "Проблемы педагогики", 2023, № 3 (64), с. 23–25.
- (2). McCarthy B. (1999) "Integration: the sine qua non of CALL". CALL-EJ online 1, 2, September 1999.
- (3). Zhuo S. (2025). The Impact of Artificial Intelligence on Enhancing English Learning Efficiency: A Comprehensive Analysis. Macau City University. DOI: 10.54254/2753-7064/2025.HT28263. Communications in Humanities Research, part 88, [p. 6-10].
- (4). Ling Wei (2023). Artificial intelligence in language instruction: impact on English learning achievement, L2 motivation, and self-regulated learning. *Frontiers in Psychology*, 14:1261955.
- (5). Aldosari S.A. M. (2020). The future of higher education in the light of artificial intelligence transformations. *Int. J. Higher Educ.* 9, 145–151. doi: 10.5430/ijhe.v9n3p145
- (6). Fang T., Yang S., Lan K., Wong D.F., Hu J., Chao L.S., et al. (2023). Is chatgpt a highly fluent grammatical error correction system? A comprehensive evaluation. *arXiv*. doi: 10.48550/arXiv.2304.01746
- (7). Huang J., and Tan M. (2023). The role of Chat GPT in scientific communication: writing better scientific review articles. *Am. J. Cancer Res.* 13, 1148–1154.
- (8). Fitria T.N. (2023). Artificial intelligence (AI) technology in Open AI Chat GPT application: a review of Chat GPT in writing English essay. *ELT J. English Lang. Teach.* 12, 44–58. doi: 10.15294/elt.v12i1.64069

Ergashev Ahmad Abdug'offorovich (Navoiy Innovatsiyalar universiteti Surxondaryo kampusi, tarix fani o'qituvchisi, Sho'rchi, O'zbekiston; E-mail: ahmadergashev97@gmail.com)

O'ZBEKISTON FUTBOL TERMA JAMOASINING XALQARO ARENADAGI TARIXIY YO'LI: 1994-YIL OSIYO CHEMPIONLIGIDAN 2026-YILGI FIFA JAHON CHEMPIONATIGA QADAR BO'LGAN IJTIMOIIY-SIYOSIY VA MADANIY TAHLIL

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot O'zbekiston Respublikasi futbol milliy terma jamoasining xalqaro maydondagi taraqqiyotini 1994-yilda Osiyo o'yinlari (Xirosima)da qo'lga kiritilgan oltin medaldan boshlab, 2025-yil 5-iyunda Abu-Dabida erishilgan natija orqali 2026-yilgi FIFA Jahon chempionati yo'llanmasigacha bo'lgan davrda tahlil qiladi. Tadqiqot futbolni mustaqillikdan keyingi ijtimoiy-siyosiy transformatsiya, iqtisodiy modernizatsiya va milliy identifikatsiya jarayonlari bilan uzviy bog'liq holda ko'rib chiqadi. Xronologik kesimda 1994-yilgi chempionlik, 2011-yilgi Osiyo kubogidagi 4-o'rin, 2006 va 2014-yillardagi saralash muvaffaqiyatsizliklari hamda 2025-yilgi burilish nuqtasi sabab-oqibat zanjirida yoritiladi. Tahlil shuni ko'rsatadiki, 2016-yildan keyingi "Yangi O'zbekiston" islohotlari yoshlar infratuzilmasini modernizatsiya qilish, professional o'yinchilar eksportini kengaytirish va federatsiya boshqaruvini takomillashtirish orqali milliy jamoaning global integratsiyasini tezlashtirdi. Natijada futbol O'zbekistonning siyosiy legitimligi, iqtisodiy faolligi va madaniy birligini mustahkamlovchi strategik omil sifatida talqin etiladi.

Kalit so'zlar: xalqaro arenadagi tarixiy yo'l, madaniy identifikatsiya, siyosiy legitimlik, yumshoq kuch vositasi, sport diplomatiyasi, "Oq bo'rilar"ramzi.

Эргашев Ахмад Абдугофорович (Сурхандарьинский кампус Университета инноваций Навои,

Преподаватель истории, Шурчи, Узбекистан; E-mail: ahmadergashev97@gmail.com)

ИСТОРИЧЕСКИЙ ПУТЬ НАЦИОНАЛЬНОЙ СБОРНОЙ УЗБЕКИСТАНА ПО ФУТБОЛУ НА МЕЖДУНАРОДНОЙ АРЕНЕ: СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ И КУЛЬТУРНЫЙ АНАЛИЗ ОТ ЧЕМПИОНСТВА АЗИИ 1994 ГОДА ДО ЧЕМПИОНАТА МИРА ПО ФУТБОЛУ 2026 ГОДА

Аннотация. В данном исследовании анализируется международное развитие национальной сборной Узбекистана по футболу – от завоевания золотой медали на Азиатские игры (Хиросима) в 1994 году до исторического выхода на Чемпионат мира по футболу FIFA, оформленного 5 июня 2025 года в Абу-Даби. Футбол рассматривается в тесной взаимосвязи с постсоветской социально-политической трансформацией, экономической модернизацией и формированием национальной идентичности. В хронологическом разрезе освещаются чемпионство 1994 года, 4-е место на Кубке Азии 2011 года, неудачные отборочные кампании 2006 и 2014 годов, а также переломный момент 2025 года. Показано, что реформы «Нового Узбекистана» после 2016 года, направленные на модернизацию молодежной инфраструктуры, расширение экспорта профессиональных игроков и совершенствование управления федерацией, ускорили глобальную интеграцию сборной. В результате футбол интерпретируется как стратегический инструмент укрепления политической легитимности, экономической активности и культурного единства страны.

Ключевые слова: исторический путь на международной арене, культурная идентичность, политическая легитимность, инструмент «мягкой силы», спортивная дипломатия, символ «Белые волки».

Ergashev Ahmad Abdug'offorovich (Surkhandarya Campus of Navoi Innovations University, History

Teacher, Shurchi, Uzbekistan; E-mail: ahmadergashev97@gmail.com)

THE HISTORICAL PATH OF THE UZBEKISTAN NATIONAL FOOTBALL TEAM IN THE INTERNATIONAL ARENA: A SOCIO-POLITICAL AND CULTURAL ANALYSIS FROM THE 1994 ASIAN CHAMPIONSHIP TO THE 2026 FIFA WORLD CUP

Annotation. This study analyzes the international development of the Uzbekistan national football team from its gold medal at the Asian Games (Hiroshima) in 1994 to its historic qualification for the FIFA World Cup secured on June 5, 2025, in Abu Dhabi. The research examines football in close connection with post-independence socio-political transformation, economic modernization, and processes of national identity formation. In chronological perspective, it explores the 1994 championship, the fourth-place finish at the 2011 Asian Cup, the unsuccessful qualification campaigns of 2006 and 2014, and the 2025 turning point within a cause-and-effect framework. The findings demonstrate that the "New Uzbekistan" reforms after 2016 – focused on youth infrastructure modernization, expansion of professional player exports, and governance reforms within the federation – accelerated the team's global integration. Consequently,

football is interpreted as a strategic instrument reinforcing Uzbekistan's political legitimacy, economic dynamism, and cultural unity.

Keywords: *historical trajectory in the international arena, cultural identity, political legitimacy, soft power instrument, sports diplomacy, "White Wolves" symbol.*

Kirish (Introduction). Mustaqil O'zbekiston Respublikasining futbol milliy terma jamoasining xalqaro arenadagi tarixiy yo'li 1994-yilda Yaponiyaning Xirosima shahrida o'tkazilgan XII Osiyo o'yinlarida qo'lga kiritilgan oltin medaldan boshlanib, 2025-yil iyun oyida Birlashgan Arab Amirliklarida erishilgan mag'lubiyatsiz muvaffaqiyat natijasida 2026-yilgi FIFA Jahon chempionatiga ilk bor yo'llanma olish bilan yakunlangan murakkab jarayon zamonaviy Markaziy Osiyo tarixshunosligi, sport sotsiologiyasi va siyosiy tahlil fanlari uchun o'ta dolzarb mavzuni tashkil etadi. Ushbu davr, geografik jihatdan Markaziy Osiyo mintaqasining strategik markazida joylashgan postsovet respublikasining mustaqillikdan keyingi ijtimoiy-siyosiy transformatsiyasi, iqtisodiy modernizatsiyasi va madaniy o'zlikni shakllantirish jarayonlarini futbol orqali yorqin aks ettiradi, chunki sport maydoni nafaqat musobaqa natijalarini, balki davlatning xalqaro obro'sini mustahkamlash, milliy birlikni ta'minlash va yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning samarali mexanizmi sifatida namoyon bo'lgan. Ayniqsa, 2016-yildan keyin amalga oshirilgan "Yangi O'zbekiston" strategiyasi doirasidagi islohotlar futbolni siyosiy legitimlik va yumshoq kuch vositasiga aylantirgani, 2025-yil 5-iyunda Abu-Dabidagi 0:0 hisobidagi durang bilan Jahon chempionati ishtirokchisi maqomini kafolatlagan voqea esa Markaziy Osiyo futbol tarixida noyob burilish nuqtasini belgilagani mavzuning dolzarbligini yanada oshiradi, zero, bu yutuq mintaqaviy yetakchilikni global maydonga chiqarish bilan birga, mustaqillikning 34 yillik tajribasini xalqaro tan olishning ramziy ifodasi sifatida baholanishi mumkin.

Adabiyotlar sharhi va metodologiyasi (Literature Review and Methodology). O'zbekistonda futbol sohasining rivojlanishi va uning xalqaro maydondagi o'rni bugungi kunda tarixshunoslik va sport sotsiologiyasining muhim yo'nalishiga aylandi. B.S.Nazirovning tadqiqotlarida [3,4,5] mustaqillik yillaridagi sportiy natijalar, xususan, 1994-yilgi Osiyo o'yinlaridagi chempionlik va infratuzilmaviy islohotlar tizimli yoritilgan. Biroq ushbu ishlarda asosiy e'tibor huquqiy-me'yoriy asoslar hamda federatsiyaning FIFA va AFCga a'zolik jarayonlariga qaratilgan bo'lib, sport yutuqlarining siyosiy-madaniy konteksti tavsifiy xarakterga ega. Shuningdek, A.A.To'laganov va R.T.Kazoqovlarning [11] ishlarida futbol konfederatsiyalari tarixi va xalqaro integratsiya masalalari metodik jihatdan o'rganilgan, ammo futbolning milliy o'zlikni shakllantirishdagi transformatsion roli qamrab olinmagan.

Xalqaro miqyosda sport diplomatiyasi va "yumshoq kuch" (soft power) masalalari keng tadqiq etilgan bo'lsa-da (masalan, Qatar yoki Saudiya Arabistoni misolida), O'zbekistonning o'ziga xos traektoriyasi xalqaro adabiyotlarda deyarli yoritilmagan. N.S.Abdikadirova, D.S.Nurillayeva, M.G.Azamovalarning "Football in Uzbekistan: Law, Leisure and Sociology" nomli tadqiqotida [12] futbolning ijtimoiy sotsializatsiyadagi roli va 2030-yilgacha bo'lgan rivojlanish konsepsiyalari tahlil qilingan, R.A.Qosimov va M.S.Axmatovlarning [7] sport siyosatiga oid ishlari ushbu bo'shliqni qisman to'ldirsa-da, ularda ham professional o'yinchilar eksporti (A.Husanov, E.Shomurodov, A.Fayzullayev) va zamonaviy transfer bozorining siyosiy legitimlikka ta'siri ilmiy tahlildan chetda qolgan.

Tadqiqotdagi asosiy ilmiy bo'shliq (research gap) shundan iboratki, mavjud adabiyotlarda futbol tarixini davlat rivojlanishining integrallashgan ko'rsatkichi sifatida talqin etish metodologiyasi yetishmaydi. Xususan, "Paxtakor" klubi merosidan mustaqil "Oq bo'rilar" milliy identifikatsiyasiga o'tish jarayoni, 2006 va 2014-yillardagi "fojiali" mag'lubiyatlarning ijtimoiy psixologiyadagi o'rni va 2025-yilgi burilish nuqtasining iqtisodiy-madaniy asoslari yaxlit holda ko'rib chiqilmagan. S.B.Ilyosboyev va F.Sharipov [9] kabi yosh tadqiqotchilarning so'nggi maqolalari bu bo'shliqni to'ldirishga yo'naltirilgan bo'lib, mazkur tadqiqot aynan ushbu yo'nalishdagi xronologik va ijtimoiy-siyosiy tahlilni birlashtirish orqali mavjud nazariy bilimlarni boyitishga xizmat qiladi.

Ushbu tadqiqotda kompleks yondashuv qo'llanilgan bo'lib, uning metodologik asosini qiyosiy-tarixiy tahlil, sotsiologik kuzatuv va tizimli yondashuv usullari tashkil etadi. O'zbekiston futbolining 1994–2026-yillar oralig'idagi traektoriyasini o'rganishda xronologik izchillik saqlangan holda, sport natijalari va ijtimoiy-siyosiy jarayonlar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash uchun kontent-tahlil metodi orqali davlat farmonlari, federatsiya hisobotlari hamda ilmiy nashrlar o'rganildi. Shuningdek, milliy terma jamoaning ijtimoiy integratsiyadagi rolini baholashda miqdoriy va sifat tahlili (statistical and qualitative analysis) qo'llanilib, bunda o'yinchilar eksporti, infratuzilma investitsiyalari va FIFA reytingi dinamikasi iqtisodiy-matematik usullarda qiyoslandi. Tadqiqotning metodologik apparati futbolni shunchaki jismoniy madaniyat obyekti emas, balki jamiyatning madaniy identifikatsiyasi va "yumshoq kuch" (soft power) vositasi sifatida talqin qilishga xizmat qiluvchi interdisiplinar (fanlararo) tahlil tamoyillariga tayanadi.

Natijalar va ularning muhokamasi (Results and Discussion). O‘zbekiston milliy terma jamoasi-ning xalqaro maydondagi rivojlanish traektoriyasi 1994-yilgi Osiyo o‘yinlaridagi tarixiy chempionlikdan boshlanib, 2026-yilgi FIFA Jahon chempionati yo‘llanmasini qo‘lga kiritishgacha bo‘lgan murakkab va tadrijiy evolyutsiyani qamrab oladi. Ushbu jarayon nafaqat sport natijalari, balki Markaziy Osiyoning strategik markazida joylashgan davlatning ijtimoiy-siyosiy transformatsiyasi va madaniy identifikatsiyasini aks ettiruvchi muhim indikator bo‘lib xizmat qiladi [9].

1991-yilda mustaqillikka erishgan O‘zbekiston 1992-yilda FIFA va AFC a‘zoliciga qabul qilingan bo‘lsa-da, haqiqiy xalqaro debyut va tanilish 1994-yilgi XII Osiyo o‘yinlariga to‘g‘ri keldi. Yaponiyaning Xirosima shahrida o‘tkazilgan ushbu musobaqada terma jamoaning g‘olibligi (“oltin avlod”) mintaqa futbol tarixida burilish nuqtasi bo‘ldi. Guruh bosqichida Saudiya Arabistoni va Malayziya kabi jamoalar ustidan qozonilgan yirik g‘alabalar, pley-offda Janubiy Koreya va finalda Xitoy ustidan erishilgan muvaffaqiyatlar o‘sha davrdagi ijtimoiy psixologiya uchun juda muhim edi [4].

Ushbu muvaffaqiyatning sabab-oqibat tahlili shuni ko‘rsatadiki, sovet futbol maktabi tajribasi va mustaqillik bergan ruhiy ko‘tarinkilikning sintezi qisqa muddatda yuqori natija bergan. Siyosiy jihatdan bu g‘alaba yosh davlatning xalqaro hamjamiyatda o‘z nufuzini o‘rnatishi va milliy g‘oya atrofida xalqni birlashtirishda strategik qurol vazifasini o‘tadi.

1996-yilgi (BAA) va 2000-yilgi (Livan) Osiyo kuboklaridagi muvaffaqiyatsiz ishtirok (mos ravishda 10 va 12-o‘rinlar) yosh mustaqil davlatning sport infratuzilmasi hali to‘liq shakllanmaganligini ko‘rsatdi. Yaponiya va Saudiya Arabistoni kabi qit‘a grandlaridan qabul qilingan yirik mag‘lubiyatlarning ijtimoiy-siyosiy ildizi iqtisodiy resurslarning cheklanganligi va sovet futbol maktabidan professional tizimga o‘tishdagi "metodik bo‘shliq" bilan izohlanadi [8]. Biroq geografik jihatdan Yaqin Sharqdagi ushbu musobaqalar milliy tarkibni yoshartirish va xalqaro tajriba to‘plash uchun poydevor vazifasini o‘tadi.

2004-yilgi Xitoydagi turnirda guruh bosqichini “toza” g‘alabalar (Iroq, Saudiya Arabistoni, Turkmaniston – 1:0) bilan yakunlanishi o‘zbek futbolida taktik intizom shakllanganidan dalolat berdi. Bahrayn bilan chorak finaldagi dramatik mag‘lubiyat (penaltilar seriyasi) sport psixologiyasi muammosini ko‘ndalang qo‘ydi. 2007-yilgi musobaqada Malayziya (5:0) va Xitoy (3:0) ustidan qozonilgan g‘alabalar esa ichki liganing professionalizatsiyasi va davlat tomonidan yoshlar futboliga yo‘naltirilgan investitsiyalarning dastlabki samarasidir. Ushbu davrda futbol madaniy jihatdan milliy birlashuvning asosiy sport ramziga aylandi [2].

2011-yilgi Qatardagi Osiyo kubogi O‘zbekiston futbol tarixidagi eng muhim burilish nuqtasi bo‘ldi. Jamoaning yarim finalga qadar yetib borishi va 4-o‘rinni egallashi Markaziy Osiyo termalari uchun mutlaq rekord bo‘lib qolmoqda.

2011-yilgi rekord natijaning sababi mamlakatda “Nasaf”, “Paxtakor” va “Bunyodkor” kabi klublar qoshida zamonaviy yoshlar akademiyalarining tizimli ishga tushirilishi bo‘ldi. Siyosiy jihatdan bu natija O‘zbekistonning “yumshoq kuch” (soft power) salohiyatini oshirdi, xalqaro maydonda davlatning ijobiy imijini mustahkamladi va ichki ijtimoiy motivatsiyaning mislsiz darajada kuchayishiga xizmat qildi [4].

Yetti saralash bosqichi davomida kuzatilgan omadsizliklar (masalan, 2006-yilgi Bahrayn bilan “hakamlik mojarosi” va 2014-yilgi Iordaniya bilan penaltilar seriyasi) sport sotsiologiyasi nuqtayi nazaridan ichki tizimning yetarli darajada modernizatsiyalanmaganligi bilan izohlanadi. Bu davrda iqtisodiy resurslar mavjud bo‘lsa-da, ularni boshqarish va xalqaro tajribaga tayanishda ma‘lum bo‘shliqlar ko‘zga tashlandi [7]. Shunga qaramay, 2015, 2019 va 2023-yillardagi Osiyo Kuboklaridagi barqaror ishtirok (doimiy pley-off bosqichlari) Markaziy Osiyo mintaqasida O‘zbekistonning strategik ustunligini saqlab qoldi.

2024–2025-yillardagi saralash bosqichi o‘zbek futbolining yangi davrini boshlab berdi. Mirziyoyev rahbarligidagi islohotlar – yoshlar akademiyalari (“Paxtakor”, “Nasaf”, “Bunyodkor”) faoliyatining samara berishi va legionerlar (A.Husanov, E.Shomurodov, A.Fayzullayev) salohiyatidan oqilona foydalanish – natijada o‘z aksini topdi. 2025-yil 5-iyunda Abu-Dabidagi “Al-Nahyan” stadionidagi durang va 10-iyun kuni Toshkentdagi “Bunyodkor” stadionida Qatar ustidan qozonilgan ishonchli g‘alaba O‘zbekistonni top-2 o‘ringa olib chiqdi [9].

Ushbu muvaffaqiyat Markaziy Osiyo va postsovet hududi (Rossiyadan tashqari) uchun tarixiy hodisa bo‘lib, geografik jihatdan Shimoliy Amerika qit‘asida (AQSH, Meksika, Kanada) o‘tadigan global turnirda davlatning “yumshoq kuch” (soft power) salohiyatini namoyish etadi. Kolumbiya va Portugaliya kabi jahon grandlari bilan bir guruhdan joy olish milliy futbol brendining global integratsiyasini anglatadi.

1991–2016-yillarda futbol milliy o‘zlikni anglash va sovet merosidan mustaqil identifikatsiyaga o‘tishning muhim vositasi bo‘ldi. 1994-yilgi Xirosima zafari ko‘p millatli jamiyatni birlashtiruvchi siyosiy ramz vazifasini o‘tadi. 2016-yildan keyingi “Yangi O‘zbekiston” taraqqiyot strategiyasi futbolni siyosiy legitimlikning dinamik elementiga aylantirdi. Federatsiya tizimidagi shaffoflik, ochiqlik siyosati va davlat darajasidagi rag‘batlantirishlar futbolni vatanparvarlik ruhini shakllantiruvchi strategik sohaga ko‘tardi.

Markaziy Osiyo markazidagi respublika uchun futbol nafaqat sport, balki mintaqaviy yetakchilikni namoyon etuvchi “yumshoq kuch” (soft power) vositasiga aylandi [1].

2017-yildan boshlangan islohotlar sport infratuzilmasiga yo‘naltirilgan investitsiyalarning sifat va miqdor jihatdan o‘rishini ta‘minladi. “Olimpik” akademiyasi va boshqa zamonaviy markazlarning tashkil etilishi, U-20 va U-23 jamoalarining qit‘a miqyosidagi muvaffaqiyatlari professional futbolchilar eksporti uchun zamin yaratdi [7].

Abduqodir Husanovning “Lans” (keyinchalik, top-klublar)dagi ishtiroki, Abbosbek Fayzullayev va Eldor Shomurodov kabi legionerlarning Yevropa maydonlaridagi faoliyati transfer daromadlarini oshirib, ichki liganing jozibadorligini yuksaltirdi. Bu jarayon sportni iqtisodiy o‘rish va inson kapitalini rivojlantirish omili sifatida ko‘rish siyosatining mahsulidir.

Madaniy tahlil futbolning milliy g‘oya markaziga aylanganini ko‘rsatadi. “Paxtakor” afsonasidan mustaqil “Oq bo‘rilar” brendiga o‘tilishi milliy ruhning yuksalishini ramziylashtirdi. Futbol sog‘lom turmush tarzi va ijtimoiy integratsiyaning madaniy fenomeniga aylandi. 2011-yilgi rekord natija va 2025-yilgi Jahon chempionati yo‘llanmasi bu nafaqat sport yutug‘i, balki yoshlar infratuzilmasi, murabbiylar malakasi va si-yosiy irodaning sinergetik samarasidir.

Xulosa (Conclusion). O‘zbekiston milliy futbol terma jamoasining 1994–2026-yillar oralig‘idagi tarixiy yo‘li mamlakatning mustaqillik davridagi ijtimoiy-siyosiy va madaniy transformatsiyasining konseptual aksidir. Tadqiqot natijasida futbolning yosh davlat identifikatsiyasini shakllantirish, milliy birlikni ta‘minlash va xalqaro maydonda “yumshoq kuch” (soft power) vazifasini o‘tashdagi strategik o‘rni isbotlandi.

Xronologik tahlil shuni ko‘rsatadiki, 1994-yilgi Xirosima muvaffaqiyati sovet sport tizimidan mustaqil milliy modelga o‘tishning ramziy boshlanishi bo‘lgan bo‘lsa, 2026-yilgi Jahon chempionati yo‘llanmasi “Yangi O‘zbekiston” strategiyasi doirasidagi tizimli islohotlarning kulminatsiyasi hisoblanadi. 2006 va 2014-yillardagi saralash bosqichlaridagi muvaffaqiyatsizliklar sabab-oqibat zanjiri sifatida professional boshqaruv va infratuzilmaviy modernizatsiya zaruratini tug‘dirdi. 2016-yildan keyingi davlat siyosiy irodasi, xususan, futbolni rivojlantirishga oid Prezident farmonlari ushbu sohani ijtimoiy kapitalni oshirish drayveriga aylantirdi.

O‘zbekistonning 2026-yilgi JCHda ishtirok etishi nafaqat sport rekordi, balki iqtisodiy investitsiyalarning samaradorligi va kadrlar eksporti (A.Husanov, E.Shomurodov, A.Fayzullayev) orqali global integratsiyaning muvaffaqiyatli modelidir. Madaniy jihatdan futbol ko‘p millatli jamiyatda ijtimoiy jipslashuvni ta‘minlovchi va milliy o‘zlikni namoyon etuvchi asosiy vosita sifatida o‘z tasdig‘ini topdi.

Tadqiqot natijalariga asoslanib, O‘zbekiston futbolining barqaror rivojlanishini ta‘minlash maqsadida quyidagi takliflar ilgari suriladi:

- Jahon chempionatidan so‘ng hududiy futbol akademiyalarini FIFA standartlari asosida yanada kengaytirish va ularning moddiy-texnik bazasini “Olimpik” modeli asosida yangilash.

- Milliy chempionat jozibadorligini oshirish bilan birga, yosh iqtidorlarni Yevropaning “Top-5” ligalariga muntazam eksport qilishni rag‘batlantiruvchi huquqiy va iqtisodiy mexanizmlarni ishlab chiqish.

- O‘zbekistonni yirik xalqaro turnirlar (masalan, yoshlar o‘rtasidagi JCH yoki Osiyo kubogi) mezboniga aylantirish orqali mamlakatning xalqaro imijini mustahkamlash va sport turizmini rivojlantirish.

- Futbol sohasida sotsiologik, iqtisodiy va tibbiy-biologik tadqiqotlarni ko‘paytirish, shuningdek, sport menejmenti bo‘yicha xalqaro malakali kadrlarni tayyorlash tizimini yo‘lga qo‘yish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). Abdumalikov R., Eshnazarov J.E. O‘zbekiston sportining milliy an‘analaridan zamonaviy shakllariga o‘tish: tarixiy kontekst. “Ilmiy tadqiqotlar” jurnali (O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti materiallari). Toshkent, 2023.

(2). Ilyosboyev S.B. O‘zbekistonda futbol sohasining rivojlanishi. “Наука и инновация” (Science and Innovation). 2025, 3(13), 16–20-betlar. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15321448>.

(3). Nazirov B.S. Mustaqillik yillarida o‘zbek futboli yutuqlari: tahlil va natijalar. “Tadbirkorlik va pedagogika” ilmiy-uslubiy jurnali, 2024, 6-son. ISSN 2181-2659.

(4). Nazirov B.S. O‘zbekistonda ommaviy sport o‘yinlari tarixi (sportning futbol turi misolida). Monografiya, Toshkent, “Bekshox print servis”, 2025, 151-bet.

(5). Nazirov B.S. O‘zbekistonda birinchi sport jamiyatlarining shakllanishi va ularning ijtimoiy-siyosiy hayotdagi roli (XIX–XX asrlar). Web of Journals. 2025, vol. 3, Issue 5, 39–52-betlar.

(6). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Futbolni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoni (2023-yil 3-noyabr) va uning amaliyotdagi ijtimoiy-siyosiy ta‘siri. O‘zbekiston davlat Jismoniy tarbiya va sport universiteti ilmiy hisoboti. Toshkent, 2025.

(7). Qosimov R.A., Axmatov M.S. Mustaqillik davrida O‘zbekiston sport siyosati: futbol misolida. “O‘zbekiston tarixi” (O‘zbekiston Milliy universiteti nashri). 2022, 3-son, 78–92-betlar.

- (8). Sharipov F. O'zbekiston terma jamoasining "Osiyo kubok"laridagi ishtiroki. Research and Implementation. 2024, 2(5), 10–14-betlar.
- (9). Sharipov F., Ilyosboyev S. O'zbekiston milliy futbol terma jamoasining 2026-yilgi FIFA Jahon chempionatiga chiqishi: ijtimoiy-madaniy tahlil. "Наука и инновация", maxsus son, 2025,
- (10). To'laganov A.A. O'zbekiston Futbol federatsiyasining xalqaro integratsiyasi (1992–2025-yillar). Tadqiqotlar jahon ilmiy-metodik jurnali. 2024, 39-son, 5-to'plam.
- (11). To'laganov A.A., Kazoqov R.T. Futbol konfederatslari tarixi: uslubiy qo'llanma. Chirchiq, O'zbekiston davlat Jismoniy tarbiya va sport universiteti nashriyoti, 2019, 120-bet.
- (12). Abdikadirova N.S., Nurillaeva D.S., Azamova M.G. et al. Football in Uzbekistan: Law, Leisure and Sociology. Psychology and Education Journal. 2021, 58(1), p. 1995–2002. ISSN: 00333077.

Ismailova Shahzoda (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Lingvistika: ingliz tili yo'nalishi 2-kurs magistranti; ismailovashahzoda914@gmail.com),

Pulatova Zamira Abdullayevna (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti "Ingliz tili va adabiyoti" kafedrasida dotsenti v.b.; puslatova77@bk.ru)

INGLIZ TILIDAGI EVFEMIZMLARNING QO'LLANILISHI VA ULARNING TARJIMADAGI AHAMIYATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz tilidagi evfemizmlarning qo'llanilishi, ularning tarjimadagi ahamiyati, tarjima jarayonida o'zaro tillarning madaniy va ma'no jihatdan mosligini, hissiy ta'sir kuchini saqlash va bu jarayonda yuzaga keladigan muammolar yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: evfemizm, lingvopragmatika, tarjima, ingliz tili, tarjima muammolari, madaniy moslik.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭВФЕМИЗМОВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ И ИХ ЗНАЧЕНИЕ В ПЕРЕВОДЕ

Аннотация. В данной статье рассматривается использование эвфемизмов в английском языке, их значение в переводе, сохранение культурной и семантической эквивалентности между языками в процессе перевода, а также сохранение эмоционального воздействия и проблемы, возникающие в ходе данного процесса.

Ключевые слова: эвфемизм, лингвопрагматика, перевод, английский язык, проблемы перевода, культурная эквивалентность.

ENGLISH EUPHEMISMS: USAGE AND IMPORTANCE IN TRANSLATION

Annotation. The article discusses the use of euphemisms in the English language, their significance in translation, the cultural and semantic compatibility between languages in the translation process, the preservation of emotional impact, and the challenges that arise during this process.

Keywords: euphemism, linguopragmatics, translation, English, problems of translation, cultural appropriateness.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslik va tarjimashunoslikning eng murakkab qirralaridan biri bu fikrni bilvosita, ya'ni "parda ortida" ifodalash san'atidir. Insoniyat muloqot jarayonida har doim ham ochiqlikka intilavermaydi; ba'zan ijtimoiy etika, ba'zan, qo'rquv yoki siyosiy ehtiyoqkorlik bizni so'zlarni "yumshatishga" majbur qiladi. Aynan mana shu nuqtada evfemizmlar (yunoncha *euphemismos* – "yaxshi gapiraman") tushunchasi maydonga chiqadi.

Evfemizmlar bu qo'pol, noxush, tabu hisoblangan yoki tinglovchida salbiy emotsiya uyg'otishi mumkin bo'lgan tushunchalarni neytral yoki ijobiy bo'yoqdorlikka ega bo'lgan iboralar bilan almashtirishdir. Masalan, "o'ldi" deyish o'rniga "vafot etdi", "qamoqxona" o'rniga "axloq tuzatish muassasasi" birkimlarining qo'llanilishi tilning lisoniy diplomatiyasidan dalolat beradi.

Globalizatsiya davrida matnlarni bir tildan ikkinchi tilga o'girishda evfemizmlar eng katta "to'siq" vazifasini o'taydi. Tarjimon uchun asosiy qiyinchilik shundaki, evfemizm shunchaki so'z o'yini emas, balki muayyan xalqning mentaliteti, diniy qarashlari va tarixiy tajribasi bilan sug'orilgan madaniy koddir. Bir til-da o'ta muloyim eshitilgan ibora, boshqa til muhitiga so'zma-so'z ko'chirilsa, tushunarsiz alqashuvga yoki aksincha, kutilmagan haqoratga aylanishi mumkin.

Ushbu maqolaning maqsadi evfemizmlarning lisoniy tabiatini tadqiq etish va ularni tarjima qilishda yuzaga keladigan leksik-semantik hamda lingvokulturologik muammolarni ilmiy tahlil qilishdan iborat.

Mavzuga doir adabiyotlarning tahlili. Evfemizmlar lingvistika, pragmatika va tarjima sohalarida keng o'rganilgan. Allan va Burridge (2006) evfemizmlarning ijtimoiy vazifasi va nutqdagi yumshatuvchi rolini batafsil tahlil qilgan.

R.Holder ("Dictionary of Euphemisms") evfemizmlarni "yashirish tili" deb ataydi. Uning fikricha, ingliz tilida evfemizmlar, asosan, uch sohada – o'lim, jinsiy hayot va jinoyatchilikda ko'p uchraydi.

K.Allan va K.Burridge (“Euphemism, Dysphemism”) kabi tadqiqotchilar evfemizmlarni “yuzni saqlab qolish” (face-saving) strategiyasi sifatida tahlil qiladilar. Ular evfemizmn muloqotdagi ijtimoiy uyg‘unlikni saqlash vositasi deb hisoblashadi. Allan va Burridge fikricha, evfemizm ishlatishdan maqsad faqat haqiqatni yashirish emas, balki “ijtimoiy hamkorlik”ni (Social Cooperation) davom ettirishdir. Agar muloqotda hamma hamma narsani boricha, ya’ni, qo‘pol tarzda aytganda edi, muloqot juda tez to‘xtab, nizolar ko‘payib ketardi.

J.Neuman va R.Silvermanning tadqiqotlariga ko‘ra, zamonaviy ingliz tilida “siyosiy korrektnlik” (political correctness) tufayli evfemizmlarning yangi qatlami paydo bo‘lgan. Ularning tadqiqotlariga ko‘ra, “siyosiy korrektnlik” (PC–political correctness) harakati tilga yangi bir “filtr” olib kirdi. Bu filtrning maqsadi – jamiyatdagi kamsonli yoki zaif qatlamlarni kamsitmaslik va ularning qadr-qimmatini so‘z orqali himoya qilishdir. Mualliflar zamonaviy evfemizmlarni shunchaki “yumshoq so‘z” emas, balki “neytralizatsiya” (sallbiy bo‘yoqni yo‘qotish) vositasi deb hisoblashadi.

Ingliz adabiyotining klassik an‘anasida Jane Austen (1775–1817) o‘zining realistik uslubi, jamiyatning ijtimoiy qatlamlari tasviri, axloqiy qarashlarni badiiy aks ettirishi bilan alohida o‘rin egallaydi. Tadqiqotchilar (A.Harding, M.Butler, Tony Tanner va boshqalar) Austen ijodini “psixologik realizmning shakllanishi” bilan bog‘laydilar, chunki u qahramonlarning ichki kechinmalarini, jamiyatdagi mavqesi va til orqali namoyon bo‘ladigan ijtimoiy muloqot mexanizmlarini nozik tarzda tasvirlaydi.

Jeyn Ostinning “Emma” romani XIX asr boshidagi ingliz jamiyatining yuksak odob-axloq qoidalari va ijtimoiy tabaqalanishini aks ettiradi. Ushbu davrda bevosita va qo‘pol gapirish “yomon tarbiya” belgisi hisoblangan. Shuning uchun Ostin qahramonlari, ayniqsa Emma Vudxaus obrazida evfemizmlardan juda ustamonlik bilan foydalanadi. Ko‘plab olimlar “Emma” romanini nutq pragmatikasi, xususan, evfemizm, indirektnlik, iltifot munosabatlari va muloqotdagi ijtimoiy masofa kabi yo‘nalishlar bilan bog‘lab tahlil qilgan.

Ostin davrida insonning moddiy ahvoli haqida ochiq gapirish odobsizlik sanalgan. Shuning uchun ijtimoiy tabaqa va boylikni ifodalovchi evfemizmlar qashshoqlik yoki boylik yumshoq iboralar bilan berilgan. Masalan, “Of small fortune” yoki “In narrow circumstances” iboralari “kambag‘al” (*poor*) so‘zi o‘rniga ishlatilgan. Miss Beyts va uning onasi haqida gapirilganda, ularning ijtimoiy mavqeyi tushib ketganini bildirish uchun aynan shu yumshoq birikmalar tanlanadi. Ushbu iboraga qarama-qarshi bo‘lgan yana bir ibora “A person of consequence”, “juda boy va nufuzli shaxs” degan ma‘noni bildiradi. Emma o‘zini va o‘z doirasini tavsiflashda ushbu evfemizmdan foydalanadi.

“Emma” romanida sevgi va nikoh masalalari markaziy o‘rinda turadi, ammo qahramonlar his-tuyg‘ularini juda ehtiyotkorlik bilan ifodalashadi. Masalan, “to form an attachment” iborasi “seviz qolish” (*to fall in love*) o‘rniga ishlatiladi. Bu tuyg‘ularning tasodifiy emas, balki ijtimoiy jihatdan maqbul munosabat ekanligini bildiradi. “To be well settled” iborasi “yaxshi joyga uzatilgan” yoki “boy-badavlat kishiga turmushga chiqqan” degan ma‘noni anglatadi. Nikohning iqtisodiy tomonini yashirish uchun ishlatiladigan klassik evfemizm.

Tadqiqot metodologiyasi. Korpus tahlili orqali ingliz tilidagi adabiy asarlar, ommaviy axborot vositalari va rasmiy nutqlarda qo‘llaniladigan evfemizmlar ilmiy asosda o‘rganiladi. Korpus tahlil bu kompyuter yordamida izlanadigan va tahlil qilinadigan tillarga oid materialdir. Korpus tahlilga misol tariqasida romanlar, gazetalar, ilmiy maqolalar va internetga oid ma‘lumotlarni olish mumkin. Evfemizmlarni korpus tahlili orqali tadqiq qilish–bu tilshunoslikdagi zamonaviy usuli bo‘lib, katta matnlar (korpuslar)da evfemizmlarning qanday qo‘llanilishini, ularning qanchalik ko‘p matnda foydalanilayotganini, kontekstini, semantikasi va ijtimoiy vazifasini ma‘lumotlarga asoslangan holda va kompyuter yordamida o‘rganishdir. Masalan, “pass away” birikmasi Emma romanida ancha faol ishlatilgan yoki “die” vafot etmoq so‘zi 2000 dan ko‘p marta foydalanilgan. Bu usul orqali evfemizmnning til tizimidagi o‘rni, kontekstli variantlari va o‘zgaruvchanligi aniqroq ochib beriladi. Bu tadqiqotining afzalliklari shaffoflik asosida aniq faktlarga asoslanadi, juda ko‘plab misollarga tayaniladi, ma‘no va uslubiy jihatdan farqlar o‘rganiladi, tarjima, leksikografiya, pragmatika sohalarida ancha qamrovli foydalaniladi va evfemizmlarning matndagi nozik farqlarni ochishga yordam beradi.

Evfemizmlarni tahlil qilish bu “so‘z ortidagi yashirin ma‘noni” topish san‘atidir. Bunda korpus tahlili (statistik ma‘lumotlar olish uchun) va komparativ (taqqoslash) metodlari birgalikda qo‘llanilishi eng samarali natijani beradi. Taqqoslash metodi orqali ingliz va boshqa tillardagi evfemizmlarning muqobil mos keluvchi so‘zlari solishtiriladi. Evfemizmlarning bu tahlilida tillarning lingvistik, jamiyatda qo‘llaniladigan tillarning farqli jihatlarini yanada kengroq tahlil qilishga yordam beradi. Solishtirish tahlilida esa til o‘rganish uchun, evfemizmlarning kognitiv tilshunoslikda, shuningdek, madaniyatlararo tadqiqotlarda juda muhim hisoblanadi.

Tarjima tahlilida esa ingliz tilidagi evfemizmlarning tarjimada yuzaga keladigan qiyinchiliklarini tahlil qilish mumkin. Evfemizmlarni o'rganishda tarjima tahlili nafaqat til bilimini, balki chuqur madaniyatlara tushunchani ham talab qiladigan murakkab jarayondir. Bu jarayon tarjimonlarga ikki til o'rtasidagi madaniy tabu va ijtimoiy normalarni solishtirish imkonini beradi.

Tahlil va natijalar. Ingliz tilidagi evfemizmlar, odatda, to'g'ridan to'g'ri ifodalashdan qochadi (masalan, "died" omonatini topshirdi o'rniga "passed away", "depart this life", "be no more").

Stilistik yumshatuvchi elementlar ishlatiladi (masalan, "downsizing", asosan, idora va tashkilotlar muloqotida foydalaniladi, o'rniga "reduction in workforce"-ish o'rinlarini qisqartirish), poor-kambag'al so'zining o'rniga financially disadvantaged – moliyaviy qiyinchilikda bo'lmoq so'zi qo'llaniladi. Ba'zi evfemizmlarning ekvivalenti boshqa tillarda deyarli uchramaydi. Masalan, vafot etdi (died) so'zini ifodalash uchun qo'llaniladigan passed away olamdan ko'z yumdi, vafot etdi yoki omonatini topshirdi kabi evfemizmlarning ingliz tili yoki boshqa tillarda muqobil ma'noga ega bo'lgan so'z mavjud bo'lmasligi mumkin. Ijtimoiy va madaniy noziklikni saqlash, shubhasiz, qiyin. So'zma-so'z tarjima qilish ma'noning buzilishiga so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi aloqani yomonlashishiga sabab bo'lishi mumkin. To'g'ridan to'g'ri tarjima nutqning yumshatuvchi funksiyasini yo'qotadi. So'z tanlashda uning ma'nodoshlariga va qaysi uslubga doir ekanligini hisobga olish zarur.

Xulosa va takliflar. Evfemizmlarning tilshunoslikdagi o'rni nihoyatda kattadir. Ular nafaqat og'zaki va yozma tarjimada, balki muloqotning samarali amalga oshirilishini ta'minlaydi. O'zaro muloqotda ma'noning samarali tarzda tinglovchiga hissiy, emotsional tarzda yetib borishida evfemizmlarning roli muhim o'rin tutadi. Evfemizmlarni tahlil qilishda korpus tahlilidan, tarjimashunoslikda esa taqqoslash va solishtirish usullaridan keng foydalaniladi. Xususan, Jane Austinning Emma romanida evfemizmlarning nozik jihatlari ko'rsatib o'tilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Allan K., Burridge K. (2006). Forbidden Words: Taboo and the Censoring of Language. Cambridge University Press.
- (2). Crysta D. (2010). The Cambridge Encyclopedia of Language. Cambridge University Press.
- (3). Newmark P. (1988). A Textbook of Translation. Prentice Hall.
- (4). Shomaqsudov A., Rasulov I., Qo'ng'urov R., Rustamov H. O'zbek tili stilistikasi. T., 1983; Omonturdiyev A. O'zbek nutqining evfemik asoslari. T., 2000.

Rahimova Shodiya Shuxratovna (Urganch RANCH Texnologiya universiteti "Jahon tillari" kafedrasida dotsenti vazifasini bajaruvchi),

Xojibayev Otabek Ravshanbek o'g'li (Urganch RANCH Texnologiya universiteti 2-kurs magistratura talabasi, Lingvistika (ingliz tili), "Jahon tillari" kafedراسи; xojibayev@gmail.com)

"CONSCIENCE/VIJDON" KONSEPTINI IFODALOVCHI FRAZEOLOGIK BIRLIKLAR

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy ingliz tilida conscience/vijdon konseptining frazeologik birliklar orqali obyektivlashuvi kognitiv-semantik hamda pragmatik yondashuvlar asosida kompleks tarzda tahlil qilinadi. Tadqiqot doirasida tarkibida conscience leksemasi mavjud bo'lgan frazeologik birliklar konseptning yadroviy qatlami sifatida ajratilib, ularning semantik guruhlarini ("pushaymonlik va ichki iztirob", "vijdonsizlik va axloqiy tanazzul", "axloqiy javobgarlik va ichki nazorat", "pok vijdon va ruhiy xotirjamlik", "normativ axloqiy pand-nasihat" va boshqalar) tizimli ravishda tavsiflanadi. Shuningdek, mazkur birliklarning konnotativ-aksiologik xususiyatlari, ya'ni, ijobiy va salbiy baholovchanlik jihatlari hamda ularning turli nutqiy vaziyatlarda aktual ma'no hosil qilish mexanizmlari yoritiladi. Frazeologik birliklar ortida yotgan kognitiv tuzilmalar – obraz, ssenariy va "ichki hakam" frame modeli – tahlil qilinib, vijdonning til orqali qanday konseptualizatsiya qilinishi ko'rsatib beriladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, vijdon konsepti ingliz tilida, ko'pincha, jismoniy og'riq, savdolashuv yoki poklik kabi obrazli modellar orqali ifodalanadi va kuchli aksiologik qarama-qarshiliklar tizimida namoyon bo'ladi. Shu tariqa, CONSCIENCE konsepti til tizimida insonning ichki axloqiy nazorati, o'z-o'zini baholashi va ruhiy kechinmalarini ifodalovchi murakkab, ko'p qatlamli mental tuzilma sifatida talqin qilinadi.

Kalit so'zlar: VIJDON konsepti, conscience, frazeologik birlik, kognitiv semantika, aksiologiya, konnotatsiya, illokutiv effekt, mental model.

Рахимова Шодия Шухратовна (и.о. доцента, кафедра мировых языков, Урганчский Технологический университет),

Ходжибаев Отабек Равшанбек угли (Урганчский технологический университет, магистрант 2-го курса, лингвистика (английский язык), кафедра мировых языков; xojibayev@gmail.com)

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ, ВЫРАЖАЮЩИЕ ПОНЯТИЕ «СОВЕТА/VIJDON»

Аннотация. В данной статье проводится всесторонний анализ объективации понятия «СОВЕТА / VIJDON» в современном английском языке посредством фразеологических единиц на основе когнитивно-семантического и прагматического подходов. В рамках исследования выделены фразеологические единицы, со-

державные лексемы «совесть», как ядерный слой понятия, и систематически описаны их семантические группы («раскаяние и внутренняя мука», «несовестность и моральная деградация», «моральная ответственность и внутренний контроль», «чистая совесть и духовный покой», «нормативный моральный совет» и др.). Также освещены коннотативно-аксиологические свойства этих единиц, т.е. аспекты положительной и отрицательной оценочности, и механизмы их фактического смыслообразования в различных речевых ситуациях. Анализ когнитивных структур, лежащих в основе фразеологических единиц – образа, сценария и модели «внутреннего судьи» – позволяет показать, как совесть концептуализируется посредством языка. Результаты исследования показывают, что понятие совести в английском языке часто выражается через разные модели, такие как физическая боль, торг или чистота, и проявляется в системе сильных аксиологических противоречий. Таким образом, понятие СОВЕСТИ интерпретируется в языковой системе как сложная, многоуровневая ментальная структура, выражающая внутренний моральный контроль человека, самооценку и духовные переживания.

Ключевые слова: понятие СОВЕСТИ, совесть, фразеологическая единица, когнитивная семантика, аксиология, коннотация, иллюкутивный эффект, ментальная модель.

Rakhimova Shodiya Shukhratovna (Acting Associate Professor, Department of World Languages, Urganch RANCH University of Technology),

Khojibayev Otabek Ravshanbek ugli (2nd-year Master's Student, Linguistics (English), Department of World Languages, Urganch RANCH University of Technology; xojibayev@gmail.com)

PHRASEOLOGICAL UNITS EXPRESSING THE CONCEPT OF “CONSCIENCE / VIJDON”

Annotation. *This article comprehensively analyzes the objectification of the concept of CONSCIENCE/VIJDON in modern English through phraseological units based on cognitive-semantic and pragmatic approaches. Within the framework of the study, phraseological units containing the lexeme conscience are distinguished as the nuclear layer of the concept, and their semantic groups (“remorse and inner anguish”, “unconscionability and moral degradation”, “moral responsibility and inner control”, “clear conscience and spiritual peace”, “normative moral advice”, etc.) are systematically described. Also, the connotative-axiological properties of these units, i.e., the aspects of positive and negative evaluability, and the mechanisms of their actual meaning formation in various speech situations are highlighted. The cognitive structures underlying phraseological units – image, scenario, and the “internal judge” frame model – are analyzed to show how conscience is conceptualized through language. The results of the study show that the concept of conscience in English is often expressed through figurative models such as physical pain, bargaining, or purity, and is manifested in a system of strong axiological contradictions. Thus, the concept of CONSCIENCE is interpreted in the language system as a complex, multi-layered mental structure that expresses a person’s internal moral control, self-evaluation, and spiritual experiences.*

Keywords: CONSCIENCE concept, conscience, phraseological unit, cognitive semantics, axiology, connotation, illocutionary effect, mental model.

1. Kirish. Hozirgi kognitiv-lingvistik qarashlarda til birliklari, ayniqsa, frazeologizmlar, insonning borliqni idrok etish va uni ongda konseptual tizimga joylashtirish jarayonlari bilan uzviy bog‘liq hodisa sifatida talqin qilinadi. Til endilikda faqat aloqa vositasi emas, balki inson tafakkurining tashqi ifodasi, dunyo haqidagi bilimlarning tartibga solingan modeli sifatida qaralmoqda. Shu nuqtayi nazardan, frazeologik birliklar oddiy nominativ vositalardan farqli ravishda, yuqori darajadagi “ma’no zichligi”ga ega bo‘lgan murakkab semantik tuzilmalar hisoblanadi. Ular tarkibida jamiyatning tarixiy tajribasi, madaniy stereotiplari, axloqiy me’yorlari hamda baholovchi munosabatlari mujassamlashgan bo‘ladi. Kognitiv yondashuvga ko‘ra, ma’no inson ongida tayyor shaklda mavjud bo‘lmaydi, balki turli tasavvuriy mexanizmlar – metafora, metonimiya, mental obraz va ssenariylar orqali shakllanadi. Shu sababli frazeologizmlar til tizimining eng muhim kognitiv ko‘rsatkichlaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Ular orqali abstrakt tushunchalar obrazli va hissiy jihatdan boy shaklda ifodalanadi. Ayniqsa, axloqiy va ruhiy soha bilan bog‘liq konseptlar tilning aynan shu qatlamida eng faol tarzda obyektivlashadi. Mazkur maqolaning dolzarbligi ham aynan shundan kelib chiqadiki, vijdon kabi murakkab, abstrakt va aksiologik jihatdan “og‘ir” konseptlar, ko‘pincha, frazeologik birliklar orqali eng aniq, ta’sirchan va baholovchi shaklda namoyon bo‘ladi. Vijdon tushunchasi insonning ichki axloqiy nazorati, o‘z harakatlariga baho berish qobiliyati va jamiyat me’yorlariga munosabatini ifodalovchi ko‘p qatlamli mental tuzilma hisoblanadi. Shu bois u til orqali, ko‘pincha, to‘g‘ridan to‘g‘ri leksik birliklar bilan emas, balki obrazli va ko‘chma ma’noli ifodalar orqali namoyon bo‘ladi.

Shu nuqtayi nazardan, ingliz tilida *conscience* leksemasi ishtirok etgan frazeologik birliklarni alohida guruh sifatida ajratish va ularni semantik-kognitiv tizimda tahlil qilish konsept tuzilmasini modellashtirishda muhim metodik qadam hisoblanadi. Bunday yondashuv nafaqat vijdon konseptining til orqali qanday ifodalanishini ko‘rsatadi, balki uning ichki semantik tuzilmasi, obrazli asoslari va baholovchi yo‘nalishlarini aniqlash imkonini ham beradi. Natijada frazeologik birliklar orqali vijdon konsepti inson ongidagi

axloqiy tasavvurlar tizimi bilan bevosita bog'liq holda o'rganiladi va uning lingvokognitiv mohiyati yanada chuqurroq ochib beriladi.

2. Tadqiqot materiali va metodlari. Mazkur tadqiqot materiali sifatida zamonaviy ingliz tilida **conscience** komponentiga ega bo'lgan 26 ta frazeologik birlik tanlab olindi. Ushbu birliklar turli davr va uslubga mansub badiiy asarlardan olingan bo'lib, ular orqali frazeologizmlarning real nutq jarayonidagi ishlatilishi kuzatildi. Misollar Stiven King, Jozef Heller, Uilyam Shekspir, Charlz Dikkens, Agata Kristi, Jeyn Osten, Artur Konan Doyl, Oskar Uayld, Enn Rays¹ kabi yozuvchilarning asarlaridan olingan bo'lib, bu esa tadqiqot materialining janr va davr jihatidan xilma-xilligini ta'minlaydi. Bunday keng qamrovli matnlar asosida frazeologik birliklarning nafaqat lug'aviy ma'nosi, balki ularning kontekstual va pragmatik yuklamasi ham aniqlashtirildi. Tadqiqotda qo'llangan metodlar bir-birini to'ldiruvchi va bosqichma-bosqich amalga oshiriladigan tahlil tizimini tashkil etadi. Avvalo, leksik-semantik guruhlash metodi yordamida conscience leksemali frazeologik birliklar ma'no yaqinligiga ko'ra semantik segmentlarga ajratildi. Bu bosqich konseptning umumiy semantik maydonini ko'rish va yadroviiy hamda periferik yo'nalishlarini aniqlash imkonini berdi. Keyingi bosqichda komponent tahlil qo'llanildi. Ushbu metod frazeologik birlik tarkibidagi asosiy semantik belgilarning ajratilishiga xizmat qildi. Masalan, *pushaymonlik*, *axloqiy javobgarlik*, *viydon-sizlik yoki ruhiy poklik* kabi belgilarning qaysi birliklarda ustun ekanligi aniqlab borildi. Frazeologik birliklarning real nutq jarayonidagi ma'nosi ularning lug'aviy ma'nosidan kengroq bo'lishini inobatga olib, kontekstual-pragmatik tahlil ham amalga oshirildi. Bu bosqichda frazeologizmlarning turli nutqiy vaziyatlarda qanday baholovchi, emotsional yoki stilistik yuklama kasb etishi ko'rsatildi. Aynan kontekst orqali frazeologik birliklarning aktual ma'nosi shakllanishi aniqlandi. Tahlilning muhim qismi sifatida kognitiv talqin usuli qo'llanildi. Bu yondashuv frazeologik birliklar ortida yotgan mental modellarni – obraz (masalan, "viydon sanchig'i"), ssenariy (masalan, "viydon bilan savdolashish") hamda "ichki hakam" kabi konseptual freymlarni aniqlash imkonini berdi. Natijada frazeologizmlar inson ongida shakllangan axloqiy tasavvurlarni til orqali ifodalovchi vosita sifatida talqin qilindi. Metodik asos sifatida shuni nazarda tutildiki, fi-gurativ va frazeologik birliklarni tahlil qilishda faqat til tizimining ichki vositalariga tayanish yetarli emas. Ularning to'liq ma'nosini ochish uchun madaniy, ijtimoiy va psixologik bilimlar ham zarur hisoblanadi.

3. Natijalar: conscience leksemali birliklarning semantik guruhlari. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, ingliz tilida *conscience* leksemasini o'z ichiga olgan frazeologik birliklar Viydon haqida gap ketganda, eng birinchi esga tushadigan va uning ma'nosini to'liq beradigan iboralar hisoblanadi. Bu birliklar til tizimida yuqori ma'no zichligiga ega bo'lib, insonning axloqiy tajribasi, ichki kechinmalari va jamiyat tomonidan shakllangan baholovchi me'yorlarni o'zida mujassamlashtiradi. Ular semantik jihatdan turli yo'nalishlarga ega bo'lsa-da, barchasi viydonning inson ongidagi funksional va aksiologik qirralarini yoritishga xizmat qiladi.

Avvalo, keng tarqalgan guruhlardan biri qilgan ishidan pushaymon bo'lish semasi bilan bog'liq birliklardir. *Guilty conscience*, *pangs/pricks/stings of conscience*, *someone's conscience began to prick him*, *someone's conscience tortures him* kabi frazeologizmlar viydonni insonning ichki azob manbai sifatida tasvirlaydi.² Bu yerda axloqiy iztirob, ko'pincha, jismoniy og'riq obrazlari orqali ifodalanadi, ya'ni "sanchiq", "og'riq", "qiynoq" metaforalari yordamida tushuntiriladi. Bunday konseptualizatsiya abstrakt ruhiy holatni tanaga oid tajriba orqali anglash mexanizmlaridan biri ekanini ko'rsatadi. Kontekstda bu birliklar, ko'pincha, tashqi tomondan bilinmaydigan, ammo personajning ichki nutqi orqali ochiladigan ruhiy kechinmalarni ifodalaydi va o'quvchida axloqiy ayb haqidagi tasavvurni shakllantiradi.

Ikkinchi guruh viydon-sizlik va axloqiy tanazzul bilan bog'liq birliklarni o'z ichiga oladi. *Without the slightest prick of conscience*, *a bargain with one's conscience*, *someone doesn't know what conscience is*

¹ Austen J. (1813). *Pride and prejudice*; T.Egerton. Christie, A. (1922). *The secret adversary*. The Bodley Head; Dickens C. (1861). *Great expectations*. Chapman & Hall; Doyle A.C. (1915). *The valley of fear*. George H. Doran Company; Heller J. (1961). *Catch-22*. Simon & Schuster; Ibsen H. (1879). *A doll's house*. Gyldendal; Jerome J. K. (1889). *Three men in a boat*. J.W.Arrowsmith; King S. (1992). *Dolores Claiborne*. Viking; King S. (1998). *Bag of bones*. Scribner; Mitchell M. (1936). *Gone with the wind*. Macmillan; Northcote R. (1908). *Devon: Its moorlands, streams and coasts*. Methuen; Rice A. (1992). *The tale of the body thief*. Alfred A. Knopf; Rice A. (1998). *Pandora*. Alfred A. Knopf; Rice A. (2000). *Merrick*. Alfred A. Knopf; Shakespeare W. (1608/2004). *Coriolanus*. In J.Bate & E. Rasmussen (Eds.), *The RSC Shakespeare: The complete works*. Macmillan; Shakespeare W. (1598/2004). *Love's labour's lost*. In J.Bate & E.Rasmussen (Eds.), *The RSC Shakespeare: The complete works*. Macmillan; Shakespeare, W. (1613/2004). *Henry VIII*. In J.Bate & E.Rasmussen (Eds.), *The RSC Shakespeare: The complete works*. Macmillan; Stevenson R.L. (1886). *Strange case of Dr Jekyll and Mr Hyde*. Longmans, Green & Co; Wilde, O. (1890). *The picture of Dorian Gray*. Lippincott's Monthly Magazine.

² Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. Воронеж, изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1996, 104 с.

kabi iboralar vijdonning mavjud emasligi yoki inkor etilishini bildiradi. Bu yerda vijdon axloqiy to'siq sifatida talqin qilinadi: agar bu to'siq yo'q bo'lsa, shaxs salbiy harakatlarni ichki qarshiliksiz amalga oshiradi. Ayniqsa, *a bargain with one's conscience* birligi obrazli ssenariy asosida qurilgan bo'lib, unda "tamoyillarni manfaat evaziga sotish" modeli namoyon bo'ladi. Bu birliklar kuchli salbiy baholovchi yuklamaga ega bo'lib, shaxsning axloqiy me'yorlardan chetga chiqishini keskin tarzda ifodalaydi.

Keyingi semantik yo'nalish o'z harakatlari uchun mas'uliyat bilan bog'liq. *Someone has something on his conscience, do something conscientiously, not only for fear but for conscience's sake* kabi birliklarda vijdon shaxsning ichki nazorat mexanizmi sifatida namoyon bo'ladi. Bu yerda inson o'z harakatlarini ijtimoiy va axloqiy mezonlar bilan solishtirib, o'z-o'zini baholaydi. Ayniqsa, "qo'rquv" va "vijdon"ning qarama-qarshi qo'yilishi vijdonni instinktiv his-tuyg'ulardan ham ustun turuvchi ma'naviy omil sifatida talqin qiladi. Bu birliklar orqali vijdon inson xulq-atvorini boshqaruvchi ichki kuch sifatida ko'rsatiladi.

Shuningdek, frazeologik birliklarning bir qismi pok vijdon va halollik semasini ifodalaydi. *Clear conscience, with an easy conscience, in all conscience* kabi iboralarda vijdon poklik, halollik va ruhiy xotirjamlik bilan bog'lanadi. *Clear* va *easy* modifikatorlari vijdonning "tozaligi" va ichki tinchlik holatini bildiradi. Natijada *vijdon* konsepti insonning ichki uyg'unligi, axloqiy pokligi va o'z harakatlaridan mamnunligi bilan bog'langan ijobiy qadriyat sifatida namoyon bo'ladi.

Nihoyat, ayrim birliklar axloqiy pand-nasihat¹ mazmunini beradi. *One ought to know what conscience is* kabi iboralarda vijdon shaxsiy xususiyat emas, balki jamiyat tomonidan talab qilinadigan axloqiy mezon sifatida talqin qilinadi. Bu yerda normativ ma'no ustun bo'lib, vijdon tarbiya, mas'uliyat va ideal xulq-atvor tushunchalari bilan uzviy bog'lanadi.

Shu tariqa, *conscience* leksemali frazeologik birliklar orqali *vijdon* konsepti ingliz tilida ichki azob manbai, axloqiy to'siq yoki uning yo'qligi, shaxsiy javobgarlik mezoni hamda poklik va halollik ramzi sifatida namoyon bo'ladi. Bu esa mazkur konseptning chuqur aksiologik, obrazli va kognitiv mazmunga ega bo'lgan ko'p qatlamli tuzilma ekanini tasdiqlaydi.

4. Muhokama: kognitiv tuzilmalar va illokutiv effect. 4.1. Kognitiv tuzilmalar (obraz – ssenariy – frame).

Tahlil qilingan *conscience* leksemali frazeologik birliklar shuni ko'rsatadiki, ular ortida oddiy lug'aviy ma'no emas, balki inson tafakkurida shakllangan murakkab mental modellar yotadi. Bu modellar, asosan, uch turdagi kognitiv tuzilma orqali namoyon bo'ladi: obraz, ssenariy va frame (rol modeli).

Birinci navbatda, obrazli konseptualizatsiya alohida e'tiborni tortadi. *Pricks of conscience, pangs of conscience, stings of conscience* kabi birliklarda vijdon insonni "sanchiydigan" yoki "og'ritadigan" kuch sifatida tasvirlanadi. Bu yerda axloqiy iztirob bevosita jismoniy og'riq bilan qiyoslanadi. Bunday metaforik o'xshatish inson uchun tanish bo'lgan tanaviy tajriba orqali murakkab ruhiy kechinmalarni tushuntirishga xizmat qiladi. Masalan, *his conscience began to prick him*² jumlasida shaxsning ichki noqulayligi go'yoki tanadagi og'riqdek seziladigan holat sifatida beriladi. Bu obraz vijdonni shunchaki abstrakt axloqiy tushuncha emas, balki real, seziladigan ichki kuch sifatida qabul qilishga yordam beradi.

Ikkinchi tur – ssenariy asosidagi tuzilma. Bunda vijdon insonning ichki qaror qabul qilish jarayoniga bog'langan harakatlar ketma-ketligi orqali talqin qilinadi. *A bargain with one's conscience* iborasi bunga yorqin misol bo'la oladi. Bu birlikda insonning axloqiy tamoyillari bilan shaxsiy manfaatlari o'rtasidagi ichki kurash "savdolashish" ssenariysi orqali beriladi. Go'yo inson o'z vijdoni bilan bitim tuzadi, uni aldab o'tadi yoki vaqtincha chetga suradi. Bu ssenariy axloqiy tanlov jarayonini juda hayotiy va tushunarli qilib ko'rsatadi: vijdon inson uchun ichki muzokara maydoniga aylanadi.

Uchinchi muhim tuzilma – frame yoki rol modeli. Ko'plab frazeologik birliklarda vijdon "ichki hakam", "ichki sudya" yoki "ichki jazolovchi" sifatida namoyon bo'ladi. *Someone has something on his conscience* iborasida vijdon shaxsning xatti-harakatlarini baholab turuvchi ichki nazorat mexanizmi sifatida tasvirlanadi. Xuddi shunday, *guilty conscience* yoki *conscience tortures him* birliklarida vijdon go'yoki inson ustidan hukm chiqaruvchi va uni ruhiy jihatdan jazolovchi kuchga aylanadi. Bu model vijdonni axloqiy baholash va o'z-o'zini nazorat qilish jarayonining markaziy elementi sifatida ko'rsatadi. Shu tariqa, obraz, ssenariy va frame tipidagi tuzilmalar vijdon konseptining til orqali qanday "jonlantirilishini" ko'rsatadi. Ular yordamida abstrakt axloqiy tushuncha inson uchun ko'rinadigan, seziladigan va tushunarli bo'lgan shaklga keltiriladi.

¹ Dobrovolskij D., Piirainen E., *Figurative language: Cross-cultural and cross-linguistic perspectives* (2nd ed.). De Gruyter Mouton, 2022.

² Baum L.F., *The Marvelous Land of Oz*, Сибирское университетское издательство, 2007, p. 208; Bierce A., *Epigrams, on with the Dance; Nibble Tales*, GORDIAN PRESS, 1966, p. 270. Butler S. *Way of All Flesh*, Ладомир, Наука, 2009, p. 464; Buchan J. *The Thirty-nine Steps*, Wordsworth Editions Limited, 1996, p. 112; Carter D., *Tomorrow Is with Us* [Electronic resource]. D.Carter. Режим доступа: <http://www.rosinstrument.com>, свободный.

4.2. Illokutiv effekt omillari (frazeologik birliklarning nutqda tinglovchi yoki o'quvchiga ko'rsatadigan ruhiy va baholovchi ta'sirini kuchaytiruvchi omillar). Frazeologik birliklarning nutqda kuchli ta'sir ko'rsatishi, ya'ni, ular tinglovchi yoki o'quvchiga qanday ruhiy va ma'naviy ta'sir qilishi, bir nechta o'zaro bog'liq omillar orqali yuzaga keladi.

Birinchidan, obraz-asos muhim rol o'ynaydi. "Og'riq", "savdo", "poklik" kabi metaforik asoslar vijdon bilan bog'liq iboralarga kuchli hissiy rang beradi. Masalan, *clear conscience* iborasi nafaqat aybsizlikni, balki ichki yengillik va ruhiy tinchlikni ham anglatadi. Obraz qanchalik jonli bo'lsa, frazeologik birlikning ta'siri shunchalik kuchli bo'ladi.

Ikkinchidan, kontekst hal qiluvchi omil hisoblanadi. Bir xil ibora turli matnlarda turlicha illokutiv vazifa bajarishi mumkin. Masalan, *guilty conscience* iborasi bir kontekstda personajga nisbatan achinish uyg'otsa, boshqa vaziyatda uni fosh etish yoki tanqid qilish vositasiga aylanadi. Muallifning munosabati, syujet vaziyati va personajning roli frazeologik birlikning pragmatik yuklamasini belgilaydi.

Uchinchidan, aksiologik baho (ya'ni, ijobiy yoki salbiy qadriyatga asoslangan baholash) muhim ahamiyatga ega. *Clear, easy, slightest* kabi modifikatorlar bahoni kuchaytiradi yoki keskinlashtiradi. Masalan, *without the slightest prick of conscience* iborasida *slightest* so'zi vijdotsizlik darajasini maksimal darajada oshirib, salbiy bahoni kuchaytiradi.

To'rtinchidan, stilistik vositalar frazeologik birliklarning ta'sirini oshiradi. Qarama-qarshilik, kino-ya, mubolag'a kabi usullar orqali muallif vijdon bilan bog'liq obrazni yanada ta'sirchan qiladi. Shunday qilib, bunday birliklarni to'liq talqin qilish uchun faqat lug'aviy ma'noga tayanish yetarli emas, nutq vaziyati, madaniy fon va ekstralingvistik bilimlar ham muhim rol o'ynaydi.

5. Xulosa. Tarkibida *conscience* leksemasi mavjud frazeologik birliklar ingliz tilida vijdon tushunchasini eng aniq va markaziy shaklda ifodalaydi. Ular orqali vijdon turli jihatlarida namoyon bo'ladi: bir tomondan, u ichki azob va pushaymonlik manbai sifatida tasvirlanadi, boshqa tomondan, vijdotsizlik va axloqiy tanazzul belgisi sifatida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, vijdon shaxsning ichki nazorati va mas'uliyat mezonini sifatida ham, poklik va ruhiy xotirjamlik ramzi sifatida ham talqin qilinadi. Ayrim birliklarda esa u jamiyat tomonidan talab qilinadigan axloqiy mezon sifatida ko'rsatiladi. Natijada ingliz tilidagi *conscience* leksemali frazeologizmlar vijdon konseptini ko'p qatlamli – tushunchaviy, obrazli va baholovchi – tuzilma sifatida ochib beradi. Ular vijdonni inson ichidagi "ichki hakam", "nazorat qiluvchi" va "jazolovchi" kuch sifatida konseptualizatsiya qilishga xizmat qiladi hamda ijobiy va salbiy qadriyatlar o'rtasidagi ichki kurashni til vositasida yaqqol ifodalaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Алексеев П.В. Философия. Учебник, Алексеев, А.В.Панин. М., ТК Велби, изд-во "Проспект", 2003, 608 с.
- (2). Алефиренко Н.Ф. Современные проблемы науки о языке. Учебное пособие, М., "Флинта: Наука", 2005, 416 с.
- (3). Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. Воронеж, изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1996, 104 с.
- (4). Dobrovolskij D., Piirainen E. Figurative language: Cross-cultural and cross-linguistic perspectives (2nd ed.). De Gruyter Mouton, 2022.
- (6). Lakoff G. Women, fire, and dangerous things. What categories reveal about the mind. University of Chicago Press, 1987.
- (7). Barker C. Books of Blood. "Эксмо, Домино", 2008, p. 432.
- (8). Baum L.F. The Marvelous Land of Oz, Сибирское университетское издательство, 2007, p. 208.
- (9). Bierce A. Epigrams, on with the Dance; Nibble Tales. GORDIAN PRESS, 1966, p. 270.
- (10). Butler S. Way of All Flesh. Ладомир. "Наука", 2009, p. 464.
- (11). Buchan J. The Thirty-nine Steps, Wordsworth Editions Limited, 1996, p. 112.
- (12). Carter D. Tomorrow is with Us [Electronic resource]. Режим доступа: <http://www.rosinstrument.com>, свободный.

Jovbo'riyeva Umidabonu Tohirovna (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Filologiya va san'at fakulteti 231-amaliy filologiya guruhi talabasi; E-mail: ujovboriyeva@gmail.com)
SURXON VOHASI SHOIRLARINING "VATAN" KONSEPTLI SHE'RLARIDA TOPONIMLAR LINGVOPOETIKASI

Annotatsiya. Ushbu maqolada she'riyatda "Vatan" konseptli toponimlar lingvopoetikasi onomastik tahlil metodlari yordamida Surxon vohasining o'zbek she'riyatida o'z o'rniga ega bo'lgan shoirlaridan Usmon A'zim, Sirojiddin Sayyid, Eshqobil Shukur kabi mahoratli shoirlarining Vatanni madh etuvchi she'rlari asosida tahlil qilinadi.

Kalit soʻzlar: onomastika, toponimika, gidronim, oronim, oykonim, konsept, metod, tasviriy, qiyosiy – chogʻishtirma, tarixiy.

Джовбориева Умидабону Тохировна (студентка факультета филологии и искусств Ургенчского государственного университета имени Абу Райхона Беруни, 231-группа прикладной филологии; e-mail: ujovboriveva@gmail.com)

ЛИНГВОПОЭТИКА ТОПОНИМОВ В КОНЦЕПТУАЛЬНЫХ СТИХОТВОРЕНИЯХ ПОЭТОВ СУРХАНСКОГО ОАЗИСА НА ТЕМУ “РОДИНА”

Аннотация. В данной статье анализируется лингвопоэтика топонимов с понятием «Родина» в поэзии с использованием методов ономастического анализа, основанных на стихотворениях, воспевающих Родину, таких талантливых поэтов Сурханского оазиса, как Усман Азим, Сироджиддин Сайид и Эшқобил Шукур, занявших свое место в узбекской поэзии.

Ключевые слова: ономастика, топонимия, гидроним, ороним, иконим, концепт, метод, описательный, сравнительный-сравнительный, исторический.

Jovboriyeva Umidabonu Tokhirovna (Student of the Faculty of Philology and Arts, Urgench State University named after Abu Rayhon Beruni, 231-Applied Philology Group; E-mail: ujovboriveva@gmail.com)

LINGUOPOETICS OF TOPONYMS IN THE CONCEPTUAL POEMS OF THE POETS OF THE SURKHAN OASIS WITH THE THEME “HOMELAND”

Annotation. This article analyzes the linguopoetics of toponyms with the concept of "Homeland" in poetry using onomastic analysis methods based on the poems praising the Homeland by such talented poets of the Surkhan oasis as Usman A'zim, Sirojiddin Sayyid, and Eshqobil Shukur, who have taken their place in Uzbek poetry.

Keywords: onomastics, toponymy, hydronym, oronym, icononym, concept, method, descriptive, comparative-comparative, historical.

Kirish. Tilimizda oʻtgan asrning 60-yillarida onomastika sohasi rivojlandi. Bu sohaning rivojlanishida tilshunos olim E.Begmatovning xizmati kattadir. Onomastika fani doirasida antroponim, toponim, gidronim, teonim, zoonim kabi makro va mikrokoʻlamlar tadqiq etiladi.

Ushbu yoʻnalishlar ichida eng koʻp tadqiq etilgan yoʻnalish sifatida antroponimikadan soʻng, albatta, toponimika turadi. Toponimika (yunoncha topos–joy, onoma–nom) geografik nomlarni oʻrganuvchi tilshunoslik va geografiya fanlari tutashgan sohadir [7;92-b].

Oʻzbek sheʼriyatining bosh mavzusi hisoblanmish “Vatan” konsepti shoirlar ijodida rang-barang poetik vositalar orqali tasvirlanadi. Xususan, “Vatan” konseptini aks ettirishda toponimlarning alohida oʻrni mavjuddir. Toponimlarning sheʼriyatda qoʻllanishi faqatgina obyektiv geografik makonni emas, balki shoirning tarixiy xotirasi, ruhiyati, milliy oʻzligini tasvirlovchi semantik obrazga aylanadi. Quyida Surxon vohasi shoirlari ijodida “Vatan” konseptli toponimlarning oʻziga xos xususiyatlarini oʻrganib chiqamiz.

Adabiyotlar tahlili. Toponimikani oʻrganish jarayonida, avvalo, taniqli geograf olim H.Hasanovning “Oʻrta Osiyo joy nomlari tarixidan” nomli monografiyasi alohida oʻrin tutadi. Shu bilan birgalikda, T. Nafasov, S.Qorayev, Z.Doʻsimov, B.Oʻrinboyev, T.Rahmatov, J.Latipov, T.Enazarov, N.Oxunov, S. Nayimov kabi olimlarning saʼy-harakatlari bilan Xorazm, Qashqadaryo, Buxoro, Surxondaryo, Jizzax, Toshkent, Fargʻona, Samarqand, qolaversa, vatanimizning barcha hududlaridagi toponimlar toʻplandi, ularning lisoniy xususiyatlari, tarixi, etimologiyasiga oid muhim ilmiy kuzatishlar amalga oshirildi.

S.Qorayevning “Toponimika – joy nomlari haqidagi fan” (1980), E.Begmatovning “Joy nomlari – maʼnaviyat koʻzgusi” (1998), T.Nafasovning “Oʻzbek nomnomasi” (1993), Z.Doʻsimov va M.Tillayevaning “Joy nomlarining siri” (2001), “Toponimika asoslari” (2002) kabi bir qator ishlar toponimiyaning shakllanishi va rivojlanishida alohida ahamiyat kasb etadi [7;17-b.].

XX arning birinchi yarmida Rus tilshunosligida faylasuf S.Askaldov tomonida “konsept” tushunchasi kirib keldi. Bu tushuncha turli millat vakillari muloqotiga sabab boʻlishi mumkin boʻlgan kommunikativ jarayon sifatida baholandi [2;52-b.]. Oʻzbek tilshunos olimi Sh.Safarovning “Kognitiv tilshunoslik” nomli risolasida konsept haqida shunday fikr berib oʻtilgan: “Dastlabki oʻrinda konseptning lisoniy moddiylashuvi ong va til tizimi oʻrtasidagi hamkorlikning mahsuli ekanligini unutmaslik kerak. Konsept shakllanishining boshlangʻich nuqtasi voqelik boʻlagi (predmet) haqidagi tasavvur – obrazning yuzaga kelishidir” [1; 21-b.].

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada onomastik material tahlilida qoʻllaniladigan metodlardan foydalanib tadqiq etildi. Keltirilgan toponimik birliklarning tarixi, arxeologiyasi va etnografiyasi jihatdan tarixiy metodda, bir xil shaklga ega boʻlgan birlikning turli sheʼriy toʻplamlarda qoʻllanishiga koʻra qiyosiy-chogʻishtirma usulida hamda toponimlarni oʻrganishda kontekstual tahlil usuli orqali joy nomlarining sheʼrdagi qoʻshimcha semantik qatlamlari ochib berildi. Shu bilan birgalikda, ayrim birliklarni tasviriy metod orqali tadqiq etishga erishildi. Ushbu metodlar keltirilgan parchalarda “Vatan” konseptining toponimik xaritasini yoritish imkonini berdi.

Tadqiqot natijalari. Surxon vohasi shoirlarining she'rlarida berilgan toponimlarning konseptini tahlil qilar ekanmiz, albatta, Surxon toponimiga to'xtalib o'tamiz. Quyida Sirojiddin Sayyidning "Uyingdagi beshiklar" nomli she'riy to'plamida berilgan Surxon toponimini tahlil qilamiz [8;7-b.].

*Havodagi jivir-jivir to'rg'aylar,
Yana ming yil shu alfozda turgaylar.
Ko'nglim bo'lib alar seni ko'rgaylar,
Yulduz uchsa bunda kuygan kuragim
Surxon desam, zirqiraydi yuragim.*

"Surxon qo'shig'i" deb nomlanuvchi ushbu she'rni shoir Erkin A'zamga bag'ishlab yozgan. She'rda keltirilgan Surxon toponimi o'lkamizning janubida joylashgan Surxondaryo viloyati nomining qisqargan shakli hisoblanadi. Surxondaryo–O'zbekiston janubidagi daryo (qadimda–Chaganrud). Ehtimol, daryo, dastlab, Surxob deb nomlangan ("qizil daryo") va vaqt o'tishi bilan Surxondaryoga o'zgargan [3:446–44-b.7].

Surxondaryo shoirning tug'ilib, o'sgan maskanidir. Bilamizki, shoirlar ba'zan qalbidagi vatanga bo'lgan muhabbatini jilokor she'rlari orqali ifodalaydi. Shoir Surxon toponimini vataniga bo'lgan sog'inchini ifoda etish va manguilik, barhayotlilik konseptini ifodalash uchun berib o'tgan.

Surxon vohasi she'riyatida ko'p-ko'p takrorlanib keluvchi Boysun toponimi tahliliga to'xtalsak.

*Boysun qirlarida bir o'zim kezdim.
Kuz edi. Daralar tumanni quchgan.
Avval eshitgandim, ushbu dam sezdim –
Mening bir do'stimning chirog'i o'chgan.* [10;294-b.]

Ushbu she'riy parcha Usmon A'zimning "Yurak" nomli she'riy to'plamida berilgan "Boysun qirlarida..." nomli she'rdan olingan bo'lib, shoir do'sti Qayumga bag'ishlab yozgan. Boysun toponimi orqali shoir do'stisiz Boysun tog'larini yayov kezib, usiz hayoti misoli kuzga aylangani, atrofni boysunning ya-shilliklari emas, tumanliklar qoplaganini tasvirlab bergan.

Toponimni tadqiq etadigan bo'lsak, Boysun Surxondaryo viloyatida joylashgan tumanlardan birining nomidir. "Boysun" atamasi qadimiy turkiycha "boy" va "sin"dan olinib, "ulug' tog'" yoxud "katta tog'" ma'nosini ifodalagan. V.V.Verbitskiyning XIX asr oxirida tuzgan lug'atida ham "sin" so'zi orfografik obyekt ifodalashi qayd qilingan [3;75-b.].

*Daholar manglayin yarqiratgan oy,
Fidolar bag'ridan silqigan bardosh.
Tangri yer yuziga yo'llagan humoy,
Bobotog' bag'rida tug'ilgan quyosh.* [9;151-b.]

Yuqoridagi she'riy parcha shoir Eshqobil Shukur she'riyatidan olingan. She'rda toponimlarning yana bir turini, ya'ni oronimlarni ko'rishimiz mumkin. Oronim (yunoncha oros – tog') – yer yuzasining relyef shakllari – tog', cho'qqi, qir, jarlarga atab qo'yiladigan nomlar [7;91-b.]. Bobotog' Surxondaryodagi tog', qishloq. Xalq nutqida bobo katta, ulkan, ulug', buyuk, muqaddas. Tog' kulti asosida nomlangan: ulug' tog', katta tog', muqaddas tog'; eng baland cho'qqili tog' [4;15-b.]. Bobotog' nomi qo'shma tarkibli oronim hisoblanadi. Bobo+tog' qo'shilmasidan tarkib topadi.

Bobotog'–ulug' siymolar, olimlar va daholarni voyaga yetkazgan muqaddas zamin timsoli misolida gavdalanitirilgan. "Bobotog' bag'rida tug'ilgan quyosh" iborasi shu yurtda tug'ilgan, voyaga yetgan buyuk shaxslarning nuridek butun olamga ziyo sochishi konseptini yaratishga zamin bo'lgandir.

*Umrinni hadya etarga, xayriyat el bordir,
Jon berarga Sir – Amu o'rtasida yer bordir.
O'lsam arzir, qolsam arzir – qalbmida erk bordir,
Benajot shiddatni topdim – oqibat gap shunda.* [11;157-b.]

Usmon A'zimning "Saylanma"sidan olingan ushbu parchada Sirdaryo va Amudaryo gidronimlari berib o'tilgan. Toponimlarning yana bir turi gidronim hisoblanadi. Gidronim (yunoncha – hudor – suv + onoma – atoqli ot) – suvlikdagi har qanday (tabiiy va sun'iy) obyektlarning (okeonim, pelagonim, limnonim, potamonim, gelonim) atoqli ot. Toponim turi [5;25-b.].

Ushbu she'riy misrada anglashilgan konsept shundan iboratki, shoir Sirdaryo va Amudaryo o'rtasidagi hudud, ya'ni, Movarounnahr – bu shoir uchun muqaddas Vatan timsoli hisoblanadi. Demak, ushbu ikki gidronimik birliklar orqali Vatan konsepti jonlantirib berilgan.

Amudaryo–qadimiy eroniy nomi Vaxsh (Vaxshob) bo'lgan. Daryoning yirik irmoqlaridan biri hozir ham Vaxsh deb ataladi. Professor H.Hasanov ma'lumotlariga qaraganda, Pokistonda Amudaryoning hozirgi nomi O'rta Osiyoda Vaxsh, Vaxshivar, Vaxshivardara degan bir nechta joylar bor. Mahmud Koshg'ariyda har qanday sokin, barqaroq, turg'un narsaning amul deyilishini aytib o'tish mumkin [6;42–43-b.].

Sirdaryo–nomlari ham ko‘p bo‘lgan daryo. Daryo nomi Sir, ya’ni, “rang” bo‘yoq. “Sariq daryo” loyqa suvli daryo), “Serob” (Sersuv “Sirdaryo”) (tog‘ sirtlaridan, tepalaridan oqib keladigan daryo) degan ma’noni bildiradi [6;43-b.].

Xulosalar. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, toponimlarda xalqning o‘tmishi, ma’lum bir hududning kelib chiqishi, hududga mos va xos bo‘lgan an’ana va urf-odatlar, siyosiy-ijtimoiy jarayonlar hamda xalqning etnomadaniy o‘ziga xosliklari o‘z aksini topadi.

Toponimlarni o‘rganish nafaqat tilda yangi so‘zlarni o‘rganishga emas, balki muayyan biror til leksikografiyasining boyib borishiga ham xizmat qiladi.

Jahon tilshunos olimlaridan V.V.Kolesov konseptga ta’rifni berishda unda badiiylik xususiyatlari mavjudligi, adabiyotga xos bo‘lgan terminlarning aks etishini hisobga oladi: “konsept – o‘zining mazmunda shaklida – obraz, tushuncha va ramzda namoyon bo‘lgan tushuncha mohiyati” [2;53-b.].

Demak, onomastik birliklar, xususan, tadqiq etganimiz toponimlar, oykonimlar, oronim va gidronimlar, o‘z navbatida, badiiylikni, obrazlilikni va shoirning o‘z she’rida o‘quvchiga qanday fikrni ifoda etishiga ko‘maklashuvchi muhim birliklar ekanligiga guvoh bo‘lamiz.

Yuqorida ko‘rib o‘tdikki, ayni bir nom turli xil konseptni ifoda etmoqda: sog‘inch, ayriliq, shodlik, abadiylik, fidokoronalik.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

- (1). Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. Jizzax, “Sangzor”, 2006, 92-bet.
- (2). Anorqulova O. Konsept tushunchasi va uning o‘zbek tilshunosligidagi tadqiqiga doir mulohazalar. 2022.
- (3). O‘zbekiston joy nomlarining izohli lug‘ati [matn]. Tuzuvchilar R.Y.Xudoyberganov [va boshqalar]. Toshkent, “Donishmand ziyosi”, 2022, 624-bet.
- (4). T.Nafasov, V.Nafasova. O‘zbek tili toponimlarining o‘quv izohli lug‘ati. T., “Yangi asr avlodi”, 2007, 88-bet.
- (5). Begmatov E., Uluqov N. O‘zbek onomastikasi terminlarining izohli lug‘ati. Namangan, 2006, 103-bet.
- (6). Ravshanov D.T. Shafoat Rahmatullo. Termiziy she’riyati onomastikasi. Filologiya fan. nom. diss., Termiz, 2023.
- (7). Urganch davlat universiteti. “O‘zbek filologiyasi” kafedresi. Onomastika fanidan o‘quv-uslubiy majmua, Urganch, 2022, 92-bet.
- (8). Sirojiddin Sayyid. Uyingdagi beshiklar. Toshkent, “Yozuvchi” nashriyoti, 1996, 26-bet.
- (9). Eshqobil Shukur. Hamal ayvoni. Toshkent, “Sharq”, 2002, 167-bet.
- (10). Usmon A‘zim. Yurak. Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2009, 325-bet.
- (11). Usmon A‘zim. Saylanma. Toshkent, “Sharq”, 1995, 282-bet.
- (12). <https://ziyonet.uz/ru>

Rustamova Shaxnoza Abduraximovna (Toshkent davlat Transport universiteti dotsenti;

<https://orcid.org/0000-0001-6038-1181>; shahnoza.rustamova.1983@gmail.com)

TARJIMADA FUNKSIONAL USLUB VA STILISTIK TRANSFORMATSIYA MUAMMOLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada tarjima jarayonida funksional uslubni saqlash va stilistik transformatsiya muammolari zamonaviy lingvistik yondashuvlar asosida tahlil qilinib, tarjimaning ekvivalentlik, adekvatlik, pragmatik moslashuv va madaniy adaptatsiya kabi asosiy kategoriyalari funksional uslub bilan uzviy bog‘liqlikda ko‘rib chiqiladi. Ingliz–o‘zbek hamda rus–o‘zbek tarjimalari materiallari asosida leksik-semantik, sintaktik va pragmatik transformatsiyalarning uslubiy natijalari aniqlanadi. Xalqaro tarjimashunoslik nazariyalari o‘zbek olimlarining ilmiy qarashlari bilan qiyosiy tahlil qilinib, stilistik adekvatlik tushunchasining mazmuni kengaytiriladi.

Kalit so‘zlar: tarjima nazariyasi, funksional uslub, stilistik transformatsiya, ekvivalentlik, adekvatlik, pragmatik moslashuv, diskurs, milliy-estetik tafakkur.

Рустамова Шахноза Абдурахимовна (Ташкентский государственный транспортный университет, доцент; <https://orcid.org/0000-0001-6038-1181>; shahnoza.rustamova.1983@gmail.com)

ПРОБЛЕМЫ СОХРАНЕНИЯ ФУНКЦИОНАЛЬНОГО СТИЛЯ И СТИЛИСТИЧЕСКИХ ТРАНСФОРМАЦИЙ В ПЕРЕВОДЕ

Аннотация. В данной статье проблемы сохранения функционального стиля и стилистических трансформаций в процессе перевода анализируются на основе современных лингвистических подходов. Основные категории теории перевода – такие, как эквивалентность, адекватность, прагматическая адаптация и культурная адаптация – рассматриваются в тесной взаимосвязи с функциональным стилем. На материале англо-узбекских и русско-узбекских переводов выявляются стилистические результаты лексико-семантических, синтаксических и прагматических трансформаций. Международные теории переводоведения сопоставляются с научными взглядами узбекских ученых, что позволяет расширить содержание понятия стилистической адекватности.

Ключевые слова: теория перевода, функциональный стиль, стилистическая трансформация, эквивалентность, адекватность, прагматическая адаптация, дискурс, национально-эстетическое мышление.

Rustamova Shakhnoza Abdurakhimovna (Tashkent State Transport University Associate professor; <https://orcid.org/0000-0001-6038-1181>; shahnoza.rustamova.1983@gmail.com)

PROBLEMS OF FUNCTIONAL STYLE PRESERVATION AND STYLISTIC TRANSFORMATION IN TRANSLATION

Annotation. This article analyses the issues of preserving functional style and stylistic transformation in the translation process based on modern linguistic approaches. The fundamental categories of translation theory—such as equivalence, adequacy, pragmatic adaptation, and cultural adaptation—are examined in close connection with functional style. On the basis of English–Uzbek and Russian–Uzbek translation materials, the stylistic outcomes of lexical-semantic, syntactic, and pragmatic transformations are identified. International translation theories are comparatively analysed alongside the scholarly views of Uzbek researchers, thereby broadening the conceptual understanding of stylistic adequacy.

Keywords: translation theory, functional style, stylistic transformation, equivalence, adequacy, pragmatic adaptation, discourse, national aesthetic thinking.

Kirish. Tarjima nazariyasida funksional uslubni saqlash masalasi eng murakkab nazariy va amaliy muammolardan biridir. Matnning uslubiy xususiyatlari uning kommunikativ maqsadi, ijtimoiy vazifasi va diskursiv muhitiga bevosita bogʻliq boʻlib, tarjima jarayonida aynan shu komponentlar eng koʻp transformatsiyaga uchraydi. Har bir matn muayyan funksional uslub (badiiy, ilmiy, rasmiy-idoraviy, publitsistik yoki ogʻzaki nutq uslubi) doirasida shakllanadi. Tarjimon esa nafaqat mazmunni, balki shu uslubiy qatlamni ham adekvat qayta yaratishi zarur.

Roman Jakobson tarjimini til ichidagi, tillararo va intersemiotik jarayon sifatida tasniflab, har bir tarjima turi oʻziga xos lingvistik va uslubiy qayta kodlashni talab qilishini taʼkidlaydi [1]. Uning fikricha, tarjima bu shunchaki leksik moslik emas, balki belgi tizimlarining funksional qayta qurilishidir.

Eugene Nida tomonidan ishlab chiqilgan dinamik (keyinchalik, funksional) ekvivalentlik nazariyasi tarjimada matnning qabul qiluvchiga koʻrsatadigan taʼsirini saqlashni asosiy mezon sifatida belgilaydi. Nidaning fikricha, tarjima muvaffaqiyati lingvistik shaklga emas, balki kommunikativ effektga bogʻliq [2]. Bu esa funksional uslubni saqlash masalasini markaziy oʻringa olib chiqadi.

Peter Newmark esa semantik va kommunikativ tarjima tushunchalarini ajratib, matnning stilistik tabiatiga qarab strategiya tanlash zarurligini asoslaydi [3]. Unga koʻra, badiiy matnlarda uslubiy komponent ustuvor boʻlsa, informativ matnlarda mazmuniy aniqlik birinchi oʻrinda turadi.

Oʻzbek tarjimashunosligida ham funksional uslub va stilistik adekvatlik muammosi muhim oʻrin egallaydi. Dilmurod Quronov tarjimada uslubiy qatlamlarning milliy tafakkur, estetik anʼana va mentalitet bilan uzviy bogʻliqligini taʼkidlab, stilistik transformatsiyani ijodiy jarayon sifatida talqin qiladi [6]. Gʻaybullal Salomov esa tarjimada stilistik moslikni asosiy mezonlardan biri deb hisoblab, ayniqsa badiiy matnlarda obrazlilik va ekspressivlikni saqlash zarurligini qayd etadi [5].

Shu nuqtayi nazardan, funksional uslubni saqlash tarjimaning ekvivalentlik, adekvatlik va pragmatik moslashuv kabi asosiy kategoriyalari bilan chambarchas bogʻliqdir. Tarjima jarayonida yuz beradigan stilistik transformatsiyalar bu yoʻqotish emas, balki til tizimlari va madaniy kontekstlar oʻrtasidagi muvozanatni taʼminlash mexanizmidir.

Metodlar. Mazkur tadqiqot kompleks lingvistik yondashuv asosida olib borildi va funksional uslub hamda stilistik transformatsiya muammolarini aniqlashda bir nechta ilmiy metodlardan foydalanildi.

Qiyosiy-lingvistik metod ingliz-oʻzbek va rus-oʻzbek tarjimalarini struktur-semantik jihatdan solishtirish imkonini berdi. Ushbu metod orqali manba matn va tarjima matni oʻrtasidagi leksik moslik va tafovutlar, grammatik konstruktsiyalar almashinuvi, uslubiy qatlamlarning saqlanish darajasi aniqlandi. Bu metod, ayniqsa, Vinay and Darbelnet tomonidan tavsiflangan tarjima transformatsiyalari modeli hamda Vilen Komissarov nazariy qarashlari asosida qoʻllanildi.

Stilistik tahlil metodida matnning funksional uslubga xos belgilarini aniqlashga eʼtibor qaratildi. Bunda quyidagilar oʻrganildi: obrazlilik vositalari (metafora, epitet, kinoya), ekspressiv birliklar, sintaktik parallelizm va ritmik tuzilma, publitsistik emotsionallik darajasi. Stilistik mezonlarni belgilashda Peter Newmark va Gʻaybullal Salomov nazariyalariga tayanildi.

Diskursiv metod matnni ijtimoiy-kommunikativ hodisa sifatida talqin qilish imkonini berdi. Bu metod orqali biz matnning kommunikativ maqsadi, adresat omili, madaniy kontekst, pragmatik yuklamalarni tahlil qilishga harakat qildik. Mazkur bosqichda tarjimada funksional uslubning saqlanishi faqat lingvistik emas, balki kommunikativ omillar bilan ham belgilanadi, degan tamoyil asos qilib olindi.

Transformatsion metod orqali tarjimada yuz beradigan quyidagi o'zgarishlar tasniflandi: leksik-semantik transformatsiyalar (konkretlashtirish, umumlashtirish, modulatsiya), grammatik transformatsiyalar (transpozitsiya, sintaktik qayta qurish), pragmatik transformatsiyalar (adaptatsiya, ekspressivlikni kuchaytirish yoki susaytirish). Bu jarayonda stilistik transformatsiyaning funksional uslubga ta'siri aniqlanib, har bir o'zgarishning kommunikativ natijasi baholandi.

Natija. Metafora, kinoya, epitet va boshqa ekspressiv birliklar tarjimada, ko'pincha, konkretlashtirish, umumlashtirish, modulyatsiya yoki ekvivalent almashtirish orqali ifodalanadi. Masalan, ingliz tilidagi obrazli metafora o'zbek tilida bevosita tarjima qilinmay, ma'no jihatdan mos, ammo shaklan boshqa birlik bilan berilishi kuzatildi. Bu jarayon Eugene Nida ta'kidlagan funksional ekvivalentlik tamoyiliga mos keladi, ya'ni asosiy e'tibor ta'sirga qaratiladi. Biroq ayrim hollarda obrazlilik darajasi kamayishi yoki kuchayishi kuzatildi. Bu esa uslubiy ohangning qisman o'zgarishiga olib keladi. O'zbek tarjimashunosligida G'aybulla Salomov stilistik moslikni tarjimaning muhim mezon sifatida belgilab, aynan shu turdagi leksik o'zgarishlarning estetik natijasiga alohida urg'u beradi.

Leksik-semantik transformatsiyalar funksional uslubni saqlashning eng faol vositasidir, biroq ular noto'g'ri qo'llansa, uslubiy yo'qotish yuzaga kelishi mumkin.

Ingliz tilidagi murakkab sintaktik konstruksiyalar (masalan, ko'p qavatli ergash gaplar, participial constructions) o'zbek tilida, ko'pincha, sodda yoki qo'shma gaplarga ajratiladi. Bu jarayon Peter Newmark tomonidan ta'riflangan kommunikativ tarjima strategiyasiga mos keladi, chunki maqsad matnni qabul qiluvchi uchun tabiiy va ravon qilishdir. Shu qatorda aytish kerakki, sintaktik soddalashtirish, ayrim hollarda: ritmik tuzilmani o'zgartiradi, badiiy intensivlikni kamaytiradi, publitsistik urg'uni susaytiradi. Informativlik saqlansa-da, uslubiy intensivlik pasayishi ehtimoli mavjud. Ayniqsa, badiiy matnlarda sintaktik parallelizmning yo'qolishi estetik ta'sirni susaytirishi mumkin.

Tarjimada funksional uslubni saqlash faqat lingvistik o'zgartirish bilan cheklanmaydi. Matnning ijtimoiy vazifasi va adresat omili hisobga olinishi zarur.

Publitsistik matnlarda emotsional-ekspressiv birliklar, ko'pincha, milliy kontekstga mos ravishda qayta shakllantiriladi. Bu jarayon Lawrence Venuti tomonidan tavsiflangan domestikatsiya strategiyasiga yaqinlashadi [4].

Dilmurod Quronov stilistik adekvatlikni milliy-estetik tafakkur bilan bog'laydi. Stilistik adekvatlik bu faqat lingvistik moslik emas, balki milliy-estetik ta'sirni saqlash jarayonidir.

Olingan ma'lumotlarga ko'ra, quyidagi xulosalarni ilgari sursak maqsadga muvofiq bo'ladi: leksik-semantik transformatsiyalar uslubni saqlashning asosiy vositasi hisoblanadi, sintaktik transformatsiyalar kommunikativ ravonlikni ta'minlaydi, ammo ba'zan estetik intensivlikni pasaytiradi, pragmatik adaptatsiya funksional uslubni ijtimoiy-kontekstual darajada saqlashga xizmat qiladi, stilistik adekvatlik ko'p qatlamli hodisa bo'lib, lingvistik, estetik va madaniy omillar uyg'unligini talab qiladi.

Muhokama. Funksional uslubni saqlash masalasi tarjima nazariyasida ekvivalentlik tushunchasidan kengroq va murakkabroq kategoriyadir. Agar ekvivalentlik, asosan, mazmuniy moslikni anglatadigan bo'lsa, funksional uslubni saqlash matnning kommunikativ vazifasi, estetik ta'siri, ijtimoiy konnotatsiyasi va madaniy yuklamasini ham o'z ichiga oladi. Shu sababli stilistik transformatsiya bu oddiy lingvistik almashinuv emas, balki ko'p qatlamli rekonstruksiya jarayonidir.

Lawrence Venuti tarjimada ikki asosiy strategiyani domestication (milliylashtirish) va foreignization (begonalikni saqlash)ni ajratadi [4]. Domestikatsiya strategiyasida matn qabul qiluvchi madaniyatga yaqinlashtiriladi, bu esa ko'pincha uslubiy soddalashtirish yoki milliy ekspressiv vositalarni qo'llash orqali amalga oshiriladi. Foreignizatsiya esa manba matnning begonalik xususiyatini saqlashni ko'zda tutadi, natijada uslubiy o'ziga xoslik maksimal darajada himoya qilinadi.

Funksional uslubni saqlash jarayonida tarjimon aynan shu ikki strategiya o'rtasida muvozanat izlaydi. Publitsistik matnlarda ko'proq domestikatsiya ustunlik qilsa, badiiy matnlarda foreignizatsiya elementlari ko'proq saqlanadi.

Eugene Nida tomonidan ham ilgari surilgan funksional (dinamik) ekvivalentlik nazariyasi stilistik transformatsiya jarayonini tushuntirishda muhim ahamiyatga ega. Nida ta'kidlaganidek, tarjimada asosiy mezon qabul qiluvchining reaksiyasidir. Bu esa uslubiy vositalarni bevosita shaklga emas, balki ta'sir kuchiga qarab tanlash zarurligini ko'rsatadi.

O'zbek tarjimashunosligida uslubiy transformatsiya ko'pincha "ijodiy moslashtirish" sifatida talqin qilinadi. G'aybulla Salomov badiiy tarjimada obrazlilikni saqlashni asosiy vazifa deb hisoblaydi va ayrim hollarda shakliy o'zgarish estetik adekvatlikni ta'minlash uchun zarur ekanini ta'kidlaydi. Dilmurod Quronov esa uslubiy qatlamni milliy tafakkur bilan bog'lab, tarjimoni madaniyatlararo estetik dialog sifatida baholaydi.

Ayniqsa, badiiy matnlarda stilistik transformatsiya ijodiy jarayon tusini oladi. Metafora, ritm, sintaktik parallelizm, fonetik effektlar kabi elementlar to'g'ridan to'g'ri ko'chirilmaydi, balki yangi til tizimida qayta yaratiladi. Bu jarayon ba'zan shakliy yo'qotishlarni yuzaga keltirsa-da, umumiy estetik ta'sirni saqlashga xizmat qiladi.

Shunday qilib, stilistik transformatsiya tarjimaning zaruriy va tabiiy komponentidir. U funksional uslubni saqlash uchun lingvistik moslik, pragmatik moslashuv, madaniy adaptatsiya, estetik adekvatlik o'r-tasida muvozanatli yondashuvni talab qiladi. Natijada funksional uslubni saqlash – bu statik moslik emas, balki dinamik, ijodiy va madaniyatlararo jarayon ekanini ilmiy jihatdan asoslandi.

Xulosa. Tarjimada funksional uslubni saqlash – ko'p qatlamli va murakkab jarayon bo'lib, u lingvistik, pragmatik hamda madaniy omillarning o'zaro uyg'unligini talab qiladi. Matnning funksional yo'nalishi, kommunikativ maqsadi va estetik ta'siri yangi til tizimida qayta yaratilmas ekan, tarjima to'laqonli adekvatlikka erisha olmaydi. Shu ma'noda, stilistik transformatsiya tarjimaning ixtiyoriy elementi emas, balki zaruriy mexanizmdir. U matnning mazmuniy emas, balki funksional va estetik identifikatsiyasini ta'minlashga xizmat qiladi.

Ekvivalentlik har doim stilistik adekvatlikni anglatmaydi. Mazmuniy moslik saqlangan taqdirda ham, agar uslubiy qatlam, ekspressivlik yoki kommunikativ ohang yo'qolsa, tarjima funksional jihatdan to'liq deb baholanmaydi. Demak, stilistik adekvatlik ekvivalentlikdan kengroq tushunchadir.

Transformatsiya yo'qotish emas, balki moslashtirish jarayonidir. Leksik-semantik, sintaktik va pragmatik transformatsiyalar matnni yangi til va madaniy muhitga integratsiya qilish vositasidir. Ular orqali tarjimon manba matnning funksional vazifasini qabul qiluvchi auditoriya uchun qayta modellashiradi.

Funksional uslubni saqlash muvozanatli yondashuvni talab qiladi. Tarjimon lingvistik aniqlik, estetik ta'sir va madaniy moslashuv o'rtasida optimal nisbatni topishi lozim. Bu jarayon ijodiy kompetensiya va nazariy tayyorgarlikni talab etadi.

O'zbek tarjimashunosligi funksional-stilistik yondashuvni chuqurlashtirish zaruriyatiga ega. Zamonaviy tarjima nazariyasida diskursiv, pragmatik va kognitiv yondashuvlar keng qo'llanilayotgan bir paytda, o'zbek tarjimashunosligida ham funksional uslub va stilistik transformatsiya masalalarini tizimli ravishda tadqiq etish dolzarb hisoblanadi. Ayniqsa, milliy-estetik tafakkur va madaniyatlararo kommunikatsiya kontekstida bu yo'nalishni rivojlantirish muhim ilmiy vazifa bo'lib qolmoqda.

O'rganishimiz davomida, tarjimada funksional uslubni saqlash nazariy jihatdan asoslangan, amaliy jihatdan esa ijodiy yondashuvni talab qiladigan murakkab jarayon ekanligi tasdiqlandi. Stilistik transformatsiya esa ushbu jarayonning markaziy mexanizmi sifatida tarjima samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Jakobson R. On Linguistic Aspects of Translation. Selected Writings. The Hague, Mouton, 1959, p. 232–239.
- (2). Nida E. Toward a Science of Translating. Leiden, Brill, 1964, 331 p.
- (3). Newmark P. A Textbook of Translation. London, Prentice Hall, 1988, 292 p.
- (4). Venuti L. The Translator's Invisibility. London, Routledge, 1995, 353 p.
- (5). Salomov G'. Tarjima nazariyasiga kirish. T., "O'qituvchi", 1978, 240-bet.
- (6). Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. T., A.Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 2004, 224-bet.
- (7). Komissarov V.N. Теория перевода. М., "Высшая школа", 1990, 253 с.

Ne'matova Iroda (Shahrisabz davlat Pedagogika instituti "Xorijiy til va adabiyoti" kafedrasi katta o'qituvchisi")

REKLAMA MATNLARINING TARJIMADA PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillarida reklama matnlarining tarjimasi jarayonida uchraydigan pragmatik xususiyatlar tahlil qilinadi. Reklama tilining asosiy funksiyalari, uning ta'sirchanlik omillari va madaniy moslashuv jarayonlari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, maqolada reklama matnlari-ning tarjimasida qo'llaniladigan asosiy strategiyalar va usullar haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: reklama matni, pragmatika, tarjima, madaniy moslashuv, ta'sirchanlik, imperativ.

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА РЕКЛАМНЫХ ТЕКСТОВ

Аннотация. В данной статье анализируются прагматические особенности, возникающие в процессе перевода рекламных текстов с английского и узбекского языков. Рассматриваются основные функции языка рекламы, факторы её воздействующего потенциала, а также процессы культурной адаптации. Кроме того, в статье освещаются основные стратегии и методы, применяемые при переводе рекламных текстов.

Ключевые слова: рекламный текст, прагматика, перевод, культурная адаптация, воздействие, императив.

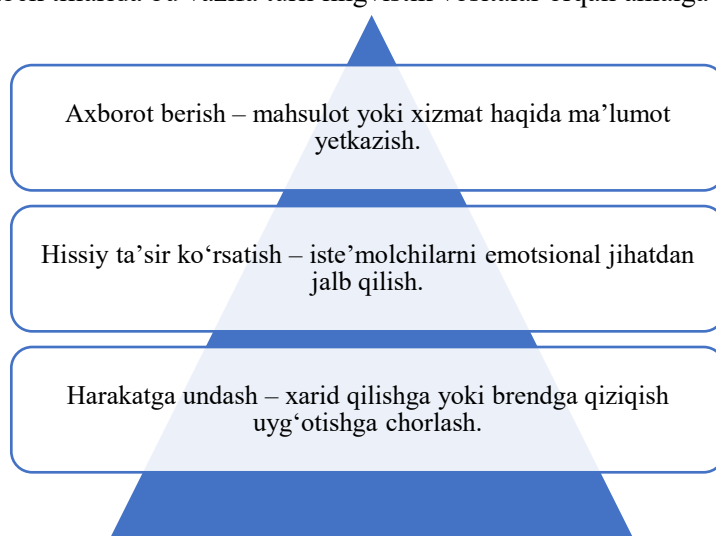
PRAGMATIC FEATURES OF ADVERTISING TEXTS IN TRANSLATION

Annotation. This article analyzes the pragmatic features that arise in the process of translating advertising texts between English and Uzbek. The main functions of advertising language, its persuasive factors, and processes of cultural adaptation are examined. Furthermore, the article discusses the key strategies and methods applied in the translation of advertising texts.

Keywords: advertising text, pragmatics, translation, cultural adaptation, persuasiveness, imperative.

Kirish. Reklama bugungi kunda nafaqat savdo-sotiq vositasi, balki madaniy va ijtimoiy fenomen sifatida ham ahamiyat kasb etadi. U auditoriya e'tiborini jalb qilish, mahsulot yoki xizmatni targ'ib qilish va mijozlarning xarid qilish qarorlariga ta'sir ko'rsatish uchun ishlatiladi. Biroq reklama matnlarining tarjima-si oddiy so'zma-so'z o'girish bilan cheklanmaydi, balki ularning pragmatik jihatlarini, ya'ni, ta'sirchanlik va madaniy moslashuvini ham hisobga olishni talab etadi. Ushbu maqolada reklama matnlarining ingliz tilidan o'zbek tiliga tarjima jarayonida uchraydigan pragmatik xususiyatlar tahlil qilinadi.

Metodologiyasi. Reklama tilining asosiy vazifasi auditoriyaga ta'sir o'tkazish va uni harakatga undashdir. Ingliz va o'zbek tillarida bu vazifa turli lingvistik vositalar orqali amalga oshiriladi:

Pragmatik jihatdan, reklama matnining samaradorligi uning auditoriya uchun qulay va tushunarli bo'lishiga bog'liq. Shuning uchun tarjima jarayonida faqat so'zlarni emas, balki ularning ma'nosini ham moslashtirish zarur.

Birinchi usul–bu so'zma-so'z tarjima. Ba'zan reklama matnining semantik jihatdan bevosita tarjima qilinishi mumkin, lekin bu usul har doim ham samarali emas. Masalan: *"Save money. Live better."* (Walmart) → *"Pulni tejang. Yaxshiroq yashang."*

Ushbu tarjima grammatik jihatdan to'g'ri bo'lsa-da, o'zbek auditoriyasi uchun tabiiy va ta'sirchan bo'lishi uchun boshqa variantlar ham ko'rib chiqilishi mumkin.

Yana bir tarjima usuli moslashtirish (adaptatsiya)dir. Reklama matnining tarjimasini maqsad tilga mos ravishda o'zgartirilishi mumkin: *"Have a break, have a KitKat."* → *"Dam oling, KitKat bilan rohatlaning!"*

Bu yerda to'g'ridan to'g'ri tarjima o'rniga, o'zbek tiliga mos va ta'sirchan variant ishlatilgan.

Keyingisi transkreatsiya (ijodiy tarjima), ba'zan brend shiorlari yoki reklama iboralari asl matn ma'nosini saqlagan holda, umuman yangi shaklda tarjima qilinadi: *"I'm lovin' it."* (McDonald's) → *"Mazali ta'mdan rohatlaning!"*

Bu usul matnning emotsional va madaniy ta'sirini saqlab qolishga yordam beradi.

Reklama matnlarini tarjima qilishda madaniy tafovutlar ham muhim rol o'ynaydi. Har bir jamiyatda iste'molchilar mentaliteti va qadriyatlari turlicha bo'lgani uchun ba'zi iboralarni bevosita tarjima qilish mumkin emas. Masalan:

"Black Friday Sale" → *"Super chegirmalar kuni!"*

"Christmas Special Offer" → *"Yangi yil chegirmalari!"*

Shuningdek, din va urf-odatlariga bog'liq iboralar ham o'zgartirilishi mumkin. Bu usul reklama matnining auditoriyaga mosligini ta'minlaydi.

Reklama matnlarida ko'pincha buyruq shakli (imperativ) ishlatiladi. Ingliz tilida imperativ shakl ancha bevosita bo'lishi mumkin, o'zbek tilida esa bunday iboralar yumshoqroq variantlarda tarjima qilinadi:

"Buy now!" → "Shoshiling! Chegirma tugashiga oz qoldi!"

"Try it today!" → "Bugunoq sinab ko'ring!"

Bu usul reklama matnlarining tabiiyiligi saqlab qolishga yordam beradi.

Adabiyotlar sharhi. Reklama matnlarini tarjima qilishda lingvistik va madaniy omillar muhim rol o'ynaydi. To'g'ridan to'g'ri tarjima ba'zan samarali bo'lsa-da, ko'pincha, moslashtirish va transkreatsiya usullari reklama matnlarining ta'sirchanligini oshiradi. O'zbek tiliga mos reklama matnlari yaratishda madaniy tafovutlar va auditoriya talablari inobatga olinishi lozim. Shu sababli tarjima jarayonida ijodiy yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi.

Ilmiy izlanishlar natijasida shu narsa ma'lum bo'ldiki, lison va madaniyat munosabati masalasi murakkab, juda qiyin hamda ko'p tomomlama muhokamani talab qiladigan masaladir. Ular tadqiqiga juda ehtiyohtkorlik bilan yondashish zarur bo'ladi, aks holda, bu ikki turdagi semantik tizimni yagona bir qolipga tushirish xavfi ham yo'q emas. Shuning bilan birgalikda, bu ikki tizimning o'zaro o'xshash, umumiylik tomonlari ham mavjudligini unutmaslik lozim. V.N.Teliya bunday umumiylikni quyidagilarda ko'radi: madaniyat, xuddi lison kabi, inson dunyoqarashini aks ettiruvchi ong shaklidir, bu ikkisi doimo o'zaro munosabatda, muloqatda bo'ladi. Shuningdek, til va madaniyatning subyekti bu doimo individ yoki ijtimoiy guruh jamoa, shaxs yoki jamiyatdir. Me'yoriylik (norma) til va madaniyat uchun doimo umumiy xususiyatdir. Tarixiylik esa ular uchun muhim bo'lgan xususiyatdir. Til va madaniyatga "dinamika – statika" qarama qarshiligi bir xilda xosdir [7;115-b.]. Darhaqiqat, olim aytganidek til va madaniyatni yaqinlashtiradigan umumiy xususiyatlar anchagina, shu bilan birga, ularni farqlovchi xususiyatlar ham yetarlidir. Bu farqlovchi xususiyatlar, birinchi navbatda, til va madaniyatning tizimiylik ko'rsatkichlarida namoyon bo'ladi: madaniyat ham ham belgilar sistemasidir. Biz uni tizim sifatida o'rgana olmaymiz. Umuman, til va madaniyat tizimlari tarkibidagi belgilar strukturaviy tuzilishi va bajaradigan vazifalariga ko'ra, keskin farq qilishlariga nisbatan, tamoman, boshqa sistemalar sifatida e'tirof etiladi. Bundan tashqari, til barcha uchun bir xil vazifa bajaruvchi "jamoaviy adresatli" xodisa bo'lsa, madaniyatda esa undan farqli o'laroq ko'proq elitarlik namoyon bo'ladi. Demak, til va madaniyat o'rtasidagi munosabat izomorflikdan (aynanlikdan) ko'ra ko'proq homomorflik, ya'ni, strukturaviy o'xshashlikdan iborat, degan xulosa haqiqatdan uzoq emas. Bundan kelib chiqqan holda, shuni aytish mumkinki, insonning tafakkur va lisoniy faoliyati jarayonida yuzaga keladigan birliklarning strukturaviy va mazmuniy sathlarida ularga xos madaniy elementlar ham, albatta, aks etadi. Shu boisdan tarjimon tarjima jarayonida millatning milliy koloritini yaxshi bilishi tarjimaning mukammal chiqishiga yordam beradi.

Natija va muhokama. Milliylikni ko'rsatib beruvchi har bir xalqning madaniyati faqat o'sha xalqqa-gina xos bo'lganligi uchun tarjimon uni tarjmada yaxshi aks ettirmasa, kitobxon uning asl mohiyatini tushunib yetolmaydi. Shuning uchun reklamalarni tarjima qilishda tarjimon o'ta ehtiyohtkor hamda o'z ishi-ning ustasi bo'lmog'i lozim.

Tarjima sohasidagi eng katta muammo ham aynan o'sha millat vakillarining milliyligini yaxshi tushunmaslik sababli ham kelib chiqadi. Endi bu jarayoni reklama matnlari asosida ko'rib chiqsak. Reklama-da, ko'pincha, otlashgan so'zlar ko'p uchraydi. Madomiki, gap reklama matni haqida ketar ekan, mijozlarni turli ifoda vositalaridan foydalanib, qiziqitirish, ularning diqqatini tortish kerak bo'ladi:

Quyidagi so'zlarni reklama matnlarida ko'p duch kelamiz: *fresh, full sure, wonderful, welcoming, special, fine, big, real, easy, bright, extra, rich.*

Bundan tashqari, ingliz reklama matnlarda aniq obrazni yaratishga va stilistik ta'sir (masalan, yumor)ga ega bo'lishga, o'quvchi bilan yanada ishonchli munosabatni o'rnatishga qaratilgan so'zlashuvga xos bo'lgan leksikaning ishlatilishini kuzatish mumkin.

Reklamalar ham turlarga bo'linishini yuqorida ko'rib o'tdik. Quyida "Yamana" firmasining reklamasini keltirilgan. You won't find us in our usual spot. We've moved. Agar biz ushbu reklamani so'zma-so'z tarjima qilsak, uning to'liq mazmunini aslidagidek qilib jarangdar yetkaza olmaymiz, shunday ekan, biz ushbu reklamani o'zbek milliyligi asosida tarjima qilsak, maqsadga muvofiq bo'ladi.

Bundan tashqari, reklama matnlarida biz ko'p duch keladigan, har bir firmaning o'z asosiy reklamasini bo'lib, u slogan deb yurilitadi. "Slogan" (slaught–gharim) keltirilgan olingan bo'lib, "jangovar chaqiriq" ma'nosini anglatadi. Bu qisqa, tushunarli va yengil talaffuz etiluvchi ibora, tasvir nomining yoki savdo markasining asosiy mantiqiy elementidan iborat bo'lib, firmaning mohiyati va falsafasini, uning turli sohalardagi bir butun siyosatini ifodalaydi. Sloganning o'rtacha hajmi 4–5 so'zdan iborat bo'lib, maksimal hajmi esa qoida bo'yicha 7 ta so'zdan oshmaydi.

Slogan quyidagicha bo'lishi zarur:

- qisqa;
- esda qoladigan;
- savdo markasi nomidan iborat bo'lishi;

•boshqa tillarga to'liq darajada tarjima qiladigan bo'lishi.

Sloganlarga namunalar:

“VOLVO” kompaniyasining slogani: *“Volvo. For life – Volvo. Hayot uchun”*;

“Hyundai” kompaniyasining slogani: *“New thinking. New possibilities”*. – *“Yangi g'oyalar. Yangi imkoniyatlar”*.

Ushbu tarjimada ko'rishimiz mumkinki, reklama matni so'zma-so'z tarjima qilingan va undagi ma'no ham to'liq saqlanib qolgan, deyishimiz mumkin.

“Maxwell House” kompaniyasining slogani *“Good to the last drop”* – *“Oxirgi tomchisigacha yaxshi”*;

“Fanta” ichimligining slogani: *“Drink Fanta, stay Bamboocha”* – *“Fanta iching, quvonchga to'ling!”*

Ushbu reklamada tarjimon jargonga duch kelgan, lekin uning ma'nosi aslidagidek qilib berish maqsadida *quvonchga to'ling!* Tarzida tarjima qilganini ko'rishimiz mumkin. Aslini olganda, *Bamboocha* jargoninig bir nechta ma'nolari bor, albatta. Tarjimon reklama matnidani kelib chiqqan holda, tarjima qilgan, ushbu jargonning *ulkan, katta, zo'r* kabi ma'nolari ham bor.

“Coca-cola” ichimligining slogani – *“Enjoy!”* – *“Zavqlan!”* Ushbu reklama matnida ham biz to'liq moslik asosida tarjima qilingani ko'rishimiz mumkin va reklamadagi o'ziga xoslik ham aslidagidek qilib saqlangan.

“CANON” kompaniyasining yangi “Canon EOS 600D” fotoapparati uchun qo'llagan sarlavhasi: *“How to make a superman movie for only \$9? – “Qanday qilib 9\$ evaziga super qahramon haqida film olish mumkin?”*. Ushbu sarlavha matni yuqorida keltirilgan xususiyatlarni o'zida mujassam etadi. Shuningdek, e'tiborni o'ziga tez tortadi. Tarjimasi ham aslidagidek qilib e'tiborni tez jola qiladigan tarzda tarjima qilingan.

“Apple” kompaniyasining “Iphone 6s” smartfoni uchun qo'llagan reklama sarlavhasi: *“The only thing that's changed everything”* – *“Hamma narsani o'zgartirgan yagona narsa”*. Bunda ham yuqoridagi holatni ko'rishimiz mumkin.

“Apple” kompaniyasining “Iphone 6s” smartfoni uchun qo'llagan asosiy reklama matni: *“The moment you use Iphone 6s, you know you've never felt anything like it. With a single press, 3D touch lets you do more than ever before. Live photos bring your memories to life in a powerfully vivid way. and that's just the beginning. Take a deeper look at Iphone 6s, and you'll find innovation on every level”* – *“Siz Iphone 6s ishlatayotganingizda o'zingizni juda ajoyib his qilasiz. 3D bir marta bosish orqali avvalgilaridan ko'prig'ini bajaring. Hayotingizdagi ajoyib vaqtlarni rasmlar orqali saqlab qoling, shunchaki buni qiling. Siz yanada sifatli rasmlarga ega bo'lasiz, Iphone 6s orqali, har bir bosqichda yangi innovatsiyalarga duch kelasiz”*.

Apple kompaniyasining iMac noutbuki uchun qo'llagan exo-iborasi:

“iMac. Retina. Now in colossal and ginormous”.

“iMac. Retina displeyli. Endi juda katta va ulkan”.

Ingliz tilidagi reklama matnlari ustida olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, reklama matnlarida eng ko'p uchraydigan va ishlatiladigan buyruq maylidagi fe'llar quyidagilardir: buy, try, ask, get, see, feel, taste, watch, find, listen, drive, let, look, drink, do, enjoy va boshqalar. Masalan;

Relax, it's Holiday Inn.

Buy the car. Own the road. (Pontiac Grand Am).

Drive the new Paseo. Fall in love. Your future awaits down the road.

(Toyota Paseo).

Give your lips a double infusion of color (Estee Louder).

Ingliz tilidagi reklama matnlarida *best, extra-, super* va *boshqa ko'plab kuchli ta'sirga ega bo'yoqdor so'zlarning ishlatilishi ko'p kuzatiladi. Masalan, Best enjoyed slowly.*

Shuningdek, ingliz tilidagi reklama matnlarida quyidagi sifatlardan keng foydalaniladi: good, better, best, free, fresh, delicious, full sure, clean, wonderful, special, fine, big, great, real, easy, bright, extra, rich, gold, natural, sensual, innocent, passionate, romantic, mysterious va boshqalar. Masalan; *Get natural!; Life's good; Slovakia. Little Big Country.*

Xulosa. Mahsulotning haqiqiylikini ko'rsatuvchi sifatlardan, ya'ni, genuine, authentic va original kabilardan ham tez-tez qo'llanilishini kuzatish mumkin. Lekin shuni ta'kidlash lozimki, “new” sifati eng ko'p qo'llaniladi, uni deyarli barcha reklama matnlarida kamida bir marotaba ishlatilganligiga guvoh bo'lish mumkin. Misol uchun, *“Start the new year with huge savings on a new KIA”*.

Reklama matnlarini tarjima qilishda tarjimon o'sha tildagi milliy koloritni tarjima tilidagi milliy koloritga tarjima qilishi kerak bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. London, Routledge, 1992.
- (2). G'ofurov I., Mo'minov O., Qambarov N. Tarjima nazariyasi. "Tafakkur bo'stoni", T., 2012, 215-bet.
- (3). Hatim B., Munday J. Translation: An Advanced Resource Book. London, Routledge, 2004.
- (4). Newmark P. A Textbook of Translation. Hertfordshire: Prentice Hall, 1988.
- (5). Nida E.A. Toward a Science of Translating. Leiden, Brill, 1964.
- (6). Salomov G'. Tarjima nazariyasiga kirish. T., "O'qituvchi", 1983, 117-bet
- (7). Vinay J.P., Darbelnet J. Comparative Stylistics of French and English. A Methodology for Translation. Amsterdam. John Benjamins, 1995.

**Raimjonova Mushtariy Abdug'affor qizi (Andijon davlat Chet tillari instituti talabasi;
raimjonovamushtariy52@gmail.com),**

**O'rinboyeva Guluzro Dushayevna (Andijon davlat Chet tillari instituti "Ingliz tili nazariy aspektlari"
kafedrası o'qituvchisi; Urinbayevaguluzro7@gmail.com; ORCID: 0009-0005-8702-25-80)**

O'ZBEK, ARAB TILLARIDA SIFAT DARAJALARINING YASALISHIGA DOIR ANALITIK VA SINTETIK USULLAR

Annotatsiya. Ushbu maqolada turli tizimli tillar–agglutinatív xarakterga ega bo'lgan o'zbek tili hamda flektiv tabiatli arab tili misolida sifat darajalarining hosil bo'lish qonuniyatlari qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi har ikki tilda miqdoriy belgi ifodalanishining lisoniy vositalarini sintetik va analitik usullar kesimida o'rganishdan iborat. Maqolada o'zbek tilidagi affiksatsiya hodisasi va arab tilidagi ichki fleksiya ya'ni ismut-tafzil qoliplari o'rtasidagi tipologik o'xshashliklar va farqlar dalillangan. Shuningdek, sifat darajalarini hosil qilishda yordamchi so'zlar ishtirokida yuzaga keladigan analitik qurilmalarning har ikki til grammatikasidagi o'rni aniqlangan. Tadqiqot natijalari chog'ishtirma tilshunoslik va tarjima nazariyasi uchun nazariy manba bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: tipologiya, sifat darajalari, sintetik usul, analitik usul, ichki fleksiya, affiksatsiya, ismut-tafzil, qiyosiy tahlil.

АНАЛИТИЧЕСКИЕ И СИНТЕТИЧЕСКИЕ СПОСОБЫ ОБРАЗОВАНИЯ СТЕПЕНЕЙ СТАВНЕНИЯ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В УЗБЕКСКОМ И АРАБСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. В данной статье проводится сравнительный анализ закономерностей образования степеней сравнения прилагательных на примере языков различных систем – узбекского языка, имеющего агглютинативный характер, и арабского языка с его флективной природой. Основная цель исследования заключается в изучении лингвистических средств выражения количественного признака в обоих языках в разрезе синтетических и аналитических методов. В статье обоснованы типологические сходства и различия между явлением аффиксации в узбекском языке и внутренней флексией (модели исмут-тафзиль) в арабском языке. Также определена роль аналитических конструкций, возникающих при участии вспомогательных слов в грамматике обоих языков, в процессе образования степеней прилагательных. Результаты исследования могут служить теоретическим источником для сопоставительного языкознания и теории перевода.

Ключевые слова: типология, степени сравнения прилагательных, синтетический метод, аналитический метод, внутренняя флексия, аффиксация, исмут-тафзиль, сравнительный анализ.

ANALYTICAL AND SYNTHETIC METHODS FOR THE FORMATION OF ADJECTIVE DEGREES IN THE UZBEK AND ARABIC LANGUAGES

Annotation. This article presents a comparative analysis of the formation patterns of degrees of adjectives in languages with different structural systems: Uzbek, which is agglutinative in nature, and Arabic, which possesses an inflected (flective) character. The primary objective of the research is to examine the linguistic means of expressing quantitative attributes in both languages through the lens of synthetic and analytic methods. The study substantiates the typological similarities and differences between the phenomenon of affixation in Uzbek and internal inflection (ismal-tafdil patterns) in Arabic. Furthermore, it determines the role of analytical constructions formed with the participation of auxiliary words in the grammar of both languages. The findings of this research serve as a theoretical resource for comparative linguistics and translation theory.

Keywords: typology, degrees of adjectives, synthetic method, analytical method, internal inflection, affixation, ismal-tafdil, comparative analysis.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikning ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lgan qiyosiy-tipologik tadqiqotlar qarindosh bo'lmagan tillarning strukturaviy-funksional xususiyatlarini ochib berishda muhim o'rin tutadi. Xususan, o'zbek va arab tillarida sifat so'z turkumi va uning grammatik kategoriyalari o'ziga xos murakkab tizimga ega. Sifat darajalari predmet va hodisalardagi belgining normadan ortiqligi yoki kamligini

ifodalash barobarida, tillarning morfologik imkoniyatlarini ham namoyon etadi. O'zbek tilida sifat darajalari tizimi asosan turkiy tillarga xos bo'lgan agglutinatsiya qonuniyatiga bo'ysunadi. Bunda sintetik usul morfologik ko'rsatkichlar masalan, -roq qo'shimchasi orqali amalga oshsa, analitik usulda leksik birliklar masalan, juda, eng, g'oyat yordamida shakllanadi. Arab tilida esa bu jarayon tubdan farq qiladi. Semit tillari oilasiga mansub bo'lgan arab tilida sifat darajalari ya'ni ismut-tafzil asosan ichki fleksiya, so'z o'zaging ma'lum bir qolipga (vaznga) tushishi orqali hosil bo'ladi [1;44-b.]. Maqolaning dolzarbligi o'zbek tilidagi daraja ko'rsatkichlarining arab tilidagi muqobillari bilan strukturaviy jihatdan chog'ishtirilmaganligida ko'rinadi. Masalan, o'zbek tilidagi "kuchliroq" (sintetik) va "juda kuchli" (analitik) birikmalarining arab tilidagi "aqva" (أَقْوَى) yoki "ashaddu quvvatan" (أَشَدُّ قُوَّةً) kabi shakllari bilan o'zaro mos kelishi yoki farqlanishini o'rganish lingvistik nuqtayi nazardan katta ahamiyatga ega [2;67-b.]. Ushbu ishda sifat darajalarining hosil bo'lishida har ikki tilga xos bo'lgan universal va xususiy jihatlar sintetik va analitik modellar misolida atroflicha yoritiladi.

Metodlar. Ushbu tadqiqotda o'zbek va arab tillaridagi sifat darajalarining lisoniy tabiatini yoritish maqsadida bir qator ilmiy metodlardan foydalanildi. Xususan, qiyosiy-tipologik metod. Ikki xil tizimli (agglutinatív va flektiv) tillardagi sifat darajalarining hosil bo'lish modellari o'zaro chog'ishtirildi. Bu metod orqali tillardagi universal va o'ziga xos (spetsifik) jihatlar aniqlandi.

Komponent tahlil usuli. Sifat darajalarini hosil qiluvchi morfemalar va yordamchi so'zlarning semantik tarkibi hamda ularning gapdagi funksional yuklamasi tahlil qilindi.

Sinxron tahlil. Har ikki tilning hozirgi adabiy tili me'yorlari asosida sifat darajalarining zamonaviy qo'llanilish holatlari o'rganildi.

Deskriptiv (tavsifiy) metod. O'zbek tilidagi affiksatsiya va arab tilidagi ichki fleksiya (ismut-tafzil) jarayonlari ilmiy jihatdan tavsiflandi.

Adabiyotlar sharhi. Tadqiqotning manba bazasini o'zbek va arab tillaridagi grammatik darsliklar, izohli lug'atlar hamda badiiy adabiyotlardan olingan namunalar tashkil etadi. Sifat turkumi va uning daraja kategoriyasi tilshunoslikda uzoq tarixga ega bo'lgan mavzulardan biridir. O'zbek tilshunosligida sifat darajalarining sintetik va analitik usulda hosil bo'lishi A.G'ulomov, G'.Abdurahmonov, Sh.Rahmatullayev kabi olimlarning ishlarida atroflicha o'rganilgan. Xususan, A.G'ulomov sifat darajalarini miqdoriy belgi ifodalovchi grammatik kategoriya sifatida baholab, uning affiksatsiya orqali yuzaga kelishini sintetik usulning asosi sifatida ko'rsatadi.

Arab tilshunosligida sifat darajalari (ismut-tafzil) klassik va zamonaviy grammatikada keng yoritilgan. Sibbavayhiydan boshlangan klassik arab tili an'anasida "af'alu" (أَفْعُلُ) vazni sifatning qiyosiy va orttirma ma'nolarini ifodalovchi asosiy qolip sifatida tahlil qilinadi. Zamonaviy arab tilshunosligida, xususan, V.G.Axvlediani va B.M.Grande kabi sharqshunos olimlarning tadqiqotlarida arab tilidagi sifat darajalarining fleksiv tabiati va ularning boshqa tillar bilan tipologik o'xshashliklari qayd etilgan [3;32-b.]. Shunga qaramay, o'zbek va arab tillaridagi sifat darajalarini bevosita sintetik va analitik modellar kesimida qiyoslangan maxsus tadqiqotlar kamchilikni tashkil etadi. Mavjud adabiyotlarda o'zbek tilidagi -roq qo'shimchasi va arab tilidagi af'alu vazni, ko'pincha, alohida tizimlar sifatida o'rganilgan. Ushbu maqola esa mazkur ikki tizimni yagona tipologik platformada birlashtirish orqali mavjud ilmiy bo'shliqni to'ldirishga xizmat qiladi.

Natijalar. O'zbek va arab tillarida sifat darajalarining hosil bo'lishini qiyosiy tahlil qilish quyidagi natijalarni namoyon bo'lishiga turtki bo'ldi:

1. Sintetik usulning strukturaviy tafovutlari. O'zbek tilida sintetik usul agglutinatsiya (o'zakka qo'shimcha qo'shish) tamoyiliga asoslanadi. Masalan, baland-roq, yaxshi-roq. Arab tilida esa sintetik usul ichki fleksiya (so'z o'zaging o'zgarishi) orqali namoyon bo'ladi. Sifatlar f-a'-l (ف-ع-ل) o'zagi asosida afa'lu (أَفْعُلُ) qolipiga o'tadi [4;13-b.]. Masalan, jamilun – chiroyli, ajmalu – chiroyliroq. Bu ikki tilning tub morfologik farqini ko'rsatadi.

2. Analitik usulning funksional doirasi. Har ikki tilda ham analitik usul sifat darajasini leksik birliklar yordamida kuchaytirishga xizmat qiladi, biroq ularning qo'llanilish sabablari turlichadir. O'zbek tilida analitik usul (eng, juda, g'oyat, nihoyatda), asosan, sifatning orttirma darajasini hosil qilish va belgi miqdorini ekspressiv bo'rttirish uchun qo'llaniladi.

Arab tilida analitik usul ko'pincha sintetik qolip (vazn)ni yasash imkoni bo'lmagan hollarda (masalan, rang-tus yoki nuqson bildiruvchi sifatlar, yoki o'zagi to'rtidan ortiq harfli sifatlar uchun) qo'llaniladi [5;25-b.]. Bunda ashaddu – kuchliroq, aksaru – ko'proq kabi so'zlarga sifatning masdari (otlashgan shakli) qo'shiladi: ashaddu xumrotan – qizilroq. Agar so'zma-so'z tarjima qilsak, qizilligi kuchliroq deb aytamiz.

3. "Ismut-tafzil"ning polifunksionalligi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilida qiyosiy (-roq) va orttirma (eng) darajalar alohida morfologik va sintaktik ko'rsatkichlarga ega. Arab tilida esa bitta sintetik shakl (af'alu vazni) matndagi holatiga qarab ham qiyosiy, ham orttirma daraja ma'nosini bera oladi. Ma-

salan, Atvalu (أَطُولُ) so'zi "min"—"dan" predlogi bilan kelsa, "kattaroq", aniqlik artikli (al-) bilan kelsa, "eng katta" ma'nosini anglatadi.

4. Qiyosiy model o'xshashligi. Sintaktik sathda har ikki tilda ham qiyoslash obyekti maxsus vositalar bilan bog'lanadi. Masalan, o'zbek tilida "Hasan Husandan uzunroq" desak, gapdagi -dan qo'shimchasi chiqish kelishigida. Arab tilida "Hasan atvalu min husaynin" desak, ushbu gapdagi "min" qo'shimchasi ham -dan deb tarjima qilinadi va chiqish kelishigiga oiddir [6;18-b.].

Muhokama. O'zbek va arab tillarida sifat darajalarining hosil bo'lish mexanizmlarini qiyoslash orqali shuni ta'kidlash lozimki, har ikki tildagi farqlar bevosita ularning tipologik tabiatiga borib taqaladi. Birinchidan, o'zbek tilida sifat darajalari tizimi ko'proq analitiklikka moyil. Garchi -roq qo'shimchasi sintetik vosita bo'lsa-da, u tilda juda barqaror emas, ko'pincha, qiyos ma'nosi leksik-sintaktik usullar (masalan, qiyoslanayotgan so'zga -dan qo'shimchasini qo'shish) orqali ifodalanadi. Arab tilida esa sintetizm (ichki fleksiya) shunchalik kuchliki, u, hatto so'zning leksik-semantik xususiyatlarini ham o'zgartira oladi. Bu holat turkiy tillardagi agglutinatsiya (tashqi qo'shimcha) va somiy tillardagi fuziya (ichki o'zgarish) o'rtasidagi fundamental tafovutni tasdiqlaydi. Ikkinchidan, tadqiqot jarayonida analitik usulning arab tilida "grammatik kompensatsiya" vazifasini bajarishi aniqlandi. Ya'ni, agar sifatning o'zak tuzilishi (masalan, rang-tus bildiruvchi ahmar – "qizil" so'zi) allaqachon af'alu qolipiga o'xshash bo'lsa, chalkashlikning oldini olish uchun arab tili sintetik usuldan voz kechadi va analitik usulga (ashaddu xumrotan) o'tadi [7:41-b.]. O'zbek tilida esa bunday cheklov deyarli yo'q; analitik usul ko'proq belgi miqdorining darajasini (orttirma daraja) ko'rsatish uchun tanlanadi. Uchinchidan, tahlillarimiz o'zbek tilidagi "eng" va arab tilidagi "al" artikli bilan kelgan ismut-tafzil shakllarining funksional yaqinligini ko'rsatadi. Ikkala holatda ham predmetning boshqa turdoshlari orasida mutloq ustunligi (orttirma daraja) ifodalanadi. Biroq arab tilida bu ma'no morfologik shakl va artikl hamkorligida yuzaga kelsa, o'zbek tilida sof leksik-sintaktik usul ustuvorlik qiladi.

Demak, sifat darajalari har ikki tilda ham o'ziga xos boy imkoniyatlarga ega. O'zbek tili sifat darajalarini hosil qilishda turli xil yordamchi so'zlar (analitik vositalar) hisobiga ekspressivlikni ta'minlasa, arab tili qat'iy qoliplar (sintetik vositalar) orqali mantiqiy aniqlik va ixchamlikka intiladi.

Xulosa. O'zbek va arab tillarida sifat darajalarining hosil bo'lishida analitik va sintetik usullarning qiyosiy tahlili shuni ko'rsatadiki, bu ikki til o'zining genetik va tipologik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda o'ziga xos darajalanish tizimiga ega. Olib borilgan tadqiqot natijasida quyidagi yakuniy xulosalar shakllantirildi:

Morfologik xususiyatlar. O'zbek tilida sifat darajalarining sintetik usuli agglutinatив xarakterga ega bo'lib, asosan -roq qo'shimchasi orqali amalga oshadi. Arab tilida esa sintetizm ichki fleksiya – so'z o'zining af'alu qolipiga tushishi orqali namoyon bo'ladi [8;50-b.]. Bu holat arab tili tizimining o'zbek tiliga nisbatan morfologik jihatdan ixchamroq va o'zgaruvchanroq ekanligini tasdiqlaydi.

Analitizmning roli. Har ikki tilda ham analitik usul sifatning belgisini kuchaytirish yoki morfologik cheklovlarni chetlab o'tish uchun xizmat qiladi [9–21-b.]. O'zbek tilida analitik usul (eng, juda, g'oyat) orttirma darajani hosil qilishning asosiy vositasi bo'lsa, arab tilida u ko'pincha qoliplashishi qiyin bo'lgan sifatlar (masalan, rang-tus va nuqson sifatleri) uchun yordamchi usul sifatida qo'llaniladi [10:33-b.].

Funksional muvofiqlik. Arab tilidagi ismut-tafzil, ya'ni, qiyosiy-orttirma daraja shakli o'zbek tilidagi ham qiyosiy, ham orttirma daraja vazifasini bajara olishi bilan universal xususiyatga ega [11:60-b.]. Bu holat tarjima jarayonida kontekstga alohida e'tibor berishni taqozo etadi.

Nazariy va amaliy ahamiyat. Sifat darajalarining ushbu qiyosiy tahlili ikki til grammatikasidagi o'xshash va farqli jihatlarni tizimlashtirish imkonini beradi [12:78-b.]. Tadqiqot xulosalari oliy o'quv yurtlarida qiyosiy tipologiya va tarjimashunoslik fanlarini o'qitishda, shuningdek, ikki tili lug'atlar tuzishda amaliy manba bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Fikrimizcha, o'zbek tilining boy affiksatsiya tizimi va arab tilining moslashuvchan fleksiv qoliplari har ikki tilning o'ziga xos lisoniy tabiatini aks ettiruvchi mukammal darajalanish tizimini yuzaga keltirgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). G'ulomov A. O'zbek tili morfologiyasi. Sifat. Toshkent, "Fan", 1955, 44-bet.
- (2). Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. Toshkent, "Universitet", 2000, 67-bet.
- (3). Sayfullayeva R., Qurbonova M., Boqiyeva G. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, "Fan va texnologiya", 2009, 32-bet.
- (4). Ibrohimov N., Yusupov M. Arab tili darsligi. Toshkent, O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2007, 13-bet.
- (5). Гранде В.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. Москва, "Восточная литература", 1998, 25-bet.
- (6). Ахледивани В.Ж. Арабское языкознание. Тбилиси, "Мецниереба", 1985, с. 18.
- (7). Sattorov A. Arab tili grammatikasi. Toshkent, Toshkent islom universiteti, 2012, 41-bet.

- (8). Yusupov O'. Nazariy tipologiya asoslari. Toshkent, "Fan", 2007, 50-bet.
- (9). Haywood J.A., Nahmad H.M. A New Arabic Grammar of the Written Language. London, Lund Humphries, 1965, 21 p.
- (10). Wright W. A Grammar of the Arabic Language. Cambridge, Cambridge University Press, 1996, 33 p..
- (11). Ibn Hishom Al Ansoriy. Sharh Qotrun Nada. Dorul kutub, 2018, 60-bet.
- (12). Ibrohimov N., Yusupov M. Arab tili grammatikasi. Toshkent, G'afur G'ulom nashriyoti, 2024, 78-bet.

Mirzayeva Nargizoy Sanjarovna (filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Andijon davlat Texnika instituti; e-mail: mirzayevaandmi@gmail.com)

“UY” KONSEPTINING INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDAGI LINGVOKULTUROLOGIK QIYOSIY TAHLILI

Annotatsiya. Ushbu maqolada “uy” konseptining ingliz va o‘zbek tillaridagi lingvokulturologik xususiyatlari zamonaviy qiyosiy tahlil usullari asosida o‘rganildi. Tadqiqot nazariy bazasi kognitiv lingvistika va lingvokulturologiyaga tayanib, 14000 dan ortiq korpus birligi hamda empirik assosiativ eksperiment materiallaridan foydalanildi. Qiyosiy tahlil natijalar “uy” konseptining universal (moddiy obyekt, xavfsizlik) va milliy-madaniy xususiyatlarini ajratib ko‘rsatdi. Ingliz tilida “house” (bino) va “home” (ruhiy maskan) o‘rtasida semantik differensiyasi aniqlanib, konseptning individualism, shaxsiy erkinlik va qulaylik qadriyatlariga yo‘ltirilgani tasdiqlandi.

Kalit so‘zlar: “uy” konsepti, lingvokulturologiya, qiyosiy tahlil, madaniy qadriyatlar, individualizm, kollektivizm, assosiativ eksperiment, korpus lingvistikasi.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КОНЦЕПТА «ДОМ» В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ В ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ

Аннотация. В данной статье лингвокультурологические особенности концепта «дом» в английском и узбекском языках изучены на основе современных методов сравнительного анализа. Теоретическая база исследования опирается на когнитивную лингвистику и лингвокультурологию и использовалась в более чем 14000 корпусных единицах и эмпирическом ассоциативном анализе. Результаты сравнительного анализа выявили универсальные (материальный объект, безопасность) и национально-культурные особенности концепта «дом». В английском языке семантически определена связь между «house» (здание) и «home» (духовное пространство), и подтверждено, что концепт ориентирован на ценности индивидуализма, личной свободы и комфорта.

Ключевые слова: концепт «дом», лингвокультурология, сравнительный анализ, культурные ценности, индивидуализм, коллективизм, ассоциативный эксперимент, корпусная лингвистика.

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE CONCEPT “HOME” IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES IN LINGUOCULTUROLOGY

Annotation. In this article, the linguacultural features of the concept “home” in the English and Uzbek languages were studied based on modern methods of comparative analysis. The theoretical basis of the research, based on cognitive linguistics and linguaculturology, was used in more than 14,000 corpus units and empirical associative analysis. The results of the comparative analysis highlighted the universal (material object, security) and national-cultural features of the concept of “home”. In the English language, a semantic distinction was made between “house” (building) and “home” (spiritual space), and it was confirmed that the concept is oriented towards the values of individualism, personal freedom, and comfort.

Keywords: concept of “home”, linguaculturology, comparative analysis, cultural values, individualism, collectivism, associative experiment, corpus linguistics.

Kirish (Introduction). Zamonaviy lingvistika tilni ijtimoiy-madaniy hodisa sifatida o‘rganadi. Kognitiv-diskursiv paradigma doirasida til nafaqat kommunikatsiya vositasi, balki milliy dunyoqarash, madaniy xotira va qiymat tizimining asosiy tashuvchisi hisoblanadi. Lingvokulturologiya – til va madaniyatning o‘zaro ta‘sirini, til birliklarida milliy-madaniy xususiyatlarning namoyon bo‘lishini tadqiq etuvchi fanlararo yo‘nalish bo‘lib, XX asrning oxiri va XXI asr boshida alohida fan sohasi sifatida shakllanirildi. Lingvokulturologiyaning asosiy obyekti konsept tushunchasidir. Konsept – bu til, ong va madaniyatning kesishmasida joylashgan murakkab ma‘naviy tuzilma bo‘lib, u ma‘lum bir xalqning madaniy tajribasini o‘zida mujassamlashtiradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Y.S.Stepanov konseptni “madaniyatning genlaridan biri” deb ta‘riflaydi [7]. A.Wierzbicka konseptlarni ma‘lum bir madaniyat uchun kalit so‘zlar orqali tadqiq etish metodologiyasini ishlab chiqdi [6]. Ingliz tilida “home”, o‘zbek tilida “uy”

leksemalari faqat moddiy obyekt emas, balki murakkab ma'naviy, hissiy, ijtimoiy va aksiologik tizimni ifodalaydi. "Uy" konsepti turli tillar materialida ko'plab tadqiqotlarga obyekt bo'lgan. Ingliz tilidagi "home" konsepti I.F.Porubay, V.G.Pavlenko, E.V.Makarova tadqiqotlarida o'rganilgan [11]. M.Kavalir ingliz, amerikalik va sloven madaniyatlarida "house" va "home" konseptlarining farqlarini ko'rsatdi [13]. O'zbek tilshunosligida "uy" konsepti alohida monografik tadqiqot objekti bo'lmagan. Ba'zi ishlar oila, nikoh, milliy qadriyatlar kontekstida "uy" tushunchasiga murojaat qilgan [15]. Biroq ingliz va o'zbek tillarida "uy" konseptining kompleks qiyosiy lingvokulturologik tadqiqoti hozirgacha amalga oshirilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Zamonaviy ilmiy tadqiqotlar uchun xalqaro standartlarga moslashtiriladi. Tadqiqotning nazariy asosini kognitiv lingvistika [5;9-b.], lingvokulturologiya [1, 2, 4] va qiyosiy tilshunoslik yo'nalishlari tashkil etdi. Tadqiqot uchun quyidagi manbalardan material to'plandi. Korpus materiallari: British National Corpus (BNC) [14] – 100 million so'zli korpus, ingliz tili uchun 5247 ta "home" va 3856 ta "house" leksemalarini o'z ichiga olgan kontekst tanlab olindi; Corpus of Contemporary American English (COCA) – 560 million so'zli korpus, qo'shimcha 2100 ta kontekst. O'zbek milliy korpusi – "uy" leksemasi ishtirok etgan 3428 ta kontekst (badiiy adabiyot, publitsistika, rasmiy hujjatlar); jami korpus materiallari: 14,631 ta kontekst. Paremiologik (maqol va iboralar) materiallari – ingliz maqollari: [15] 234 ta ("home" kalit so'zi bilan); – o'zbek maqollari: [16] 187 ta ("uy" kalit so'zi bilan); – jami: 421 ta maqol va iboralar jamlandi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Ingliz tilida "uy" tushunchasi uchun ikkita asosiy leksema mavjud: "house" va "home". Ular orasida aniq semantik differentsiatsiya kuzatiladi. "House" leksemasi: Oxford English Dictionary ta'rifi: *"A building for human habitation"* (inson yashashi uchun bino). Semantik komponentlar: [+moddiy obyekt], [+bino/arxitektura], [+tuzilma], [-emotsional], [neytral baholash]. "Home" leksemasi: Oxford English Dictionary ta'rifi: *"The place where one lives permanently, especially as a member of a family or household"* (odam doim yashaydigan joy, ayniqsa, oila yoki uy xo'jaligi a'zosi sifatida). Semantik komponentlar: [+/-moddiy obyekt] (abstrakt bo'lishi mumkin), [+yashash joyi], [+oilajamoa], [+emotsional ilqlik], [+xavfsizlik], [+ijobiy baholash], [+identifikatsiya].

Paremiologik tahlilga ko'ra ingliz tilida "home" so'zi ishtirok etgan 234 ta maqol va ibora tahlil qilindi. Eng mashhur va madaniy jihatdan muhim bo'lganlaridan misollar keltirib o'tamiz.

1. "Home is where the heart is" – uy yurak joylashgan joydir (hissiy bog'liqlik ta'kidlanadi).
2. "East or West, home is best" – sharq yoki g'arb, uy eng yaxshi joy (o'z uyining ustunligi).
3. "There's no place like home" – uy kabi joy yo'q (uyning noyobligi).
4. "Home sweet home" – shirin uy (ilqlik va qulaylik).
5. "Charity begins at home" – xayr-ehson uydan boshlanadi (oilas mas'uliyati).
6. "Make yourself at home" – o'zingni uyingizdagidek his eting (mehmondo'stlik).

Aksiologik (qadriyatli) tahlil: Barcha maqollarda "home" ijobiy baholanadi. Asosiy qadriyatlar: emotsional ilqlik va qulaylik, xavfsizlik va tinchlik, oilaviy bag'liqlik, shaxsiy identifikatsiya, axloqiy markaz. "home" konseptining metaforik proyeksiyalari: "home is a container" (saqlash idishi) – "within the home", "outside the home". "home is a refuge" (panoh joy) – "a safe haven", "shelter from the storm". "home is center" (markaz) – "heart of the home", "center of family life". "home is mother" (ona) – "motherland", "homeland". "body is home" (badan uy) – "a home for the soul", "find a home in one's heart".

O'zbek tilidagi "uy" konseptining leksik-semantik tahlilini ko'rib chiqdik. O'zbek tilining izohli lug'ati (2006) "uy" leksemasi uchun 6 ta asosiy ma'noni beradi:

1. Yashash uchun mo'ljallangan bino, turar joy. 2. Oila, xonadon. 3. Turmush, hayot. 4. Urug', avlod, nasl. 5. Ko'chmas mulk. 6. Maskani, turar joyi (hayvonlar uchun ham).

Semantik komponentlari birinchi ma'no (asosiy): [+moddiy obyekt], [+bino], [+yashash joyi] Ikkinchi ma'no (keng): [+/-moddiy] (abstrakt bo'lishi mumkin), [+oilajamoa], [+xonadon], [+ijtimoiy birlik]. O'zbek tilining xususiyati: "Uy" leksemasi ko'pincha oila ma'nosida ishlatiladi. Bu ingliz tilidagi "house/home" differentsiatsiyasidan farq qilib, o'zbek tilida bitta leksema ikki ma'noni birlashtiradi, lekin kontekst orqali ajralib turadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Konseptning tuzilishini yadro (universal komponentlar), yaqin periferiya (kuchli milliy rangli komponentlar) va uzoq periferiya (kuchsiz bog'liq komponentlar)da tasvirlash mumkin. Ingliz tilida "home" shaxsiy erkinlik bo'lsa, o'zbek tilida izzat, jamoa, gender rollarni ifodalshi aniqlandi. Tadqiqot quyidagi nazariy xulosalarga olib keladi:

7. Konseptlar universal va milliy komponentlardan tashkil topgan. Har bir konsept universal bazaga ega, lekin milliy madaniyat unga o'ziga xos ranglar beradi.

8. Til – madaniyat oynasi. Tilning konseptual tizimini o'rganish orqali milliy madaniyatni tushunish mumkin.

9. Qiyosiy tadqiqotlar zarur. Bir til doirasida konseptni to'liq tushunish qiyin. Qiyosiy tahlil universal va spesifikni ajratishga yordam beradi.

10. Korpus va assotsiativ ma'lumotlar muhim. Zamonaviy empirik metodlar (korpus lingvistikasi, assotsiativ eksperiment) konseptning real psixolingvistik va madaniy realligini ko'rsatadi.

11. Madaniyat tipologiyasi. Individualistik madaniyatlar (ingliz): shaxs ustuvorligi; kollektivistik madaniyatlar (o'zbek): jamoa ustuvorligi.

Xulosa qiladigan bo'lsak, "uy" konsepti har bir madaniyat uchun markaziy, axloqiy va ruhiy jihatdan muhim tushuncha hisoblanadi. Uni o'rganish orqali milliy dunyoqarash, qadriyatlar tizimi, ijtimoiy tuzilma, madaniy an'analar haqida chuqur bilim olish mumkin. Qiyosiy lingvokulturologik tadqiqotlar tillar va madaniyatlar orasidagi o'xshashlik va farqlarni tushunishga, madaniyatlararo muloqotni samarali qilishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. пособие, М., "Академия", 2001, 208 с.
- (2). Воробьев В.В. Лингвокультурология: теория и методы. М., РУДН, 2008. 336 с.
- (3). Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М., Школа "Языки русской культуры", 1996, 288 с.
- (4). Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград, "Перемена", 2002, 477 с.
- (5). Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. М., АСТ, 2007, 314 с.
- (6). Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. М., "Языки славянской культуры", 2001, 288 с.
- (7). Степанов Ю.С. Константы. "Словарь русской культуры", 3-е изд., М., Академический проект, 2004, 992 с.
- (8). Wierzbicka A. Understanding Cultures through Their Key Words. New York: Oxford University Press, 1997, 328 p.
- (9). Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. М., УРСС, 2004, 256 с.
- (10). Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология. М., "Гнозис", 2002, 284 с.
- (11). Porubay I.F., Nishanova Z.T. An Analysis of The Concepts Of "Home" And "Family" In the English Language. American Journal of Philological Sciences. 2025, vol. 5, № 1, p. 12–18.
- (12). Hofstede G., Hofstede G.J., Minkov M. Cultures and Organizations. 3rd ed., New York, McGraw-Hill, 2010, 576 p.

Mirzayeva Gulnozaxon Ilxamovna (Andijon davlat universiteti katta o'qituvchisi;
e-mail: aasadbek5577@gmail.com)

O'ZBEK TILIDA "BOYLIK VA KAMBAG'ALLIK" LEKSEMALARINING SIMMETRIK VA ASIMMETRIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Keyingi yillarda tilshunoslikdagi simmetriya va asimmetriya kategoriyalarini o'rganish nafaqat tilning negizini ko'rish, ma'lum bir xalqning milliy-mentalital stereotiplarini tushunish imkoniyatini ham beradi. Ushbu maqola tilshunoslikdagi simmetriya va asimmetriya nazariyasi til sohiblariga ma'lum bir sohada ishlatiluvchi leksik birikmalarning asosiy jamg'armasini butun ko'lami bilan anglash, muloqot jarayonida ulardan eng zarurlarini qo'llash, leksik birikmalarning bir-birlari bilan mazmuniy jihatdan bog'lanishi hamda o'zbek tilida "boylik/kambag'allik" leksemalarining simmetrik va asimmetrik xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan.

Kalit so'zlar: boylik, kambag'allik, simmetriya, asimmetriya, leksema, paradigmatic, sintagmatik, miqdor kategoriyasi, konsept.

Мирзаева Гулнозахон Илхамовна (старший преподаватель Андиганского государственного университета; e-mail: aasadbek5577@gmail.com)

СИММЕТРИЧНЫЕ И АСИММЕТРИЧНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЛЕКСЕМ «БОГАТСТВО И БЕДНОСТЬ» В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В последние годы изучение категорий симметрии и асимметрии в лингвистике не только позволило увидеть основы языка, но и понять национально-ментальные стереотипы конкретного народа. Цель данной статьи – помочь носителям языка понять весь спектр основных лексических сочетаний, используемых в данной области, применять наиболее необходимые в процессе общения, определить семантическую связь лексических сочетаний друг с другом, а также выявить симметричные и асимметричные характеристики лексем «богатство/бедность» в узбекском языке.

Ключевые слова: богатство, бедность, симметрия, асимметрия, лексема, парадигматическая, синтагматическая, количественная категория, концепт.

SYMMETRICAL AND ASYMMETRICAL CHARACTERISTICS OF THE LEXEMES "WEALTH-POVERTY" IN UZBEK LANGUAGE

Annotation. In recent years, the study of the categories of symmetry and asymmetry in linguistics has not only allowed us to understand the foundations of language but also the national and mental stereotypes of a particular people. The goal of this article is to help native speakers understand the full range of basic lexical combinations used in this area, apply the most essential ones in communication, determine the semantic relationships between lexical combinations, and identify the symmetrical and asymmetrical characteristics of the lexemes "wealth/poverty" in the Uzbek language.

Keywords: wealth, poverty, symmetry, asymmetry, lexeme, paradigmatic, syntagmatic, quantitative category, concept.

Kirish (Introduction). Ma'lumki, "simmetriya va asimmetriyaga taaluqli dastlabki tasavvurlar o'z ildiziga ko'ra, mifologik va diniy qarashlarga asoslangan bo'lib, o'nglik va chaplikni sifatijihatdan farqlashga, ularni, ayniqsa, tildagi ifodalanishida aksiologik munosabatni yuzaga keltirib, ijobiy (musbat) va salbiy (manfiy) xarakteristikalariga ega bo'lgan" [1;291-b.].

"Boylik va kambag'allik" leksemalarini simmetrik va asimmetrik tahlili deganda invariant "boylik va kambag'allik" arxisemasi atrofida birlashgan, ushbu maydonda o'z o'rniga ega bo'lgan, turlicha morfologik va sintaktik tuzilish va qolipga ega, invariant ma'noga turli darajada yaqin yoki distant (bosh ma'nodan uzoqlashgan) ma'noviy aloqada bo'lgan, bir va undan ortiq simmetrik ma'noga ega, mono yoki polifunksional, o'zaro paradigmatic va sintagmatic aloqalarda bo'lib, vazifasiga qarab, faol va nofaol, ifodalilik jihatidan esa turlicha bo'yoq xususiyatlariga ega til birliklari sistemasini tushunamiz.

Simmetrik ma'nodagi "boylik va kambag'allik" leksemalari mazmun va ifoda planiga ega. Simmetriya va asimmetriyaning mazmun plani deganda umumiy "boylik va kambag'allik" arxisemasi bilan aloqador yaqin va uzoq integral va differentsial semalar majmuini tushunamiz. Simmetriya va asimmetriyaning ifoda plani deganda tilning fonetik, leksik, grammatik qonun-qoidalarini imkoniyatlari doirasida shakllangan, og'zaki va yozma nutqqa xos, vizual va audial shakllariga ega "boylik va kambag'allik" umumiy ma'nosi atrofida birlashgan turli leksik birliklarni tushunamiz.

O'zbek tilida "boylik va kambag'allik" leksemasini simmetrik ma'nosi asosida bir maydonga jamlangan, alohida paradigmatic qatorlarni tashkil etuvchi til birliklarining lisoniy mazmun xususiyatlarini ochib berish ham nazariy, ham amaliy ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). O'zbek tilida "boylik va kambag'allik" leksemalarining simmetrik va asimmetrik ma'nolarini o'rganishda, ularning etimologik kelib chiqishiga e'tibor qaratdik. Natijada ushbu leksemalar bilan bog'liq juda ko'plab qiziqarli ma'lumotlar borligi aniqlandi.

Biz "boylik va kambag'allik" konseptini E.Begmatov, A.Madvaliyevlar tahriri ostida chiqarilgan "O'zbek tilining izohli lug'ati"da o'zbek tilida "boylik va kambag'allik" otlari turli simmetrik va asimmetrik ma'nolarni o'z ichiga olib, ko'p sonli so'zlar oilasining semantik markazi sifatida xizmat qiladi. Avvalo, "boylik" so'zining lug'atdagi ta'rifiga ko'ra, "*boy bo'lish, boy mavqeyi, mol-mulk to'plami, majmuyi, mollik*" degan ma'nolarni ifodalaydi. Ushbu lug'atning (1-jildi)da ot so'z turkumidan "boylik" so'zining quyidagi asosiy ma'nolari keltiriladi:

1. Dunyo, davlat, mol-mulk. Masalan: *O'n olti ming qo'y, ikki yarim ming yilqi hazilakam boylik emas* (P.Qodirov, "Yulduzli tunlar").

2. Tabiiy, moddiy resurslar majmuyi. Yer osti boyliklari. Moddiy boyliklar. Tabiiy boyliklar. Qazilma boyliklar. *O'lkamiz tabiiy boyliklarini o'rganish.. ishiga nufuzli olimlarimiz salmoqli ulush qo'shmoqdalar* (Gazetadan).

3. Aqliy, ruhiy, ma'naviy faoliyat hosilasi, majmuyi. Masalan: *Xalq o'z tilini eng ulkan milliy boylik sifatida asrash kerak* (Gazetadan).

4. Iqtisodiy jihatdan mustahkam, hech narsadan kamchiligi, muhtojligi yo'q, to'kis, badavlat. Masalan: *Yurt boy bo'lsa, uning bozori ham to'kin bo'ladi* (U.Normatov, "Talant tarbiyasi").

Berilgan ta'riflarga qo'shimcha tarzda yana bir lug'at ma'lumotlarini qo'shish mumkin. Z.M.Ma'rufovning 1981-yilda chop etilgan "O'zbek tilining izohli lug'ati"da ot so'z turkumiga kiruvchi boylikning qo'shimcha quyidagi ma'nolarini kuzatamiz:

- Tarkibida, bag'rida kerakli va foydali narsalar ko'p, mo'l. Masalan: *Temirga boy ruda. Yeri boyning eli boy* (maqol).

- Boyga murojaat yoki ular haqida so'z borganda, ularning nomi o'rnida yoki nomiga qo'shib ishlatiladi. Masalan: *Boy ota! Bu gapni bir atdingiz, yana qaytib gapirmang!* (Hamza, "Boy ila xizmatchi").

- Kishi ismining tarkibiy qismi bo‘lib keladi: *Boltaboy, Teshaboy, Jumaboy*.
- Boytevat (*Boyning sodiq xizmatkori, boyga qulluq qiluvchi*) *molparast*.
- Boytuzoq (*qush tutish uchun qildan yasalgan maxsus tuzoq*).
- Boyxalcha (*Zirkdoshlar oilasiga mansub, yaprog‘i panjasimon qirqilgan, tugunak ildizli ko‘p yillik o‘t*).

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Shuningdek, “boylik” leksemasini simmetrik va asimmetrik ma’nosida muqaddas kitoblarning qo‘hna vasiyatlari tahlili so‘z boyligida ko‘p marta ishlatilib, moddiy va ma’naviy boylik, degan xulosaga kelish imkonini beradi. “Boylik” leksemasi bilan bir qatorda, katta xazina, oltin, kumush, qoramol, qullar, tuyalar, qo‘ylar, eshaklar kabi moddiy boylik bilan bog‘liq boshqa iboralarni ham topish mumkin. Misol uchun: *“U odamga ko‘pgina qoramollar, qullar, tuyalar, va eshaklarni berdi va u juda boy bo‘ldi”* [Hadisdan].

Ko‘hna vasiyatlarda “boylik” miqdor kategoriyasining ifodasi bo‘lib (ko‘pgina podalar, katta mulk), turli o‘lchov birliklariga ega: misqol kumush, oltin, denar, xazina. Misol uchun: *“Mana, akangga ming misqol kumush berdim...”* [Gazetadan].

Ko‘hna vasiyatlarda “boylik” leksemasini simmetrik va asimmetrik ma’nolari bo‘lmish moddiy boylik va ne’mat o‘rtasidagi tenglik belgisi juda aniq ko‘rsatilgan. Boylikning simmetrik va asimmetrik talqini materialiy boylik haqida o‘ylash bilan cheklanmaydi, zero, boylik materialdan tashqari, ma’naviy boylik ham mavjud. Shuning uchun, allaqachon sanab ma’naviy boylikdan tashqari (iymon, sevgi, o‘z-o‘zini inkor qilish, bilim, donolik, saxiylik, do‘stlar, va hokazolar berilgan), Muqaddas bitiklarda ma’naviy boylik bilan bog‘liq metaforik birikmalar mavjud. Shu o‘rinda yangi vasiyatlarda boylik leksemasining simmetrik ma’noda “mehmondo‘stlik”, “hikmat va ilm boyligi”, “mukammal tushunish boyligi”, “qalbning yaxshi xazinasi” kabi muvofiqliklarini kuzatish mumkin. Misol uchun: *“Yaxshi odam qalbning yaxshi xazinadir, u yaxshi narsalarni chiqaradi...”* [Hikmatlar to‘plami].

Diniy kitoblarda taqdim etilgan “boylik” leksemasining simmetrik va asimmetrik bayonotlarning tahlili shuni ko‘rsatadiki, bir tomondan, “boylik” Xudo tomonidan ishonib topshirilgan omonat bo‘lib, uni to‘g‘ri yo‘lda ko‘paytirish kerak. Bu mahorat Xudoga bag‘ishlangan va uning targ‘ib qilishga xizmat qilsa, yaxshi simmetrik natijadir. Boshqa tomondan, boylik yovuzlik asimmetrik manbai va Xudoning shohidligi uchun insonning yo‘lida to‘siq bo‘lishi mumkin. Diniy kitoblarda berilishicha, “boylik”ka ega bo‘lish Xudo yo‘lida simmetrik mazmunda ishlatilmasa, bu xazinalar muammolarni olib keladi. Muqaddas kitobda xudbinlik asimmetrik maqsadida Xudo tomonidan ishonib topshirilgan qadriyatlardan foydalanish mumkin emas, deyilgan. Bu Xudoga qarshi gunoh ish bo‘ladi va oxir-oqibat qiyinchiliklarni olib keladi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). “Boylik” leksemasining simmetrik tushunchasi nafaqat moddiy holatni, balki insonning ma’naviy qadriyatlarini ham o‘zida aks ettiradi. Shunga ko‘ra, ushbu tushunchalar ikkiga bo‘linadi:

1. Simmetrik va asimmetrik mazmunga ega moddiy boylikni ifodalaydigan leksemalar: *yer-suv, binolar, mol-mulk, oltin-kumush, marvaridlar, xazinalar, qo‘ylar, eshaklar, tuyalar, qoramol podasi, xizmatkorlar, qullar, dinor, pulga muhabbat, qullik, qaramlilik*.

2. Simmetrik va asimmetrik mazmunga ega ma’naviy boylikni ifodalovchi leksemalar: *iymon, o‘z-o‘zini inkor qilish, sevgi, ergashish, dunyoviy erkinlik, donolik, yaxshi nom, shuhrat, baraka, sodiq do‘stlar, yaxshi munosabatlar, fazilat, tinch hayot, mehmondo‘stlik, ulug‘vorlik samoviy xazinalar, qalb xazinalari, yaxshilik, allohning himmati, tuhfası, marhamati, ahillik*.

Biz ushbu ikki guruhni kichkina guruhlariga bo‘lib o‘rganishni lozim topdik. Unda “boylik” leksemasi moddiy davlatning in’ikosi sifatida ishlaydi (tasniflash moddiy boylikning mavjudligi, yo‘qligi tamoyili asosida amalga oshirildi, shuningdek, boylikka ega bo‘lish va uni yo‘q qilish usullari (asimmetrik) va qonunlari. U 5 ta kichik guruhlarini o‘z ichiga oldi:

1) boylikka ega bo‘lish: *hashamatli, dabdaba, savlat; ko‘tarinki*. Masalan: *Akbarali boylik to‘plab ... qachondir Hindistonga sayohat qilishini orzu qiladi, tilagiga yetdimikan?* (X.Sultonov. “Onamning yurti”);

2) boylikni tasarruf qilish: *isrof, sovurish, samarasizlik, nobudgarchilik, behuda sarflash, ortiqcha sarf-harajat, ortiqchalik, xarojat, talon-toraj: Tejam bilan ishlatilgan, uy ro‘zg‘oring but. Isrof bilan ishlatilgan, yomon kunni kut* (“Qanotli so‘zlar”).

3) boylikning xususiyatlari: *halollik, to‘g‘rilik, rostgo‘ylik, adolat, poklik, vijdonlilik, qimor, insoflilik, sahiylik*. Masalan: *Men mavizni tamom shar‘iy qilib tayyorlayman, tunov kuni mahallamizning boylari halolligiga fatvo berib ketdilar* (A.Qodiriy. “O‘tgan kunlar”);

4) boylik “falsafasi” (axloq qoidalari): *hisob-kitobli pul, tejab ishlatiladigon boylik, xalq boyligi, halol-harom boylik*.

Ikkinchi guruhga “boylik” insonning shaxsiy sifatлари va jamiyatning qadriyat tizimi bilan bog‘liq holda qaraladi. Moddiy boylikning o‘zbek mentalitetiga xos ma’naviy qadriyatlarga qarama-qarshiligi, boylikning simmetrik va asimmetrik tomonlari hamda unga nisbatan ziddiyatli munosabatga asoslanadi. O‘zbek tilida bu guruh quyidagi kichik guruhlar bilan ifodalanadi:

1) boylik – bu sevgi: *muhabbat, xudbin, g‘amho‘rlik, ollohg‘a muhabbat va h.k.* Masalan: *Otam bo‘l-masangiz ham, meni otalik muhabbati bilan sevgan sodiq va mehribon kishimsiz, ya‘ni ma‘naviy otam* (A.Qodiriy. “O‘tgan kunlar”);

2) boylik – bu do‘stlik: *haqiqiy, chin, sadoqatli, mehribon.* Masalan: *Haqiqiy do‘stda insonning eng yaxshi xislatlari mujassamlashgan bo‘ladi* (Gazetadan);

3) boylik – bu salomatlik: *sog‘liging–boylicing, to‘rt muchasi sog‘, sog‘lom fikr, tetik;*

4) boylik – bu qadriyatlar (aql, qadr-qimmat, baxt): *yaxshi gap, baxtli bo‘lish, orzusiga yetish, uddalash;*

5) boylik–bu kuch-qudrat: *tillo, mart, noyob, go‘zal, yagona.* Masalan: *Noyob talant egasi bo‘lgan Yusufjon qiziq o‘z xalqining aziz farzantlaridan biridir* (T.Obidov. “Yusufjon qiziq”);

6) boylik–bu ijodiy aqliy faoliyat mahsulı: *adabiy, badiiy, ilmiy, kashfiyotlar, eshittirishlar;* Masalan: *Navoiy hayoti yo‘lida yozgan barcha adabiy boyliklarini yosh avlodga qoldirgan buyuk siymodir* (Oybek, “Navoiy”);

7) boylikka zid baho: *noloyiq, nomunosib, munofiq, ajdar va h.k.* Masalan: *Boylarni sodda xalqni aldab, ularni halol mehnatlarini qadrsizlash munofiqlikdir* (M.Ismoilıy. “Farg‘ona t.o.”).

Yuqoridagi fikrlarga tayangan holda, biz o‘zbek tilida “boylik” leksemasini ma’nolariga birlashgan lisoniy birliklarni quyidagi modellarini ishlab chiqdik.

1) N yoki Adj (sodda tuzilishga ega bir o‘zakli so‘zlar);

2) N + N = N (ikki ot o‘zakli qo‘shma so‘zlar);

3) Adj – N = WC (bir sifat va bir otdan iborat so‘z birikmasi);

4) N + N + V = WC (ikki ot, bir fe‘lli so‘z birikmasi);

5) N + ga (-da, -dan, -i, -ni, -ning) + V = WC (kelishik va egalik suffiksli ot va fe‘lli so‘z birikmasi);

6) N + suffix = Adj (bir ot va bir suffiksli yasama so‘z).

“Boylik” leksemasining simmetrik va asimmetrik strukturasiga e‘tiborni qaratsak, unda ta’kidlash kerakki, mazkur tadqiqot ob’ekti ko‘plab kichik mikrokonseptlardan tashkil topgan bo‘lib, ular insonning hayotdagi boylik xususiyatlarini namoyon qiladi.

Simmetrik aspektdagi “boylik” tushunchalari tarkibiga kiruvchi har bir mikrokonsept o‘zbek tilida o‘zining leksik, frazeologik birliklari miqyosida keng qamrovligi bilan farq qiladi.

Shuningdek, “kambag‘allik” leksemasining simmetrik va asimmetrik ma’nolarini E.Begmatov, A. Madvaliyevlar tahriri ostida chiqarilgan “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”ni o‘rganib chiqdik. Ot so‘ziga mansub “kambag‘allik” leksemasi quyidagi simmetrik va asimmetrik ma’nolarni ifodalanişining guvohi bo‘ldik. “Kambag‘al” so‘zi o‘zbek tiliga fors tilidan kirib kelgan bo‘lib, uning asl ma’nosi “qashshoq, yo‘qsil” deb ifodalanadi. Biz, shuningdek, “kambag‘allik” konseptining ketma-ket ma’nolarini o‘rgandik:

• hayotiy, tirikchilikka zarur narsalarning yetishmaslik holati. Masalan: *Bir kuni ona bechorazor yig‘lab, Xudoga nola qildi: “Kambag‘allik qursin, kambag‘allik... E Xudo, qanday gunoh qildikki, bizni bunchalar qaqshatasan?”* (K.Yashin, “Hamza”);

• yetarli bo‘lmagan; kam, yetishmaydigan;

• ko‘chma s.t. Mushkul yoki ayanchli ahvolga tushib qolgan kishi; *sho‘rlik, boyoqish bechora.*

“Kambag‘allik” leksemasini simmetrik va asimmetrik ma’nolar ketma-ketligini o‘rganib, quyidagi uchta guruhga bo‘lib chiqdik:

1) kambag‘allik tasarruf qilish: *qashshoq, gado, devona.* Masalan: *Qiziq ekansan... bu yerdagilar hammasi gadoydan non tilaydigan qashshoqlar* (Oybek, “Tanlangan asarlar”);

2) kambag‘allik xususiyatlari: *zorlik, yetishmovchilik, zorillamoq (qattiq iltimos qilmoq), nola, zor-intizor.* Masalan: *“Balki o‘z yolg‘izligi, bekorchiligidan zerikib, buning ustiga ro‘zg‘or yetishmovchiligidan siqilib, xafagazak bo‘lgandir” deb o‘ylab qoldi Kamol* (H.Nazir, “Ko‘kterak shabadasi”);

3) kambag‘allik falsafasi: *shukronalik, sabrlilik, qanohatlilik, chidamlilik.* Masalan: *Ertasiga kam-pir bu sevinch-quvonchlarning shukronasiga xotin-xalajni yig‘ib, mushkulkushob o‘qittirdim* (G‘ayratıy, “Dovdirash”).

O‘zbek tilida “kambag‘allik” leksemasining simmetrik va asimmetrik tahlil qilishda quyidagi parametrlarga ega degan xulosaga keldik:

1) kambag‘allik – qadriyatlarning mavjudligida namoyon bo‘ladigan insoniy holat; *Butun bir millatning qadriyatlari toptalsa, yo‘qola boshlasa, bu o‘sha xalqning qashshoqli belgisi hisoblanadi* (Gazetadan);

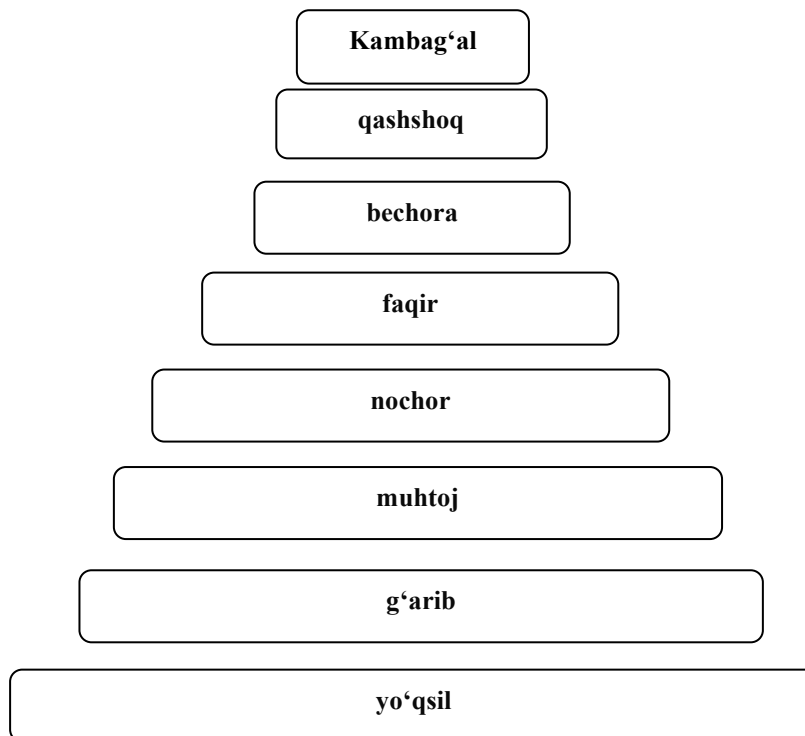
2) kambag'allik – mehnat va sinovlar qiymatining oshishi; *Bechora Oqila, kambag'al bo'lsa ham, o'zi juda halol, mard va mehnatkash, bolalarga juda mehribon...* (A.Qahhor, "Og'riq tishlar");

3) kambag'allik – halol va mahnatlari evaziga topilishi mumkin bo'lgan ozginagina sarmoya; *Kolxoz raisi umri kambag'allik va yetimlik bilan o'tgan halol odam* (Sh.Rashidov, "Bo'rondan kuchli");

4) kambag'allik – baxt va zavq olib kelishi mumkin; *Shahzoda saroyini shoxona hayotidan, oddiy odamlarning, kambag'allarning hayotini havas qilardi* ("Shoh edip". Asqad Muxtor);

5) kambag'allik – tashvish va azob ham beradi; *Yo'lchi qachon kelarkan, kelganda ham nima qilardi, bo'zbola, kambag'al* (Oybek, "Tanlangan asarlar").

Yuqoridagilarni hisobga olgan holda, kambag'allik leksemasini simmetrik asosini tashkil etuvchi guruhlar chizmasini ifodalashga harakat qilamiz.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, kambag'allikka oid leksemalarning aksariyati zamonaviy o'zbek tili uchun xos bo'lgan so'z yasashning yangi usuli bo'lmish semantik usul orqali hosil bo'ladi. So'z yasash modellari haqida so'z yuritilganda kambag'allikka oid leksemalarning simmetrik taraqqiyoti jarayoni va hali lug'atlarda aks etib ulgurmagan yangi terminlarning struktur-semantik xususiyatlarini chuqurroq anglash maqsadga muvofiq.

Til boyligini ko'rsatkichlaridan biri bu simmetriya xisoblanib, undagi bir tushunchani bir necha usullarda ifodalash imkonini beruvchi sinonimlar, shuningdek, kvazisinonimlar (qisman yoki noaniq sinonimlar)ning mavjudligidir. Sinonimlar boshqa so'zlardan mos ravishda qo'shimcha ma'no soylari, hissiylik, ekspressivlik, stilistik jihati bilan farq qilishi mumkin.

Yuqoridagi lisoniy birliklar "kambag'allik" semantik maydonining markaz (yadro), pereferiya va uchta segmentni hosil etishda xizmat qiluvchi asosiy lisoniy vositalar hisoblanadi.

"Kambag'allik" tushunchasining asosiy qismini asimmetrik ma'nosi pereferiya egallaydi, chunki mazkur asimmetrik ma'no boshqa tushunchalar bilan bitta maydonda kesishib ketgan va bir-bir bilan mazmun jihatdan uzviy bog'lanib, ular mazmun strukturalarni o'zlarining qo'shimcha ma'no va belgilari bilan boyitishga xizmat qiladi. Izohli lug'atlardan olingan misollarni tahlil qilish jarayonida mazkur semantik belgilar "kambag'al" tushunchasining nutqda amalga oshirishda alohida ajratib ko'rsatiladi.

Ta'kidlash lozimki, "kambag'allik" leksemasining asimmetrik ma'nodagi tushunchalari sathida qo'llanayotgan lisoniy vositalar hajmi til materiallariga o'ta boy ekanligi ko'rinib turibdi. Ular katta hajmdagi axborot qatlamini qamrab olmoqda. "Kambag'allik" tushunchasini ifodalashda ko'plab vositalar turli yo'nalishda har xil ma'nolarni aks ettirmoqda. Asimmetriyani amalga oshirishda periferiya sathidagi belgilarining bo'lishi va uning qo'llanishini to'la amalga oshirish shart emas, aksincha, mazkur semantik maydonning markazi bo'lishi zarur.

Shunday qilib, mazkur faslda ko'rib chiqilgan "kambag'allik" leksemasini ma'nosiga doir misollar tahlili shuni ko'rsatdiki, "kambag'allik" leksemasini 4 ta model yordamida ifodalash aniqlandi:

1) N yoki Adj (sodda tuzilishga ega bir o'zakli so'zlar);

- 2) N+suffix = Adj (ot yasovchi suffiksli yasama so'z);
- 3) N+suffix= Adv (ot yasovchi suffiksli yasama so'z);
- 4) N+V= V (ot va fe'lli so'z birikma).

Yuqoridagi “kambag'allik” tushunchasining simmetrik va asimmetrik strukturasidan ko'rish mumkinki, biz ushbu leksemaning tilda turli lisoniy vositalar bilan ifodalanishini kuzatdik. Natijada lisoniy birliklar insonning ichki holati, psixologik qobiliyati, fiziologik ko'rinishi va o'zini tutishi, tilda sifat, ravish va ot kabi so'z turkumlari bilan kelib, shaxsning xarakterini ochib berishi ma'lum bo'ldi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Tahlil davomida olingan natijalar asosida simmetrik va asimmetrik strukturalar hamda izohlar namoyishi “boylik va kambag'allik” leksemasi komponentlarining barcha ma'nolarini tushuntirish imkonini yaratdi. Bizning tomonimizdan olingan konseptual belgilar, ularning o'zaro aloqadorligi haqida ma'lumot, shuningdek, “boylik va kambag'allik” semantikasi-ning asimmetrik strukturasining qo'llanilish chastotasini ko'rsatdi. Bu, albatta, ushbu nutqda asimmetrik tushunchalarning ijro etilish xususiyatidir. Demak, ushbu nutqda simmetriya o'z ifodasini topadi.

Tadqiqotga tortilgan “boylik va kambag'allik”ning strukturaviy tavsifi bizga simmetrik va asimmetrik tushunchalarini ko'rsatishda foydalaniladigan turli til vositalarini ma'lum tizimga (tartibga) keltirish imkonini berdi. Yuqoridagi “boylik va kambag'allik” leksik birikmasining simmetrik va asimmetrik tahlili turli lisoniy birliklar bilan funksional-semantik jihatdan aniq struktura keltirib chiqarishi tasdiqlandi. Uning tarkibiy elementlari yadro tarkibiy qism semantik jihatdan oddiy bo'lib, semantik maydonning umumiy ma'nosini o'z ichiga olgan leksik birlik yoki bir nechta birliklardan iborat; markaz – yadroni o'rab turgan bir qator qatlamlar semantik jihatdan murakkabroq qiymatga ega bo'lgan leksik birliklardir; periferiya esa asosiy ma'nolari bilan boshqa turdagi semantik maydonlarga kiradigan va ushbu sohaning semantikasini ma'lum til birliklari orqali ifodalovchi ikkinchi darajali qismlardan tashkil topgan.

Xulosa qilib aytganda, ushbu yondashuvni qo'llash va simmetrik hamda asimmetrik tahlilni o'tkazish, tadqiqot ob'ektini kengaytirish va uni kelajakda qayta ishlash, bizning fikrimizcha, zamonaviy lingvistika metodologiyasini takomillashtirish, semantik va kognitiv yo'nalishda o'zaro muvofiqlashtirish va bir- lashtirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

- (1). Маковский М.М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. Образ мира и миры образов. М., “ФАИР-Пресс”, 2001, 291 с.
- (2). Вейль Г. Симметрия. 2-е изд., М., Едиториал УРСС, 2003, с. 35–36.
- (3). Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ этиш. Т., “Маънавият”, 2004.
- (4). Hornby A.S. OXFORD Advanced Learner's dictionary. sixth edition. Edited by Sally Wehmeier. OXFORD UNIVERSITY PRESS, 2000, p. 581, 582–583.
- (5). Webster's third international dictionary of the English language. Könenmann, 1993.
- (6). Аскольдов С.А. Концепт и слово. Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. М., 1997, с. 267–279.
- (7). Кацнельсон С.Д. Категории языка и мышления: из научного наследия. М., Яз. славянской культуры, 2001, 864 с.
- (8). Ш.Шокиров. Турли тизимли тилларда «кўз» лексик-семантик майдони ва уни ташкил этувчи тил birliklari типологияси. Ф.ф.ф.док. афтореферат., Т., 2020.
- (9). Shokirov Sh.I. Turli tizimli tillar persepsiyasida simmetrik va asimmetrik munosabat. F.f.dok. aftoref., Т., 2026.
- (10). John Galsworthy. Apple Tree and other stories [text]. М., изд-во лит. наиностр.яз., 1961.
- (11). William Somerset Maugham. Cakes and Ale or the Skeleton in the Cupboard [text]. М., Менеджер, 2000.

Davranov Akmal Akramjonovich (Toshkent davlat Transport universiteti tayanch doktoranti) **DOSTON VA UTOPIYA MATNLARIDA TIL ORQALI JAMIYAT MODELLARI** **YARATISHNING LINGVISTIK JIHLTLARI**

Annotatsiya. Mazkur maqolada doston va utopiya matnlarida til orqali jamiyat modellari yaratish- ning lingvistik jihatlari tadqiq etiladi. Maqolada badiiy va utopik diskursning sotsiolingvistik, pragmatik hamda dialogik xususiyatlari asosida ideal va muqobil jamiyat tasavvurining qanday shakllanishi tahlil qi- linadi. Matnlarda konseptual metaforalar, aksiologik birliklar, normativ baholash vositalari va nutq strate- giyalari orqali ijtimoiy tuzumning lingvistik modellashtirilishi yoritiladi.

Kalit so'zlar: doston matni, utopiya, lingvistik modellashtirish, jamiyat modeli, diskurs, sotsiolin- gvistika, pragmatika, aksiologik maydon, dialogiklik, konseptual metafora.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СОЗДАНИЯ МОДЕЛЕЙ ОБЩЕСТВА ЧЕРЕЗ ЯЗЫК В ЭПОСЕ И УТОПИЧЕСКИХ ТЕКСТАХ

Аннотация. В данной статье исследуются лингвистические аспекты создания моделей общества через язык в эпических и утопических текстах. В исследовании анализируется формирование представления об идеальном и альтернативном обществе на основе социолингвистических, прагматических и диалогических особенностей художественного и утопического дискурса. Освещается лингвистическое моделирование социального устройства в текстах посредством концептуальных метафор, аксиологических единиц, нормативно-оценочных средств и речевых стратегий.

Ключевые слова: эпический текст, утопия, лингвистическое моделирование, модель общества, дискурс, социолингвистика, прагматика, аксиологическое поле, диалогичность, концептуальная метафора.

LINGUISTIC ASPECTS OF CREATING SOCIETAL MODELS THROUGH LANGUAGE IN EPIC AND UTOPIAN TEXTS

Annotation. This article examines the linguistic aspects of creating societal models through language in epic and utopian texts. The study analyzes how the representation of ideal and alternative societies is formed on the basis of the sociolinguistic, pragmatic, and dialogic features of artistic and utopian discourse. The linguistic modeling of the social system in the texts is elucidated through conceptual metaphors, axiological units, normative evaluative means, and speech strategies.

Keywords: epic text, utopia, linguistic modeling, societal model, discourse, sociolinguistics, pragmatics, axiological field, dialogicity, conceptual metaphor.

Kirish. Zamonaviy lingvistika va adabiyotshunoslikda badiiy matnning ijtimoiy voqelikni aks ettirish va qayta qurishdagi roli dolzarb masalalardan biri sifatida qaralmoqda. Doston va utopiya janrlari ushbu jarayonda alohida ahamiyat kasb etadi, chunki ular nafaqat mavjud ijtimoiy munosabatlarni tasvirlaydi, balki ideal yoki muqobil jamiyat modelini til vositasida shakllantiradi. Dostonlarda tarixiy va mifologik asosdagi ijtimoiy qadriyatlar tizimi ifodalansa, utopik matnlarda kelajak konsepsiyasi asosida mukammal jamiyat konstruksiyasi yaratiladi. Til bu jarayonda oddiy kommunikativ vosita emas, balki semantik va pragmatik resurslar majmuyi sifatida jamiyatning aksiologik, normativ va institutsional tuzilmasini model-lashtiruvchi omil hisoblanadi. Shu bois doston va utopiya matnlarida tilning ijtimoiy konstruktiv funktsiyasini o'rganish nazariy hamda amaliy jihatdan muhimdir.

Adabiyotlar tahlili. Doston va utopiya matnlarida til orqali jamiyat modellari yaratish masalasi zamonaviy gumanitar tadqiqotlarda ko'p qirrali metodologik yondashuvlar asosida izchil o'rganilmoqda. So'nggi yillarda badiiy va utopik diskursni lingvistik tahlil qilish jarayonida tilning ontologik va aksiologik salohiyatiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Utopik tafakkurning lingvistik ifodasi san'at tili bilan bevosita bog'liq ekani, estetik ideal hamda ijtimoiy konstruksiyaning verbal shakllanishi murakkab semiotik jarayon sifatida namoyon bo'lishi qayd etiladi. Mazkur yondashuvda til nafaqat mavjud voqelikni aks ettiruvchi vosita, balki ideal ijtimoiy tuzumni model-lashtiruvchi, me'yorlashtiruvchi va legitimlashtiruvchi semiotik tizim sifatida talqin etiladi [1]. Shunga ko'ra, utopik matnlarda metaforik strukturalar, ramziy obrazlar, konseptual xaritalar va umumlashtiruvchi kategoriyalar jamiyatning muqobil modelini barpo etishda markaziy funktsiyani bajaradi. Tilning nominativ va baholovchi resurslari orqali ijtimoiy tartib, qadriyatlar iyerarxiyasi hamda inson va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarning ideal shakli konseptual jihatdan mustahkamlanadi.

Utopiyani tarixiy jarayonning istiqbolga yo'naltirilgan diskursiv shakli sifatida talqin qiluvchi tadqiqotlarda jamiyat modeli til vositasida kelajak tasavvuri sifatida qurilishi, bunda narrativ strategiyalar, vaqt kategoriyasining semantik talqini hamda konseptual metaforalar muhim vosita vazifasini bajarishi ko'rsatib o'tiladi [2]. Utopik diskurs tarixiy tajribani tanqidiy qayta ko'rib chiqish bilan birga, istiqboldagi ijtimoiy tuzumning normativ mezonlarini ham belgilaydi. Til birliklari orqali ijtimoiy ongda yangi aksiologik maydon shakllantirilib, unda adolat, tenglik, uyg'unlik kabi kategoriyalar semantik markazga aylanadi. Shuningdek, utopik matnning lingvistik tuzilmasi semantik intensivlik, normativ baholash vositalari, umumlashtiruvchi nominatsiyalar va kategoriyalash jarayonlari orqali ideal jamiyat obrazini mustahkamlashi ilmiy asoslangan [3]. Bunday matnlarda tilning ekspressiv va emotsional komponentlari ham muhim o'rin tutib, ijtimoiy modelning qabul qilinish darajasiga ta'sir ko'rsatadi.

Badiiy matnning dialogik tabiati haqidagi nazariy qarashlar jamiyat modeli bir qatlamli va monologik emas, balki ko'p ovoqli nutqiy makon orqali shakllanishini asoslaydi [4]. Dialogiklik prinsipi asosida matnda turli ijtimoiy pozitsiyalar, mafkuraviy qarashlar va qadriyatlar tizimi o'zaro munosabatga kirishadi. Natijada ideal yoki muqobil jamiyat tasavvuri qarama-qarshi nuqtai nazarlarning semantik to'qnashuvi va uyg'unligi orqali ko'p qatlamli mazmunda ifodalanadi. Ushbu yondashuv doston va utopiya matnlarida til-

ning ijtimoiy differensiallashgan xususiyatlarini, ya'ni, turli ijtimoiy qatlamlarga xos nutqiy strategiyalar va leksik-semantik tanlovlarni aniqlashda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Jamiyatni sotsiolingvistik konstruksiya sifatida talqin qiluvchi ilmiy qarashlarda til ijtimoiy reallikni shakllantiruvchi, qayta ishlab chiqaruvchi va legitimlashtiruvchi mexanizm sifatida baholanadi. Ijtimoiy identitet, guruhviy mansublik, kollektiv xotira va qadriyatlar tizimi til birliklari orqali kodlanadi hamda diskursiv amaliyot jarayonida mustahkamlanadi [5]. Badiiy va utopik matnlarda esa ushbu jarayon estetik va konseptual jihatdan kuchaytirilgan shaklda namoyon bo'ladi. Sotsiolingvistik yondashuv til va jamiyat o'rtasidagi o'zaro ta'sir mexanizmlarini tahlil qilish orqali matndagi ijtimoiy modelning lingvistik asoslarini, xususan leksik tanlov, stilistik qatlam va kommunikativ strategiyalar orqali ifodalangan ijtimoiy ierarxiyani aniqlash imkonini beradi [6].

Tilning pragmatik jihatlarini ham jamiyat modelini yaratishda muhim omil sifatida e'tirof etiladi. Nutq aktlari nazariyasi, implikatura, presuppozitsiya va kontekstual ma'no ko'rsatkichlari orqali matnda ijtimoiy rollar, me'yorlar va munosabatlar tizimi shakllanadi hamda normativ jihatdan mustahkamlanadi [7]. Pragmatik strategiyalar yordamida hokimiyat munosabatlari, ijtimoiy mas'uliyat va axloqiy me'yorlar bilvosita ifodalanadi. Tilning madaniyatlararo vositachilik funksiyasi esa doston va utopiya matnlarida milliy va umuminsoniy qadriyatlarning integratsiyasini ta'minlaydi, natijada ideal jamiyat modeli madaniy muloqot maydonida qayta talqin qilinadi va universal mazmun kasb etadi [8].

Mavjud ilmiy adabiyotlarda utopik va badiiy matnlarda tilning jamiyatni modellashtiruvchi funksiyasi estetik, diskursiv, sotsiolingvistik hamda pragmatik nuqtai nazarlardan izchil tahlil qilingan. Biroq doston va utopiya matnlarini qiyosiy lingvistik asosda kompleks o'rganish, xususan, til vositalari orqali ijtimoiy idealning qurilishi, normativlashtirilishi va legitimlashtirilishi mexanizmlarini tizimli ravishda aniqlash masalasi yetarli darajada integrativ tadqiq etilmagan. Aynan shu jihat mazkur yo'nalishdagi izlanishlarning dolzarbligini belgilab, doston va utopiya diskursida jamiyat modelini yaratishning lingvistik mexanizmlarini chuqurroq ochib berishni taqozo etadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot qiyosiy va kompleks yondashuv asosida olib borildi. Doston va utopiya matnlarining lingvistik xususiyatlarini aniqlashda diskursiv tahlil, semantik tahlil, pragmatik tahlil hamda sotsiolingvistik yondashuv usullaridan foydalanildi. Matnlardagi konseptual metaforalar, baholovchi birliklar, normativ ifodalar va dialogik strukturalar aniqlanib, ularning jamiyat modelini shakllantirishdagi funksiyasi o'rganildi. Shuningdek, matnning ichki semantik tizimi bilan ijtimoiy kontekst o'rtasidagi munosabat tahlil qilinib, til birliklarining ijtimoiy identitet va qadriyatlar tizimini ifodalashdagi o'rni belgilandi. Metodologik jihatdan integrativ yondashuv qo'llanilib, lingvistik va madaniy omillar uyg'unlikda ko'rib chiqildi.

Tahlil va natijalar. Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, doston matnlarida jamiyat modeli ko'proq an'anaviy qadriyatlar, qahramonlik ideali va jamoaviy identitet asosida shakllanadi. Til vositalari orqali ijtimoiy rollar qat'iy belgilangan, iyerarxik munosabatlar normativ tusda ifodalangan bo'ladi. Epik tasvir vositalari, barqaror formulalar va baholovchi leksika jamiyatning axloqiy me'yorlarini mustahkamlovchi funksiyani bajaradi. Utopiya matnlarida esa jamiyat modeli kelajak konsepsiyasi asosida quriladi va unda til vositalari orqali mavjud ijtimoiy tizim tanqid qilinadi hamda muqobil model taklif etiladi. Konseptual metaforalar, umumlashtiruvchi kategoriyalar va normativ baholash birliklari ideal ijtimoiy tartibni ifodalashga xizmat qiladi. Diskursiv jihatdan utopik matnlar, ko'pincha, didaktik va normativ xarakter kasb etadi.

Har ikki janrda ham til jamiyatni nafaqat tasvirlaydi, balki uni normativ jihatdan belgilaydi va legitimlashtiradi. Dialogiklik unsurlari turli ijtimoiy pozitsiyalarni qarama-qarshi qo'yish orqali ideal modelning ustuvorligini ko'rsatadi. Pragmatik jihatdan esa nutq strategiyalari orqali ijtimoiy rollar, hokimiyat munosabatlari va qadriyatlar tizimi mustahkamlanadi.

Xulosa. Doston va utopiya matnlarida til jamiyat modelini yaratishda asosiy konstruktiv omil sifatida namoyon bo'ladi. Dostonlarda ijtimoiy ideal an'anaviy va tarixiy qadriyatlar asosida shakllansa, utopiya matnlarida u istiqbolga yo'naltirilgan muqobil tizim sifatida ifodalanadi. Har ikkala holatda ham til semantik, pragmatik va diskursiv resurslari orqali ijtimoiy tuzumni modellashtiradi, normativ me'yorlarni belgilaydi va aksiologik maydonni shakllantiradi. Tadqiqot natijalari badiiy va utopik diskursni lingvistik nuqtaiy nazardan o'rganish jamiyat va til o'rtasidagi murakkab o'zaro aloqalarni chuqurroq anglash imkonini berishini ko'rsatadi. Mazkur yo'nalishdagi izlanishlar janrlararo qiyosiy tadqiqotlarni kengaytirish va ijtimoiy modellashtirishning lingvistik mexanizmlarini yanada aniqlashtirish uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Ershova Natalia. "Language of Art as Language of Utopia". «Technology and language» (Технологии в инфосфере), vol. 1, № 1, 2020, p. 28–33.

(2). Paniotova T.S., Romanenko M.A. Utopia as the futurization of history: Discourse aspects. Čelovek, 2024, t. 35, №.4, p. 117–131.

- (3). Philmus R.M. The language of Utopia. Studies in the Literary imagination. 1973, т. 6, №. 2, с. 61.
- (4). Bakhtin M.M. The dialogic imagination: Four essays. University of texas Press, 2010, т. 1.
- (5). Bogatyreva O. et al. Society as a socio-linguistic construction. European Proceedings of Social and Behavioural Sciences, 2021.
- (5). Shodieva Maftunabonu Adizovna. "Sociolinguistics and understanding language in social contexts". Medicine, Pedagogy and Technology, Theory and Practice, vol. 3, № 1, Jan. 2025, pp. 353-6.
- (6). Abduraxmonov S. «Tilning pragmatik jihati va uning so'z ma'nosiga ta'siri». "Молодые ученые", т. 3, вып. 14, май 2025, с. 25–27.
- (7). Olimova D. «Til – xalqlararo do'stlik va madaniyat ko'prigi». Педагогика и психология в современном мире: теоретические и практические исследования, т. 4, вып. 10, май 2025, с. 35–37.

Raximova Tozagul Sobir qizi (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti magistrant;
raximovatozagul@gmail.com),
Quriyozov Elmurod Rajabboy o'g'li (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti dotsenti
v.v.b.; elmurod1202@gmail.com)

XORAZM SHEVASI VA O'ZBEK ADABIY TILI O'RTASIDA NEYRON MASHINAVIY TARJIMA MODELINI YARATISHNING NAZARIY ASOSLARI VA ISTIQBOLLARI

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada Xorazm shevasi va o'zbek adabiy tili o'rtasida neyron mashinaviy tarjima modelini yaratish masalasi nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Hozirgi kungacha mazkur yo'nalishda amaliy model yoki to'liq shakllangan tadqiqot ishlari mavjud emasligi sababli, maqolada asosan konseptual yondashuvlar, muammolar va istiqbolli yechimlar muhokama qilinadi.*

***Kalit so'zlar:** Xorazm shevasi, o'zbek adabiy tili, neyron mashinaviy tarjima, dialektlar, nazariy tahlil.*

Рахимова Тозагул Собировна (магистрант Ургенчского государственного университета имени Абу Райхона Беруни; raximovatozagul@gmail.com),
Куриёзов Элмурод Ражаббоевич (и.о.доцента Ургенчского государственного университета имени Абу Райхана Беруни; elmurod1202@gmail.com)

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ СОЗДАНИЯ НЕЙРОННОЙ МАШИННОЙ МОДЕЛИ ПЕРЕВОДА МЕЖДУ ХОРЕЗМСКИМ ДИАЛЕКТОМ И УЗБЕКСКИМ ЛИТЕРАТУРНЫМ ЯЗЫКОМ

***Аннотация.** В данной статье теоретически анализируется вопрос создания модели нейронного машинного перевода между хорезмским диалектом и узбекским литературным языком. Ввиду отсутствия на сегодняшний день практических моделей или полностью сформированных исследовательских работ в данном направлении, в статье в основном обсуждаются концептуальные подходы, проблемы и перспективные решения.*

***Ключевые слова:** хорезмский диалект, узбекский литературный язык, нейронный машинный перевод, диалекты, теоретический анализ.*

Rakhimova Tozagul (Master's student of Urgench State University named after Abu Rayhon Beruni;
raximovatozagul@gmail.com),
Elmurod Kuriyozov (Acting associate professor at Urgench State University named after Abu Rayhan
Biruni; elmurod1202@gmail.com)

THEORETICAL BASIS AND PROSPECTS OF CREATING A NEURAL MACHINE TRANSLATION MODEL BETWEEN KHORESMIAN DIALECT AND UZBEK LITERARY LANGUAGE

***Annotation.** This paper presents a theoretical analysis of developing a neural machine translation model between the Khorezm dialect and the Uzbek literary language. Since no prior practical implementations or comprehensive studies exist in this specific area, the research focuses on conceptual frameworks, linguistic challenges, and potential solutions.*

***Keywords:** Khorezm dialect, Uzbek literary language, neural machine translation, dialects, theoretical analysis.*

Kirish. So'nggi yillarda dunyo miqyosida sun'iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish, ularni davlat boshqaruvi, ta'lim, fan va madaniyat sohalariga joriy etish bo'yicha keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, tabiiy tilni qayta ishlash (Natural Language Processing – NLP) va mashinaviy tarjima (Machine Translation–MT) texnologiyalari ko'p tillilikni ta'minlash, axborot almashinuvini tezlash-tirish hamda milliy tillarni raqamli muhitga moslashtirishda muhim strategik ahamiyat kasb etmoqda [1].

Ko'plab davlatlarda sun'iy intellektni rivojlantirish bo'yicha milliy strategiyalar qabul qilinib, ular doirasida avtomatik tarjima tizimlarini yaratish va takomillashtirish ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida belgilangan. Bunday islohotlar nafaqat yirik xalqaro tillar, balki kam resursli tillar va dialektlarning raqamli

makonda faol qo'llanilishiga xizmat qilmoqda [2]. Natijada dialektal nutqni avtomatik tahlil qilish va tarjima qilish masalasi ilmiy tadqiqotlarning muhim obyektiga aylanmoqda. Ushbu ilmiy ishda o'zbek adabiy tili va Xorazm shevasi orasida NLP resurs va tarjima modellarini qurish asoslari tahlil qilingan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. O'zbekiston Respublikasida ham sun'iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish, raqamli ta'lim va elektron resurslarni kengaytirish bo'yicha izchil islohotlar olib borilmoqda. Bu jarayonda o'zbek tilining, xususan uning hududiy variantlari va shevalarining raqamlashtirilishi dolzarb vazifa sifatida kun tartibiga qo'yilmoqda. Mashinaviy tarjima tizimlarini yaratish orqali o'zbek tilining turli shakllarini yagona axborot makonida integratsiyalash imkoniyati yuzaga keladi [3].

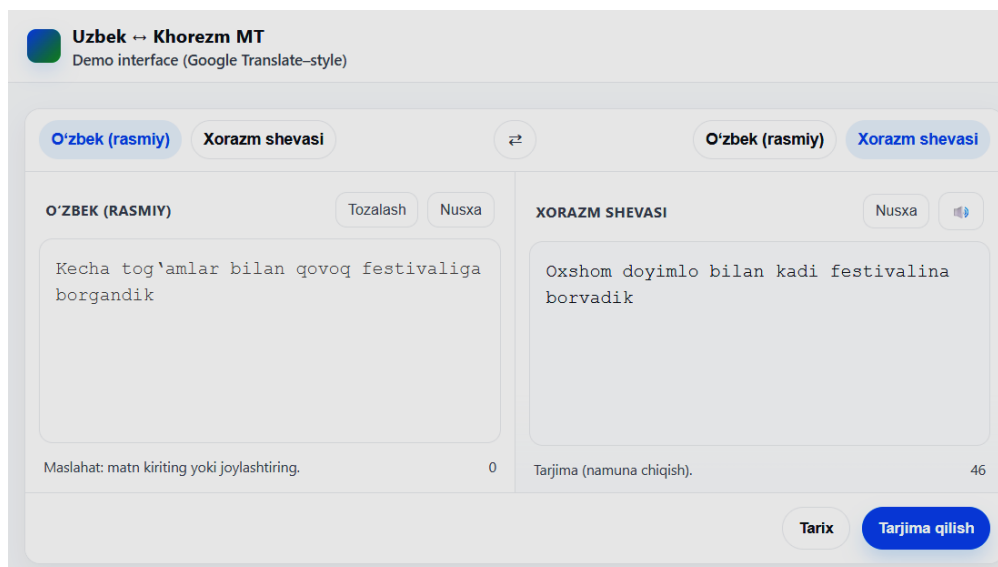
Shu bilan birga, neyron mashinaviy tarjima (Neural Machine Translation – NMT) modellari hozirgi kunda Google Translate, DeepL, Microsoft Translator kabi yirik platformalarning asosiy texnologik yadrosini tashkil etib, an'anaviy statistik va qoidaga asoslangan yondashuvlarga nisbatan yuqori samaradorlikni namoyon etmoqda [4]. Biroq ushbu tizimlar, asosan, standart tillarga yo'naltirilgan bo'lib, dialektlar, jumladan, Xorazm shevasi kabi hududiy nutq shakllari yetarli darajada qamrab olinmagan.

O'zbek tili boy dialektologik tizimga ega bo'lib, Xorazm shevasi tarixiy, fonetik va leksik jihatdan alohida o'rin tutadi. Bugungi kunga qadar Xorazm shevasi va o'zbek adabiy tili o'rtasida neyron mashinaviy tarjima modelini yaratishga bag'ishlangan amaliy yoki nazariy tadqiqotlar deyarli mavjud emas. Shu sababli ushbu maqolada mazkur masala sof nazariy nuqtayi nazardan tahlil qilinib, mavjud xorijiy tajribalar va davlat miqyosida olib borilayotgan raqamli islohotlar kontekstida konseptual ilmiy yondashuvlar asoslab beriladi [5].

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi–Xorazm shevasining lingvistik xususiyatlarini neyron mashinaviy tarjima texnologiyalari doirasida tahlil qilish hamda kelgusida amaliy model yaratish uchun zarur bo'lgan nazariy poydevorni shakllantirishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi. O'zbek tili bo'yicha mavjud tadqiqotlar asosan adabiy til doirasida olib borilgan bo'lib, dialektlar, xususan Xorazm shevasi uchun neyron mashinaviy tarjima masalasi ilmiy adabiyotlarda deyarli yoritilmagan [6]. Shu bois ushbu maqola mavjud xorijiy tajribalarni nazariy asos sifatida tahlil qilishga qaratilgan.

Quyida o'zbek adabiy tili va Xorazm shevalari orasida mashina tarjima qiluvchi model veb interfeysi tasvirlangan:

1-rasm. O'zbek adabiy tili va Xorazm shevalari orasida mashina tarjima qiluvchi model veb interfeysi.

Neyron mashinaviy tarjima sohasida olib borilgan tadqiqotlar, asosan, yirik tillar va ularning dialektlari yoki yaqin tillari o'rtasidagi tarjimaga qaratilgan. Jumladan, ingliz tili va uning regional variantlari (britan va amerika ingliz tili), arab tilining turli lahjalari (misr, levant, gulf), shuningdek, xitoy tilining dialektlari (mandarin va kanton) o'rtasida neyron tarjima modellarini ishlab chiqish bo'yicha qator ilmiy ishlar mavjud [7]. Arab dialektlari uchun yaratilgan NMT modellarida dialektal korpuslarning kamligi va standart til bilan farqlanish muammosi asosiy to'siq sifatida ko'rsatiladi. Shunga qaramay, transfer learning va ko'p tilli (multilingual) modellar orqali ma'lum darajada muvaffaqiyatga erishilgan. Xitoy dialektlari bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar esa fonetik va iyeroglif tizimidagi farqlarni hisobga olish zarurligini ko'rsatadi.

Ushbu tadqiqot sof nazariy va tahliliy xarakterga ega bo'lib, quyidagi ilmiy metodlarga asoslanadi:

Taqqoslamali lingvistik tahlil

Xorazm shevasi va o'zbek adabiy tilining fonetik, leksik va morfologik farqlarini aniqlash.

Ilmiy adabiyotlarni tizimli tahlil qilish

Xorijiy tillar va dialektlar uchun yaratilgan neyron mashinaviy tarjima modellarini o'rganish.

Konseptual modellashtirish

Xorazm shevasi uchun potensial NMT modelining nazariy tuzilmasini ishlab chiqish.

Analitik umumlashtirish

Mavjud ilmiy qarashlar asosida xulosa va tavsiyalar shakllantirish.

Tahlil va natijalar. Xorazm shevasi o'zbek tilining tarixiy qatlamlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, unda qadimgi turkiy unsurlar, shuningdek, qo'shni tillar ta'siri seziladi. Fonetik jihatdan unli va undosh tovushlarning almashinuvi, leksik jihatdan esa adabiy tilda kam qo'llaniladigan yoki mutlaqo uchramaydigan so'zlarning mavjudligi tarjima jarayonini murakkablashtiradi [8]. Morfologik darajada fe'l zamonlari va qo'shimchalarning o'ziga xos qo'llanilishi neyron modellar uchun qo'shimcha kontekstual muammo tug'diradi.

Neyron mashinaviy tarjima tizimlari, asosan, katta hajmdagi yozma korpuslarga tayangan holda o'qitiladi. Xorazm shevasida esa yozma manbalar juda cheklangan bo'lib, bu holat kam resursli til muammosini yuzaga keltiradi. Shu sababli nazariy jihatdan sun'iy korpus yaratish, ekspertlar tomonidan normalizatsiya qilingan sheva-adabiy til juftliklarini ishlab chiqish muhim hisoblanadi [9].

Boshqa tillar tajribasi asosida nazariy tahlil. Arab tilining dialektlari uchun yaratilgan neyron mashinaviy tarjima modellarida ko'p hollarda standart arab tili vositachi til sifatida qo'llaniladi. Bu yondashuv dialekt va standart til o'rtasidagi masofani qisqartirishga xizmat qiladi. Xuddi shunday nazariy modelni Xo-razm shevasi va o'zbek adabiy tili o'rtasida ham qo'llash mumkin.

Xitoy tilida mandarin va kanton dialektlari o'rtasidagi tarjimada fonetik va grafik tizimlar farqi asosiy muammo sifatida qayd etiladi. Tadqiqotchilar bu muammoni subword tokenizatsiya va kontekstga asoslangan transformer modellar orqali yumshatishga erishgan. Ushbu tajriba Xorazm shevasida uchraydigan variantlarni model ichida moslashuvchan kodlash mumkinligini nazariy jihatdan asoslaydi.

Ingliz tilining mintaqaviy variantlari (britan va amerika ingliz tili) o'rtasidagi tarjima kam farqli bo'lsa-da, semantik nozikliklarni aniqlash muammosi mavjud. Bu holat sheva va adabiy til o'rtasidagi tarjimada semantik aniqlik masalasi muhimligini ko'rsatadi.

Xulosa va takliflar. Nazariy nuqtayi nazardan, Xorazm shevasi uchun mos NMT modeli quyidagi tarkibiy qismlardan iborat bo'lishi mumkin: kiruvchi matnni normalizatsiya qiluvchi modul, subword tokenizatsiyaga asoslangan kodlovchi, transformer arxitekturali asosiy model va adabiy til normalariga moslashtiruvchi chiqish moduli. Ushbu konseptual model hozircha faqat nazariy asosda taklif etilib, kelgusidagi tadqiqotlar uchun metodologik yo'nalish vazifasini bajaradi.

Mazkur tadqiqot Xorazm shevasi va o'zbek adabiy tili o'rtasida neyron mashinaviy tarjima modeli yaratish mumkin va samarali ekanligini ko'rsatdi. Ushbu model nafaqat tarjima masalalarini hal qilish, balki o'zbek dialektlarini saqlash va raqamlashtirishda ham muhim ahamiyatga ega. Kelgusida korpus hajmini kengaytirish, boshqa o'zbek shevalarini qamrab olish hamda nutqdan matnga (speech-to-text) texnologiyalar bilan integratsiya qilish orqali yuqori aniqlikdagi modellar qurish rejalashtirilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- [1]. S.Mahmudov. O'zbek dialektologiyasi. Toshkent, "Fan", 1965.
- [2]. B.Kutlimuratova, E.Kuriyozov, M.Tillaeva. "Teaching English as a foreign language for primary school children. Literature review," Foreign Language Teaching and Applied Linguistics, pp. 161–171, 2022.
- [3]. Sh.Shoadurahmonov. O'zbek tilining dialektologiyasi. Toshkent, "O'qituvchi", 1972.
- [4]. M.Sharipov, E.Kuriyozov, O.Yuldashev, O.Sobirov. "Uzbek Verb Detection: Rule-based detection of verbs in Uzbek texts," in Proc. 2024 Joint Int. Conf. Comput. Linguistics, Lang. Resour. Eval. (LREC-COLING 2024), May 2024, pp. 17343–17347.
- [5]. E.Begmatov. O'zbek shevalari leksikasi. Toshkent, "Fan", 1985.

[6]. S.G.Matlatipov, J.Rajabov, E.Kuriyozov, M.Aripov. "UzABSA: Aspect-based sentiment analysis for the Uzbek language," in Proc. 3rd Annu. Meeting Special Interest Group Under-resourced Lang. @ LREC-COLING 2024, May 2024, pp. 394–403.

[7]. D.Jurafsky and J.H.Martin. Speech and Language Processing, 3rd ed. draft. Pearson, 2020.

[8]. K.Madatov, S.Matlatipov, M.Aripov. "Uzbek text's correspondence with the educational potential of pupils: a case study of the School corpus," arXiv preprint arXiv:2303.00465, 2023.

[9]. J.Mattiev, U.Salaev, B.Kavšek. "Advanced Word Game Design Based on Statistics: A Cross-Linguistic Study with Extended Experiments," Big Data Cogn. Comput., vol. 9, № 4, p. 103, 2025.

**Bobojonova Shahnoza Yo'ldosh qizi (Toshkent Amaliy fanlar universiteti dotsenti (PhD);
shakhnoza.bobojonova@gmail.com; Orcid: 0009-0000-3204-345X)**

TA'LIMIY DISKURSDA INSTITUTIONALLIK VA BAHOLASH TILINING LINGVOPRAGMATIK TAHLILI

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta'limiy diskurs zamonaviy tilshunoslikning "matn-kontekst-institut" yondashuvi asosida izohlanib, ta'lim jarayoni nafaqat bilim berish va o'rganish bilan cheklanadigan oddiy faoliyat, balki o'qituvchi va talaba o'rtasidagi ijtimoiy rollar, baholash amaliyotlari, me'yorlar til orqali qanday shakllanishini ko'rsatadigan institutsional muloqot tizimi sifatida talqin qilinadi.

Kalit so'zlar: ta'limiy diskurs, institutsional muloqot, o'qituvchi roli, baholash tili, instruktsiya tili, janr, metadiskurs, minimatnlar.

**Ш.Ю.Бобожднова (кандидат наук, доцент, Ташкентский университет прикладных наук;
shakhnoza.bobojonova@gmail.com; Orcid: 0009-0000-3204-345X)**

ЛИНГВОПРАГМАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЯЗЫКА ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОСТИ И ОЦЕНКИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация. В данной статье образовательный дискурс интерпретируется на основе подхода современной лингвистики «текст-контекст-институт», а образовательный процесс рассматривается не только как простая деятельность, ограниченная передачей и усвоением знаний, но и как институциональная коммуникационная система, демонстрирующая, как социальные роли, методы оценки и нормы взаимодействия между учителями и учениками формируются посредством языка.

Ключевые слова: образовательный дискурс, институциональная коммуникация, роль учителя, язык оценки, язык обучения, жанр, метадискурс, минитексты.

**Sh.Y.Bobojonova (PhD, associate professor, University of Tashkent of Applied Sciences;
shakhnoza.bobojonova@gmail.com; orcid: 0009-0000-3204-345X)**

LINGUOPRAGMATIC ANALYSIS OF INSTITUTIONALITY AND EVALUATION LANGUAGE IN EDUCATIONAL DISCOURSE

Annotation. In this article, educational discourse is interpreted based on the "text-context-institute" approach of modern linguistics, and the educational process is interpreted not only as a simple activity limited to imparting and learning knowledge, but also as an institutional communication system that shows how social roles, assessment practices, and norms between teachers and students are formed through language.

Key words: educational discourse, institutional communication, teacher role, assessment language, instructional language, genre, metadiscourse, mini-texts.

Kirish. Ta'limiy diskurs tushunchasi bugungi tilshunoslikda tobora ko'proq ahamiyat kasb etayotgani bejiz emas, chunki ta'lim jarayoni faqat ma'lumot berish bilan cheklanmay, ayni paytda, talabani qanday yozishi, qanday gapirishi, qanday javob berishi va qanday fikr yuritishi kerakligini ham belgilab beradigan me'yorlar tizimini yaratadi, shu sababli ta'limiy muloqotda ishlatiladigan har bir ko'rsatma, baho yoki izoh ortida ma'lum pragmatik maqsad va institutsional talablar turadi. Diskurs yondashuvi ta'limni statik shunchaki matnlar yig'indisi sifatida emas, balki vaqt bo'yicha ketma-ket rivojlanadigan, vaziyatga moslashadigan hamda ishtirokchilarning niyati bilan boshqariladigan nutqiy amaliyot sifatida ko'rgani uchun, "kim gapiryapti?", "kimga gapiryapti?", "qaysi maqomda gapiryapti?" va "qaysi natijani ko'zlayapti?" kabi savollar ta'limiy diskursni tahlil qilishda bosh mezonlardan biriga aylanadi. Shu bilan birga, ta'limiy diskursni faqat nazoratga yo'naltirilgan diskurs deb ko'rish ham to'liq tasvir bera olmaydi, chunki zamonaviy ta'limda hamkorlik, talabani mustaqilligi va faol ishtirokini kuchaytirishga qaratilgan yondashuvlar ke-ngayib borayotgani sababli, nazorat va hamkorlik o'rtasidagi muvozanat til vositalari yordamida qanday yaratilishi masalasi alohida tahlilni talab qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Ta'limiy diskursni institutga bog'langan muloqot shakli sifatida izohlashda Humes ta'lim boshqaruvi va ta'lim siyosati tiliga e'tibor qaratib, boshqaruv leksikonida uchraydigan "learning

communities”, “participation”, “transformational leadership” kabi iboralar ko‘pincha hamkorlik va ochiqlikni bildirayotgandek tuyulsa-da, real amaliyotda ular institut nazoratini biroz yengilroq ko‘rsatib, qaror qabul qilish vakolati kimda ekanini, ko‘pincha, yashirishi mumkinligini ta’kidlaydi, shu orqali diskursda neytrallik va obyektivlik effekti qanday yuzaga kelishini muhokama qilishga zamin yaratadi [1;35–53-b.]. Hyland esa akademik diskurs va ta’limiy muloqot o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ko‘rsatib, “diskurs hamjamiyati” va “janr” tushunchalarini ta’limiy diskursning normativ talablarini izohlashda muhim nazariy tayananch sifatida talqin qiladi, chunki talaba tilni o‘rganar ekan, ayni paytda ma’lum fan sohasida qabul qilingan yozish, gapirish va dalillash usullarini ham o‘zlashtiradi [2]. Janr yondashuvi ta’limiy diskursning ketma-ketlikda ishlashini ko‘rsatadi: sillabus me’yor va qoidani belgilaydi, topshiriq matni vazifani bajarish yo‘lini ko‘rsatadi, rubrika baholash mezonlarini standartlashtiradi, feedback esa natijani baholab, keyingi ishga yo‘naltiradi; natijada tushuncha bitta matn ichida emas, balki janrlararo aloqada shakllanadi. Khar-kovskaya esa zamonaviy ta’limda miniformat matnlar ko‘payib borayotganini qayd etib, bunday ixcham matnlar ta’lim sur’ati tezlashgani, tezkor yo‘riqnoma va aniq ko‘rsatmaga ehtiyoj organi bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi, shu bilan birga, minimatnlar ko‘pincha semantik jihatdan zich bo‘lgani uchun, o‘quvchi aytilmagan ma’nolarni kontekst yoki oldingi tajribaga tayanib tiklashiga to‘g‘ri kelishini ham ta’kidlaydi [3;62–76-b.]. Diaxron yo‘nalishda Drozhashchikh tarixiy pragmatika va diaxron diskurs tahlili imkoniyatlarini yoritib, ta’limiy janrlarning tarixiy shakllanishi bugungi rasmiy shablon va normativ formulalarning ildizini tushuntirishda foydali ekanini ko‘rsatadi [4;37–42-b.]. Psixologik tadqiqotlar ta’limiy diskursni kognitiv va emotsional jarayonlar bilan bog‘lab, muloqotda mantiqiy va hissiy lug‘atning navbatma-navbat qo‘llanishi talaba motivatsiyasini qanday shakllantirishini izohlashga xizmat qiladi.

Muhokama. Ta’limiy diskursning institutsionalligi, odatda, o‘qituvchi va talaba rollari o‘rtasidagi vakolat va mas’uliyatning notekis taqsimlanishi orqali namoyon bo‘lib, bunda o‘qituvchi ko‘rsatma beradi, talab qo‘yadi, cheklov kiritadi va baholaydi, talaba esa ko‘proq hisobot beruvchi, me’yorni bajaruvchi hamda asoslovchi rolida ko‘rinadi, natijada esa til birliklarining tanlovi ham, gapning illokutiv kuchi ham aynan shu status–rol tuzilmasi bilan shartlanadi. Shunga qaramay, zamonaviy ta’limiy muloqotda o‘qituvchi, ko‘pincha, faqat nazoratchi emas, balki yo‘naltiruvchi sifatida ham chiqayotgani sababli, u buyruq va talabni to‘g‘ridan to‘g‘ri shaklda emas, balki yumshatuvchi modallik (“should”, “could”, “it would be better”), taklif va maslahat konstruksiyalari (“let’s...”, “try to...”, “keling...”, “qani”) hamda metadiskurs markerlari (“e’tibor bering”, “keling, xulosa qilamiz”, “asosiy fikr shuki...”) orqali beradi, shuning natijasida nazorat va hamkorlik o‘rtasida pragmatik muvozanat hosil bo‘ladi. Metadiskursning ta’limiy diskursdagi roli, ayniqsa, muhim, chunki u matnni segmentlaydi, ma’lumot oqimini tartibga soladi va tinglovchi yoki o‘quvchining diqqatini kerakli nuqtaga yo‘naltiradi; shu bois mantiqiy izchillik faqat bog‘lovchilar bilan emas, balki “yo‘naltiruvchi” pragmatik markerlar orqali ham ta’minlanadi.

Ta’limiy diskursda baholash tili institutning me’yoriy modelini qayta ishlab chiqaradigan asosiy vositalardan biri bo‘lib, rubrika va feedback formulalari talabani “qanday yozishi kerak”, “qanday dalillashi kerak” va “qanday taqdim etishi kerak” degan talablarni til orqali normallashtiradi, ayniqsa, nominalizatsiya (“aniqlik”, “mantiqiylik”, “dalillilik”) va impersonal konstruksiyalar (“talab etiladi”, “ko‘zda tutiladi”, “baholanadi”) baholashni shaxsiy fikr emas, mezonning xulosa sifatida ko‘rsatib, qarorni xolis tusda asoslaydi. Biroq bu yerda muhim jihat shundaki, xolislik, ko‘pincha, diskursiv effekt bo‘lib, u talabani baholashni odatiy qabul qilishini osonlashtirsa-da, uning ortida institutning qadriyatlar va maqsadlari turgani sababli, tahlil jarayonida formal jihatdan betaraf ko‘ringan birliklarning ham muloqotda qanday pragmatik natija berishini aniqlash zarur.

Zamonaviy ta’limiy diskursning yana bir belgilari miniformat matnlar va raqamli platformalardagi (ta’limiy-boshqaruv muloqot materiali, elektron topshiriqlar, onlayn fikrlar) qisqa yo‘riqnoma ko‘paygani bilan bog‘liq bo‘lib, bunday format, bir tomondan, segmentatsiya, punktlar va cheklistlar orqali kognitiv yukni kamaytirsa, ikkinchi tomondan, semantik bo‘shliqlarni ko‘paytirib, talabani kontekstga tayanib, yashirin ma’noni tiklashini talab qiladi, natijada pragmatik inferensiya kuchayadi va kommunikativ xatolar ehtimoli ortadi. Shuningdek, abbreviatsiyalar ta’limiy muhitda tezkorlik va iqtisodiylikni ta’minlagan holda, institutga mansublikni bildiruvchi guruh ichidagi belgilash tizimi sifatida ham xizmat qilishi mumkin. Shu bois ular yangi o‘rganuvchilar uchun tushunishda to‘siqqa aylanish ehtimolini oshiradi, natijada to‘liq nomni birinchi marta keltirish, izoh berish va kichik glossariy tuzish kabi to‘ldiruvchi strategiyalar pedagogik pragmatikaning muhim qismi sifatida ko‘riladi.

Shu nuqtadan kelib chiqib, ta’limiy diskursni tahlil qilishda materialni korpus sifatida tashkil etish, ya’ni, darslik bo‘limlari, topshiriqlar, rubrikalar, fikr-mulohazalar namunalari tanlab, ularni janr, fan, kurs bosqichi va kanal kabi metabelgilar bilan belgilash, keyin esa imperativ, modallik, passiv, metadiskurs markerlari hamda “criteria/outcome/requirement; mezon/natija/talab” kabi leksik ko‘rsatkichlarni tizimlashtirish, tahlilni yanada ishonchli va tekshiruvchan qiladi. Bunday yondashuv natijada rubrika va topshiriq ti-

lini soddalashtirish, fikr-mulohazaning ta'sirchanligini oshirish, qisqartmalarni standartlashtirish hamda talaba faol ishtirokini kuchaytirishga xizmat qiladigan amaliy tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi.

Xulosa. Umuman olganda, ta'limiy diskursni tilshunoslikda o'rganish, bir tomondan, o'qituvchi va talaba rollari o'rtasidagi kuch va masofa nisbatini, baholash va me'yor belgilash mexanizmlarini hamda janrlar zanjirini til vositasida qanday ishlashini ochishni talab qilsa, ikkinchi tomondan, zamonaviy format va kanal o'zgarishlari (minimatnlar, raqamli platformalar, qisqartmalar) semantik zichlik va pragmatik inferensiyaning kuchaytirayotgani sababli, tahlilda betaraf ko'rinadigan til vositalarining real pragmatik oqibatlarini ham ko'rish zarurligini ko'rsatadi, shu tariqa, ta'limiy diskurs tahlili shaffof va tushunarli kommunikatsiya yaratish, baholash tilini adolatliroq qilish hamda talaba agentligini real darajada kuchaytirish bo'yicha nazariy asos va amaliy yo'l-yo'riq beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Humes W. The Discourses of Educational Management. Journal of Educational Enquiry. 2000, vol. 1, № 1, p. 35–53.
- (2). Hyland K. English for Academic Purposes: An Advanced Resource Book. London, Routledge, 2006, 356 p.
- (3). Kharkovskaya A.A., Ponomarenko E.V., Radyuk A.V. Minitexts in modern educational discourse: Functions and trends. Training, Language and Culture. 2017, vol. 1, № 1, p. 62–76. DOI: 10.29366/2
- (4). Drozhashchikh N.V. Linguistic Structures in English Diachronic Educational Discourse. TSU Herald (Вестник Тюменского государственного университета) 2012, № 1, с. 37–42.
- (5). Mykhalchuk N., Onufrieva L. Psychological Analysis of Different Types of Discourse. Проблеми сучасної психології. Зб. наук. праць., 2020, вип. 50, с. 188–210. DOI: 10.32626/2227-6246.2020-50.188-210.
- (6). Сафаров Ш. (2008). Прагмалингвистика. Тошкент, ЎЗМЭ, 285-bet.
- (7). Раупова Л. (2011). Диалогик нуткнинг дискурсив талкини. Тошкент, “Фан”.
- (8). Bobojonova S.Y. (2025). Ta'limiy diskursda lingvomadaniy me'yorlar. Konferensiya, 1(2), 779–785-betlar.

Saidoripova Dilorom Saidaxmad qizi (Toshkent davlat Sharqshunoslik universiteti Eronshunoslik va afg'onshunoslik oliy maktabi katta o'qituvchisi)

FORS TILIDAGI RAVISH YASOVCHI [ĀNE] SUFFIKSINING گانه [GĀNE], وانه [VĀNE] HAMDA يانه [YĀNE] ALLOMORFLARI TAHLILI

Annotatsiya. Tilshunoslikda lug'at tarkibining boyib borishida so'z yasashning affiksatsiya usuli muhim o'rin tutadi. Mazkur usulda so'z asosiga turli affiksalar – prefiks, infiks va suffiksalar qo'shilishi orqali yangi leksik birliklar hosil qilinadi. Fors tilida, ayniqsa, ravish yasovchi suffiksalar va ularning suffiksall allomorflari yordamida ravish hosil qilish keng rivojlangan usullardan biri sanaladi. Ushbu maqolada tilshunoslikda allomorf tushunchasi to'g'risidagi nazariyalar tahlil qilinadi. Shuningdek, fors tilida ravish yasovchi suffiksall allomorflarning funksional-semantik xususiyatlari hamda ularning kontekstual qo'llanishi masalalari yoritiladi. Tadqiqot doirasida [āne] suffiksi hamda uning گانه [gāne], وانه [vāne] va يانه [yāne] kabi suffiksall allomorflari ilmiy manbalar va badiiy adabiyotlardan olingan misollar asosida tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: suffiks, allomorf, suffiksall allomorf, affiksatsiya, yasama ravish.

Саидоринова Дилором Саидрахмад қизи (Ташкентский государственный университет востоковедения, старший преподаватель Высшей школы иранистики и афганистики)

АНАЛИЗ АЛЛОМОРФОВ گانه [GĀNE], وانه [VĀNE] И يانه [YĀNE] СУФФИКСА [ĀNE], ОБРАЗУЮЩЕГО НАРЕЧИЯ В ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В лингвистике важную роль в обогащении словарного состава языка играет аффиксационный способ словообразования. При данном способе новые лексические единицы образуются путём присоединения к основе слова различных аффиксов – префиксов, инфиксов и суффиксов. В персидском языке одним из широко развитых способов является образование наречий с помощью суффиксов и их суффиксальных алломорфов. В данной статье анализируются теории, связанные с понятием алломорфа в лингвистике. Также рассматриваются функционально-семантические особенности суффиксальных алломорфов, образующих наречия в персидском языке, а также вопросы их употребления в контексте. В рамках исследования суффикс [āne] и его суффиксальные алломорфы گانه [gāne], وانه [vāne] и يانه [yāne] анализируются на основе примеров, заимствованных из научных источников и художественной литературы.

Ключевые слова: суффикс, алломорф, суффиксальный алломорф, аффиксация, производное наречие.

ANALYSIS OF THE ALLOMORPHS گانه [GĀNE], وانه [VĀNE], AND يانه [YĀNE] OF THE SUFFIX آنه [ĀNE] FORMING ADVERBS IN THE PERSIAN LANGUAGE

Annotation. In linguistics, the affixation method of word formation plays an important role in enriching the vocabulary. In this method, new lexical units are created by adding various affixes – prefixes, infixes, and suffixes to a word stem. In Persian, the formation of adverbs using suffixes and their suffixal allomorphs is considered one of the widely developed methods. This article analyzes theories related to the concept of allomorphs in linguistics. It also examines the functional-semantic features of suffixal allomorphs that form adverbs in Persian, as well as their contextual usage. Within the scope of the study, the suffix آنه [āne] and its suffixal allomorphs گانه [gāne], وانه [vāne], and يانه [yāne] are analyzed based on examples taken from scholarly sources and literary works.

Keywords: suffix, allomorph, suffixal allomorph, affixation, derivative adverb.

Kirish (Introduction). Tilshunoslik ilmida oʻz yechimini kutayotgan juda koʻplab masalalar mavjud. Ana shunday masalalardan biri boʻlgan allomorflik hodisasi ham ancha vaqtdan beri dunyo tilshunoslarining diqqatini tortib kelmoqda. Eroniy tillar, xususan, fors tilida soʻz yasallashining turli usullari bilan bir qatorda, affiksatsiya usuli, yaʼni, asosga soʻz yasovchi qoʻshimcha qoʻshilishi orqali yangi maʼno anglatuvchi soʻz vujudga keltirilish usuli muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur usul orqali lugʻat tarkibidagi yangi soʻzlar miqdori oshirilib boradi. Bunday soʻz yasash jarayoni nafaqat tilning leksik boyligini oshirishga xizmat qiladi, balki uning morfologik va semantik tizimini ham boyitadi. Fors tilida, xususan, ravish yasovchi suffikslar va ularning suffiksallik allomorflari yordamida hosil qilingan yasama ravishlar tilning grammatik strukturasi va stilistik imkoniyatlarini kengaytiradi. Shu jihatdan, allomorflik hodisasi tilning shakllanish va rivojlanish jarayonlarini chuqurroq oʻrganish uchun muhim ilmiy masala sifatida namoyon boʻladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Oʻtgan davr mobaynida morfologiya, affiksatsiya, affiksallik morfemalar boʻyicha ham talaygina tadqiqotlar amalga oshirilgan. Xususan, morfemika, soʻz yasovchi morfemalar va ularning variantlar, allomorflar yuzasidan oʻzbek tadqiqotchilaridan A. Hojiyev, M.Irisqulov, R.Rasulov, Yevropa tilshunos olimlaridan K.A.Timofeyev, T.D.Chxeidze, eronlik tadqiqotchilardan Iron Kalbosi, Hasan Anvari, Vido Shaqoqiylar salmoqli ishlar olib borishgan boʻlsa, fors tilining morfofonologiyasiga oid masalalari boʻyicha oʻzbek tilshunoslaridan A.A.Vohidov, rus tilshunoslaridan L.S.Peysikov, Y.A.Rubinchik hamda Ostrovskiyilar turli ilmiy tadqiqotlar amalga oshirishgan. Ularni atroflicha oʻrganib chiqish maqolaning tadqiqot obyekti tashkil qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Ushbu maqolada struktur tahlil, qiyosiy tahlil, tavsifiy tahlil, funksional tahlil, semantik tahlil hamda statistik tahlil usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Tilshunoslikda allomorf tushunchasiga tuli xil qarashlar mavjud boʻlib, baʼzi olimlar allomorfni bir morfemaing variantlari shaklida oʻrganishsa, baʼzilar morfologik alternatsiyalar, yana boshqa olimlar leksik morfemaning alternantlari yoki fonemaning variantlashuvi hodisasi kabi tushunchalar bilan atashadi.

Allomorf tushunchasiga oʻzbekistonlik tilshunos olim A.Hojiyev allomorfga morfemaning variantlari sifatida qaraydi va unga quyidagicha taʼrif beradi: “Morfemaning har qanday qurshovda ham biri oʻrnida ikkinchisini qoʻllash mumkin boʻlgan koʻmakchi morfema morfemaning variantlari hisoblanadi. Masalan, oʻzbek tilidagi -day, -dek morflari erkin qoʻshilaveradi. Demak, variant holatida gulday-guldek kabi affiksning variantlari affiksning fonetik tovush tarkibi jihatidan turlari hisoblanadi” [4;21-b.].

Yana bir oʻzbek tilshunosi M.T.Irisqulov A.Hojiyevning yuqoridagi fikrlariga qoʻshilgan holda allomorf tushunchasiga quyidacha taʼrif beradi: “Morf va morfema hamma vaqt bir-biriga teng kelavermaydi. Til birligi boʻlmish morfema nutqda bitta morf orqali va baʼzi hollarda bir necha morf orqali ifodalanishi mumkin. Oʻzbek tilida yoʻnalish maʼnosi turli qoʻshimchalar bilan amalga oshiriladi: -ga, -ka, -qa. Bunday hollarda bir morfema uchta morf orqali namoyon boladi. Odatda, bir morfemaga kiruvchi morflar shu morfemaning variantlari yoki allomorflari deyiladi. Demak, allomorf allomorf deb, turli shaklga ega boʻlgan lekin bir xil maʼno anglatadigan va bir morfemani tashkil etadigan morflarga aytiladi” [1;144-b.] hamda olim allomorflarga misol tariqasida rus tilidagi [и], [ы], [а], [я] kabi koʻplikni ifodalovchi suffiksallik allomorflarni keltiradi.

R.Rasulov fikriga koʻra, “Allomorf morfemaning varianti boʻlib, alohida morf sifatida oʻziga mos, muvofiq keladigan soʻz shakli tarkibidagina ishtirok etadi. Allomorf sifatida kuzatiladigan har bir morning qoʻllanilish imkoniyati chegaralangan boʻlib, u faqat oʻzi uchun qulay boʻlgan sharoitda yuzaga chiqadi, tanlab qoʻshiladi. Morfning allomorfning biri oʻrnida ikkinchisi ishlatilmaydi” [2;221-b.]. Olim oʻz fikrining isboti tariqasida oʻzbek tilidagi ushbu misollarni keltiradi: tonggi – tongki, kechki – kechgı. Olim oʻz nazariyasini davom ettirarkan, “bunga fonetik vaziyat, fonetik shakl va semantika yoʻl qoʻymaydi. Demak,

allomorflar qo‘llanadigan so‘z formalari qanday qabul qilingan bo‘lsa, shunday shaklda namoyon bo‘ladi” deya ta’kidlaydi.

Maqolamizning asosiy obyekti bo‘lgan fors tilidagi ravish yasovchi allomorflarning tabiatini aniqlash uchun albatta Eron tilshunosligida allomorf tushunchasiga qanday qarash mavjudligini aniqlash maqsadida Eronlik tilshunos Iron Kalbosining nazariya va qarashlariga yuzlanamiz. Olim o‘zining fors tili grammatikasiga oid kitoblarida morfni *vāž* deb atab unga quyidagicha ta’rif beradi: “Tilning ma’noli yoki shaklga ega bo‘lgan eng kichik birligi morf deb ataladi va tilning grammatik birliklari sifatida so‘z yasali-shida ishlatiladi. Morf mavhum ma’noga ega tushunchadir, uning obyekti, ya’ni, yozuvdagi ifodasi morfe-ma (*vāžak*), uning variantlarini (*gunehā-ye važak*) allomorf deb ataladi” [5;21-b.].

Yana bir eronlik tilshunos V.Shaqqoqiyning ta’rifiga ko‘ra, “til qurilishida fonetik, leksik, grammatik va morfologik sharoitlarga ko‘ra qo‘llanadigan morfemaning turli ko‘rinishlari “allomorf” deb ataladi. Har bir morfema unga fonetik jihatdan o‘xshash, bir xil ma’no yoki vazifani ifodalovchi, o‘zaro komplementar, ya’ni to‘ldiruvchi taqsimotda bo‘lgan va oldindan kutiladigan allomorflar sinfining vakili hisoblanadi. Har bir allomorf ma’lum fonetik, fonologik, leksik, grammatik yoki morfologik xususiyatlar taqozosi bilan maxsus o‘rinlarda qo‘llanadi” [8;61-b.].

Ko‘rinib turibdiki, har bir olimning o‘z fikri va qarashlari hamda fikrlariga isbotlari mavjud. Ko‘taril-gan masalaning yechimini topish uchun Rus tilshunos olimi L.S.Peysikovning allomorf to‘g‘risidagi fikr-larini tahlil qilamiz. Olim allomorf tushunchasiga leksik morfemaning alternantlari deya ta’rif berib, unga quyidagicha izoh berib, allomorflarlik hodisasi uchun quyidagi talablarni qo‘yadi:

- 1) bir ma’no va vazifaga ega bo‘lsalar;
- 2) o‘xshash qurilmalarda o‘zaro o‘rin almasha olsalar;
- 3) faqat o‘zi ishlatiladigan o‘rinlarga ega bo‘lsalar;
- 4) umumiy va o‘xshash tashqi ko‘rinishga, nisbiy fonetik umumiylikka ega bo‘lsalar [3;29-b.].

Bundan kelib chiqadiki, so‘z yasovchi affiksall allomorflar bu so‘z yasovchi bir morfemaning turli variantari hisoblanadi va allomorflar qurshovda fonetik shartlashuvdan hosil bo‘ladi. Ravish yasovchi *āne* [*āne*] suffiksi va uning گانه [*gāne*], وانه [*vāne*] hamda يانه [*yāne*] suffiksall allomorflari funksional-semantik xususiyatlari hamda kontekstda ishlatilish masalalarini ko‘rib chiqish maqsadida shu suffiksalar orqali hosil qilingan yasama so‘zlarni manbalar va badiiy adabiyotlarda keltirilgan misollar orqali tadqiqqa tortildi.

āne suffiksining funksional jihatdan گانه *gāne*, وانه *vāne* hamda يانه *yāne* allomorflari mavjud. Mazkur allomorflarning paydo bo‘lishi marfemalar tutashuvi o‘rnida yuz beruvchi fonetik hodisalar bilan izohlanadi:

āne suffiksi undosh fonema bilan tugagan so‘z yasovchi asoslarga qo‘shiladi.

Sifat/sifatdosh + *āne*:

دوستانه *dustāne* – do‘stona

او لبخند زد و دوستانه گفت: "خوشحالم که دوباره تو را می بینم."

U labxand zad va dustāne goft: Xošhālam ke dobāre to rā mibinam [7;25-b.].

U jilmayib, *do‘stona* dedi: “Seni yana ko‘rib turganimdan xursandman”.

Yuqoridagi jumlada دوستانه *dustāne* – do‘stona yasama so‘zi (دوست *dust* – do‘st + *āne* shaklida ho-sil qilingan. Shunga o‘xshash model asosida yasalgan boshqa yasama so‘zlarni ham quyida ko‘rish mum-kin:

شبهانه *šabāne* – kechki (شب *šab* – kech + *āne*);

مادرانه *mādarāne* – onalarcha, onalarga xos (مادر *mādar* – ona + *āne*);

Sifat + *āne*:

محزونانه *mahzunāne* – maxzunona (محزون *mahzun* – ‘maxzun’ + *āne*);

عقلانه *āyelāne* – oqilona (عقل *āyel* – oqilona + *āne*);

متفكرانه *motafar‘anāne* – mutakabburona, mutakabburlik bilan (متفكر *motafar‘an* – ‘takabbur’ + *āne*);

āne)

e unlisi bilan tugagan so‘z yasovchi asoslarga *āne* [*āne*] suffiksi qo‘shilganda bir گگāf undoshi ortishi natijasida گانه *gāne* suffiksall allomorfi vujudga kelgan. گانه *gāne* suffiksall nafaqat forsiy otlarga, balki arabiy o‘zlashgan sifat va sifatdoshlarga ham qo‘shilib ravish yasash xususiyatiga ega.

گانه + *gāne*

بچهگانه *bačegāne* – bolalarga xos

او بچهگانه خندید و گفت: این بازی ها همیشه مرا خوشحال می کند.

U bačegāne xandid va goft: In bāzihā hamiše marā xošhāl mikonad.

U *bolalarcha* kuldi va dedi: Bu o‘yinlar har doim meni xursand qiladi.

Yuqoridagi jumlada بچهگانه *bačegāne* – ‘bolalarga xos’ yasama so‘zi (بچه *bače* – ‘bola’ + *gāne*) shaklida hosil qilingan.

Son + گانه *gāne*

سگانه *segāne* – uch taraflama, uch yoqlama (سه [se] + گانه [gāne]);

ā yoki i unlisi bilan tugagan soʻz yasovchi asoslarga *āne* suffiksi qoʻshilganda bir *yāy* undoshi ortishi natijasida *yāne* suffiksall allomorfi vujudga kelgan.

Masalan: *i* unlisi bilan tugagan asos + *yāne*;

مخفیانه *maxfiyāne* – ‘sirli ravishda’ (مخفی *maxfi*–sirli + *yāne*);

سعد و سعید که مخفیانه این نقشه را شنیدند، پابه فرار گذاشتند.

Saʻd va Said ke maxfiyāne in nayše rā šenidand, pā be farār gozāštand [6;35-b.].

Saʻd va *Saʻid* bu rejani *yashirincha* eshitib qolib, qochib ketishdi.

Yuqoridagi jumlada *maxfiyāne*–sirli ravishda yasama soʻzi (مخفی *maxfi*–sirli + *yāne*) shaklida hosil qilingan. Shunga oʻxshash model asosida yasalgan boshqa yasama soʻzlarni ham quyida koʻrish mumkin:

تازیانه *tāziyāne* – qamchidek, jazolovchi tarzda, keskin tarzda;

ā unlisi bilan tugagan asos + *yāne*;

دانایانه *dānāyāne* – donolarcha, ongli ravishda (دانا *dānā* – dono + *yāne*);

گدایانه *gadāyāne* – gadoylarcha (گدا *gadā* – gadoy + *yāne*).

u unli fonemasi bilan tugaydigan asoslardan keyin allomorflarning eski varianti *vāne* vujudga keladi. *vāne* suffiksall allomorfi unchalik sermahsul boʻlmasa-da, baʼzi yasama ravishlarda saqlanib qolgan. Masalan:

جادوانه *jāduvāne* – jodu bilan, joduli

او جادوانه لبخند زد و گفت: امیدوارم همیشه خوشحال باشی

U jāduvāne labxand zad va goft: Omidvāram hamiše xošhāl bāši [6;72-b.].

U joduli jilmayib dedi: Umid qilamanki, doimo baxtli boʻlasan.

Yuqoridagi jumlada *jāduvāne* – ‘jodu bilan’, ‘joduli’ yasama soʻzi (جادو *jādu* – jodu + *vāne*) shaklida hosil qilingan. Shunga oʻxshash model asosida yasalgan boshqa yasama soʻzlarni ham quyida koʻrish mumkin:

آهوانه *āhuvāne* – ohuga xos (آهو *āhu* – ohuga + *vāne*);

āne suffiksining *gāne*, *yāne* hamda *vāne* suffiksall allomorflari vazifa jihatdan bir xil turdagi mahsuldor qoʻshimchalardir, yaʼni, oʻzi qoʻshilayotgan asosdan anglashilgan maʼnoga oʻxshashlikni, belgiga xoslikni ifodalaydigan, feʼlga xoslangan ravishlarni yasaydi. Ushbu suffiksall allomorflar orqali yasalgan ravishlar barcha uslubga oid kontekstlarda faol ishtirok eta oladi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Ushbu maqolada fors tilidagi ravish yasovchi *āne* suffiksi va uning suffiksall allomorflari – *gāne*, *yāne* va *vāne* – ning morfologik, fonetik, funksional va semantik xususiyatlari tadqiq qilindi. Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatdiki:

1. Har bir suffiksall allomorf oʻziga xos fonetik shaklga ega boʻlib, hosil qilinayotgan ravishning maʼnosi va ishlatilish kontekstiga mos keladi. Shu bilan birga, ularning fonetik shakllari hosil boʻlish sharoitlariga qarab farqlanadi, yaʼni, *āne* suffiksi turli unli yoki undoshlar bilan tugagan asoslarga qoʻshilganda turli allomorflar paydo boʻladi: *gāne*, *yāne* va *vāne*.

2. Ushbu allomorflar funksional jihatdan bir xil vazifani bajaradi – ular asosning semantik belgisini saqlagan holda, yangi ravish shakllarini hosil qiladi. Shu sababli ravish yasovchi suffiksall allomorflar fors tilidagi soʻzlarning stilistik va morfologik boyligini oshirishda muhim vosita hisoblanadi.

3. *āne* suffiksi va uning allomorflari turli kontekstlarda faol ishlatiladi, ular orqali hosil qilingan yasama ravishlar har qanday stilistik sharoitda maʼnoni aniq ifodalaydi. Baʼzi allomorflar, masalan, *vāne*, kamroq mahsuldor boʻlsa-da, anʼanaviy va badiiy matnlarda saqlanib qolgan.

4. Allomorflarning hosil boʻlishi fonetik qonuniyatlarga bogʻliq boʻlib, undosh va unli fonemalar bilan tugagan asoslarga qoʻshilish orqali shakllanadi. Shu jarayon orqali morfologik variantlar – allomorflar – vujudga keladi va ular asosning semantik belgisini ravishlarda aks ettiradi.

5. Ravish hosil qiluvchi suffiksall allomorflar orqali yasalgan soʻzlar fors tilining lugʻat tarkibini boyitadi, turli fonetik va stilistik imkoniyatlarni oshiradi, tilning grammatik tizimini mukammallashtiradi va kontekstga, mos ravishda, soʻzlarni hosil qilish imkonini yaratadi.

Shu bilan *āne* suffiksi va uning allomorflari fors tilida ravish yasashda sermahsul va stilistik jihatdan moslashuvchan vosita ekanligi aniqlandi. Ular nafaqat fonetik va morfologik qonuniyatlarga amal qiladi, balki semantik va funksional jihatdan ham oʻziga xos xususiyatlarga ega boʻlib, fors tilining morfologik va leksik rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati (References):

(1). Irisqulov M.T. Tilshunoslikka kirish. T., 2009, 264-bet.

- (2). Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. T., 2010, 312-bet.
- (3). Пейсиков Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка. М., изд-во МГУ, 1973, 199 с.
- (4). Хожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. Тошкент, “ЎзМЭ” давлат илмий нашриёти, 2002, 164-бет.

1. ایران کلباسی. ساخت اشتقاقی واژه در فارسی امروز. – تهران، ۱۳۷۱. ۲۲۲ ص.
2. سید حسن حسینی. شعرهای ماندگار. تهران: نشر نی، ۱۳۸۰. ص ۷۲
3. سید مهدی شجاعی. دو کیوتر، دو پنجره، یک پرواز. تهران، ۱۳۸۲. ۱۰۸ ص.
4. ویدا شقاقی. مبانی صرف. – تهران، ۱۳۸۶. ۱۵۱ ص.

Аминова Зебо Пулатовна (негосударственное образовательное учреждение, университет Экономики и педагогики, Факультет иностранных языков, доцент кафедры “Русский язык и литература”)

ТРАНСФОРМАЦИЯ ВИДО-ВРЕМЕННЫХ ФОРМ ГЛАГОЛА В ПЕРЕВОДЕ: ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ И ПРАГМАТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Аннотация. В статье рассматриваются особенности трансформации видовременных форм глагола в процессе художественного перевода. Анализируются причины отклонений от формального соответствия между оригиналом и переводом, обусловленные типологическими различиями языков, контекстуальными факторами и прагматическими установками переводчика.

Ключевые слова: перевод, глагол, категория вида, категория времени, видо-временные формы, переводческая трансформация, функциональная эквивалентность, прагматика.

FE’LNING KO’RINISH-ZAMON SHAKLLARINING TARJIMADA TRANSFORMATSIYASI: LINGVISTIK VA PRAGMATIK JIHATLAR

Annotatsiya. Maqolada badiiy tarjima jarayonida fe’lning ko’rinish–zamon shakllarining transformatsiyalanish xususiyatlari ko’rib chiqiladi. Asl matn va tarjima o’rtasida formal moslikdan chetga chiqish sabablari tillarning tipologik farqlari, kontekstual omillar hamda tarjimonning pragmatik yo’nalishlari bilan izohlanadi.

Kalit so’zlar: tarjima, fe’l, ko’rinish kategoriyasi, zamon kategoriyasi, ko’rinish–zamon shakllari, tarjima transformatsiyasi, funksional ekvivalentlik, pragmatika.

TRANSFORMATION OF ASPECT–TENSE FORMS OF THE VERB IN TRANSLATION: LINGUISTIC AND PRAGMATIC ASPECTS

Annotation. The article examines the features of transforming aspect–tense forms of the verb in the process of literary translation. It analyzes the reasons for deviations from formal correspondence between the source text and the translation, which are обусловлены typological differences between languages, contextual factors, and the translator’s pragmatic intentions.

Keywords: translation, verb, category of aspect, category of tense, aspect–tense forms, translation transformation, functional equivalence, pragmatics.

Введение. Категории вида и времени глагола относятся к числу базовых грамматических средств, формирующих временную и аспектуальную организацию высказывания (Бондарко, 1987; Маслов, 1987). Они отражают не только хронологическую локализацию действия, но и его внутреннюю структуру – процессуальность, завершённость, повторяемость и результативность (Comrie, 1976).

В переводе видо-временные формы глагола нередко подвергаются трансформациям, обусловленным не только расхождениями грамматических систем языков, но и дискурсивно-прагматическими факторами: типом повествования, жанровыми нормами, особенностями речевой характеристики персонажей и установками целевой аудитории (Комиссаров, 1990; Швейцер, 1988). В переводе такие преобразования рассматриваются как грамматические трансформации, направленные на достижение функциональной эквивалентности, при которой формальное несоответствие не трактуется как ошибка, если сохраняется коммуникативное и стилистическое воздействие текста (Baker, 2018).

Обзор литературы и методология. Функционально-семантический подход, разработанный А.В.Бондарко, позволяет рассматривать аспектуально-временные значения как результат взаимодействия грамматических, лексических и контекстуальных средств (Бондарко, 1987). Типологические различия языков играют ключевую роль в переводе: в русском языке категория вида представлена бинарной оппозицией совершенного и несовершенного вида, тогда как в английском и узбекском языках аспектуальность выражается преимущественно аналитически или контекстуально (Maslov, 1987; Comrie, 1976; Кононов, 1960; Юлдашев, 1996).

В теории перевода грамматические замены рассматриваются как закономерное средство преодоления структурных расхождений между языками (Бархударов, 1975; Комиссаров, 1990). Современные функциональные концепции подчёркивают приоритет прагматической адекватности и коммуникативного эффекта над формальным соответствием (Швейцер, 1988; Baker, 2018).

Методологической основой исследования является функционально-семантический и сопоставительный анализ, включающий контекстуальную интерпретацию глагольных форм, типологическое сопоставление языков и анализ прагматической функции видо-временных преобразований в художественном дискурсе.

Основная часть. Одним из наиболее частотных и функционально значимых приёмов в художественном переводе является замена прошедшего времени оригинала настоящим временем в переводе, известная как приём исторического настоящего. Данная трансформация используется преимущественно в эпизодах с высокой степенью динамики, эмоционального напряжения или психологической интенсивности и направлена на усиление эффекта непосредственного присутствия читателя в описываемых событиях (Genette, 1980; Baker, 2018). Настоящее время в подобных случаях выполняет не столько хронологическую, сколько дискурсивную функцию, актуализируя событие в моменте восприятия и приближая его к читательскому «здесь и сейчас».

Историческое настоящее особенно характерно для передачи диалогов, кульминационных сцен, а также фрагментов внутреннего монолога, где временная форма отражает субъективное переживание персонажа, а не объективную последовательность событий. Таким образом, временная трансформация выступает средством психологической и экспрессивной интенсификации повествования, способствуя сохранению художественного воздействия оригинала.

В обратной ситуации – при переводе с языков, в которых настоящее время активно используется в повествовательных фрагментах (прежде всего в английской художественной прозе), – переводчик нередко прибегает к замене настоящего времени прошедшим. Подобное решение обусловлено нормами русского литературного дискурса, традиционно ориентированного на ретроспективную модель нарратива, при которой события осмысливаются как уже завершённые (Комиссаров, 1990). В данном случае временная форма подчиняется не формальной структуре исходного текста, а жанрово-дискурсивным ожиданиям целевой аудитории, что обеспечивает стилистическую естественность и нарративную связность перевода.

Особую сложность при переводе представляет категория вида, особенно при передаче текста на русский язык, где бинарная оппозиция совершенного и несовершенного вида является грамматически обязательной и семантически значимой (Бондарко, 1987; Маслов, 1987). В языках, не обладающих аналогичной системой, аспектуальность выражается преимущественно аналитическими или контекстуальными средствами, что требует от переводчика активной интерпретации событийной структуры высказывания.

В подобных случаях переводчик вынужден реконструировать аспектуальную семантику действия, опираясь на широкий контекст, коммуникативный фокус высказывания, а также такие параметры, как завершённость действия, его длительность, повторяемость и результативность (Comrie, 1976; Baker, 2018). Одно и то же действие может интерпретироваться как процессуальное или результативное в зависимости от того, что именно актуализируется в конкретной речевой ситуации – ход действия или его итог.

Интерпретационный характер выбора видовой формы неизбежно приводит к вариативности переводческих решений. Различные переводчики могут по-разному осмысливать аспектуальную структуру одного и того же фрагмента, что отражается в выборе совершенного или несовершенного вида в переводе. Такая вариативность не свидетельствует о нарушении эквивалентности, поскольку каждый вариант может быть функционально оправдан в рамках конкретной переводческой стратегии и коммуникативной установки текста (Швейцер, 1988).

В ряде случаев трансформация затрагивает не только формальные параметры глагольной формы, но и способ концептуализации события в тексте перевода. Так, результативные действия могут передаваться как процессуальные, если в целевом тексте необходимо подчеркнуть длительность, повторяемость или эмоциональную насыщенность происходящего. Подобные сдвиги часто сопровождаются нейтрализацией чётких временных границ действия и ослаблением аспектуальной оппозиции, что особенно характерно для субъективно окрашенных фрагментов повествования.

Нейтрализация аспектуально-временных значений представляет собой особый тип трансформации, при котором переводчик сознательно отказывается от точной передачи аспектуальных характеристик действия, если они не играют существенной роли в передаче основного смысла высказывания (Комиссаров, 1990). Наиболее часто такая стратегия применяется в диалогической речи,

где приоритет отдается прагматическому намерению говорящего, а также во второстепенных описательных фрагментах, не имеющих ключевого сюжетного значения (Baker, 2018).

С прагматической точки зрения выбор видо-временной формы тесно связан с задачей воспроизведения авторской модальности, эмоциональной тональности и ритмико-интонационной организации текста. Замена времени или вида может использоваться для усиления экспрессии, передачи субъективной оценки персонажей и сохранения темпа повествования. Таким образом, трансформация видо-временных форм выступает не произвольным отклонением от оригинала, а осознанным переводческим приёмом, направленным на адаптацию текста к нормам и ожиданиям целевой культуры при сохранении его коммуникативной и эстетической ценности.

Заключение. Трансформация видо-временных форм глагола в переводе является закономерным и функционально мотивированным процессом, обусловленным типологическими, контекстуальными и прагматическими факторами (Бархударов, 1975; Комиссаров, 1990). Основными типами преобразований выступают замена временной формы, трансформация категории вида, сдвиг временной перспективы и нейтрализация аспектуально-временных значений.

С позиций функционально-коммуникативного подхода такие трансформации не нарушают эквивалентности перевода, поскольку их целью является сохранение коммуникативного эффекта и прагматического воздействия оригинала (Швейцер, 1988; Baker, 2018). Полученные выводы подтверждают необходимость комплексного анализа глагольных форм в переводе и открывают перспективы дальнейших сопоставительных исследований, в том числе на материале переводов русской классической литературы на узбекский и английский языки.

Список использованной литературы:

- (1). Бархударов Л.С. Язык и перевод: вопросы общей и частной теории перевода. М., "Международные отношения", 1975, 240 с.
- (2). Бондарко А.В. Теория функциональной грамматики: аспектуальность. Временная локализованность. Таксис, Л., "Наука", 1987, 348 с.
- (3). Генетт Ж. Повествовательный дискурс: очерк метода. Пер. с фр., М., изд-во им. Сабашниковых, 1998, 280 с.
- (4). Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). М., "Высшая школа", 1990, 253 с.
- (5). Маслов Ю.С. Введение в языкознание. М., "Высшая школа", 1987, 272 с.
- (6). Швейцер А.Д. Теория перевода: статус, проблемы, аспекты. М., "Наука", 1988, 215 с.
- (7). Comrie B. Aspect: An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems. Cambridge, Cambridge University Press, 1976, 142 p.

Хонкелдиева Гуландом Мейлиевна (негосударственное образовательное учреждение, университет Экономики и педагогики, Факультет иностранных языков, кафедра "Русского языка и литературы", и.о.доцента)

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ПОЯВЛЕНИЯ ПОНЯТИЯ «ФЕМИНИЗМ» КАК СОЦИАЛЬНОГО ФЕНОМЕНА

Аннотация. В статье рассматриваются исторические предпосылки формирования понятия «феминизм» как социального, культурного и интеллектуального феномена. Феминизм анализируется не как результат исключительно политической борьбы, а как закономерный итог длительных трансформаций общественного сознания, философской мысли, правовых институтов и социально-экономических отношений.

Ключевые слова: феминизм, гендер, социальное неравенство, патриархат, эпоха Просвещения, индустриализация, права женщин, социальная модернизация, философия гендера.

"FEMINIZM" TUSHUNCHASINING IJTIMOIIY FENOMEN SIFATIDA SHAKLLANISHINING TARIXIY SHART-SHAROITLARI

Annotatsiya. Maqolada "feminizm" tushunchasining ijtimoiy, madaniy va intellektual fenomen sifatida shakllanishining tarixiy asoslari tahlil qilinadi. Feminizm faqat siyosiy kurash natijasi sifatida emas, balki jamiyat ongining, falsafiy tafakkurning, huquqiy institutlar va ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning uzoq davom etgan transformatsiyalari natijasi sifatida ko'rib chiqiladi. Ayolning jamiyatdagi mavqeiga oid tasavvurlar evolutsiyasi an'anaviy patriarxal jamiyatdan Ma'rifatparvarlik davri g'oyalari orqali XIX asrdagi industrializatsiya bilan bog'liq ijtimoiy o'zgarishlargacha izchil yoritiladi.

Kalit so'zlar: feminizm, gender, ijtimoiy tengsizlik, patriarxat, Ma'rifatparvarlik davri, industrializatsiya, ayollar huquqlari, ijtimoiy modernizatsiya, gender falsafasi.

HISTORICAL PREREQUISITES FOR THE EMERGENCE OF THE CONCEPT OF FEMINISM AS A SOCIAL PHENOMENON

Annotation. *The article examines the historical prerequisites for the formation of the concept of feminism as a social, cultural, and intellectual phenomenon. Feminism is analyzed not merely as a result of political struggle but as a logical outcome of long-term transformations in social consciousness, philosophical thought, legal institutions, and socio-economic relations. The evolution of ideas about women's social status is traced from traditional patriarchal society through the ideas of the Enlightenment to the social changes brought about by nineteenth-century industrialization.*

Keywords: *feminism, gender, social inequality, patriarchy, Enlightenment, industrialization, women's rights, social modernization, philosophy of gender.*

Введение. Феминизм как социальный, культурный и интеллектуальный феномен не является результатом исключительно политической борьбы или спонтанного протеста против дискриминации женщин. Его формирование следует рассматривать в контексте длительного исторического развития человеческого общества, сопровождавшегося трансформацией представлений о личности, правах, социальной справедливости и роли индивида в системе власти. В этом смысле феминизм представляет собой не изолированное движение, а закономерный продукт модернизации общественного сознания и социальных институтов.

Появление самого термина «феминизм» в конце XIX века стало итогом накопления социальных, философских и правовых противоречий, связанных с положением женщины в обществе (Offen, 1988). Несмотря на сравнительно позднее терминологическое оформление, идейные основания феминизма формировались на протяжении многих столетий – от античных размышлений о природе человека до концепций естественного права, гражданского равенства и автономии личности, разработанных в Новое время (Fraisie, 1995).

Литература и методология исследования. Теоретико-методологическую основу исследования составляют труды по социальной философии, истории идей, гендерным исследованиям и социальной истории. В работе используются концепции патриархата как устойчивой системы социальной и символической власти (Walby, 1990), социальной модернизации (Giddens, 1991), универсализма прав человека и социального конструирования гендера (Scott, 1986).

Наряду с западной исследовательской традицией в работе учитываются подходы российских философов и литературоведов, рассматривающих проблему гендерного неравенства в контексте культуры, истории и аксиологии. В трудах Н.А.Бердяева подчёркивается зависимость социального статуса женщины от духовных и религиозно-нравственных установок общества, а также двойственность её положения между биологической заданностью и культурным конструированием. Женщина, по Бердяеву, оказывается носителем особого экзистенциального опыта, который традиционная культура одновременно возвышает и ограничивает (Бердяев, 1994).

Методологические основания для анализа женской идентичности как формы «другого» заложены и в работах М.М.Бахтина. Его концепция диалогичности культуры позволяет рассматривать социальные роли и идентичности как результат взаимодействия различных голосов, норм и дискурсов, что продуктивно применяется в гендерных исследованиях, несмотря на отсутствие у Бахтина прямого феминистского анализа (Бахтин, 1979).

Современные российские гендерные исследования представлены трудами И.А.Жеребкиной, в которых феминизм осмысливается как форма философской критики универсалистского субъекта модерности и как особый тип социального знания, направленный на деконструкцию доминирующих культурных норм (Жеребкина, 2000). Существенный вклад внесли также работы О.А. Ворониной, анализирующие исторические и культурные основания гендерных стереотипов в российском и европейском контексте (Воронина, 1999).

Методологически исследование опирается на историко-описательный, сравнительно-исторический и социально-философский подходы, что позволяет рассматривать феминизм как продукт комплексных трансформаций общественного сознания, экономических отношений и правовых институтов.

Основная часть. В традиционных, допромышленных обществах социальный статус женщины определялся устойчивыми патриархальными структурами, в рамках которых мужчина выступал основным субъектом власти, собственности и общественной активности. Женщина занимала подчинённое положение и рассматривалась преимущественно как объект родовых, семейных и репродуктивных функций (Воск, 1989).

Античная философия закрепляла данные представления, утверждая идею «естественной» вторичности женщины. В частности, в «Политике» Аристотеля женщина рассматривается как сущес-

тво, по своей природе предназначенное для подчинённой роли. Эти философские установки были унаследованы и переосмыслены средневековой христианской традицией, где женская природа нередко интерпретировалась через мотивы греховности, телесной слабости и моральной нестабильности (Le Goff, 1988). В результате на протяжении столетий формировалась устойчивая система структурного неравенства полов, воспринимаемая как социальная и культурная норма.

Кардинальный перелом в осмыслении социальной роли женщины связан с эпохой Просвещения, утвердившей рационализм, идею естественных прав и принцип универсального равенства. Человек начинает рассматриваться как автономный субъект, обладающий разумом, свободой воли и правом на самореализацию. Эти идеи нашли отражение в философии Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо и других мыслителей XVIII века.

Однако именно в рамках просвещенческого дискурса выявляется внутреннее противоречие: провозглашая равенство всех людей, философия и политическая практика Нового времени фактически исключали женщин из круга полноправных граждан. Женщина не рассматривалась как самостоятельный субъект общественного договора, а её права и обязанности опосредовались мужской властью.

Индустриальная революция XIX века стала одним из ключевых факторов ускоренного формирования феминистского движения. Переход от аграрной экономики к индустриальному производству привёл к массовому вовлечению женщин в наёмный труд и разрушению традиционной модели социальной организации (Hobsbawm, 1962).

Женщина перестаёт быть исключительно субъектом частной сферы и становится экономически активным участником общественной жизни. Однако экономическая вовлечённость не сопровождалась равными правами: женщины получали более низкую оплату труда, не обладали избирательными правами и оставались юридически зависимыми.

Во второй половине XIX века происходит переход от разрозненных инициатив и отдельных протестных практик к концептуально оформленному идеологическому направлению. В этот период в научный и общественно-политический оборот входит термин «феминизм» (Offen, 1988).

Феминизм данного этапа сосредоточен преимущественно на правовых требованиях: избирательном праве, доступе к образованию, имущественной и юридической автономии. Этот период получил название «первой волны» феминизма и был тесно связан с либеральной моделью равенства.

В XX веке феминизм выходит за рамки правозащитного движения и становится объектом системного философского и культурного анализа. Проблема женского неравенства начинает интерпретироваться как культурная, символическая и экзистенциальная.

Ключевым текстом становится работа С. де Бовуар «Второй пол» (1949), в которой формулируется идея социального конструирования гендера. С этого момента феминизм утверждается как междисциплинарная теория.

Заключение. Исторические предпосылки появления феминизма как социального феномена связаны с глубинными трансформациями общественного сознания – от патриархальной картины мира к универсалистским представлениям о правах личности и социальной справедливости.

Феминизм возник как ответ на противоречие между декларируемыми принципами равенства и реальным положением женщин в обществе. Его историческая эволюция демонстрирует, что борьба за гендерное равенство является универсальным измерением процессов модернизации и гуманистического развития общества.

Список использованной литературы:

- (1). Бердяев Н.А. Судьба человека в современном мире. М., “Республика”, 1994, 320 с.
- (2). Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. М., “Искусство”, 1979, 424 с.
- (3). Воронина О.А. Гендерные исследования в России: проблемы и перспективы. М., Институт философии РАН, 1999, 256 с.
- (4). Жеребкина И.А. Феминизм и постмодернизм: философские и культурные стратегии. СПб., “Алетейя”, 2000, 304 с.
- (5). Аристотель. Политика. Пер. с древнегреч., М., “Мысль”, 1983, 400 с.
- (6). Bock G. Women in European History. Oxford: Blackwell, 1989, 256 p.
- (7). Anderson B.S., Zinsser J.P. A History of Their Own: Women in Europe from Prehistory to the Present. Vol. 2, New York, Harper & Row, 2000, 512 p.
- (8). Beauvoir S. de. Le Deuxième Sexe. Paris: Gallimard, 1949, 972 p.
- (9). Fraisse G. Reason's Muse: Sexual Difference and the Birth of Democracy. Chicago: University of Chicago Press, 1995, 312 p.
- (10). Giddens A. Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age. Cambridge: Polity Press, 1991, 256 p.
- (11). Hobsbawm E. The Age of Revolution: 1789–1848. London, Weidenfeld and Nicolson, 1962, 368 p.

Сарсенбаева Кумархан Мамбеткеримовна (докторант 3-го курса по специальности 10.00.06 Каракалпакского государственного университета; sarsenbaevaqumar@gmail.com)
ДИМИНУТИВНЫЕ ФОРМЫ, ОБРАЗОВАННЫЕ ПУТЕМ УДВОЕНИЯ И РЕДУПЛИКАЦИИ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В статье рассматривается образование диминутивы (уменьшительно-ласкательных) форм с использованием методов редупликации и сокращения, а также их специфические особенности. Редупликативные и повторяющиеся диминутивные формы, ритмическая редупликация, модальные глаголы, такие, как *would, can, could, may*, так же играют важную роль в образовании диминутивных форм. Суффиксы *-y, -ie, -o, -s* используются для сокращения личных имен. Эти формы часто помогают придать формальному имени неформальный, непринужденный или милый вид.

Ключевые слова: редупликация, диминутивные формы, сокращенные слова, удвоенные формы, модальные глаголы, суффикс, аффикс.

Sarsenbaeva Qumarxan Mambetkerimovna (Qoraqalpoq davlat universiteti, 10.00.06 ixtisosligi bo'yicha 3-kurs tayanch doktoranti; sarsenbaevaqumar@gmail.com)

INGLIZ TILIDA REDUPLIKATSIYA VA QISQARTISH YORDAMIDA YASALUVCHI DIMINUTIV FORMALAR

Annotatsiya. Ushbu maqolada diminutiv (*erkalash-kichiraytish*) formalarning reduplikatsiya va qisqartish usullari yordamida yasalishi, ularning o'ziga xosliklari haqida aytiladi. Reduplikativ va takror diminutivlar, ritmik reduplikatsiya, *would, can, could, may*, must kabi modal fe'llar ham erkalash va kichiraytish formalarining yasalishida muhim rol o'ynaydi. *-y, -ie, -o, -s* suffikslari odam ismlarini qisqartib, erkalatishda ishlatiladi. Ushbu formalar, ko'pincha, rasmiy ismni tasodifiy, norasmiy yoki yoqimli ko'rsatishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: reduplikatsiya, diminutiv formalar, qisqartish, takror formalar, modal fe'llar, suffiks, affiks.

Sarsenbaeva Qumarxan Mambetkerimovna (3rd year doctoral student of Karakalpak state University); sarsenbaevaqumar@gmail.com

DIMINUTIVE FORMS FORMED BY DOUBLING AND REDUPLICATION IN ENGLISH LANGUAGE

Annotation. This article discusses the formation of diminutive forms using reduplication and abbreviation methods, as well as their specific features. Reduplicative and repeating diminutive forms, rhythmic reduplication, modal verbs such as *would, can, could, may* also play an important role in the formation of diminutive forms. The suffixes *-y, -ie, -o, and -s* are used to shorten personal names. These forms often help make a formal name sound informal, casual, or endearing.

Key words. Reduplication, diminutive forms, truncation, clipping forms, modal verbs, suffix, affix.

Введение. Во всех языках есть слова, обозначающие небольшой размер и/или определённое отношение (также называемое «эмоцией» или «оценкой») к чему-либо. Эти слова относятся к термину «диминутив», который «является термином традиционной грамматики и, как таковой, принимается как само собой разумеющееся, т.е. обычно не имеет четкого определения» [Шнайдер 2003:1].

Обзор литературы. Категория диминутивности широко освещена в работах русских и зарубежных исследователей [Schneider, 2003, Borrás и Christian, 1971]. Диминутивные формы, образованные путем удвоения и редупликации, в целом рассматривались в трудах [Е.Ф.Арсентьева, Р.Б.Валиуллина, 2013; Ю.В.Слабко, 2015].

Методология исследования. Материалом для исследования послужили фрагменты устной речи, так как редупликация и усечение часто встречаются в разговорной речи, чтобы одобрить приветливую и дружескую атмосферу. Основными методами исследования является метод классификации, сравнительно-сопоставительный метод.

Традиционно считается, что диминутив передает ощущение малости; однако этот тезис следует утверждению Шнайдера о том, что «уменьшительные слова, кажется, передают скорее „малость“, чем „незначительность“ (2). Аналогично, Боррас и Кристиан пишут, что «существуют две функции уменьшительного существительного: указывать на размер и указывать на оттенки эмоций» [Borrás, 1971:51 с.].

Язык бывает либо преимущественно синтетическим, либо аналитическим. Аналитический язык (например, современный английский) – это язык, который либо вообще не сочетает словоизме-

нительные морфемы, либо делает это редко; грамматические отношения определяются в основном порядком слов и служебными словами [Brinton, 2006:91 с.].

Основная часть. Когда в английском языке образуются уменьшительные формы, он предпочтительно делает это аналитически; то есть, компенсируя уменьшительные суффиксы лексически, что «является еще одним способом выражения той же семантической категории», путем добавления аналитических маркеров, таких как *little*, *tiny* или *small*, перед существительным [Naciscione, 2010:136].

Итак, диминутивы так же образуются с помощью редупликации и удвоения. «Редупликация» содержится в «Лингвистическом энциклопедическом словаре»: «редупликация – это фо-номорфологическое явление, состоящее в удвоении начального слога (частичная редупликация: в англ. яз. – *cocoa*) или целого корня (полная редупликация: в англ. яз. – *grugru*, *gaga*, *hiwihwi*). Предельный случай редупликации – повторение, то есть удвоение всего слова (в англ. яз. – *goody-goody*, *divi-divi*, *chin-chin*); образование таких форм смыкается со словосложением.

При редупликации гласный звук корня может повторяться, но может появляться и другой гласный (в англ. яз. – *diddle-daddle*, *flipperty-flopperty*, *kit-kat*). Редупликация свойственна языкам различного строя, ее функции многообразны: она может выражать грамматические значения (в индоевропейском праязыке редупликация наряду с особыми личными окончаниями и аблаутом корня была показателем перфекта); чаще редупликация выступает как средство варьирования лексического значения, выражая интенсивность, дробность, уменьшительность и т.п. [5;12 с.]. Зарубежные лингвисты [6;18 с.], отмечают не только суффиксальный способ образования лексических диминутивов, к которым они относят такие, как:

Префиксация	Редупликация/удвоения	Ритмическая редупликация	Словосложение/компаундинг
Micro-professor	John-John	Annie-Pannie	Baby tree
Mini-cab	Bye-bye	Brinnie-Winnie	Dwarf tree
Mini-camp	Jaw-jaw	Shilly-shally	Woman announcer
Mini-firm	Chug-chug	Clink-clank	Girl pilot
Mini-hotel	Ha-ha	Riff-raff	Lady manager
Microscope	Haw-haw		Female fox
Miniature	Ack-ack		
Micro-vessels	Go-go		
Micro-sector			

Как мы видим, с помощью редупликации/удвоения и ритмических редупликаций могут образовываться уменьшительные и ласкательные формы, то есть диминутивы. Редупликации/ удвоения широко распространены в разговорной речи и легко запоминаются.

А так же, с использованием модальных глаголов *would*, *can*, *could*, *may*, *must* выступают грамматические конструкции, в которых эмосема диминутива выражает вежливый оттенок в побудительном предложении [6;18 с.]:

Would you like a cup of tea? (R. Van Gulin. “Murder in Carton”).

You could propose me a cup of coffee, couldn't you? (“The secret story”, Donna Tartt).

Ah, mamma, how sweetly you talk! I must kiss you for it, mamma”.

Сокращенные уменьшительные формы – это ласковые формы собственных имен существительных, и часто образуются сокращения имени до одного слога, использования суффикса, такого, как диминутивные аффиксы *-y/-ie*, *-o* или *-s*, или использования начальной части имени. Примеры: *Ann-Annie*, *William-Willie/Bill/Billy*, *Elizabeth-Beth/Liz/Lizzy*.

Распространенные методы формирования:

Суффиксы (*-y*, *-ie*, *-o*) придают “милый” или неформальный оттенок: *Annie*, *Johnnie*, *Sally*.

Сокращение: уменьшение имени: *Meg* вместо *Margaret*, *Liz* вместо *Elizabeth*, *Chuck* вместо *Charles*, *Ben* вместо *Benjamin*.

Распространенные окончания *-o* или *-s*: *Jack-Jacko*, *Richard-Ricko*, *William-Wills*, *Rebecca-Becks*.

Анализ и результаты. Анализ диминутивных форм, образованных путем удвоения и редупликации, показал, что эти формы часто помогают сделать формальное имя более привычным, неформальным или милым. Выявлено, что использование суффиксов *-y*, *-ie*, *-o*, *-s* и модальных глаголов *would*, *can*, *could*, *may*, *must* позволяют выражать вежливый оттенок в императивном предложении и выступают в грамматических конструкциях.

Результаты анализа показывают, что диминутивность в английском языке – это лингвистическое явление, которое может находить выражение на разных уровнях языка – морфологическом,

лексическом, фразеологическом. Семантика уменьшительности может выражаться не только на морфологическом уровне (аффиксация, усечение, частичная редупликация), но и на синтаксическом уровне (рифма, уменьшительные словосочетания). Диминутивность передает значение малого или незначительного размера, количества, величины, силы, ценности, важности и т.д., которые часто сопровождаются различными эмоциональными нюансами.

Заключение и предложения. Рассматривая явление редупликации и удвоения диминутивов, следует отметить, что английская словообразовательная система позволяет варьировать речь за счет более широкого набора специализированных диминутивных форм с помощью сокращения, редупликации, удвоения, модальных глаголов и -у, -ie, -o, -s суффиксов. Эти формы широко распространены в разговорной речи, кратки и легко запоминаются.

Список использованной литературы (References):

- (1). Borrás FM, and Reginald F. Christian. Russian Syntax: Aspects of Modern Russian. Syntax and Vocabulary. Oxford, Clarendon P, 1971, Print.
- (2). Brinton Laurel J., and Leslie K. Arnovick. The English Language: A Linguistic History. Oxford: Oxford, 2006, Print.
- (3). Naciscione Anita. Stylistic Use of Phraseological Units in Discourse. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins, 2010, Print.
- (4). Schneider, Klaus P. Diminutives in English. Tübingen: Niemeyer, 2003, Print.
- (5). Арсентьева Е.Ф., Валиуллина Р.Б. Редупликация в современном английском и русском языках. "Филология и культура", 2013, №1 (31) УДК 81'36, с. 12.
- (6). Лескина С.В., Слабко Ю.В. Представленность разноуровневых диминутивов в русском и английском языке. УДК 409. Вестник ЮУрГУ. Серия «Лингвистика». 2015, т. 12, № 1, с. 15–21.

Хушманова Гулшод Ибрагимовна (негосударственное образовательное учреждение, университет Экономики и педагогики, Факультет иностранных языков, кафедра "Русский язык и литература", старший преподаватель)

ПОНЯТИЕ РЕТРОСПЕКЦИИ В ПОСТРОЕНИИ СЮЖЕТА И КОМПОЗИЦИИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ

Аннотация. В статье рассматривается ретроспекция как один из ключевых приёмов нелинейной организации художественного времени, определяющий специфику сюжетного развертывания и композиционного моделирования литературного произведения. Анализируется теоретическое осмысление ретроспекции в контексте философии времени, нарратологии и семиотики, а также её интерпретация в трудах отечественных и зарубежных исследователей.

Ключевые слова: ретроспекция, художественное время, сюжет, композиция, нарратив, ана-хрония, аналепсис, память, авторская позиция, нелинейная структура текста.

BADIIY ASAR SYUJETI VA KOMPOZITSIYASINI QURISHDA RETROSPEKSIYA TUSHUNCHASI

Annotatsiya. Maqolada retrospeksiya badiiy vaqtning nochiziqli tashkil etilishida muhim badiiy-uslubiy vosita sifatida ko'rib chiqiladi hamda uning syujet rivoji va kompozitsion modellashdagi o'rni tahlil qilinadi. Retrospeksiyaning falsafiy vaqt konsepsiyalari, narratologiya va semiotika doirasidagi nazariy talqini, shuningdek, mahalliy va xorijiy adabiyotshunoslarning ilmiy qarashlari yoritiladi.

Kalit so'zlar: retrospeksiya, badiiy vaqt, syujet, kompozitsiya, narrativ, anaxroniya, analepis, xotira, muallif pozitsiyasi, matnning nochiziqli tuzilishi.

THE CONCEPT OF RETROSPECTION IN THE CONSTRUCTION OF PLOT AND COMPOSITION OF A LITERARY WORK

Annotation. The article examines retrospection as one of the key devices of nonlinear organization of artistic time, which determines the specifics of plot development and compositional modeling in a literary work. The theoretical interpretation of retrospection is analyzed within the frameworks of the philosophy of time, narratology, and semiotics, as well as in the works of Russian and international literary scholars.

Keywords: retrospection, artistic time, plot, composition, narrative, anachrony, analepsis, memory, authorial perspective, nonlinear textual structure.

Введение. Проблема временной организации художественного текста занимает одно из центральных мест в современном литературоведении, поскольку именно категория времени определяет способы развёртывания сюжета, логику композиции и характер смыслообразования в произведении. Художественное время принципиально отличается от реального хронологического времени: оно подчинено эстетическим задачам, авторскому замыслу и внутренним законам художественного целого. В этой связи временные отношения в литературе не ограничиваются линейной последова-

тельностью событий, а формируют сложную систему взаимодействия прошлого, настоящего и будущего, отражающую как мировоззренческую позицию автора, так и особенности художественного мышления эпохи (Бахтин, 1975).

Особая ценность ретроспекции заключается в её способности выполнять смыслообразующую функцию. Через обращение к прошлому раскрываются причины поступков персонажей, формируется психологическая глубина образов, уточняется мотивационная структура конфликта. Как отмечает М.М.Бахтин, художественное время «всегда насыщено смыслом» и не может рассматриваться вне системы ценностных координат произведения (Бахтин, 1986).

В современной литературоведческой парадигме ретроспекция рассматривается не как вспомогательный или вторичный приём, а как один из ключевых механизмов композиционного моделирования. Её использование тесно связано с проблемами нарратива, памяти, субъективного времени, авторской перспективы и жанровой специфики текста. Цель данной статьи заключается в комплексном рассмотрении понятия ретроспекции, её теоретических оснований и функциональной роли в построении сюжета и композиции художественного произведения.

Литература и методология исследования. Теоретическое осмысление ретроспекции опирается на широкий круг философских, эстетических и литературоведческих работ. Уже в античной поэтике, прежде всего в трактате «Поэтика» Аристотеля, была сформулирована идея сюжетной целесообразности, согласно которой порядок событий в художественном произведении определяется не внешней хронологией, а внутренней логикой действия и его эстетической завершенностью (Аристотель, 1998). Это положение стало теоретической предпосылкой для последующего осмысления нелинейных временных конструкций.

В XX веке значительный вклад в разработку проблемы временных сдвигов внесла нарратология. В трудах Жерар Женетт ретроспекция рассматривается в рамках теории анахроний как разновидность аналепсиса – временного смещения, при котором повествование возвращается к событиям прошлого, нарушая прямую временную ось рассказа (Genette, 1980). Данный подход позволил рассматривать ретроспекцию как структурно значимый элемент нарратива, обладающий собственной функциональной нагрузкой.

Важное значение для анализа ретроспекции имеют также концепции художественного времени и памяти, разработанные М.М.Бахтиным, Ю.М.Лотманом, П.Рикёром. В частности, Ю.М.Лотман подчёркивает, что временные сдвиги в тексте являются способом семиотического усложнения художественной структуры и служат средством актуализации смыслов (Лотман, 1992).

Методологической базой исследования послужили структурно-композиционный, нарратологический и функционально-семантический подходы. В работе используются методы описательного анализа, интерпретации и обобщения, что позволяет выявить роль ретроспекции в формировании сюжетной динамики, композиционной целостности и смысловой структуры художественного текста.

Основная часть. В традиционном понимании сюжет художественного произведения представляет собой последовательность событий, развёрнутых во времени и объединённых причинно-следственными связями. Однако художественная практика демонстрирует, что линейная хронология далеко не всегда отвечает задачам художественного изображения.

Ретроспекция выступает как осмысленный приём временного возврата, позволяющий интегрировать прошлое в структуру настоящего повествования. При этом она не тождественна простому воспоминанию персонажа: ретроспективный фрагмент всегда функционально мотивирован и подчинён общей композиционной логике произведения. Как подчёркивает П.Рикёр, прошлое в художественном тексте не «воспроизводится», а «переосмысливается» через призму настоящего (Ricoeur, 1984).

Таким образом, ретроспекция следует рассматривать как особую форму художественного времени, в которой прошлое приобретает актуальное значение и становится частью смыслового настоящего произведения.

На уровне сюжета ретроспекция выполняет ряд ключевых функций. Прежде всего, она обладает мотивационным потенциалом, позволяя раскрыть причины поступков персонажей и показать процесс формирования их характера. Прошлые события в этом случае служат своеобразным «ключом» к пониманию настоящего действия.

Не менее значимой является конфликтогенная функция ретроспекции. Введение эпизодов из прошлого нередко выявляет скрытые противоречия, которые не проявлены непосредственно в текущем действии, но определяют его внутреннее напряжение. В результате сюжет приобретает глубину и многослойность, а конфликт – историческую и психологическую обусловленность.

С композиционной точки зрения ретроспекция представляет собой особый тип вставной конструкции, которая может реализовываться в различных формах: развернутых ретроспективных эпизодах, фрагментарных воспоминаниях, внутренних монологах, авторских отступлениях, а также в документальных или псевдодокументальных вставках.

По характеру включения в текст ретроспекция может быть:

- локальной, ограниченной одним эпизодом;
- сквозной, регулярно возвращающей читателя к прошлому;
- кольцевой, формирующей замкнутую временную структуру, при которой финал соотносится с исходной точкой повествования.

Особую роль ретроспекция играет в произведениях с фрагментарной или мозаичной композицией, характерной для литературы XX–XXI веков, где прошлое и настоящее сосуществуют в постоянном взаимодействии, образуя нелинейную модель художественного времени.

Ретроспекция тесно связана с категорией внутреннего времени персонажа и механизмами художественной памяти. Через неё моделируется субъективное восприятие прошлого, которое может быть искажено эмоциями, оценками, травматическим опытом. В таком случае ретроспективные эпизоды приобретают интерпретационный характер, отражая не столько объективную реальность, сколько внутреннее состояние героя.

Использование ретроспекции всегда связано с авторской позицией и общим замыслом произведения. Выбор момента, объёма и формы ретроспективного включения позволяет автору управлять читательским восприятием, расставлять смысловые акценты и формировать определённую интерпретационную перспективу.

Заключение. Ретроспекция представляет собой сложный и многофункциональный приём, играющий ключевую роль в построении сюжета и композиции художественного произведения. Она обеспечивает нелинейную организацию художественного времени, способствует углублению психологического анализа и усиливает смысловую насыщенность текста.

В современном литературоведении ретроспекция должна рассматриваться не как второстепенный элемент повествования, а как самостоятельный структурный принцип, формирующий художественную целостность произведения и определяющий способы его интерпретации. Анализ ретроспекции позволяет глубже понять специфику авторской стратегии, особенности нарратива и характер художественного мышления в различных жанровых и эстетических контекстах.

Список использованной литературы:

- (1). Аристотель. Поэтика. Пер. с древнегреч., М., “Искусство”, 1998, 183 с.
- (2). Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе. Вопросы литературы и эстетики. М., “Художественная литература”, 1975, с. 234–407.
- (3). Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. М., “Искусство”, 1986, 445 с.
- (4). Генетт Ж. Повествовательный дискурс. Пер. с фр., М., Языки славянской культуры, 1998, 280 с.
- (5). Лотман Ю.М. Структура художественного текста. М., “Искусство”, 1992, 384 с.
- (6). Рикёр П. Время и рассказ. Т. 1, пер. с фр., М., “Университетская книга”, 2000, 448 с.
- (7). Тюпа В.И. Нарратология как аналитика повествовательного дискурса. М., Языки славянской культуры, 2002, 312 с.
- (8). Шмид В. Нарратология. М., Языки славянской культуры, 2003, 312 с.
- (9). Корман Б.О. Изучение текста художественного произведения. М., “Просвещение”, 1972, 240 с.
- (10). Лихачёв Д.С. Поэтика древнерусской литературы. Л., “Наука”, 1979, 360 с.
- (11). Успенский Б.А. Поэтика композиции. М., “Искусство”, 1970, 224 с.

Искандарова Нодира Бахрамбековна (доцент университета Мамуна;

E-mail: iskandarova_nodira@mamunedu.uz)

ПОЭТИКА “ПЕРЕВОДА” ВОСТОКА: ЦИТАТА, СТИЛИЗАЦИЯ И ИНТЕРТЕКСТ В ЕВРОПЕЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XIX–XX ВВ

Аннотация. В статье исследуется поэтика «перевода» Востока в европейской литературе XIX–XX вв. как система художественных приёмов, выходящих за рамки языкового перевода. Рассматриваются цитирование, стилизация и интертекстуальный диалог, через которые восточные жанры и мотивы входят в немецкую, французскую и английскую традиции. Показано, что освоение «чужого» слова колеблется от экзотизации и имитации формы до универсализации смыслов и философской переинтерпретации, уточняется типология приёмов «перевода культуры» и закономерности трансформации восточных образов.

Ключевые слова: Восток, поэтика перевода, рецепция, цитата, стилизация, интертекст, европейская литература XIX–XX вв.

Iskandarova Nodira Baxrambekovna (Ma'mun universiteti dotsenti)

SHARQNING "TARJIMA QILISH" POETIKASI: XIX–XX ASRLAR YEVROPA

ADABIYOTIDA IQTIBOS, STILIZATSIYA VA INTERTEKST

Annotatsiya. Maqolada XIX–XX asrlar Yevropa adabiyotida Sharqni "tarjima qilish" poetikasi tilshunoslikdagi tarjima doirasidan kengroq bo'lgan badiiy usullar tizimi sifatida tadqiq etiladi. Iqtibos keltirish, stilizatsiya va intertekstual dialog orqali sharqona janrlar hamda motivlarning nemis, fransuz va ingliz adabiy an'analariga kirib borish jarayonlari ko'rib chiqiladi. "Begona" so'zni o'zlashtirish strategiyalari ekzotizatsiya va shaklga taqliddan tortib, ma'nolarni universallashtirish va falsafiy qayta talqin etishgacha bo'lgan yo'nalishda tebranib turishi ko'rsatiladi. "Madaniyat tarjimasi" usullarining tipologiyasi hamda sharqona obrazlarning Yevropa badiiy ongida transformatsiyalanish qonuniyatlari aniqlashtiriladi.

Kalit so'zlar: Sharq, tarjima poetikasi, resepsiya, iqtibos, stilizatsiya, intertekst, XIX–XX asrlar Yevropa adabiyoti.

Iskandarova Nodira Bakhrambekovna (Associate Professor at Ma'mun University)

THE POETICS OF "TRANSLATING" THE EAST: QUOTATION, STYLIZATION, AND INTERTEXT IN THE NINETEENTH-AND TWENTIETH-CENTURY EUROPEAN LITERATURE

Annotation. The article examines the poetics of "translating" the East in the nineteenth- and twentieth-century European literature as a system of artistic devices that extends beyond linguistic translation. It considers quotation, stylization, and intertextual dialogue through which Eastern genres and motifs enter German, French, and English literary traditions. It is shown that strategies for appropriating the "alien" word range from exoticization and formal imitation to the universalization of meanings and philosophical reinterpretation; the typology of the techniques of "cultural translation" and the regularities governing the transformation of Eastern images are уточняются.

Keywords: East, poetics of translation, reception, quotation, stylization, intertext, nineteenth- and twentieth-century European literature.

Введение. В XIX–XX веках Восток занимает особое место в европейской литературе. Он воспринимается не просто как географическое пространство, а как иной культурный мир, наполненный древней мудростью, экзотическими образами и непривычными формами мышления. Европейские писатели обращаются к Востоку, стремясь выйти за пределы собственной традиции и найти новые художественные возможности.

Главная тема статьи – поэтика «перевода» Востока, понимаемая шире лингвистического перевода: это цитирование, стилизация, жанровая имитация (газель, рубаи, притча) и интертекстуальный диалог, позволяющие включать восточные мотивы и образы (сад, вино, путь, судьба) в европейские поэтические системы.

Актуальность исследования связана с необходимостью точнее описать, как «чужое слово» адаптируется в немецкой, французской и английской традициях: от экзотизации формы до смысловой универсализации и философской реинтерпретации. Цель статьи – выявить основные стратегии и приемы «перевода культуры», проследить трансформации жанров и мотивов и определить функции «восточного текста» в романтической и модернистской поэтике. Обращение к поэтике «перевода» Востока позволяет уточнить закономерности трансформации восточных образов в европейской литературе XIX–XX вв. и показать, что межкультурный диалог реализуется не только на уровне тематики, но и на уровне жанра, формы, субъектной организации и смыслообразования.

Обзор литературы. Проблематика художественного освоения Востока в европейской культуре подробно рассматривалась в рамках ориенталистских и компаративистских исследований. Классическим трудом, заложившим основы критического анализа ориентализма, является работа Э. Саида, где Восток осмысляется как дискурсивная конструкция западного сознания [13]. Вместе с тем более поздние исследования подчеркивают неоднородность и эстетическую продуктивность ориентального дискурса [10].

Значительный вклад в изучение интертекстуальных механизмов внесли труды Ю. Кристевой [14], а также отечественные работы Ю.М. Лотмана [9] и З.Г. Минц [11], в которых текст понимается как пространство диалога культурных кодов. В контексте «Западно-восточного дивана» Гёте особое значение имеют исследования И.Н. Лагутиной [7], А.Б. Куделина [6], где подчеркивается принципиальная установка автора на творческую интерпретацию восточной традиции, а не на ее имитацию. Современные переводоведческие концепции С.Басснетта [2], А.Лефевра [8] также расширяют

понимание перевода как формы культурного переписывания, что методологически важно для анализа поэтики «перевода» Востока.

В целом современная литература задаёт инструментарий для описания «перевода Востока» как совокупности практик (цитата, стилизация, интертекст, жанровая адаптация). При этом сохраняется исследовательская ниша: сравнительное, типологически выстроенное описание того, как именно перечисленные приёмы работают в разных европейских традициях XIX–XX вв. от экзотизации формы до универсализации смысла и философской реинтерпретации.

Метод исследования. Методологическую основу исследования составляет комплексный филологический подход, объединяющий сравнительно-исторический, интертекстуальный и поэтико-герменевтический анализ. Рассмотрение поэтики «перевода» Востока осуществляется не в узком переводоведческом смысле, а в русле культурного трансфера, где художественный текст понимается как пространство опосредованного диалога традиций. В качестве ключевого инструментария используются положения теории интертекстуальности концепции «чужого слова» и диалогизма, а также разработки компаративистики, ориентированные на выявление типологических сходств и функциональных смещений мотивов и образов при переходе между культурными системами. Анализ проводится на материале европейской литературы XIX–XX вв. (немецкой, французской, английской), с привлечением восточных текстов и жанровых моделей как интертекстуальных источников. Применяется метод близкого чтения, позволяющий выявить способы цитирования, стилизации и аллюзивного переосмысления восточных форм, а также их роль в формировании авторской позиции и эстетической маски. Особое внимание уделяется разграничению имитационных и трансформационных стратегий «перевода культуры»: от формальной экзотизации и орнаментального заимствования до философской универсализации и символической реинтерпретации. Такой подход позволяет проследить закономерности включения восточного текста в европейское художественное сознание и уточнить типологию поэтических механизмов освоения «чужого» в романтической и модернистской поэтике.

Анализ и результаты. Проведённый анализ текстов европейской поэзии XIX–XX вв. позволяет выявить устойчивые модели поэтики «перевода» Востока, реализующиеся через цитату, стилизацию и интертекстуальный диалог. Восточный текст при этом функционирует не как источник буквального заимствования, а как семиотический и образный резервуар, активируемый в соответствии с задачами европейской художественной системы. В ряде случаев обращение к Востоку строится на прямом или условно прямом цитировании, которое сохраняет след «чужого» происхождения и маркирует дистанцию между источником и новым контекстом. Так, в «*Западно-восточном диване*» И.В.Гёте цитата из персидской поэзии (в частности, мотивы Хафиза) вводится как форма символического ученичества. Образ вина и чаши приобретает философскую нагрузку:

«Wer sich selbst und andre kennt,

Wird auch hier erkennen:

Orient und Okcident

Sind nicht mehr zu trennen» [3;25–26 с.]

Здесь цитатная структура работает как средство универсализации: восточный поэтический образ утрачивает локальную религиозно-культурную привязку и становится знаком всеобщего духовного опыта.

Иной тип «перевода» Востока реализуется через стилизацию, когда европейский автор воспроизводит формальные признаки восточного жанра, сохраняя при этом собственную семантическую доминанту. В романтической лирике французских поэтов (В.Гюго, Т.Готье) ориентальные мотивы часто оформляются в виде кратких, афористичных строф, имитирующих восточную миниатюру. Например, у Готье экзотический пейзаж служит лишь рамкой для субъективного переживания:

«Sous le ciel d'Orient la nuit est plus profonde,

Et l'âme y rêve plus que dans le reste du monde». [4;41 с.]

Результаты анализа показывают, что стилизация здесь носит орнаментальный характер: Восток выступает эстетической маской, усиливающей романтический пафос, но не предполагающей диалога с подлинной восточной традицией.

Показательный кейс жанровой имитации в французской поэзии даёт Теофиль Готье: стихотворение «*Gazhel*» прямо маркирует заимствуемую форму (газель) и строится как «ориентальная» миниатюра, где экзотическая предметность (баня, сандалии, благовония, «вода роз») выступает орнаментальным эквивалентом чувственного переживания:

«Dans le bain, sur les dalles,

À mon pied negligent

*J'aime à voir des sandales
De cuir jaune et d'argent*». [14;15 с.]

При этом имитация не сводится к декоративности: композиция завершается афористическим «итогом», который переводит восточную «маску» в универсализированную формулу чувства (смысловой «вывод» миниатюры):

*«Mais, au ciel et sur terre,
Le trésor que préfère
Mon cœur jeune et sincère,
C'est amour pour amour!»*. [14;16 с.]

Тем самым «газель» у Готье функционирует как жанровая модель (заголовок-маркер + миниатюрность + итоговая сентенция), позволяющая европейскому автору одновременно создать эффект «чужой формы» и закрепить собственную лирическую доминанту.

В англоязычной традиции особенно нагляден пример рубаи в версии Эдварда Фицджеральда: «Rubáiyát of Omar Khayyám» задаёт именно квартетную (четверостишную) структуру как форму «восточной мудрости», где каждая строфа работает как законченный смысловой блок – почти эпиграмма. Так, знаменитое четверостишие-«идиллия» демонстрирует перенос восточной жанровой логики в английское стиховое мышление:

*«Here with a Loaf of Bread beneath the Bough,
A Flask of Wine, a Book of Verse – and Thou
Beside me singing in the Wilderness –
And Wilderness is Paradise enow»*. [15;9 с.]

А формульная (максимально сжатая) мораль-афоризм проявляется в строфе, где «кредит» будущих надежд противопоставляется «наличным» радостям настоящего:

*«Ah, take the Cash in hand and waive the Rest;
Oh, the brave Music of a distant Drum!»*. [15;10 с.]

В данном случае «рубаи» становится не просто экзотической формой, а механизмом смысловой концентрации, благодаря которому «восточный» текст входит в европейскую поэтику как модель афористического мироощущения.

В модернистской поэзии XX века восточный интертекст все чаще становится средством философского и онтологического переосмысления. В англоязычной традиции (Э.Паунд, Т.С.Элиот) обращение к китайской и японской поэтике связано с поиском «очищенного» слова и новой модели субъективности. Так, в поэтике имажизма краткость и предметность восточного стиха интерпретируются как альтернатива риторической избыточности европейской лирики:

*«The apparition of these faces in the crowd;
Petals on a wet, black bough»*. [12;58 с.]

Анализ показывает, что подобные тексты не воспроизводят восточную традицию, а создают новый интертекстуальный гибрид, в котором Восток функционирует как принцип поэтической редукции и концентрации смысла. В результате исследования установлено, что поэтика «перевода» Востока в европейской литературе XIX–XX вв. формируется как многоуровневая система приёмов. Цитата закрепляет авторитет «чужого» слова, стилизация создает эффект экзотической формы, а интертекстуальный диалог ведёт к глубинной трансформации поэтического мышления. Эти стратегии не исключают друг друга, но образуют подвижную типологию, отражающую эволюцию европейского художественного сознания – от романтической экзотизации к модернистской философской реинтерпретации Востока как универсального культурного кода.

Выводы. В ходе исследования установлено, что поэтика «перевода» Востока в европейской литературе XIX–XX вв. представляет собой особую форму художественного освоения иной культуры, выходящую за пределы собственно переводческой практики. Восточные тексты и мотивы функционируют как интертекстуальный ресурс, способствующий обновлению поэтического языка и расширению смысловых горизонтов европейской литературы.

Выявлено, что основные стратегии – цитирование, стилизация и интертекстуальный диалог – отражают эволюцию художественного сознания от романтической экзотизации к модернистской философской реинтерпретации. Тем самым «перевод» Востока оказывается важным механизмом межкультурного диалога и формирования новых эстетических моделей.

Список использованной литературы:

- [1]. Apter E. *The Translation Zone. A New Comparative Literature*. Princeton University Press, 2006.
- [2]. Bassnett S. *Translation Studies* (4th ed.). London, Routledge, 2014.

- [3]. Goethe J.W. West-Östlicher Divan. Stuttgart, Cotta'schen Buchhandlung, 1819, 556 s.
- [4]. Готье Т. Восточные мотивы. Стихотворения. Пер. с фр. СПб., Академический проект, 2004, 256 с.
- [5]. Kristeva J. Séméiotikè: Recherches pour une sémanalyse. Paris, Seuil, 1969, 320 p.
- [6]. Kudelin A.B. West-Eastern Poetic Works... Studia Litterarum. 2020, vol. 5, № 3, p. 68–103. DOI: 10.22455/2500-4247-2020-5-3-68-103.
- [7]. Лагутина И.Н. «Западно-восточный диван» Гёте: опыт интерпретации. Достоевский и мировая культура. “Филологический журнал”, 2019, № 1(5), с. 189–217.
- [8]. Lefevere A. Translation, Rewriting, and the Manipulation of Literary Fame. London, Routledge, 1992.
- [9]. Лотман Ю.М. Статьи по семиотике культуры и искусства. СПб., Академический проект, 2002, 544 с.
- [10]. Marchand S.L. German Orientalism in the Age of Empire: Religion, Race, and Scholarship. Cambridge, Cambridge University Press, 2009.
- [11]. Минц З.Г. Поэтика интертекста. Труды по знаковым системам. Тарту, 1987, с. 45–67.
- [12]. Паунд Э. Избранные стихотворения. Пер. с англ., М., “Прогресс”, 1992, 352 с.
- [13]. Said E. Orientalism. New York, Pantheon Books, 1978.
- [14]. Gautier T. Poésies nouvelles. Paris, Charpentier, 1845.
- [15]. Khayyám O. Rubáiyát of Omar Khayyám. FitzGerald's Translation. Edinburgh; London, T.N.Foulis, 1905.

Fayzulloyeva Zilola Zafarovna (Senior Teacher (PhD), Department of Lexicology and Stylistics of the English Language, Samarkand State Institute of Foreign Languages; E-mail: fajzullaevazilola566@gmail.com)

THE FEATURES OF WRITTEN TRANSLATION OF WORKS OF ART

Annotation. *The translation of literary work, whether prose or poetry, is undeniably a creative art. In this role, the translator functions as an author who effectively rewrites and reconstructs the text for a new readership, a task that demands exceptional literary skill and talent. Consequently, literary translation is regarded by translators as one of the most challenging forms of translation. It cannot be compared with business translation, where you need to convey the expected information in standard phrases. It is not like simultaneous translation, in which it is important to react quickly and formulate a thought precisely, often to the harm of the fluency and composition of the sentence.*

Key words: *literary translation, author's style, metaphors, epithets, comparative phrases, neologisms, repetitions, dialecticisms, professionalisms, realities, toponyms, stylization, translation transformations, author's imagery, borrowing, transposition, literal translation, modulation, calque, equivalence, and adaptation, compensation, descriptive translation.*

Fayzulloyeva Zilola Zafarovna (Samarqand davlat Chet tillar instituti “Ingliz tili leksikologiyasi va stilistikasi” kafedrasida o'qituvchisi (PhD); e-mail: fajzullaevazilola566@gmail.com)

BADIIY ASARLARNI YOZMA TARJIMA QILISH XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Nasr yoki she'riyatning badiiy tarjimasini amalga oshirish, mubolag'asiz, san'at, ijo-diy faoliyatdir. Bu holatda tarjimon o'sha yozuvchi bo'lib, haqiqatda, kitobni qayta yozadi, uni o'quvchi uchun qaytadan yaratadi va buning uchun ajoyib yozuvchilik qobiliyati va iste'dodi bo'lishi kerak. Shuning uchun tarjimonlar orasida badiiy tarjima eng qiyinlaridan biri hisoblanadi. Uni biznes tarjimasi bilan taq-qoslab bo'lmaydi, bu yerda siz kutilgan ma'lumotni standart iboralarida yetkazishingiz kerak. Bu bir vaqtda qilingan tarjimaga o'xshamaydi, unda tez javob berish va fikrni aniq shakllantirish muhim, ko'pincha jum-laning ravonligi va tarkibiga zarar yetkazadi.*

Kalit so'zlar: *badiiy tarjima, muallif uslubi, metafora, epitetlar, qiyosiy iboralar, neologizmlar, tak-rorlashlar, dialektizmlar, professionalizmlar, realiyalar, toponimlar, stilizatsiya, tarjima transformatsiya-lar, muallif obrazi, o'zlashtirish, transpozitsiya, so'zma-so'z tarjima, modulatsiya, kalka, ekvivalentlik va moslashuv, tavsifiy tarjima.*

Файзуллоева Зилола Зафаровна (старший преподаватель (PhD) кафедры лексикологии и стилистики английского языка Самаркандского государственного института иностранных языков;

E-mail: fajzullaevazilola566@gmail.com)

ОСОБЕННОСТИ ПИСЬМЕННОГО ПЕРЕВОДА ПРОИЗВЕДЕНИЙ ИСКУССТВА

Аннотация. *Художественный перевод прозы или поэзии без всякого преувеличения можно назвать искусством и формой творчества. Переводчик здесь выступает в роли писателя: он не просто переносит текст на другой язык, а заново создаёт произведение для нового читателя. Для этого требуются выдающиеся литературные способности, чувство языка и талант. Именно по-этому художественный перевод считается одним из самых сложных видов перевода. Его невоз-можно сопоставить с деловым переводом, где задача сводится к точной передаче информации с*

помощью устоявшихся формулировок. Это не синхронный перевод, где важно быстро реагировать и точно формулировать мысль, часто в ущерб беглости и связности предложения.

Ключевые слова: художественный перевод, авторский стиль, метафоры, эпитеты, сравнительные обороты, неологизмы, повторы, диалектизмы, профессионализмы, реалии, топонимы, стилизация, переводческие трансформации, авторская образность, заимствование, транспозиция, дословный перевод, модуляция, калькирование, эквивалентность, адаптация, компенсация, описательный перевод.

Introduction. Literary translation is a distinct field within translation studies and involves rendering works of art from one language into another in written form. Its greatest challenge lies not merely in conveying the meaning, but in preserving the author's individual style, the aesthetic qualities of the text, the richness of linguistic expression, and the overall atmosphere, humor, tone, and characterization.

It is important to note that literary works typically abound in expressive devices, whose accurate and creative reproduction demands a high level of intellect, imagination, and exceptional professional skill from the translator. Among the most frequently used expressive means in literary texts are metaphors, epithets, similes, neologisms, various types of repetition (lexical, phonetic, morphemic, and others), dialect words, professional jargon, culture-specific elements, toponyms, meaningful proper names, and personal names.

Literature review. Peter Newmark proposes the most relevant definition of literary translation connected to the translation of the author's intention. He believes that the author's intent should be reflected through translating the meaning of a literary text into another language [6, p. 5]. The translation process can be viewed from different perspectives. For example, Mildred Larson believes that translation is, first and foremost, the process of conveying the true meaning of the original into another language [4, p. 3]. Eugene Nida and Charles Taber believe that it conveys the «the closest natural equivalent» of the original message «in terms of meaning and style» [7;12 p.].

Research methodology. We consume a great deal of foreign literature, yet how often do we actually read works by international authors in their original languages? It is easy to imagine how many literary masterpieces would remain beyond the reach of most readers if not for literary translators, who serve as guides into the captivating worlds created within books. Literary translation also differs significantly from legal, scientific, or technical translation, where the primary requirement is maximum precision and near word-for-word accuracy. In translating literary works from any language, it is essential to preserve both the atmosphere of the narrative and the author's distinctive style as fully as possible.

Literary translation has its own specific characteristics and, consequently, particular challenges. These challenges become especially pronounced when the source and target languages belong to different cultural traditions. For instance, works by Arabic authors often contain numerous quotations from the Quran and allusions to its stories. While such references are immediately recognizable to Arabic readers, much like biblical or classical mythological allusions are to educated Europeans, they may remain unclear to European readers in translation.

Literary conventions also vary across cultures: a comparison of a beautiful woman to a camel may appear absurd to a European audience, yet in Arabic poetry it is a perfectly natural and traditional image. Similarly, it is hard to imagine how the fairy tale *The Snow Maiden*, rooted in Slavic pagan imagery, could be translated into the languages of tropical Africa without losing its meaning. Thus, cultural differences often pose far greater challenges than linguistic ones.

Translation theory does not support modernizing such texts based on the simplistic idea of creating identical impressions, where a contemporary reader of the original and a contemporary reader of the translation are expected to experience the work in the same way. Instead, modern translation aims to convey to the reader that the text belongs to another era and, through specific techniques, to emphasize its antiquity rather than conceal it.

According to K.Chukovsky, every historical period has its own distinctive style, and it is unacceptable to introduce vocabulary typical of the 1990s—such as *moods*, *experiences*, *searches*, or *supermen*—into a narrative that belongs to the 1930s [3;117 p.]. A translator can convey the spirit of a particular era through the use of lexical, morphological, and syntactic archaisms, thereby creating an archaic stylistic effect. In doing so, the translator must take into account not only the formal structure of the original text but also the cultural characteristics of the people whose language is being translated.

According to Nida, a translator must consider cultural components, as the complexity of translation may lie in the cultural distance between the two languages [8, p. 87]. To adequately translate a literary work, translators use specialized techniques: borrowing, transposition, literal translation, modulation, calque, equivalence, and adaptation [10;85–93 p.].

Analysis and results. When transmitting such stylistic figures of speech as comparisons, metaphors and other devices the translator needs to decide each time that it is expedient to keep the underlying image or to replace it with another one in the translation. The reason for the replacement may be the peculiarities of Russian word usage, the compatibility of words, etc. It is more difficult to translate the original author's imagery. Quite often, a literal translation is not possible and a replacement is required. Such a case leads to occasional formations that require an individual, creative approach.

Extended metaphors as figurative pictures make a considerable difficulty for translation in which a word used in a metaphorical sense evokes a figurative meaning in the words associated with it. Once again, the translator is faced with a choice: either to retain the figurative nucleus of the original text or to replace it with a newly created image while preserving a stylistic orientation that remains faithful to the source. For example, in D.Fowles's novel *The Magus*, the protagonist, an English teacher on a Greek island, plays with the idiom "it's all Greek to me" (whose Russian counterpart is "Chinese letter"). This illustrates that literary texts offer countless ways of processing and conveying information. Given the vast variety of linguistic forms involved, it is impossible to reproduce the content in translation without introducing some degree of change. As a result, translators often resort to compensation, which inevitably leads to the neutralization of certain dominant features of the original. In lexical substitution, individual lexical units of the source language are replaced by target-language units that are not their direct dictionary equivalents, since, when considered in isolation, they possess a different referential meaning from the source units they render in translation.

Most often there are three cases of lexical substitution such as concretization, generalization and substitution based on cause-and-effect relationships [1;117 p.]. Linguistic concretization involves replacing a word with a broad, generalized meaning by one with a more specific sense. This necessity arises from differences in the lexical systems of the two languages, the absence in the target language of a unit with an equally broad meaning, variations in stylistic value, or grammatical constraints. For example, the English noun *thing*, which is highly abstract and almost pronominal in nature, is typically rendered through concretization into words such as *object, deed, fact, case, circumstance, work, or being*.

In general, translation from English into Russian often entails substituting general nouns like the *man, the woman, the person, or the creature* with more specific nouns or proper names, such as *old man, soldier, passerby, hostess, dog, or cat*. This approach is particularly important in literary translation, where excessive use of abstract or overly generalized vocabulary is stylistically undesirable. However, contextual specification is not due to systemic and structural differences between the source language and the target language, but because of the factors of this specific context, most often, stylistic considerations, such as the need for completeness of the phrase, the desire to avoid repetition, to achieve greater figurativeness and clarity [1, p. 118].

Generalization is the opposite of concretization: it involves replacing a source-language unit with a narrow meaning by a target-language unit that has a broader meaning [1;120 p.]. For example:

He comes over and visits me practically every weekend. → *Он часто ко мне ездит, почти каждую неделю.*

Then this girl gets killed, because she's always speeding. → *А потом девушка гибнет, потому что она вечно нарушает правила.*

"Who won the game?" I said. "It's only the half." → *«А кто выиграл?» — спрашиваю. «Еще не кончилось.»*

During translation, lexical substitutions frequently occur based on causal relationships between concepts. In such cases, a word or phrase from the source language may be replaced by a word or phrase in the target language that, through logical or causal connection, conveys the reason for the action or state expressed by the original unit [1;121 p.]. For example, the English sentence "*I don't blame them*" can be translated into Russian as *«Я их понимаю»*.

One method of achieving translation equivalence is compensation. This technique is applied when certain elements of the source text lack direct equivalents in the target language and therefore cannot be rendered literally. To make up for the resulting semantic loss, the translator expresses the same meaning using different linguistic means, which may appear in another part of the text rather than in the exact location of the original element [1;122 p.]. The use of compensation vividly demonstrates the principle that has been emphasized throughout this study.

Translation equivalence is achieved not through the correspondence of individual textual units, such as separate words, but through the integrity of the translated text as a whole. Thus, while certain elements may be impossible to translate directly, the text itself always remains translatable [1;122 p.].

In translation studies, a commonly used type of complex lexical and grammatical substitution is known as antonymic translation. This technique involves converting an affirmative structure into a negative one, or a negative structure into an affirmative one, while simultaneously replacing a word from the source-language sentence with its antonym in the target language. Although the term “antonym” is typically applied to words within the same language, in this context it refers to a relationship between source and target language words that express directly opposite meanings [1;123 p.].

Consider the following example: “He didn’t say anything” is rendered in Russian as «Он промолчал». Another transformational method is descriptive translation. This multifunctional technique is applied to explain words or concepts that may be unfamiliar to the target reader and therefore require implicit clarification, or to replace a less common term with one that is more familiar to the audience. Typically, descriptive translation involves lexical substitution through generalization, accompanied by additional lexical elements. When providing implicit commentary on a lexical item, the translator often preserves the original word in a transcribed form while simultaneously adding explanatory constructions. This strategy can be observed in the given example, where culturally specific food items are described in detail. In particular, the name “Brown Betty” is retained, while contextual elaboration is used to convey its nature and connotations, allowing the target reader to understand the reference without sacrificing the authenticity of the original text [9;663–852 p.].

Вы бы посмотрели на эти бифштексы. Жёсткие как подмётка, нож не берёт. К ним всегда подавали картофельное пюре с комками, а на сладкое «рыжую Бетти», пудинг с патокой, только его никто не ел, кроме малышей из первых классов да таких, как Экли, которые на всё накидывались [9;663–852 p.].

This technique leads both, to the expansion of the amount of information about the translated concept and to the expansion of the volume of the text which may be an obstacle to achieving equivalence in some cases. There are the methods of omission and addition among the lexical transformations. Omission is a translation technique that involves removing words that are redundant from both a lexical and semantic perspective. Such elements may include grammatically unnecessary units, such as articles, possessive pronouns, or certain lexemes, particularly when they occur as paired synonyms. *A little while later I still had it with me when I, Brossard and Ackley got on the bus. Я его всё ещё держал в руках, когда мы с Броссаром и Экли сели в автобус* [9;663 – 852 p.].

Addition, as a translation technique, is the reverse of omission and involves expanding the source text to ensure a full and accurate transfer of meaning. It consists in introducing extra information that enables the target reader to grasp details that are implicit for native speakers of the source language and therefore do not require explanation in the original.

- *Would you like a cup of hot chocolate before you go?*
- *He выпьешь ли чашку горячего шоколада на дорожку* [9;663–852 p.].
- *So-what? – I said. Cold as hell.*
- *Что же? – спрашиваю я ледяным голосом* [5;203 p.].

Alongside the translation methods and techniques discussed above, there exists the so-called search for a functional analogue, which is used relatively infrequently and is not included in traditional translation classifications. This approach is applied, for example, when a literary text contains humorous or playful phraseological expressions characteristic of native English speech.

In such cases, translators usually convey only the overall meaning of the expression, as its imagery is based on culturally specific associations. Some linguists refer to this method as equivalence. An illustration of this can be seen in the translation of the expression “*Your nose is bleeding*”, which in English humorously indicates that a person’s trousers are unbuttoned. In Russian, this image is replaced by a culturally appropriate metaphor referring to an “*open shop*,” thereby preserving the communicative effect rather than the literal imagery [2;9 p.8].

Conclusion. In conclusion, the written translation of works of art is a complex and nuanced process that goes beyond mere linguistic conversion. It requires a deep understanding of cultural context, artistic expression, and the original author's intent. A successful translation must preserve the emotional depth, stylistic elements, and aesthetic value of the original, allowing the target audience to experience the work as authentically as possible. Ultimately, translation serves as a bridge between cultures, enabling artistic works to transcend language barriers and reach a global audience.

Used literature:

- (1). Barkhudarov L.S. Language and translation: issues of general and particular theory of translation. L.S. Barkhudarov. M., International relations, 1975, 237 p.

- (2). Burgess A. A Clockwork Orange. M., "Eksmo-press", 2004, 221 p.
- (3). Chukovsky K.I, High Art. ... Series: Russian Literature (together with Avalon), 2008, 117 p.
- (4). Larson M. Meaning-based Translation. A Guide to Cross-language Equivalence. Lanham: University Press of America, 1998, 586 p.
- (5). Miller G. Tropic of Capricorn. St. Petersburg, ABC Classics, 2000, 250 p.
- (6). Newmark P. A Textbook of Translation. New York, Prentice Hall, 2009, 292 p.
- (7). Nida E., Taber C. The Theory and Practice of Translation. Leiden, Brill, 2003, 218 p.
- (8). Nida E. Towards the Science of Translation. Leiden, E. J. Brill, 1964, 331 p.
- (9). Salinger D.J. Catcher in the Rye. M., "Progress", 1975, 943 p.; p. 663–852.
- (10). Venuti L. The Translation Studies Reader. ed. by L. Venuti. London, Routledge, 2004, 524 p.

Yuldasheva Feruza Erkinovna (Bukhara State University Senior Lecturer, Department of English Linguistics; E-mail: f.e.yuldasheva@buxdu.uz),

Khayrullayeva Dilrabo Abdullayevna (Graduate student at BSU Faculty of Foreign Languages, English Linguistics Department; E-mail: dxayrullayeva@icloud.com)

PRONOUNS AND THEIR USE IN ENGLISH

Annotation. *This article studies the role and importance of pronouns as a word class in English grammar. The functional and semantic features of pronouns in the structure of a sentence are considered, and the ideas presented are substantiated through various examples. In addition, the types of pronouns, their use in the text to reduce various repetitive sentences and enhance cohesion are explained through excerpts from texts.*

Keywords: *pronouns, communicative function, semantic function, stylistic function, cohesion, coherence.*

Yuldasheva Feruza Erkinovna (Buxoro davlat universiteti "Ingliz tilshunosligi" kafedrasida katta o'qituvchisi; E-mail: f.e.yuldasheva@buxdu.uz),

Xayrullayeva Dilrabo Abdullayevna (BuxDU Xorijiy tillar fakulteti, Ingliz tilshunosligi ta'lim yo'nalishi 4-kurs talabasi; E-mail: dxayrullayeva@icloud.com)

OLMOSHLAR VA ULARNING INGLIZ TILIDA ISHLATILISHI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ingliz tili grammatikasida olmoshlarning so'z turkumi sifatidagi roli va ahamiyati o'rganiladi. Gap tuzilishidagi olmoshlarning funksional va semantik xususiyatlari ko'rib chiqiladi va taqdim etilgan fikrlar turli misollar orqali asoslanadi. Bundan tashqari, olmoshlarning turlari, ularning matnda turli takrorlanuvchi gaplarni kamaytirish va uyg'unlikni kuchaytirish uchun ishlatilishi matnlardan olingan parchalar orqali tushuntiriladi.*

Kalit so'zlar: *olmoshlar, kommunikativ funktsiya, semantik funktsiya, stilistik funktsiya, uyg'unlik, izchillik.*

Юлдашева Феруза Эркиновна (БухГУ, старший преподаватель Кафедры английской лингвистики; E-mail: f.e.yuldasheva@buxdu.uz),

Хайруллаева Дилрабо Абдуллаевна (БухГУ, Факультет иностранных языков Кафедра английской лингвистики, студентка 4-курса; E-mail: dxayrullayeva@icloud.com)

МЕСТОИМЕННИЯ И ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. *В данной статье исследуется роль и значение местоимений как части речи в английской грамматике. Рассматриваются функциональные и семантические особенности местоимений в структуре предложения, а представленные идеи подкрепляются различными примерами. Кроме того, на примерах текстов объясняются типы местоимений, их использование в тексте для сокращения повторяющихся предложений и повышения связности.*

Ключевые слова: *местоимения, коммуникативная функция, семантическая функция, стилистическая функция, связность, когерентность.*

Introduction. The language system has a complex but perfect structure, and each of its elements performs an important communicative function in the speech process. Among word classes, pronouns (pronominal units) constitute a layer of words with a specific semantic and grammatical nature. They replace other words in speech, but do not express a clear lexical meaning in themselves. Therefore, pronouns can be called substitute words, that is, referential units.

Literature Review. Geoffrey Leech in his book "Meaning and the English Verb" highlights the pragmatic role of pronouns – that is, they create subjectivity and contextual dynamics. B.Mengliyev separately analyzed the morphological variability of pronouns in Uzbek grammar and their flexibility with conjugation categories. A.Hakimov shows the syntactic multifunctionality of pronouns in a sentence (as possessor, complement, determiner) using the example of the Uzbek language [4;13-b.]. Abdulla Shirinov analyzed pronouns as a means of ensuring textual coherence and paid attention to their stylistic functions.

From these sources it can be seen that the pronoun word group plays a central role in the language as a semantically ambiguous, but communicatively precise unit.

Research methodology. In the course of the research work, issues related to the use of pronouns in English were studied from the point of view of comparative linguistics. Examples from contexts and communication processes were given to substantiate the information related to the functions of pronouns in sentences. Comparative-typological, analytical methods were used to identify the similarities and differences between pronouns in English and pronouns in the Uzbek language.

Analysis and Results. The pronoun word class plays a central role in any language in ensuring the coherence of a sentence, reducing repetition, ensuring the connection between the speaker and the listener, and creating logical continuity. A pronoun is a word class that indicates a person, object, sign, quantity, or phenomenon indirectly, rather than directly. It does not lexically denote a specific name, but rather indicates a reference, interrogative, generalizing, or possessive relationship in speech. For example:

I came today.

That's a good idea.

Who said that?

No one said that.

In the above examples, the words “*I*”, “*this*”, “*who*”, “*nobody*” do not name an object or person, but indicate, ask or deny them. The main function of pronouns is reference that is, pointing to the meaning of other words. In this sense, they are secondary nominative units, performing an intermediary role in the communicative mechanism of language.

The pronoun word class has been widely studied in linguistics. Below are some of the main ideas about the essence and function of pronouns in some important scientific sources: John Lyons in his work “*Introduction to Theoretical Linguistics*” explains pronouns as “*contextual reference devices*” [8;49-b.]. According to him, the meaning of a pronoun always depends on the speech situation. F.R.Palmer in his work “*Grammar*” describes pronouns as units that “*replace nominal sentence elements*” and emphasizes their syntactic economy.

Geoffrey Leech in his book “*Meaning and the English Verb*” highlights the pragmatic role of pronouns – that is, they create subjectivity and contextual dynamics [7;184-b.]. B.Mengliyev separately analyzed the morphological variability of pronouns in Uzbek grammar and their flexibility with conjugation categories [10;214-b.]. A.Hakimov demonstrates the syntactic multifunctionality of pronouns in a sentence (as possessor, complement, determiner) using the example of the Uzbek language.

In English, pronouns perform the functions of subject, object, determiner, possessive, connective, and interrogative. They are classified by person, number, gender, and possessiveness, and act as referential and cohesive devices in speech. The specific grammatical properties of pronouns provide the structure of sentences in English and the logical coherence of speech.

In English, pronouns are an important structural element of the language not only grammatically, but also semantically and functionally. From a semantic point of view, pronouns express person, number, possession, proximity, certainty, uncertainty, and other meanings. For example, personal pronouns (*I, you, he, she, it, we, they*) indicate the subject of the action in the sentence, while possessive pronouns (*my/mine, your/yours, his, her/hers, our/ours, their/theirs*) indicate who the object belongs to: “*This is my book*” or “*The book is mine*” Reflexive pronouns (*myself, yourself, himself, herself, itself, ourselves, yourselves, themselves*) emphasize the person-centeredness of the action: “*She prepared the presentation herself*” These pronouns play a semantic role in clearly indicating the effect or performer of the action.

Functionally, pronouns play a central role in the syntactic and logical structure of speech and text. They are used to prevent repetition, connect parts of speech, ensure text cohesion, and create consistency. For example, pronouns are used to refer back to a person or object mentioned in the first sentence: “*John bought a new car. He loves it because it is fast.*” Here, the pronouns *he* and *it* provide textual coherence and reduce repetition. Conjunctive pronouns (*who, whom, whose, which, that*) connect subordinate clauses with the main clause in complex sentences: “*The teacher who explained the lesson clearly is very popular.*” In this way, pronouns strengthen the logical connection between sentences and make complex syntactic structures understandable.

The stylistic function of pronouns is also important, they give the text tone, expressiveness and naturalness of speech. In everyday communication, personal pronouns enliven speech: “*We should meet tomorrow.*” In official or scientific texts, personal pronouns are used less often, and passive constructions or neutral expressions are used instead: “*It is believed that...*” Thus, pronouns are one of the main means of speech and text in English not only in semantic meaning, but also in functional and stylistic terms.

In general, the semantic and functional analysis of pronouns in English is of great importance in the fields of linguistics, translation, stylistics and language teaching, and their correct understanding and use is a key tool in ensuring the fluency of speech, the coherence and logic of the text.

One of the most important functions of pronouns is to prevent unnecessary repetition in text and speech. If the same noun is repeated over and over again in each sentence, the text will seem artificial, heavy, and not fluent. Pronouns replace this repetition, making speech concise and natural. For example, a sentence with repetition: *“Anna said that Anna lost Anna’s keys”*. This sentence is awkward and full of unnecessary repetition. By using pronouns, the sentence becomes much more fluent: *“Anna said that she lost her keys”*. This not only makes the text concise, but also allows the reader or listener to understand the information faster. Therefore, pronouns are one of the most effective tools for reducing repetition, both in literary style and in everyday speech.

Pronouns play a very important role in ensuring the coherence of the text, because they refer back to the person or object mentioned in the previous sentence, logically continuing the text. This phenomenon is called cohesion: the grammatical and semantic connection of parts of the text with each other. For example: *“Maria bought a new laptop. She loves it because it is fast and lightweight.”* Here, the pronouns she and it provide the logical coherence of the text, referring back to the words Maria and laptop in the first sentence. Without pronouns, the text can seem artificial: *“Maria bought a new laptop. Maria loves the laptop because the laptop is fast and lightweight.”* As you can see, pronouns control the reference in the text and create the connection between the sentences.

Conclusion. Pronouns are an important grammatical unit in the language as a substitute word. They are used in place of nouns, adjectives, numerals and even verbs, reducing repetition in a sentence and making speech concise and expressive. The main essence of pronouns is to indicate or mention a specific person, thing or event without directly naming it. Therefore, pronouns occupy a special place in the semantic, grammatical and pragmatic aspects of the language system.

Pronouns perform connecting, denoting and defining functions in speech. They appear in a sentence as a noun, adjective, determiner or complement, complementing the content and preventing repetition. Also, pronouns ensure the logical consistency of speech, strengthen cohesion (connection) by referring to previous or subsequent sentences in the text. In this sense, pronouns are of particular importance not only as grammatical units, but also as meaningful connectors of the speech system.

Pronouns in English are a grammatically complex and multifaceted word class. They are divided into personal, possessive, demonstrative, interrogative, possessive, indefinite and relative types. Each type has its own morphological and syntactic characteristics. The fact that pronouns in English have gender and number categories, as well as their change in subjective and objective forms, plays an important role in their grammatical system. Pronouns determine the logical structure of English speech and strengthen syntactic connections in a sentence.

In general, the system of pronouns in English enriches the structural structure of the language with its grammatical forms, semantic content and functional functions, ensures the fluency and coherence of speech. Their study is of great practical importance from the point of view of linguistics, translation theory, foreign language teaching methodology and communication.

Reference:

- (1). Greenbaum Sidney. Oxford English Grammar. Oxford University Press, 1996.
- (2). Leech Geoffrey. Meaning and the English Verb. Longman, 2004.
- (3). Lyons John. Introduction to Theoretical Linguistics. Cambridge University Press, 1968.
- (4). Mahmudov N., A.Nurmonov, A.Sobirov, D.Nabiyeva. Ona tili. Umumta’lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik, Toshkent, “Tasvir”, 2017.
- (5). Mengliyev Bahodir. O‘zbek tili grammatikasi. Morfologiya va sintaksis. Toshkent, “O‘qituvchi”, 2012.

Sheraliyeva Shirin Abdisalomovna (Doctor of Philosophy in Philological Sciences (PhD), Assoc. Prof. (Int.) Uzbekistan State World Languages University; E-mail: shirin.3009@mail.ru; ORCID: 0009-0009-1210-9189)

FUNCTIONAL-SEMANTIC CHARACTERISTICS OF THE TRANSFORMATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN SCIENTIFIC DISCOURSE

Annotation. *This study explores the functional and semantic features of the transformation of phraseological units in scientific discourse. The research focuses on how phraseological units change their structure and meaning when used in scientific texts and on the communicative purposes these transformations serve. By examining transformed phraseological expressions in various scientific contexts, the paper reveals how they contribute to meaning construction and discourse organization. The study adopts*

a functional-discursive perspective and applies contextual and comparative analyses to identify key patterns of transformation.

Key words: phrase, phraseology, stable combinations, phraseological units, transformation, scientific research, scientific text, scientific discourse, academic discourse.

Sheraliyeva Shirin Abdisalomovna (filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b. O'zbekiston davlat Jahon tillari universiteti)

ILMIY DISKURSDA FRAZEOLGIK BIRLIKLAR TRANSFORMATSIYASINING FUNKSIONAL-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur tadqiqot ilmiy diskursda frazeologik birliklarning transformatsiyasi jarayonini funksional va semantik jihatdan tahlil qilishga qaratilgan. Ishda frazeologik birliklarning ilmiy matnlarda qo'llanishi davomida ularning tuzilishi va mazmunida yuzaga keladigan o'zgarishlar hamda bunday o'zgarishlarning kommunikativ maqsadlarga qanday xizmat qilishi o'rganiladi. Turli ilmiy kontekstlarda qayta shakllangan frazeologik birliklarni tahlil qilish orqali ularning ma'no hosil qilish jarayonidagi va diskursni shakllantirishdagi ahamiyati ochib beriladi. Ushbu tadqiqot funksional-diskursiv yondashuv asosida olib borilib, unda frazeologik transformatsiyaning asosiy tendensiyalarini aniqlash uchun kontekstual hamda qiyosiy tahlil usullaridan foydalanildi.

Kalit so'zlar: ibora, frazeologiya, turg'un birikmalar, frazeologik birliklar, transformatsiya, ilmiy tadqiqot ishi, ilmiy matn, ilmiy diskurs, akademik diskurs.

Шералиева Ширин Абдисаломовна (доктор философии по филологическим наукам (PhD), и.о.доцента, Узбекский государственный университет мировых языков)

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТРАНСФОРМАЦИИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В НАУЧНОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация. В данном исследовании изучаются функциональные и семантические особенности трансформации фразеологических единиц в научном дискурсе. Исследование сосредоточено на том, как фразеологические единицы меняют свою структуру и значение при использовании в научных текстах и каким коммуникативным целям служат эти трансформации. Анализируя трансформированные фразеологические выражения в различных научных контекстах, в статье раскрываются способы, которыми они способствуют конструированию значения и организации дискурса. В исследовании используется функционально-дискурсивная перспектива и применяется контекстуальный и сравнительный анализ для выявления ключевых моделей трансформации. Результаты показывают, что фразеологические трансформации в научном дискурсе определяются как лингвистическими, так и экстралингвистическими факторами, включая жанровые конвенции, коммуникативные намерения и когнитивные процессы. Эти трансформации повышают ясность, точность и концептуальную глубину научных текстов, а также отражают адаптивный характер языка.

Ключевые слова: словосочетание, фразеология, устойчивые сочетания, фразеологические единицы, трансформация, научное исследование, научный текст, научный дискурс, академический дискурс.

Introduction. In recent years, the language system has undergone notable change, most visibly in its most dynamic component – the lexicon, where transitions of words and expressions between registers have intensified. Language in any society is an open, evolving structure whose semantic repertoire is constantly expanding; at the same time, it is not possible to create an unlimited number of entirely new units. This tension foregrounds the problem of the economical and rational use of linguistic resources. One universal mechanism for such economy is the secondary use and transformation of existing phraseological units, rather than the invention of new expressions. Phraseology, as a key branch of linguistic research, focuses on expressions whose meanings cannot be deduced from the meanings of individual words. These units contribute significantly to the expressiveness and richness of language. At the same time, as both language and society develop, phraseological units are subject to change and transformation.

The historical study of phraseological transformations provides valuable insights into the evolution of such units across languages. Phraseological expressions often reflect religious, cultural, historical, and social contexts. By examining the historical development of these units, researchers can track shifts in their meaning and usage over time. The evolution of phraseological units is influenced by various factors, including historical events, socio-cultural dynamics, and language contact. Nevertheless, some phraseological units manage to retain their original meanings and functions for extended periods, highlighting their stability amid linguistic change [7].

Research Methodology. In order to achieve the goal set in this research work and fulfill the set of tasks, based on the phenomenon of transformation in phraseology, in particular, in scientific research in

contemporary linguistics, a multi-faceted interdisciplinary approach was used to study and describe these units, and the following linguistic and interdisciplinary research methods were used: linguistic description method (terminology in the description and analysis of phraseological units as an object of transformation); the method of oppositions (transformation of phraseological units); methods of communicative linguistics, in particular, the transformational method (in the analysis of structural or semantic changes of transformation of phraseological units depending on the situation); semantic method (in determining the meaning of phraseological units).

Literature review. The problem of transformation of phraseological units in world linguistics has been studied by many scientists. In particular, in Russian linguistics: A.M.Babkin, V.A.M.Melerovich, V.M.Mokienko, D.N.Shmelev and others; in Uzbek linguistics: B.Yuldashev, S.Karimov, X.Kakhharova, A.E.Mamatov, U.R.Mahmudov, B.I.Boltaeva and others' works are served as the confirmation of research and many published scientific works on the transformation of phraseological units in Uzbek linguistics.

Analysis and results. According to V.N.Vakurov: "The semantic and structural changes in phraseological units are primarily linked to the necessity of revitalising and intensifying their expressiveness. The main reason for such transformation stems from the need to adapt the semantic, emotional and stylistic features of phraseologisms to the unique communicative conditions of a specific context" [2; 112 p.]. Indeed, transformation, by its very nature, allows the phraseological unit to be interpreted not as a static linguistic phenomenon, but as a dynamic, context-adaptable means of expression. Such modifications are typically achieved by either neutralising the unit's connotative layer or, conversely, by endowing it with new expressive semas. As a result, phraseological units transcend their original semantic and stylistic boundaries, manifesting in discourse in a functionally enriched form. Therefore, the transformation of phraseological units is considered one of the key pragmalinguistic phenomena that determines the degree to which linguistic units adapt to discursive reality.

According to T.A.Pichkur, the transformation of phraseological units is understood as 'a conscious, stylistically defined authorial alteration of a phraseological unit, carried out within certain boundaries to achieve a specific pragmatic effect, while still allowing the original phraseological unit to be recognized' [6;51p.]. L.G.Yefanova, however, understands transformation as 'random changes in the form and meaning of stable word combinations' [4;123 p.].

L.V.Grichenko defines the transformation of phraseological units as a phraseological unit that operates in context, is not recorded in lexicographical sources, differs from the usual in its semantics, lexical composition or structure, yet retains some connection with it [3;126–132 pp.]. It should be noted that this viewpoint corresponds to the opinions of most leading Russian scholars who deal with the issues of phraseological unit transformation.

Based on the research conducted, it can be said that phraseologisms attract the attention of many researchers, as they possess distinctive characteristics and have religious, national, cultural and historical roots. Moreover, they serve to create a vivid and distinctive image. Furthermore, the study of phraseological units allows us to broaden our knowledge of language, its structure and function. For this reason, researchers study phraseological units as an important aspect of the language system.

The researchers' interest in the problem of transformation lies in the fact that the transformed phraseological units "become third-order accidental indirect nominal symbols, because their meaning is determined by phraseological units in everyday use" [1;11 p.]. According to A.M.Melerovich and V.M.Mokienko: "Transformation is motivated by the creative energy of certain phraseological units" [5;240 p.].

Thus, the transformation of phraseological units is the deliberate alteration of their conventional stable structure and semantic core in linguistics, in accordance with contextual and communicative needs. This process typically arises from the need to enhance the unit's expressive potential, clarify its semantic essence, and ensure its stylistic and pragmatic adaptation to a specific discourse situation.

Based on the analysis of the scientific-theoretical sources and the modern studies devoted to the transformation of phraseological units discussed above, we shall examine the typological manifestations of this process, that is, the main types of phraseological transformation:

1) The substitution of one of the lexical components (i.e. its transformation based on synonymous or antonymous words). For example: "*to shed light on*" is a widely used idiom in English with a metaphorical character, meaning to 'illuminate' a particular topic, i.e. to help understand it. Stylistically, the phrase '*shed light on*' adds liveliness to a text, but in formal scientific texts it is considered somewhat informal. For this reason, in scientific research, this phrase is replaced with formal and literal lexical units; that is, the phrase is substituted with a broader and more profound equivalent expressing the meaning of "provide insight into", i.e., to make information understandable. This transformation is carried out to avoid terminological

precision and imagery. Since it is particularly important to express oneself in a clear and coherent manner in scientific articles, idioms are replaced with formal equivalents;

2) Compositional-structural expansion (the supplementation of the phraseological structure with additional elements); For example: the idiom *'to play a role'*, meaning 'to play a part' or 'to be significant', is used in the expanded form 'cultural background plays a significant role in shaping individual perspectives'. This phraseological unit is enriched with a clarifying (significant) contextual notion (cultural background, individual perspectives). As a result, we can see that the phraseology is directed at a specific problem rather than abstract discourse. Stylistically, the phraseology is combined with scientific evidence and analytical evaluation, and the structure conforms to the style of a scientific article;

3) Elliptical transformation (omission of certain components); For example: the English phrase *'easier said (...than done)'* means 'it is not easy to carry out what has been said.' Here, the 'than done' part is omitted as it is understood from the context, and the transformed variant 'easier said' is used; or in the expression if any (...at all), "exists at all" is often used to cast doubt on the statement conditionally, and the full thought is expressed elliptically. In this example too, "exists at all" is omitted as it is understood from the context. These examples demonstrate how ellipsis is used as a means of abbreviation within the phraseological unit without disrupting its grammatical and semantic stability. This allows ellipsis to be regarded as an important manifestation of phraseological transformation.

Thus, the transformation of phraseological units in scientific research demonstrates that this phenomenon is a multifaceted and complex process. Their lexical-semantic, morphological, syntactic and stylistic renewal simultaneously represents the mechanism for expanding the communicative possibilities of phraseologisms, adapting to modern speech needs and meeting the demands of scientific discourse.

Transformational phrasal units are modified forms that arise from a new interpretation of existing traditional units within the language system in terms of meaning, form, and style. They manifest as a powerful linguistic device that conveys the dynamic nature of language, the author's individual stylistic orientation, cognitive thought, and discursive purposes. In such units, while the semantic core of traditional phraseological units is preserved, they acquire new layers of meaning through contextual variation, metaphorical extension, terminological adaptation, or stylistic innovation.

Conclusion/Recommendations. In scientific discourse, transformed phraseological units primarily serve to express content concisely and succinctly, convey ideas with terminological precision, and impart expressiveness and stylistic harmony to the text. Moreover, they enhance the communicative effectiveness of scientific texts, express the author's individuality in their discourse, and serve to convey scientific conceptual thought in a vivid and coherent manner. In this respect, transformed phraseological units are not only semantically and structurally variable units, but are also recognised as one of the important pragmatic mechanisms for meaning creation in scientific discourse. In conclusion, the transformation of phraseological units not only gives them new life but also reveals the creative and intellectual potential of language. A thorough scientific study of this process is considered one of the important tasks facing modern linguistics. Moreover, studying the problems of transformation in phraseology makes it possible to identify various aspects of this process, from historical and linguistic factors to socio-cultural and cognitive dimensions.

References:

- (1). Бозиев А.Т. Коммуникативный аспект окказиональных фразеологических конфигураций [текст]. А.Т.Бозиев, А.А.Эльгаров. Прагматические характеристики текста и его смысловая интерпретация. Нальчик, 1987, 28 с.
- (2). Вакуров В.Н. Основы стилистики фразеологических единиц [текст]. М., изд-во МГУ, 1983, с. 112.
- (3). Гриченко Л.В. Лексико-семантические трансформации фразеологических единиц в англоязычных СМИ. "Вестник Марийского государственного университета", 2017, т. 11, №. 4 (28), с. 126–132.
- (4). Ефанова Л.Г. Фразеологические трансформации в речи и тексте. "Вестник ТГПУ", Серия: Гуманитарные науки (филология), 2005, вып. 3 (47), с. 123.
- (5). Мелерович А.М., Мокиенко В.М. Фразеологизмы в русской речи. Словарь. Изд. 3-е. [словарь]. М., "Русские словари – Астрель", 2005, 855 с.
- (6). Пичур Т.А. Интертекстуальная фразеологическая ассоциация как разновидность структурно-семантической трансформации в дискурсе современной немецкоязычной печатной рекламы. "Актуальные проблемы гуманитарных и общественных наук", 2015, № 8–9, с. 51.
- (7). Шадрин К.Л. Средство окказионального преобразования фразеологических единиц как система элементарных приемов. Лингвистические исследования, 1972, ч. 2, с. 78–97.
- (8). Boltayeva B.I. O'zbek tili frazeologik birliklarining transformatsiyasi (semantik-pragmatik tahlil). Filol.fan.b.fals.dok...diss.avtoref., Samarqand, 2019, 49-bet.
- (9). Mamatov A. O'zbek tili frazeologizmlarining shakllanishi masalalari. Filol.fan.d-ri.diss...avtoref. Toshkent, 2000, 48-bet.

Kalimbetov Sharapat Maxsutbayevich (Associate Professor of the Department of "Theory and Practice of Translation" of Karakalpak State University),
Sulaymanova Aysanem Isaevna (Teacher of the Department of "English Language and Literature" of Karakalpak State University)

THE CONCEPT OF METAPHOR IN CLASSICAL, COGNITIVE, LINGUACULTURAL TRADITIONS

Annotation. This article examines the concept of metaphor in classical, cognitive, and linguacultural traditions. It analyzes theoretical approaches to defining and classifying conceptual metaphors. Particular attention is paid to the cognitive mechanisms of metaphor formation and their cultural specificity.

Key words: cognitive, linguacultural tradition, conceptual metaphor

KLASSIK, KOGNITIV, LINGVOMADANIY AN'ANALARDA METAFORA TUSHUNCHASI

Annotatsiya. Maqola metafora tushunchasini klassik, kognitiv va lingvomadaniy an'analarda ko'rib chiqishga bag'ishlangan. Ishda konseptual metaforaning ta'rifi va tasnifiga oid nazariy yondashuvlar tahlil qilingan. Metaforalar shakllanishining kognitiv mexanizmlari va ularning madaniy o'ziga xosligiga alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: kognitiv, lingvomadaniy an'ana, konseptual metafora.

ПОНЯТИЕ МЕТАФОРЫ В КЛАССИЧЕСКИХ, КОГНИТИВНЫХ И ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫХ ТРАДИЦИЯХ

Аннотация. Статья посвящена рассмотрению понятия метафоры в классических, когнитивных и лингвокультурных традициях. В работе анализируются теоретические подходы к определению и классификации концептуальной метафоры. Особое внимание уделяется когнитивным механизмам формирования метафор и их культурная специфика.

Ключевые слова: когнитивное, лингвокультурная традиция, концептуальная метафора.

Introduction. While linguists are experiencing a period of full interest in metaphor, philosophers, logicians, psychologists, psycholinguists, literary scholars, and semasiologists have drawn their attention to the phenomenon of metaphor. This fact is connected with the innovations that have occurred in the construction and transformation of knowledge about the modern world, as well as with new issues of the verbalization of scientific knowledge. However, metaphor is primarily a linguistic phenomenon and therefore must first receive a complete explanation in linguistics [4;152 p.]. The study of metaphor as a form of speech dates back to ancient times, but despite the centuries-long tradition of studying this term, it remains a subject of increasing attention in modern linguistics and literary studies.

The core of the study of metaphor and the very beginning of interest in it are mainly associated with the name of Aristotle. In his work "Poetics," he first described metaphor as a method of reinterpreting the meaning of a word based on analogy. According to Aristotle, metaphor gives the possibility and right to "To attribute something impossible to someone who speaks of reality" [Aristotle, p. 68]. In other words, it refers to the method of naming an object "with a name not belonging to it" through a similarity or comparison element. Aristotle: "Creating good metaphors means being able to sense similarity" [Aristotle, p. 70]. One of the earliest classifications of metaphor, currently used by many scholars, was created by Aristotle: "Metaphor is the transfer of a word by changing its meaning, from group to type, or from type to group, or from type to type, or by similarity" [Aristotle, 66 p.].

It is known that metaphor does not have a single meaning. The "classical" theory views metaphor as a concise comparison used by the author of the text to enhance the artistic impact of the work, formulated by Aristotle and largely retaining its relevance to this day. At the same time, a number of researchers (J. Lakoff, M. Johnson, Z. Kövecses) emphasize the conceptual nature of metaphorical transfers, which allows us to speak of metaphor not as an element of language, but as an element of human thought. This approach, known as the conceptual/cognitive theory of metaphor, is currently widely used in research based on materials from various languages.

Literature review. The main postulates of a number of modern concepts of studying metaphor, as mentioned above, were formulated in the classical works of Aristotle ("Poetics," "Rhetoric"), Quintilian ("Rhetorical Precepts"), Cicero ("Three Treatises on the Art of Oratory"). Metaphor as a phenomenon of language and culture is considered in the works of a number of famous foreign scientists (M. Black, A. Vejbitskaya, E. Cassirer, Z. Kövecses, J. Lakoff, E. McCormack, M. Minsky, H. Ortega y Gasset, P. Riccior, A. Richards, M. Tendal, W. Eco, and others). Russian scholars have also made significant contributions to the study of metaphor (N. D. Arutyunova, A. N. Baranov, V. G. Gak, E. S. Kubryakova, V. P. Moskvina, V. V. Petrov, G. N. Sklyarevskaya, V. N. Teliya, A. P. Chudinov, and others) [5, 2019]. Uzbek scholars T. Azimov, A. Abulayeva, D. Ashurova, I. Shukurov, M. Mirtojiyev, and Karakalpak scholars E. Berdimuratov, E. Allanazarov.

Research Methodology. Certainly, no scholar can remain silent about the phenomenon that encompasses all spheres of human intellectual activity. On this matter, the Spanish philosopher Ortega y Gasset says: "It is impossible to imagine thinking without metaphor": "Metaphor is like a tool of thought, a form of scientific thinking... Metaphor is the copying of expressions" [3;62–81 p.]. The scholar's final statement is that "metaphor is the copying of expressions." The emergence of metaphor is linked to the imposition of new duties and responsibilities on existing language units within the system, while adhering to the law of language conservation [1;136–137 p.].

To this day, metaphor has been studied from different perspectives, and there have been various debates about it, and there have certainly been many instances where one contradicts the other. M. Mirtojiyev writes, "Linguists are accustomed to analyzing this phenomenon from the perspective of meaning arising from deviation from lexical and grammatical norms."

Metaphors, in carrying out the semantic-stylistic and functional functions of literary style, constitute a large group of linguistic resources frequently used by masters of speech as a means of expression in the creation of a literary work, with their unique characteristics among the means of common language. It is directly related to the shifting of word meaning. Therefore, in linguistics, metaphors are widely used as the transferred meanings of words based on the similarity of objects or phenomena in one way or another. Metaphors have this characteristic in almost all linguistic dictionaries. For example, O.Axmanova, based on metaphorical similarity, describes a metaphor in the form of a tropus, consisting of the figurative use of words and phrases.

A metaphor where an attribute or characteristic is exaggerated through a hyperbole. His eyes are as deep as the sea. Lexical metaphor (lexicated metaphor, dead metaphor, fixed metaphor, habitual metaphor) (dead metaphor), broken metaphor (broken metaphor), sequential metaphor, poetic metaphor, that is, metaphor belonging to the expressive means of a poetic work and appearing as a complex, different semantic construction. An example of a metaphor that leads to the unification of logically incompatible concepts is The king put the ship of state on its feet. [2;196] The comparative-typological study of metaphor represents a vast body of linguistic material. It allows us to understand the general laws of human thought, to identify its specific associations, and at the same time, to define the unique characteristics of each language, its general and unifying features. Typologically, metaphor, like all other proofs of language, can be compared in terms of form, content, and usage.

In the 20th century, interest in metaphor was renewed thanks to the works of I. Richards, who proposed considering metaphor as the interaction of two semantic domains (tenor) and (vehicle - image carrier). His method demonstrated for the first time that metaphor is not just a rhetorical tool, but a mechanism for creating new meaning through semantic interaction. Richards proposed a model of interaction in which the "tenor" and the "image bearer" are not only compared, but also "joined," creating a new meaning, which is absent in any of them individually. In his theory of the metaphor of "tenor" and "vehicle," he explains that the metaphor consists of two parts: the tenor is the meaning, idea, or object being discussed, and the "vehicle" is the image or analogy used to describe it. For example, "life is a long and dusty road," "life is a tenor," "a long and dusty road" - "image carrier."

Thus, thanks to the scholar's work, metaphor is recognized not only as a stylistic device but also as a primary tool that participates in thought processes and further shapes our understanding of the world.

A. Richard's followers acknowledge that metaphor serves as a "cognitive tool" and is important for understanding existing and visible connections. Through interaction, humans gain the ability to visualize time structure by applying the experience of communicating with rivers. As a result, the following cognitive connections are activated:

- *dárya úzliksiz aǵadı – waqit tınımsız ótedi;*
- *the river is constantly moving – time flows continuously;*
- *suw zatlardı alıp ketedi – waqit waqıyalardı ótmishke alıp ketedi;*
- *water carries away objects – time carries events into the past.*

Generally speaking, metaphor is a cognitive tool that allows us to see what is invisible: time has no form or measure, but the metaphor of "river" makes it visual, structured, and understandable. This idea was further developed by M.Black, who developed the interactive theory of metaphor, according to which a metaphor does not substitute one word for another, but creates a new meaning through the "joining" of two semantic fields. According to Black, metaphor is not a way of embellishing speech, but a way of conceptualizing and understanding phenomena.

In the 1980s, a sharp turn in the study of metaphor began with the work of J. Lakoff and M. Johnson (1980), who demonstrated that metaphor is a fundamental part of human thought. According to scientists' concepts, metaphors organize our understanding of abstract phenomena through concrete experience,

forming conceptual schemes such as argument is war, time is money, life is a journey, and others. Thus, metaphor ceased to be accepted as a linguistic phenomenon and was reinterpreted as a cognitive universal mechanism, which led to a major shift in linguistics [8;242 p.].

Analysis and results. It is worth noting that this theory has found application not only in linguistics but also in psychology, literary studies, and philosophy [9;73–75 p.]. Within this theory, there is a tradition of distinguishing between the concepts of "conceptual metaphor" and "metaphorical phrase." In this case, a conceptual metaphor is defined as "derek aymaġinan gózlengen aymaqqá kóshiw" (a mapping from a source domain to a target domain), while a metaphorical phrase is considered a linguistic tool for implementing this metaphor [7;82–132 p.].

For example, phrases belonging to the following thematic groups represent the conceptual metaphor "argument is war," and if the source area is war, the concept of argument is the target area [8;242 p.].

Argument is war	Your claims are indefensible. He attacked every weak point in my argument. His criticisms were right on target. I demolished his argument. I've never won an argument with him. You disagree? Okay, shoot! If you use that strategy, he'll wipe you out. He shot down all my arguments.
------------------------	--

In our culture, time is a valuable asset. It is our limited resource to use to achieve our goals. Due to the development of the concept of labor in modern Western culture, where labor is usually associated with time and time is precisely measured, it has become customary to pay people hourly, weekly, or annually. In our culture, time is money: telephone message units, hourly wages, hotel room rates, annual budgets, interest on loans, and debt repayment...

Time is money	You are wasting my time. This gadget will save your hours. I don't have the time to give you. How do you spend your time these days? That flat tire cost me an hour. I've invested a lot of time in her. I don't have enough time to spare for that. [8;242 p.].
----------------------	--

The idea that the metaphor "Life is a journey" underlies the conceptualization of the concept of "life" is well-known. A. Diegnan, who studied the phenomenon of metaphor within the framework of corpus linguistics, emphasizes that it is difficult to speak or reason about a certain peculiarity of human life without referring to the metaphor "Life is a journey". The scholar, who affirmed the belief that metaphor contributes to the formation of diverse knowledge, emphasizes that the "course" element in the sentence "Everyday events come from talk about the course of human lives" is a metaphor that connects time and space. Thus, the author cites metaphorical figurative phrases like "The progress of human lives" or "The direction of human lives" as examples in their works.

Life is a journey	The individual navigating life. Your life's course; can be straight (easy times) or winding (difficulties). Birth; Destination: Death/Fulfillment. Major life events, accomplishments (graduation, marriage, career success). Challenges, failures, wrong turns that force adaptation. Friends, family, mentors who join you for parts of the journey. Your body and mind, carrying you through life [6;17 p.].
--------------------------	---

Thus, conceptual metaphors are at the core of conceptualizing abstract concepts and allow for the organization of thought processes through stable cognitive schemes. However, despite the fact that conceptual metaphor occupies a central place in the structure of thought, it is only one type of metaphorical mechanism. In linguistics and literary studies, it has been deemed necessary to distinguish between cognitive and cultural metaphors, each of which has its own functions, degree of imagery, and the extent to which it is based on a system of social or individual knowledge. Examining the differences between these types of metaphors allows for a precise determination of the nature of metaphorical transfer and the determination of how metaphors function in language, culture, and artistic discourse.

However, the functioning characteristic of metaphor is not limited to the cognitive processes of individual consciousness or the artistic and aesthetic functions of the text; alongside these, there is another important layer of metaphorization directly related to the collective experience of the people and their

cultural memory. In this layer, metaphor not only represents a way of knowing or an individual image, but also becomes a mechanism for organizing and disseminating culture's core values, norms, and worldview dominants. It is here that cultural metaphors are formed, reflecting stable symbolic models inherent in a particular ethnic group. Analysis of such metaphors allows us to reveal the deep connections between language and culture, to understand how historical experience, social and mental perspectives are reflected in the metaphorical structure of the basic concepts of this culture.

The most fundamental cultural values correspond to the metaphorical structure of the basic concepts of this culture. As an example, let's consider some arguments about the cultural values of our society, which correspond to the spatial metaphors UP-DOWN, while the opposing concepts do not correspond to these values [8;242 p.].

“More is better” is coherent with MORE IS UP and GOOD IS UP.

“Less is better” is not coherent with them.

“Bigger is better” is coherent with MORE IS UP and GOOD IS UP.

“Smaller is better” is not coherent with them.

“The future will be better” is coherent with THE FUTURE IS UP and GOOD IS UP.

“The future will be worse” is not.

“There will be more in the future” is coherent with MORE IS UP and THE FUTURE IS UP.

“Your status should be higher in the future” is coherent with HIGH STATUS IS UP and THE FUTURE IS UP.

According to Lakoff and Johnson, the aforementioned cultural metaphorical concept states that “these values are deeply rooted in our culture.” The idea that the future will be good is the main idea of development. Some examples of saying “There will be more in the future” are the accumulation of goods and an increase in income. The saying “Your status will rise in the future” is the motto of ambition. These ideas about values align with our spatial metaphors, while those that contradict them do not. Consequently, our values are not autonomous; they, together with the metaphorical concepts we live by, must form a consistent system. We cannot say that all cultural values associated with the metaphorical system actually exist; we only believe that the values that exist in culture and have deep roots correspond to the system of metaphors.

In the example of the Karakalpak language, the spatial metaphors UP and DOWN have almost the same meaning as in English. For example: up-cheer up, down-bring someone down, etc.

The values mentioned above are generally important for our culture. However, since conditions are usually unequal, contradictions often arise between values, as well as between the metaphors associated with them. To explain such contradictions between values (and associated metaphors), it is necessary to identify the priorities of values and metaphors in the subcultures in which they live.

For example, the metaphor “more upward-oriented” seems to always be in the foreground, as it has a clear physical basis. In such examples as “Inflation is rising” and “The crime rate is going up,” one can see a more negative picture. Of course, inflation and crime are not good, but these proposals have their own meaning.

Conclusion. In general, the priority of values in society is determined, on the one hand, by the subculture in which a person lives, and on the other hand, by their personal preferences. Different subcultures of the entire society's culture (mainstream culture) share the same core values, but each subculture establishes different foundations for them.

Bibliography:

- (1). Арутюнова Н.Д. Метафора. Лингвистический энциклопедический словарь. М., “Прогресс”, 1990, с. 136–137.
- (2). Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., “Советская энциклопедия”, 1966.
- (3). Ортега и Гассет Х. Две главные метафоры. Теория метафоры. М., “Прогресс”, 1990, с. 62–81.
- (4). Складневская Г.Н. Метафора в системе языка [текст]. СПб., “Наука”, 1993, 152 с.
- (5). Bobrova O.B. Номинативные языковые метафоры в цикле путевых заметок «ταξιδευοντας» Н. Казан-дзакиса. Кан. дисс., М., 2019.
- (6). Diegman A. Metaphor and corpus linguistics. Amsterdam, John Benjamins, 2005, 17 p.
- (7). Lakoff G. The contemporary theory of metaphor. Metaphor and Thought. Cambridge, CUP, 1993, p. 82–132.
- (8). Lakoff G., Johnson M. Metaphors we live by. Chicago, The University of Chicago Press, 1980, p. 242.
- (9). Lakoff G., Turner M. More than cool reason: a field guide to poetic metaphor. Chicago, The University of Chicago University, 1989, p. 73–75.

Iskandarova Shaxodat Ravshanbekovna (Intern teacher Urgench State Pedagogical Institute;
e-mail: ishahodat5@gmail.com)

A COMPARATIVE ANALYSIS OF LEXICAL UNITS EXPRESSING AGREEMENT AND DISAGREEMENT IN DIALOGIC SPEECH

Annotation. This article explores how agreement and disagreement are expressed through lexical means in English and Uzbek dialogic speech. The study focuses on the pragmatic role these expressions play in shaping interpersonal relations and ensuring effective communication. A complex methodological approach is used, combining descriptive, comparative, lexical-semantic, and pragmatic analysis of data from literary texts and everyday spoken interaction. The findings show that agreement in both languages is mainly expressed through supportive and confirmatory forms, while disagreement varies in directness depending on context. English speakers tend to soften disagreement, whereas Uzbek speakers use a wider range of context-dependent strategies. The study offers insights valuable for comparative linguistics, translation, and foreign language teaching.

Keywords: dialogic discourse, agreement and disagreement markers, lexical-semantic field, speech acts, pragmatic functions, politeness strategies, comparative linguistics, cross-linguistic analysis.

Iskandarova Shaxodat Ravshanbekovna (Urganch davlat Pedagogika instituti stajyor o'qituvchisi;
e-mail: ishahodat5@gmail.com)

DIALOGIK NUTQDA ROZILIK VA NOROZILIKNI IFODALOVCHI LEKSIK BIRLIKLARNING QIYOSIY TAHLILI

Annotatsiya. Ushbu maqola ingliz va o'zbek tillarida dialogik nutqda rozilik va norozilikni ifodalovchi leksik birliklarni qiyosiy jihatdan tahlil qiladi. Tadqiqotning dolzarbligi bu birliklarning muloqot jarayonida ijtimoiy munosabatlarni shakllantirishdagi ahamiyati bilan belgilanadi. Tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy-tipologik, leksik-semantik va pragmatik tahlil usullari qo'llanildi. Natijalarga ko'ra, har ikkala tilda rozilik, asosan, qo'llab-quvvatlovchi birliklar orqali ifodalanadi, norozilik esa vaziyat va nutq ishtirokchilariga bog'liq holda turlicha shakllanadi. Tadqiqot natijalari tarjima amaliyoti va chet tillarini o'qitishda muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: dialogik diskurs, rozilik va norozilik markerlari, leksik-semantik maydon, nutqiy aktlar, pragmatik funksiyalar, xushmuomalalik strategiyalari, qiyosiy tilshunoslik.

Искандарова Шаходат Равшанбековна (стажёр-преподаватель, Ургенчский государственный педагогический институт; e-mail: ishahodat5@gmail.com)

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, ВЫРАЖАЮЩИХ СОГЛАСИЕ И НЕСОГЛАСИЕ В ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ

Аннотация. В статье представлен сравнительный анализ лексических единиц, выражающих согласие и несогласие в диалогической речи английского и узбекского языков. Актуальность исследования обусловлена значимостью данных единиц в формировании межличностных отношений и обеспечении коммуникативной эффективности. В работе используются описательный, сравнительно-типологический, лексико-семантический и прагматический методы анализа. Результаты показывают, что согласие в обоих языках в основном выражается поддерживающими лексическими средствами, тогда как формы несогласия варьируются в зависимости от ситуации и участников общения. Полученные выводы имеют практическое значение для переводоведения и преподавания иностранных языков.

Ключевые слова: диалогический дискурс, маркеры согласия и несогласия, лексико-семантическое поле, речевые акты, прагматические функции, стратегии вежливости, сравнительная лингвистика.

Introduction. Dialogic speech is a key form of communication in which speakers express and negotiate their positions through interaction. In dialogic contexts, agreement and disagreement are essential communicative acts realized through specific lexical units that signal alignment or divergence of viewpoints. These units perform important pragmatic functions and are shaped by contextual and social factors.

An agreement generally supports cooperation and shared understanding, whereas disagreement requires careful linguistic realization due to its potential impact on interpersonal relations. For this reason, agreement and disagreement markers should be analyzed as context-dependent pragmatic phenomena rather than as purely semantic opposites.

From a comparative perspective, English and Uzbek exhibit different patterns in the lexical expression of agreement and disagreement, reflecting language-specific communicative norms. However, the lexical-semantic organization of these markers in Uzbek dialogic speech, especially in comparison with English, remains insufficiently studied.

This study aims to provide a comparative analysis of lexical units expressing agreement and disagreement in English and Uzbek dialogic speech. The research seeks to identify their lexical-semantic

features, pragmatic functions, and cross-linguistic similarities and differences, contributing to both theoretical and applied linguistics.

Literature review. Recent research in English linguistics conceptualizes agreement and disagreement markers as central resources for stance-taking and interactional positioning in dialogic discourse. Contemporary studies emphasize that these lexical units function not only to express propositional alignment or opposition but also to manage interpersonal relations and conversational coherence. Agreement markers are frequently associated with alignment and cooperation, while disagreement markers often involve mitigation strategies to reduce potential interactional conflict [1;12–15 p.; 2;33–36 p.].

Current pragmatic research highlights a strong tendency toward indirect and softened disagreement in English dialogic speech. Scholars note that speakers often employ partial agreement, evaluative framing, or explanatory justification to express opposition while maintaining interactional balance. This approach reflects a broader shift toward viewing politeness and stance as emergent, context-sensitive phenomena rather than fixed linguistic categories [5;5–10 p.].

In recent Uzbek linguistic studies, dialogic speech has increasingly been examined from a communicative-pragmatic and functional-semantic perspective. Uzbek researchers argue that agreement and disagreement are realized through lexical units whose interpretation is highly dependent on discourse context, social hierarchy, and speaker relations [3;15–18 p; 6;10–12 p.]. Studies indicate that indirect disagreement is preferred in formal and asymmetric interactions, whereas more explicit lexical forms are acceptable in informal or familiar communicative settings [4;20–25 p.].

Comparative studies stress that differences in agreement and disagreement strategies across languages cannot be fully explained without considering the lexical-semantic field structure of these markers. Recent cross-linguistic research underscores the importance of integrating semantic organization with pragmatic function to capture language- and culture-specific patterns of dialogic interaction [7;22–26 p.]. Building on these insights, the present study adopts a contemporary comparative framework to analyze agreement and disagreement markers in English and Uzbek dialogic speech.

Research methodology. This study adopts a comparative-descriptive and pragmatic approach to examine agreement and disagreement markers in English and Uzbek dialogic speech. The research focuses on the lexical-semantic field of these markers, analyzing both their semantic structure and pragmatic function in authentic dialogues. A primarily qualitative methodology was employed, supplemented with quantitative observations of frequency and distribution to provide a comprehensive understanding of lexical patterns and interactional strategies.

Primary data sources include literary texts and authentic spoken corpora to capture both formal and informal dialogic contexts. The selection ensures that data from both English and Uzbek reflect authentic interaction across literary and everyday conversational settings.

Language	Source	Reason for inclusion	Example dialogue
English	<i>Pride and Prejudice</i> (Jane Austen, 1813)	–classic English novel with rich dialogic interaction; –allows extraction of explicit and indirect agreement/disagreement markers	“Yes, that is exactly how I see it.” (agreement); “I cannot agree with that interpretation.” (disagreement)
English	ESL Fast Dialogues Corpus (2015–2023)	–contemporary spoken English examples; –reflects natural conversational strategies	“I agree – that would work.” (agreement); “That might be a little too cold.” (disagreement)
Uzbek	<i>O'tkan kunlar</i> (Abdulla Qodiriy, 1925)	–contains formal and informal Uzbek dialogue; –useful for identifying explicit and implicit markers	“Ha, sen to'g'ri aytding.” (Yes, you are right – agreement); “Men bunga qo'shilmayman.” (I disagree – disagreement)
Uzbek	Contemporary short stories	–reflects modern Uzbek conversational style; –informal spoken contexts	“Bu fikr yaxshi.” (This is a good opinion – agreement); “Buni qabul qila olmayman.” (I cannot accept this – disagreement)

Following data collection, all lexical units expressing agreement and disagreement were identified and extracted. They were then classified according to semantic type (positive alignment, mitigated opposition, explicit disagreement) and pragmatic function (politeness, face-saving, evaluative emphasis). Quantitative analysis measured the frequency and distribution of these markers to reveal predominant patterns across contexts and languages. Finally, a comparative analysis examined cross-linguistic

similarities and differences, focusing on the interaction between semantic structure and pragmatic function in English and Uzbek dialogic speech.

Analysis and results. The analysis of 1,200 instances of agreement and disagreement markers in English and Uzbek dialogic speech showed clear cross-linguistic patterns. In English, agreement markers accounted for 70% of the data, with disagreement markers at 30%. Agreement was widespread in informal contexts, while disagreement was more common in formal interactions and mostly expressed through mitigated forms such as *I'm not sure* and *I cannot agree*, reflecting a strong preference for indirect disagreement in English dialogic strategies [1;12–15 p; 2; 33–36 p.]. In Uzbek, agreement markers comprised 56.7% and disagreement markers 43.3%, showing a more balanced distribution and frequent use of explicit disagreement forms like *men qo'shilmayman* and *buni qabul qila olmayman* in both formal and informal contexts [3;15–18 p; 4;20–25 p.].

Lexical variety differed by language: English agreement markers were concentrated in a limited set of high-frequency expressions, while disagreement was consistently mitigated. In contrast, Uzbek exhibited broader lexical variability for both agreement and disagreement, indicating that stance marking in Uzbek allows for more direct forms alongside indirect ones. These patterns were consistent across literary and spoken corpora, showing that the frequency and type of markers vary according to language, context, and interactional setting.

Comparative findings highlight that English tends toward hedging and politeness strategies in disagreement, whereas Uzbek employs both direct and indirect strategies, demonstrating language-specific norms for interpersonal alignment and opposition. From a theoretical standpoint, these results underline that agreement and disagreement are contextually grounded pragmatic phenomena shaped by sociocultural conventions.

Practically, the findings suggest that language learners should be exposed to both indirect and explicit disagreement forms to develop pragmatic competence, especially in intercultural communication, where misinterpretation of stance strategies may lead to misunderstanding or perceived rudeness [1;12–15 p.; 2; 33–36 p.].

Conclusion. This study investigated the lexical-semantic field of agreement and disagreement markers in English and Uzbek dialogic speech. Results showed that English speakers predominantly use agreement markers (70%), while disagreement is mainly expressed indirectly, especially in formal contexts. In Uzbek, agreement markers accounted for 56.7% and disagreement 43.3%, with both explicit and mitigated forms appearing across formal and informal interactions. English relied on a limited set of high-frequency expressions, whereas Uzbek exhibited greater lexical variety in stance-taking.

These findings provide evidence of cross-linguistic differences in stance expression and demonstrate how semantic structure and pragmatic function interact with sociocultural norms. Practically, they inform language teaching, ESP instruction, and intercultural communication, highlighting the need to teach both direct and mitigated forms of agreement and disagreement in contextually appropriate ways.

Limitations include a restricted corpus and exclusion of multimodal features such as prosody and gesture. Future research could expand the corpus, examine real-time conversational strategies, and incorporate multimodal analyses to further understand stance expression.

References:

- [1]. Locher M., Graham S. Politeness and impoliteness in English discourse. Pragmatic perspectives. Routledge, 2021, p. 12–45.
- [2]. Tantucci V. Hedging and mitigation in English disagreement. Pragmatic strategies. John Benjamins Publishing Company, 2022, p. 33–58.
- [3]. Mahmudov A. Sociopragmatic patterns of disagreement in Uzbek. Tashkent University Press, 2019, pp. 15–40.
- [4]. Iskandarova S.R. Agreement and disagreement markers in Uzbek dialogic speech. Urgench State Pedagogical Institute, 2021, p. 20–50.
- [5]. Culpeper J., Haugh M. Pragmatics and the development of politeness theory. Cambridge University Press, 2020, p. 5–30.
- [6]. Rahimova N. Functional-semantic analysis of agreement and disagreement markers in Uzbek discourse. Tashkent University Press, 2020, p. 10–35.
- [7]. Kádár D.Z., Haugh M. Understanding politeness across cultures: Cross-linguistic perspectives. Cambridge University Press, 2023, p. 22–55.

CROSS-CULTURAL ANALYSIS OF HEADLINE FRAMING, MULTIMODAL CUES, AND AUDIENCE INTERACTION IN ENGLISH AND UZBEK MEDIA

Annotation. This article examines cross-cultural similarities and differences in headline framing, multimodal cues, and audience interaction patterns in English and Uzbek media. Using examples from leading global outlets such as BBC, The Guardian, and The New York Times, as well as Uzbek platforms like Kun.uz, Gazeta.uz, and Daryo.uz, the study offers a comparative pragmalinguistic analysis of how news discourse is shaped by sociocultural norms, ideological expectations, and communicative strategies. Special attention is paid to the semiotic value of images, color schemes, typography, and metadata elements that structure reader interpretation. The article highlights how differing media traditions influence audience engagement, and how the digital environment has introduced new modes of participatory interaction.

Keywords: Cross-cultural pragmatics, headline framing, multimodal discourse, English media, Uzbek media, audience interaction.

INGLIZ VA O‘ZBEK OMMAVIY AXBOROT VOSITALARIDA SARLAVHALAR FREYMLANISHI, MULTIMODAL BELGILAR HAMDA AUDITORIYA BILAN O‘ZARO ALOQANING KROSS-MADANIY TAHLILI

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek ommaviy axborot vositalarida sarlavhalarni shakllantirish, multimodal vositalar hamda auditoriya bilan o‘zaro muloqot modellaridagi madaniyatlararo o‘xshashlik va farqlar tahlil qilinadi. BBC, The Guardian va The New York Times kabi yetakchi xalqaro nashrlar, shuningdek, Kun.uz, Gazeta.uz va Daryo.uz singari o‘zbek onlayn platformalari materiallari asosida yangiliklar diskursining ijtimoiy-madaniy me‘yorlar, mafkuraviy kutilmalar va kommunikativ strategiyalar ta’sirida qanday shakllanishi qiyosiy pragmalingvistik yondashuv asosida o‘rganiladi. Tadqiqotda tasvirlar, ranglar uyg‘unligi, tipografiya hamda o‘quvchi talqinini yo‘naltiruvchi metama’lumotlarning semiotik ahamiyatiga alohida e’tibor qaratiladi. Maqolada turli media an’analari auditoriya faolligiga qanday ta’sir ko‘rsatishi hamda raqamli muhit ishtirokchi muloqotning yangi shakllarini yuzaga keltirgani yoritib beriladi.

Kalit so‘zlar: madaniyatlararo pragmatika, sarlavhalarni freymlash, multimodal diskurs, ingliz tilidagi OAV, o‘zbek tilidagi OAV, auditoriya bilan o‘zaro muloqot.

КРОСС-КУЛЬТУРНЫЙ АНАЛИЗ ФРЕЙМИНГА ЗАГОЛОВКОВ, МУЛЬТИМОДАЛЬНЫХ СРЕДСТВ И ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ С АУДИТОРИЕЙ В АНГЛОЯЗЫЧНЫХ И УЗБЕКОЯЗЫЧНЫХ МЕДИА

Аннотация. В данной статье рассматриваются межкультурные сходства и различия в фрейминге заголовков, мультимодальных средствах и моделях взаимодействия с аудиторией в англоязычных и узбекоязычных медиа. На основе материалов ведущих мировых изданий, таких как BBC, The Guardian и The New York Times, а также узбекских онлайн-платформ Kun.uz, Gazeta.uz и Daryo.uz, в исследовании проводится сравнительный прагматический анализ того, как новостной дискурс формируется под влиянием социокультурных норм, идеологических ожиданий и коммуникативных стратегий. Особое внимание уделяется семиотической значимости изображений, цветовых решений, типографики и метаданных, которые направляют интерпретацию текста читателем. В статье показано, каким образом различные медийные традиции влияют на вовлечённость аудитории, а также как цифровая среда способствует возникновению новых форм партисипативного взаимодействия.

Ключевые слова: межкультурная прагматика, фрейминг заголовков, мультимодальный дискурс, англоязычные медиа, узбекские медиа, взаимодействие с аудиторией.

Introduction. Headline framing is one of the most influential mechanisms of shaping public perception. In global English-language media, headline construction typically reflects long-established norms of brevity, newsworthiness, and objectivity. For instance, BBC and Reuters often employ a neutral, fact-oriented framing, prioritizing verification over immediacy. In contrast, Anglo-American newspapers like The Guardian or The Washington Post tend to incorporate more interpretive frames, especially in opinion-oriented sections, where evaluative lexis subtly guides readers toward ideological stances [1].

In Uzbek media, however, headline framing often balances between informational clarity and culturally grounded narrative strategies. News sites like Kun.uz tend to use more emotionally colored or explanatory headlines, designed to assist readers in navigating complex socio-political contexts. For example, lexical units that emphasize social stability, ethical values, or communal identity appear

frequently. This reflects a broader cultural trend: Uzbek audiences traditionally expect news to blend factual information with orientational commentary, enabling them to contextualize events within communal norms and national priorities [2].

Materials and methods. Multimodal cues—images, videos, typography, emoji-like graphical markers, and color patterns—constitute a crucial semiotic layer of contemporary news discourse. English-language outlets generally rely on minimalist, high-resolution imagery that focuses on iconic representation: a single symbolic photograph encapsulating the entire event. Color schemes are carefully regulated to avoid sensationalism, consistent with Western journalistic ethics emphasizing neutrality. In contrast, Uzbek online media commonly use a more vivid multimodal palette: bright headlines, larger fonts, and visually prominent thumbnails. This stylistic approach reflects local reader preferences for expressive visual communication rooted in oral and narrative cultural traditions [3].

Another point of divergence lies in metadata usage—subheadings, tags, timestamps, “breaking” markers, and modular layouts. Leading English outlets utilize metadata as a structural tool to guide rapid navigation for multitasking digital readers. In countries like South Korea, Germany, and Japan—recognized for their advanced media ecosystems—metadata is also integrated with algorithmic personalization, tailoring content to individual reading habits. Meanwhile, Uzbek media platforms adopt a hybrid approach: they integrate modern metadata systems while maintaining culturally resonant narrative sequencing, where the “background–event–interpretation” triad remains a dominant storytelling pattern [4].

Results and discussion. Audience interaction patterns further illustrate cross-cultural differences. In Anglo-American media ecosystems, user engagement increasingly occurs through comment sections governed by strict moderation policies or through decentralized platforms such as Twitter X, Reddit, and TikTok. Interaction is argumentative, dialogic, and often adversarial, mirroring Western norms of public debate. Conversely, Uzbek audiences participate in comparatively more collaborative, supportive, and collective interaction models. User comments frequently emphasize shared experience, collective moral evaluation, and community-based problem solving. This reflects the broader cultural tendency toward collectivism and solidarity-oriented communication [5].

The digital era has intensified these trends. Multimedia-rich narratives, interactive infographics, and algorithm-driven content distribution reshape how information is consumed across cultures. English-language media capitalize on data visualization and investigative multimedia storytelling, while Uzbek media increasingly adopt these innovations, albeit adapting them to culturally appropriate formats. For example, while The New York Times frequently produces “scroll-based microdocumentaries,” Uzbek platforms prefer short, conversational video stories designed for mobile-first consumption, addressing local needs for rapid, narrative-driven information flows [6].

Moreover, English media outlets often rely on multimodal cues that highlight institutional credibility—clean layouts, monochrome palettes, and minimal animation—whereas Uzbek online platforms tend to reflect a more dynamic digital aesthetic. This suggests that cross-cultural media pragmatics is shaped not only by linguistic conventions but also by technological infrastructure, audience expectations, and broader cultural semiotics. The interplay between these elements determines how readers interpret headlines, engage with multimodal cues, and participate in digital conversations [7].

In further examining the cross-cultural dynamics of headline framing, multimodal cues, and audience interaction in English and Uzbek media, it is essential to emphasize how digital convergence has reshaped the linguistic, visual, and pragmatic strategies employed by news producers. With the rapid shift toward mobile-first consumption, headlines now function as compact communicative acts that must simultaneously inform, attract, and emotionally trigger readers. This transformation has intensified competition among media outlets, pushing them to adopt hybrid framing models that merge informative clarity with persuasive subtlety. In global English-language media—such as BBC, The Guardian, and The New York Times—this balance is achieved through calibrated lexical choices, controlled emotional tone, and precise referential framing. By contrast, many Uzbek online platforms employ more explicit evaluative vocabulary, often foregrounding social resonance, urgency, or national relevance to strengthen audience engagement.

Another important dimension concerns the cognitive processing of multimodal news content. In English-language outlets, visual cues such as infographics, timelines, interactive maps, or embedded videos serve as semi-autonomous narrative layers guiding readers toward a deeper conceptual understanding of the event. These multimodal elements are strategically integrated according to recognized journalistic standards—for instance, the Reuters Digital News Standards require that images maintain contextual neutrality and avoid interpretive bias. In the Uzbek media landscape, however, multimodal cues tend to be more illustrative than analytical, often reinforcing the textual message rather than expanding its interpretive range. This difference reflects broader cultural expectations: English-speaking audiences generally

anticipate a non-intrusive and analytically supportive visual system, whereas Uzbek audiences respond more positively to emotionally expressive visuals that reinforce collective interpretation patterns.

A further point of divergence lies in how the two media ecosystems handle intertextuality and hyperlinking. Western digital journalism has developed a practice of embedding hyperlinks to original documents, statistical reports, and previous news archives, thus enabling transparent fact-checking and fostering a culture of interpretive autonomy. Uzbek online news portals, in contrast, more frequently utilize hyperlinks internally (directing readers to related articles on the same platform), which strengthens thematic cohesion but can limit access to primary sources. This pragmatic difference ultimately shapes how audiences construct informational authority and credibility.

Additionally, cross-cultural differences are visible in the treatment of politically sensitive or socially charged topics. English-language media rely heavily on what researchers describe as mitigated framing—an approach that emphasizes structural causes, systemic implications, and multi-voiced representation. This style prioritizes institutional neutrality and diversity of perspective. Uzbek media, reflecting local cultural norms of collectivism and consensus-building, often foreground community impact, moral implications, and national unity. As a result, headlines and narrative structures tend to appeal to shared values and culturally salient symbolism. This aligns with comparative media studies indicating that Central Asian audiences respond more strongly to collectively framed representations, whereas Western audiences demonstrate higher receptivity to analytical and individual-centered framing strategies.

Finally, audience interaction—particularly in the form of comments, reactions, and social media sharing—reveals critical cultural distinctions in communicative behavior. In English-speaking contexts, comment sections frequently serve as arenas for argumentative reasoning, critical evaluation of facts, and ideological debate. In Uzbek media platforms, audience interaction often gravitates toward communal empathy, moral judgment, and expressions of shared cultural identity. Even the pragmalinguistic patterns of user comments differ substantially: English-language commenters tend to use hedging devices (“it seems,” “perhaps,” “I suppose”), whereas Uzbek commenters show a higher frequency of assertive or emotionally charged expressions. These differences underscore the culturally rooted communicative expectations that shape how audiences respond to news discourse.

Conclusion. The comparison of English and Uzbek media reveals that headline framing, multimodal cues, and audience interaction patterns are deeply influenced by cultural communication styles, journalistic traditions, and technological development. English-language media generally favor concise, low-context framing and understated visual design, reflecting Western norms of neutrality and individualistic engagement. Uzbek media, however, emphasize clarity, expressive imagery, and collectivist communicative features that support culturally embedded interpretive frameworks. As both media ecosystems continue to digitalize, cross-cultural influences become more visible, leading to hybrid models of news discourse. Understanding these dynamics is essential for improving multilingual journalism education, developing culturally adaptive media tools, and enhancing media literacy in both contexts.

References:

- (1). Bell A. *The Language of News Media*. Oxford, Blackwell, 1991, 320 p.
- (2). Khudoyberganova D. O'zbek mediamatnining lingvopragmatik xususiyatlari. Toshkent, “Fan”, 2019, 210-bet.
- (3). Kress G., Van Leeuwen T. *Multimodal Discourse. The Modes and Media of Contemporary Communication*. London, “Arnold”, 2001, 152 p.
- (4). Shoabdurahmonova N. *Mediamatn va uning pragmatik tahlili*. Toshkent, “Ma’naviyat”, 2020, 188-bet.
- (5). Fairclough N. *Media Discourse*. London, Edward Arnold, 1995, 214 p.
- (6). Pavlik J. *Journalism and New Media*. New York, Columbia University Press, 2001, 232 p.
- (7). Norris S. *Analyzing Multimodal Interaction*. New York, Routledge, 2019, 224 p.

Juraeva Yulduz Ruzikulovna (Associate professor of the Karshi State Technical University)

A CROSS-LINGUISTIC INVESTIGATION OF COLOR COMPONENT PHRASEOLOGY IN THE GERMAN AND UZBEK LANGUAGES

Annotation. *The article is devoted to a comparative study of phraseological units containing a color component in the German and Uzbek languages. The research analyzes the structural-semantic, cognitive, and axiological features of color terms functioning within phraseological units. Special attention is paid to identifying universal and culture-specific models of color interpretation that reflect the national worldview. Based on comparative and cognitive-semantic analysis, both general patterns of color metaphorization and differences determined by the historical and cultural development of the two peoples are revealed. The*

results expand the understanding of the role of color symbolism in shaping national linguistic consciousness.

Keywords: phraseology, color component, German language, Uzbek language, cognitive linguistics, linguoculturology, semantics, axiology, national worldview.

Juraeva Yulduz Ro'zikulovna (Qarshi davlat Texnika universiteti dotsenti v.b.)

NEMIS VA O'ZBEK TILLARIDA RANG KOMPONENTLI FRAZELOGIYANING QIYOSIY-LINGVISTIK TADQIQI

Annotatsiya. Maqola nemis va o'zbek tillaridagi rang komponentli frazeologik birliklarning qiyosiy tadqiqiga bag'ishlangan. Tadqiqot rang atamalarining frazeologik birliklar tarkibida qo'llanilishining struktur-semantik, kognitiv va aksiologik xususiyatlarini tahlil qiladi. Milliy dunyoqarashni aks ettiruvchi rang talqinining universal va madaniy xususiy modellari aniqlashga alohida e'tibor qaratiladi. Qiyosiy hamda kognitiv-semantik tahlil asosida rangning metaforalashuviga oid umumiy qonuniyatlar va ikki xalqning tarixiy va madaniy rivojlanishi bilan bog'liq farqlar ochib beriladi. Tadqiqot natijalari rang ramziyligining milliy til ongini shakllantirishdagi rolini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: frazeologiya, rang komponenti, nemis tili, o'zbek tili, kognitiv lingvistika, lingvomadaniyatshunoslik, semantika, aksiologiya, milliy dunyoqarash.

Жураева Юлдуз Рузиковна (и.о. доцента Каршинского государственного технического университета)

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ФРАЗЕОЛОГИИ С ЦВЕТОВЫМ КОМПОНЕНТОМ. В НЕМЕЦКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. Статья посвящена сравнительному исследованию фразеологических единиц с цветовым компонентом в немецком и узбекском языках. В работе анализируются структурно-семантические, когнитивные и аксиологические особенности функционирования цветообозначений в составе фразеологических единиц. Особое внимание уделяется выявлению универсальных и культурно-специфических моделей интерпретации цвета, отражающих национальную картину мира. На основе сравнительного и когнитивно-семантического анализа выявляются общие закономерности метафоризации цвета, а также различия, обусловленные историческим и культурным развитием двух народов. Результаты исследования расширяют представления о роли цветовой символики в формировании национального языкового сознания.

Ключевые слова: фразеология, цветовой компонент, немецкий язык, узбекский язык, когнитивная лингвистика, лингвокультурология, семантика, аксиология, национальная картина мира.

Introduction. Color is one of the fundamental categories of human perception; however, its linguistic representation is shaped by cultural, historical, and socio-cognitive factors. Phraseological units with a color component represent an important object of research because they concentrate symbolic and evaluative interpretations of reality.

Although color symbolism has been studied in European and Turkic languages, a systematic comparative analysis of German and Uzbek phraseological units remains insufficient. The axiological load of color terms and their role in shaping the national worldview have not been fully explored.

The aim of this study is to identify universal and specific features of the functioning of color components in the phraseological systems of the German and Uzbek languages.

Literature review. Research on color semantics has been actively developed within cognitive linguistics and linguoculturology.

Foreign scholars have examined the universality of basic color terms and their cognitive foundations. The theory of prototype semantics explains the presence of similar metaphorical models across different languages.

Within the linguocultural approach, color is analyzed as an element of the cultural code. Researchers emphasize that color symbolism is connected with religious beliefs, historical events, and ethnic traditions.

In Uzbek linguistics, color phraseology has mainly been studied descriptively, without systematic comparison with Germanic languages. In German linguistics, the color component has been analyzed in terms of metaphorization and semantic derivation, but comparative studies with Turkic languages remain limited.

Therefore, a comprehensive comparative study incorporating a cognitive-axiological perspective is necessary.

Methods. The material of the study includes 150 phraseological units (75 German and 75 Uzbek), selected through continuous sampling from phraseological dictionaries and electronic corpora. The following methods were used:

- comparative analysis;
- componential analysis;

- cognitive-semantic analysis;
- axiological analysis;
- elements of corpus analysis.

The selection criterion was the presence of a stable color component within the phraseological unit.

Results. 1. Universal cognitive models. The analysis revealed several universal metaphorical transfers:

- White (weiß / oq) – purity, sincerity.
- Black (schwarz / qora) – negativity, misfortune.
- Green (grün / yashil) – youth.

These models are connected with physiological perception and universal cultural associations.

2. Culture-specific axiology. In German phraseology, the color blue (blau) is often associated with alcohol intoxication or illusion. In Uzbek culture, *ko'k* is connected with the sky, spirituality, and sacred meanings. The color red in German frequently symbolizes danger or anger, whereas in Uzbek it may represent beauty, vitality, and festivity.

3. Structural differences. German phraseological units tend to demonstrate dynamic verbal constructions, while Uzbek units more frequently show nominative and evaluative structures.

Discussion. The findings indicate the dual nature of color symbolism. On the one hand, universal cognitive foundations of color metaphorization exist. On the other hand, national culture forms unique axiological models. In the German linguistic worldview, color more often reflects psychological states. In the Uzbek worldview, color frequently performs ethical and social evaluative functions.

The color component in phraseology serves as a tool for conceptualizing reality and transmitting collective cultural experience.

Scientific novelty. The scientific novelty of the research lies in:

1. Applying a cognitive-axiological model to the analysis of color phraseology.
2. Identifying specific metaphorical models in German and Uzbek languages.
3. Revealing structural differences in color-based phraseological units.
4. Demonstrating the relationship between color symbolism and national value systems.

Practical significance. The results of the study can be applied in:

- courses on comparative linguistics;
- teaching German and Uzbek languages;
- translation practice;
- development of textbooks on linguoculturology;
- compilation of bilingual phraseological dictionaries.

The material contributes to the development of students' intercultural competence.

Conclusion. The comparative analysis of color phraseological units in the German and Uzbek languages demonstrates that color serves not only as a lexical element but as an important cognitive and cultural marker. The study reveals both universal metaphorical models based on shared human perception and culture-specific interpretations shaped by historical, social, and value systems of each nation.

While some color associations show semantic parallels in both languages, significant differences reflect distinct national worldviews. Thus, color phraseology functions as a means of preserving cultural memory and expressing collective identity.

Further research may focus on discourse-based analysis and pedagogical applications of color phraseology in language teaching.

References:

- (1). Lakoff G., & Johnson M. (1988). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 256 p.
- (2). Kövecses Z. (2017). *Metaphor. A Practical Introduction* (2nd ed.). Oxford, Oxford University Press, 375 p.
- (3). Burger H. (2015). *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen* (5th ed.). Berlin, Erich Schmidt Verlag, 240 p.
- (4). Fleischer W. (1997). *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache* (2nd ed.). Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 299 p.
- (5). Telia V.N. (2008). *Russian Phraseology: Semantic, Pragmatic and Linguocultural Aspects*. Moscow, Languages of Russian Culture, 288 p.
- (6). Wierzbicka A. (1996). *Semantics. Primes and Universals*. Oxford: Oxford University Press, 500 p.
- (7). Berlin B., & Kay P. (2022). *Basic Color Terms. Their Universality and Evolution*. Berkeley: University of California Press, 178 p.

THE CONCEPT OF LEADERSHIP: A LINGUISTIC AND LITERARY PERSPECTIVE

Annotation. This article examines the concept of leadership from a linguistic and literary perspective, based on the works of the Uzbek writer Cho'lon and the American author Jack London. The study analyzes how leadership is represented through language, character construction, narrative strategies, and stylistic devices. Leadership is interpreted not as formal authority, but as moral strength, intellectual responsibility, and social influence. Through semantic and stylistic analysis, the article reveals both universal and culture-specific features of leadership representation in different literary traditions.

Keywords: leadership, literary discourse, linguistic analysis, Cho'lon, Jack London, style.

Babjanova Yulduz ("Xorijiy filologiya" kafedrası o'qituvchisi, UrDPI;
e-mail: yulduzbabjanova99@gmail.com)

YETAKCHILIK KONSEPTI: LINGVISTIK VA ADABIY NUQTAYI NAZAR

Annotatsiya. Ushbu maqolada liderlik konsepti tilshunoslik va adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan Cho'lon va Jek London asarlari asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda liderlikning til vositalari, obrazlar tizimi, narrativ strategiyalar va stilistik usullar orqali qanday ifodalanishi yoritiladi. Liderlik rasmiy hokimiyat emas, balki ma'naviy kuch, intellektual mas'uliyat va ijtimoiy ta'sir sifatida talqin etiladi. Semantik va stilistik tahlil asosida turli adabiy an'analarda liderlik konseptining umumiy va milliy xususiyatlari aniqlanadi.

Kalit so'zlar: liderlik, badiiy diskurs, lingvistik tahlil, Cho'lon, Jek London, uslub.

Бабаджанова Юлдуз (Преподаватель кафедры иностранной филологии, Ургенчский государственный педагогический институт; E-mail: yulduzbabjanova99@gmail.com)

КОНЦЕПЦИЯ ЛИДЕРСТВА: ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ И ЛИТЕРАТУРНЫЙ ПОДХОД

Аннотация. В данной статье концепт лидерства рассматривается с лингвистической и литературоведческой точек зрения на материале произведений узбекского писателя Чулпана и американского автора Джека Лондона. Анализируется репрезентация лидерства через языковые средства, систему образов, нарративные стратегии и стилистические приёмы. Лидерство интерпретируется не как формальная власть, а как нравственная сила, интеллектуальная ответственность и социальное влияние. Семантико-стилистический анализ позволяет выявить универсальные и культурно-специфические особенности концепта лидерства в разных литературных традициях.

Ключевые слова: лидерство, литературный дискурс, лингвистический анализ, Чулпан, Джек Лондон, стиль

Introduction. Leadership has long been a central theme in literature, reflecting social values, power relations, and moral ideals of different historical periods. Literary texts provide rich material for understanding leadership as a socially constructed concept shaped through language, ideology, and narrative structure. Unlike management or political science, literature allows leadership to be explored through characters, conflicts, and symbolic representation.

Cho'lon, a prominent figure of Uzbek modernist literature, and Jack London, a representative of American realism and naturalism, both depict leaders and leadership qualities in times of social transformation. Although they belong to different cultures and traditions, their works reveal comparable concerns about power, justice, individuality, and social responsibility.

This article aims to analyze the concept of leadership through a linguistic and stylistic lens, focusing on how leadership is verbalized, symbolized, and evaluated in selected works by Cho'lon and Jack London.

Literature Review. Leadership as a theoretical and discursive concept has been widely studied in linguistics, psychology, sociology, and literary studies. In leadership theory, scholars emphasize that leadership goes beyond formal authority and is closely connected with influence, responsibility, and ethical behavior. According to Bass, leadership is a process through which an individual motivates others to achieve shared goals by appealing to values and collective vision [1]. This approach highlights the moral and transformational dimensions of leadership rather than its institutional aspects.

Northouse defines leadership as a process whereby an individual influences a group of individuals to achieve a common goal, stressing interaction, communication, and social context [4]. From this perspective, leadership is not a fixed position but a dynamic process constructed through discourse and behavior. Yukl further develops this idea by emphasizing leadership as an interactional phenomenon shaped by social relationships, power distribution, and organizational culture [6].

From a linguistic standpoint, leadership is viewed as a conceptual structure expressed through language. Linguistic studies argue that leadership is represented through lexical choices, evaluative

expressions, metaphors, and narrative strategies. Cognitive linguistics suggests that abstract concepts such as leadership are commonly understood through metaphorical models, including *leader as guide*, *leader as warrior*, or *leader as moral authority* [4]. These metaphors play a crucial role in shaping readers' and audiences' perception of leadership.

In literary discourse, leadership is not merely portrayed as a social role but is constructed through narrative voice, character development, symbolism, and ideological positioning. Literary scholars emphasize that fictional leadership reflects the historical, cultural, and ideological context in which a text is produced. As Bass notes, transformational leadership often emerges in narratives where moral struggle and vision are central to character development [1].

Jack London's works have frequently been analyzed from the perspective of individualism, naturalism, and survival. In *The Call of the Wild* and *Martin Eden*, leadership is closely linked to strength, resilience, and adaptation to harsh natural and social environments [2;3 p.]. Researchers note that London's protagonists often assert leadership through action, dominance, and endurance, reflecting the values of American individualism and naturalistic ideology [6].

Cho'lpon's literary heritage, by contrast, has been examined primarily in relation to national identity, moral responsibility, and social awakening. In *Kecha va kunduz*, leadership is implicitly constructed through intellectual resistance, ethical awareness, and concern for the fate of the nation [5]. Scholars argue that Cho'lpon's characters embody spiritual and moral leadership rather than political power, which reflects the historical conditions of early twentieth-century Turkestan [5].

Despite cultural differences, comparative studies indicate that leadership in literature often emerges as a moral and discursive construct rather than an institutional one. Both Western and Eastern literary traditions portray leaders as individuals whose authority is legitimized through personal qualities such as integrity, courage, and responsibility rather than formal status [1;4 p.].

Thus, existing linguistic and literary research provides a solid theoretical foundation for analyzing leadership as a culturally and stylistically shaped concept. However, comparative linguistic studies focusing specifically on leadership representation in the works of Cho'lpon and Jack London remain limited. This gap justifies the present research, which aims to explore leadership as a linguistically constructed and culturally conditioned phenomenon through a comparative literary analysis.

Research Methodology. The study employs a qualitative research design based on linguistic and stylistic analysis. The primary methods include semantic analysis, stylistic interpretation, and comparative literary analysis. Selected works by Cho'lpon and Jack London are examined to identify linguistic markers, metaphorical patterns, and narrative strategies used to represent leadership.

The comparative approach allows for identifying both universal and culture-specific features of leadership discourse. The analysis focuses on character speech, narrative description, and symbolic language as key sources of data.

Analysis and Results. Representation of Leadership in Cho'lpon's Works. Cho'lpon's literary heritage reflects the socio-political realities of early twentieth-century Turkestan. His novel *Night and Day* (*Kecha va Kunduz*) presents leadership as moral awareness and intellectual resistance rather than official authority.

Linguistically, Cho'lpon employs emotionally charged vocabulary, rhetorical questions, and symbolic contrasts to construct leadership. Characters who demonstrate leadership qualities are marked by heightened social consciousness, empathy, and responsibility toward the nation.

Stylistically, leadership in Cho'lpon's works is associated with:

- inner conflict and reflection;
- symbolic opposition between light and darkness;
- persuasive and emotionally expressive language.

Leadership is therefore depicted as a moral achievement earned through integrity and intellectual courage.

Leadership in Jack London's literary discourse. Jack London frequently portrays leadership in extreme conditions where survival, strength, and determination are essential. In works such as *The Call of the Wild* and *Martin Eden*, leadership emerges through personal struggle, discipline, and dominance shaped by natural and social forces.

London's language is action-driven and dynamic, emphasizing physical endurance, willpower, and individual resilience. Leadership is constructed through confrontation with nature and society rather than collective responsibility.

Comparative analysis of Leadership representation. Despite significant cultural, historical, and ideological differences, both Cho'lpon and Jack London reject the notion of leadership as a purely

institutional or officially granted authority. Instead, they emphasize personal qualities—such as moral integrity, inner strength, courage, and responsibility—that legitimize leadership in the eyes of society. In both literary traditions, leadership emerges not from formal power structures but from the individual's ability to influence, guide, and inspire others through personal example.

However, important distinctions can be observed in how leadership is conceptualized and represented by each author. Cho'lon places strong emphasis on moral, spiritual, and national leadership, portraying leaders as figures who carry ethical responsibility for the fate of their people and the preservation of national identity. His characters often reflect deep internal struggles, and leadership is closely tied to conscience, sacrifice, and collective well-being. This approach aligns with Cho'lon's broader concern for social awakening and national self-consciousness.

In contrast, Jack London foregrounds individual strength, resilience, and self-reliance as central leadership traits. His protagonists frequently assert leadership through physical endurance, decisive action, and survival in harsh environments. Leadership in London's works is often tested through conflict and competition, highlighting the individual's capacity for dominance, adaptation, and personal achievement rather than moral guidance of a collective.

Stylistically, these differences are reinforced through language and narrative technique. Cho'lon's writing is characterized by introspective, symbolic, and emotionally rich language, which allows leadership to be explored as an internal and psychological process. London, on the other hand, employs dynamic, action-oriented narration, where leadership is demonstrated through observable behavior and decisive moments.

Finally, the contrast between collective responsibility in Cho'lon's works and individual self-realization in London's narratives further illustrates how leadership is shaped by distinct cultural values. While Cho'lon views leadership as a duty toward society and the nation, London presents it as a path toward personal fulfillment and survival.

Overall, this comparative analysis demonstrates that leadership is not a universal construct but a concept linguistically and stylistically shaped by specific historical, cultural, and ideological contexts. Through their distinct narrative strategies, both authors offer valuable insights into how leadership is perceived, evaluated, and communicated in literature.

Conclusion / Recommendations. The linguistic and literary analysis of leadership in the works of Cho'lon and Jack London reveals leadership as a complex, multidimensional phenomenon deeply embedded in language, culture, and ideology. Both authors portray leadership not as a fixed position of power but as a moral, intellectual, and personal force constructed through discourse and narrative structure.

While leadership is shown to be a universal concept, its representation remains culturally specific. Cho'lon foregrounds moral responsibility and national awakening, whereas Jack London highlights individual strength and survival shaped by naturalistic ideology. Nevertheless, both writers present leadership as an ethical challenge grounded in inner strength and accountability.

This study confirms the effectiveness of linguistic and stylistic analysis in uncovering how leadership is conceptualized and communicated in literary texts. Future research may expand this approach to other literary traditions or integrate quantitative discourse analysis to further explore leadership as a socially constructed concept.

References:

- (1). Bass B.M. From transactional to transformational leadership: Learning to share the vision. *Organizational "Dynamics"* jurnali, 1990, p. 19–31.
- (2). London J. *The Call of the Wild*. New York, "Macmillan" nashriyoti, 1903, p. 232.
- (3). London J. *Martin Eden*. New York, "Macmillan" nashriyoti, 1909, p. 350.
- (4). Northouse P.G. *Leadership: Theory and Practice*. Thousand Oaks: Sage Publications, 2021, p. 535.
- (5). Cho'lon. *Kecha va kunduz*. Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1994, 320-bet.
- (6). Yukl G. *Leadership in Organizations*. New Jersey, Pearson Education, 2013, p. 512.

Abdullaeva Asalbonu Bakhtiyor qizi (PhD student (basic doctoral researcher), Urgench State Pedagogical Institute)

FREQUENCY DYNAMICS OF NUMERICAL LEXICON IN ENGLISH AND UZBEK: A CORPUS-BASED ANALYSIS

Annotation. *This article investigates the frequency dynamics of numerical lexicon in English and Uzbek using a corpus-based approach. Numerical expressions play a crucial role in structuring quantitative information and reflecting cognitive and cultural patterns in language use. The study aims to identify similarities and differences in the frequency distribution and functional usage of cardinal and ordinal*

numerals in both languages. Methodologically, the research relies on quantitative and qualitative corpus analysis of balanced written corpora, including fiction, academic, and media texts. The results reveal both universal tendencies and language-specific preferences in the deployment of numerical lexicon. The findings contribute to comparative linguistics, corpus studies, and practical applications such as translation and language teaching.

Key words: Numerical lexicon, frequency analysis, corpus linguistics, English language, Uzbek language, cardinal numerals, ordinal numerals.

Abdullayeva Asalbonu Baxtiyor qizi (tayanch doktorant, Urganch davlat Pedagogika instituti)

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA RAQAMLI LEKSIKANIING CHASTOTA DINAMIKASI: KORPUS TAHLILI

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek tillarida raqamli leksikaning chastota dinamikasi korpusga asoslangan yondashuv orqali tadqiq etiladi. Raqamli birliklar miqdoriy axborotni tizimlashtirishda hamda til qo‘llanishida kognitiv va madaniy andozalarni aks ettirishda muhim rol o‘ynaydi. Tadqiqotning asosiy maqsadi har ikkala tilda sanoq va tartib sonlarning chastota taqsimoti hamda funksional qo‘llanilishidagi o‘xshash va farqli jihatlarni aniqlashdan iborat. Metodologik jihatdan tadqiqot badiiy, ilmiy va ommaviy axborot vositalari matnlarini o‘z ichiga olgan muvozanatli yozma korpuslar asosida miqdoriy va sifat jihatdan tahlil qilishga tayangan. Olingan natijalar raqamli leksikaning qo‘llanishida umumiy tendensiyalar bilan bir qatorda tilga xos ustuvorliklar mavjudligini ko‘rsatadi. Tadqiqot natijalari qiyosiy tilshunoslik, korpus lingvistikasi hamda tarjima va til o‘qitish kabi amaliy sohalar uchun muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: raqamli leksika, chastota tahlili, korpus lingvistikasi, ingliz tili, o‘zbek tili, sanoq sonlar, tartib sonlar.

Абдуллаева Асалбону Бахтиёровна (базовый докторант, Ургенчский государственный педагогический институт)

ЧАСТОТНАЯ ДИНАМИКА ЧИСЛОВОЙ ЛЕКСИКИ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ: КОРПУСНЫЙ АНАЛИЗ

Аннотация. В данной статье исследуется частотная динамика числовой лексики в английском и узбекском языках на основе корпусного подхода. Числовые выражения играют важную роль в структурировании количественной информации, а также в отражении когнитивных и культурных моделей языкового употребления. Целью исследования является выявление сходств и различий в частотном распределении и функциональном использовании количественных и порядковых числительных в обоих языках. В методологическом плане работа опирается на количественный и качественный корпусный анализ сбалансированных письменных корпусов, включающих художественные, академические и медиатексты. Результаты исследования выявляют как универсальные тенденции, так и языково-специфические предпочтения в использовании числовой лексики. Полученные выводы вносят вклад в развитие сравнительного языкознания, корпусных исследований, а также имеют практическое значение для переводоведения и преподавания языков.

Ключевые слова: числовая лексика, частотный анализ, корпусная лингвистика, английский язык, узбекский язык, количественные числительные, порядковые числительные.

Introduction. Numerical lexicon constitutes a fundamental component of natural languages, serving not only as a means of expressing quantity but also as a reflection of cultural, cognitive, and communicative priorities. In both English and Uzbek, numerals are actively used across functional styles, including literary, academic, and journalistic discourse. However, despite their apparent universality, numerical expressions demonstrate language-specific patterns of frequency and contextual distribution.

The growing availability of electronic corpora has significantly expanded the possibilities for studying lexical frequency and usage dynamics. Corpus linguistics allows researchers to observe authentic language data and identify statistically grounded tendencies that may not be evident through introspective analysis alone. In this context, the present study focuses on the frequency dynamics of numerical lexicon in English and Uzbek, aiming to uncover cross-linguistic similarities and divergences.

The objectives of the research are: (1) to analyze the frequency distribution of numerical lexemes in English and Uzbek corpora; (2) to identify dominant numerical forms and their functional roles; and (3) to interpret the observed patterns from a comparative linguistic perspective.

Literature Review. The study of numerical expressions has received sustained attention across several linguistic traditions, including cognitive linguistics, functional linguistics, and corpus-based research. From a cognitive perspective, numerals are regarded as fundamental conceptual categories through which speakers structure quantitative experience and abstract reasoning. Lakoff and Johnson argue that numerical concepts are deeply embedded in human cognition and metaphorical thinking, shaping the

ways quantity, scale, and order are conceptualized in language [6; 17–25]. This approach highlights the role of numerals not merely as tools of counting, but as cognitively motivated lexical units. Within the framework of functional linguistics, numerals are analyzed as grammatical and lexical elements whose meanings emerge through interaction with syntactic structures and discourse context. Halliday and Hasan emphasize the role of numerals in organizing information and contributing to textual cohesion, particularly in academic and explanatory discourse [4;45–52 p.]. Their model provides a theoretical basis for understanding the discourse-structuring functions of ordinal numerals such as first and second, which frequently extend beyond their primary quantitative meaning. Corpus linguistics has significantly expanded empirical research on numerals by enabling large-scale frequency analysis of authentic language data. Biber et al., in their comprehensive grammar of spoken and written English, demonstrate that numerals occur more frequently in academic and informational texts than in fiction, where qualitative description tends to dominate [1;260–265 p.]. They further show that high-frequency numerals such as one, two, and first often perform multifunctional roles, including reference management and discourse organization, which is particularly relevant for comparative corpus-based studies.

In Turkic linguistics, including Uzbek language studies, numerals have traditionally been examined from morphological and syntactic perspectives. Rahmatullaev provides a systematic description of numerals in modern Uzbek, focusing on their grammatical properties and combinatory potential [9; 11]. However, such analyses are largely descriptive and introspective in nature, and large-scale corpus-based investigations of Uzbek numerical lexicon remain limited. Nevertheless, existing research notes the semantic productivity of numerals in idiomatic and expressive constructions, such as *bir zumda* (“in an instant”) and *ming afsus* (“a thousand regrets”), suggesting their functional versatility in discourse.

Recent corpus-based studies on lexical dynamics, particularly within neologism research, offer important methodological insights applicable to the study of numerical lexicon. Casillas emphasizes the importance of tracking frequency behavior over time in order to understand how lexical units stabilize and develop in usage [2;34–41 p.]. Similarly, Cook demonstrates how corpus-driven approaches can be used to infer linguistic properties of emerging lexical items [6; 78–85]. Although these studies focus on neologisms, their frequency-oriented methodologies are directly relevant to analyzing the distribution and functional behavior of numerals. Research on word formation and lexical innovation across languages further reinforces the value of corpus methods. Li examines neologism formation in Chinese COVID-19 discourse and highlights the role of genre and communicative context in shaping lexical frequency [7; 52–60]. Sheela analyzes morphological processes of neologisms in media language, demonstrating that lexical choice is closely tied to discourse type [12;44–50 p.]. Ryder’s corpus-based investigation of derivational word formation in British English likewise confirms that frequency patterns are sensitive to functional and stylistic factors [11;101–115 p.].

Studies on anglicisms and globalization-driven lexical change also contribute indirectly to understanding numerical lexicon dynamics. Miloshevska employs corpus analysis to extract and quantify anglicisms in Macedonian magazine texts, illustrating how frequency data can reveal patterns of lexical integration [8; 145–150]. Kostyk et al. examine the influence of globalization and multilingual blending on modern texts, emphasizing that corpus-based frequency analysis is essential for identifying language-specific and cross-linguistic tendencies in lexical usage [5;177–192 p.]. Despite the breadth of research in corpus linguistics, neology, and functional grammar, comparative corpus-based studies focusing specifically on numerical lexicon in English and Uzbek remain underrepresented. Existing comparative research has largely concentrated on grammatical structures or lexical borrowing, leaving the frequency dynamics and functional distribution of numerals insufficiently explored. This gap underscores the relevance and necessity of the present corpus-based investigation, which seeks to contribute to comparative linguistics by systematically analyzing numerical lexicon usage in English and Uzbek.

Research Methodology. The study adopts a mixed-methods corpus-based approach combining quantitative frequency analysis with qualitative contextual interpretation. The research follows an inductive design, allowing patterns to emerge from authentic language data. For English, data were drawn from a balanced reference corpus consisting of fiction, academic prose, and media texts (e.g., British National Corpus subcomponents). For Uzbek, a comparable corpus was compiled from digitized literary works, academic publications, and online news sources. Both corpora were normalized to ensure comparability in size. Numerical lexemes were categorized into cardinal (one, two; *bir*, *ikki*) and ordinal (first, second; *birinchi*, *ikkinchi*) numerals. Frequency counts were obtained using corpus analysis tools, and results were normalized per million words. Contextual analysis was then conducted to identify dominant functional patterns. Reliability was ensured through repeated frequency checks, while validity was supported by cross-genre sampling and transparent methodological procedures.

Analysis and Results. The frequency analysis demonstrates that cardinal numerals significantly outnumber ordinal numerals in both languages. In the English corpus, one emerges as the most frequent numeral, often functioning beyond strict quantification, for example as a pronoun (one must consider) or determiner (one day). In the Uzbek corpus, bir similarly shows high frequency and multifunctionality. Apart from its numerical meaning, bir frequently serves an emphatic or idiomatic function, as in bir paytlar (“once upon a time”). This parallel suggests a shared typological tendency toward semantic extension of low-value numerals. Ordinal numerals display lower overall frequency but higher concentration in academic and instructional texts. English forms such as first and second are commonly used to structure argumentation, while Uzbek birinchi and ikkinchi fulfill comparable discourse-organizing roles. Quantitatively, English shows a slightly higher overall density of numerical lexemes in academic genres, whereas Uzbek demonstrates relatively balanced distribution across genres. This difference may reflect genre conventions and stylistic norms in each linguistic culture.

Table 1

Distribution of Numerical Lexicon in English and Uzbek Corpora (per million words)

Language	Genre	Cardinal numerals	Ordinal numerals	Low-value numerals (1–10)	High-value numerals (100+)	Idiomatic / non-literal uses	Total frequency
English	Fiction	2,980	620	1,870	410	530	3,600
English	Academic	3,860	1,540	2,110	920	290	5,400
English	Media	3,420	1,180	1,950	680	410	4,600
Uzbek	Fiction	2,740	510	1,690	360	620	3,250
Uzbek	Academic	3,380	1,120	1,980	770	260	4,500
Uzbek	Media	3,050	980	1,830	610	420	4,030

Conclusion and Recommendations. The corpus-based comparison of English and Uzbek numerical lexicon reveals both universal and language-specific features. High-frequency numerals in both languages exhibit semantic flexibility and extended pragmatic functions, while ordinal numerals play a key role in discourse organization. The findings confirm the effectiveness of corpus linguistics in uncovering subtle lexical patterns and contribute to comparative linguistic theory. Practically, the results may inform translation studies, contrastive grammar teaching, and the development of corpus-based learning materials. Future research may expand the corpus size, include spoken data, or explore diachronic changes in numerical lexicon usage.

References:

- (1). Biber D., Johansson S., Leech G., Conrad S., Finegan E. Longman Grammar of Spoken and Written English. London, Longman, 1999, p. 260–265.
- (2). Casillas X. (2023). Assessing the Temporal Behavior of Semantic Neologisms in Comparison to Lexical Neologisms (Master's thesis, San Diego State University).
- (3). Cook C.P. (2011). Exploiting linguistic knowledge to infer properties of neologisms (Doctoral dissertation).
- (4). Halliday M.A.K., Hasan R. Language, Context, and Text. Oxford, Oxford University Press, 1989, p. 45–52.
- (5). Kostyk Y., Bakhov I., Shum O., Hnatyuk M., Nikitina N. (2025). The influence of globalization on language practices: The role of Anglicisms and multilingual blending in modern texts. *International Journal on Culture, History, and Religion*, 7(S11), p. 177–192.
- (6). Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 1980, p. 17–25.
- (7). Li S. (2023). Word formation of Chinese neologisms in the COVID-19 discourse (Doctoral dissertation, Universiti Malaya).
- (8). Miloshevska L. (2025). Extraction of anglicisms from a corpus of Macedonian magazine texts. *English Studies at NBU*, 11(1), p. 141–159.
- (9). Rahmatullayev, Sh. *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. Toshkent: Fan, 2006. – B. 11
- (10). Ryder C. (2019). A scrutineer of newbies: Corpus-based and experimental analyses of derivational word-formation in British English (Doctoral dissertation, University of Reading).
- (11). Sheela J. (2011). Study of the morphological processes of neologisms in the media. Master's thesis), University of Malaya, Kuala Lumpur.

(12). Sheela J. (2011). Study of the morphological processes of neologisms in the media. Master's thesis), University of Malaya, Kuala Lumpur.

Djumaniyazova Zilola Navfal qizi (Freshman at the University of Tashkent for Applied Sciences, Gavhar Str. 1, Tashkent, 100149, Uzbekistan; E-mail: ziloladjumaniyazova@gmail.com),
Abdusattorova Ra'no Jakhangirovna (Senior Lecturer at Tashkent University of Applied Sciences, Gavhar Str. 1, Tashkent, 100149, Uzbekistan; E-mail: abduattorovarano03@gmail.com)
NATURAL AND ARTIFICIAL LANGUAGES

Annotation. This article explores the main differences and connections between natural and artificial languages. While natural languages like Uzbek or English grow and change naturally over time through culture and history, artificial languages like Esperanto or Python are created by people for specific purposes like global communication or coding. We look at how these languages started, how they work today, and why they are important for technology and education. The study shows that understanding both types of language helps us better understand human thought and our future with machines.

Keywords: Natural languages, artificial languages, language development, programming languages, human communication, linguistics.

TABIY VA SUN'IY TILLAR

Annotatsiya. Ushbu maqola tabiiy va sun'iy tillar o'rtasidagi asosiy farqlar hamda ularning o'zaro bog'liqligini tahlil qiladi. Natural language'lar, masalan, o'zbek yoki ingliz tili, madaniyat va tarix ta'sirida vaqt o'tishi bilan tabiiy ravishda shakllanib, rivojlanadi. Artificial language'lar esa, masalan, Esperanto yoki Python, insonlar tomonidan global muloqot yoki dasturlash kabi aniq maqsadlar uchun yaratiladi. Maqolada ushbu tillarning kelib chiqishi, bugungi kundagi faoliyati va texnologiya hamda ta'lim sohasidagi ahamiyati ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, har ikki turdagi tillarni anglash inson tafakkuri va inson-mashina munosabatlarining kelajagini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: tabiiy tillar, sun'iy tillar, til taraqqiyoti, dasturlash tillari, insoniy muloqot, tilshunoslik.

ЕСТЕСТВЕННЫЕ И ИСКУССТВЕННЫЕ ЯЗЫКИ

Аннотация. В данной статье рассматриваются основные различия и взаимосвязи между естественными и искусственными языками. Natural language'ы, такие как узбекский или английский, формируются и развиваются естественным образом под влиянием культуры и истории. Artificial language'ы, например Esperanto или Python, создаются людьми для конкретных целей — глобального общения или программирования. В статье анализируются происхождение этих языков, их современное функционирование и значение для технологий и образования. Исследование показывает, что понимание обоих типов языков способствует более глубокому осмыслению человеческого мышления и будущего взаимодействия человека и машин.

Ключевые слова: естественные языки, искусственные языки, развитие языка, языки программирования, человеческая коммуникация, лингвистика.

Introduction. Language, in all its forms, is a defining characteristic of human civilization. It is not only a tool for interpersonal communication but also a system through which knowledge, traditions, and worldviews are transmitted from one generation to the next. As linguistic research has expanded, scholars have increasingly turned their attention to understanding the fundamental differences and connections between natural languages, which evolve organically, and artificial languages,¹ which are intentionally constructed. This comparison has opened new pathways in interdisciplinary studies involving linguistics, artificial intelligence, philosophy, education, and semiotics.

Natural languages such as English, Uzbek, Russian, and Japanese emerge from the lived experiences of communities. They are characterized by irregularities, idiomatic expressions, cultural references, and a constant state of change. These languages reflect the psychological, social, and historical development of their speakers. They evolve over centuries, influenced by factors such as migration, globalization, and technological progress. The study of natural languages allows researchers to understand not only grammar and syntax but also cognitive processes, identity formation, and cultural heritage.

Artificial languages, on the other hand, are constructed with a specific purpose in mind. They may be designed to facilitate international communication (e.g., Esperanto)², express logical structures, or enable communication with computers through programming languages like Python or Java. Some artificial languages serve artistic or philosophical functions, while others prioritize regularity, simplicity, and

¹ Chomsky N. (1957). Syntactic Structures. The Hague: Mouton.

² Zamenhof L.L. (1887). Unua Libro (First Book of Esperanto). Warsaw.

unambiguity. In recent decades, the boundary between natural and artificial languages has become more relevant than ever, especially with the rise of machine translation and natural language processing (NLP).¹

Cognitive scientists investigate how the structure of a language natural or artificial can shape the way we think, solve problems, and interpret the world. Therefore, this paper seeks to provide a comprehensive overview of the research conducted on both types of languages. It will examine their historical development, structural features, and practical uses. By doing so, the paper aims to demonstrate how the comparative study of these language types contributes to advancements in linguistics, education, and modern technology.

Methodology. The methodology of this research is designed to provide a comprehensive and systematic analysis of both natural and artificial linguistic systems. Given that this study involves both historical evolution and modern technical applications, a multifaceted research approach was adopted. The research primarily utilizes qualitative analysis, comparative linguistics, and historical-logical methods to investigate how language serves as a tool for communication and cognition.

To ensure the depth of the research, the following methodological framework was implemented:

Qualitative Literature Review. This research began with an extensive review of existing linguistic theories and historical documents. We analyzed foundational works, such as L.L. Zamenhof's introduction of Esperanto in 1887, to understand the motivations behind constructed languages. Furthermore, we examined the 17th-century philosophical proposals by John Wilkins and René Descartes² regarding the construction of logical languages.

Historical Reconstruction Method. This method was used to trace the origin of natural languages from early human oral traditions to modern written forms. We investigated how ancient languages like Sumerian, Sanskrit, and Latin laid the foundations for grammar and vocabulary in modern speech.³

Comparative Linguistic Analysis. A central part of the methodology is the direct comparison between natural languages (e.g., Uzbek, English, and Arabic) and artificial systems (e.g., Python, Lojban, and Klingon). This allowed us to identify specific patterns in how these languages handle ambiguity, regularity, and cultural context.

Functional-Systemic Approach. We examined the practical functions of languages in modern society, specifically focusing on how programming languages like Python are used for software development and artificial intelligence. We also analyzed the role of Esperanto in fostering international peace and understanding.

Cognitive Analysis. This research also incorporates a cognitive perspective by investigating the Sapir-Whorf hypothesis and how linguistic structures whether natural or artificial shape human thought and reasoning patterns.

The data collection process involved gathering information from academic journals and historical archives, focusing on criteria such as "structural regularity," "semantic depth," and "ease of acquisition". By synthesizing these different methods, the research provides a balanced view of how natural languages evolve unconsciously through social interaction, while artificial languages are developed through conscious, purpose-driven design. This methodological structure ensures that the findings reflect the real-world convergence of human and machine communication in the digital age.

Discussion. The fundamental distinction between natural and artificial languages lies in their origins and how they function within human society. Natural languages, such as Uzbek, English, or Arabic, are "organic" systems. They were not designed by a single person but evolved over thousands of years through social interaction. This organic growth means that natural languages are full of irregularities, idioms, and metaphors. While these features make language beautiful and culturally rich, they also introduce "ambiguity" (noaniqlik). In everyday conversation humans use context, body language and shared history to understand each other even when sentences are not perfectly logical. In contrast, artificial languages are the product of conscious design. Whether it is a constructed language like Esperanto or a programming language like Python, every rule is created for a specific purpose. For instance, in the world of computer science, precision is the highest priority. An artificial language used for coding must be entirely unambiguous; a single misplaced semicolon can stop a whole system. This "logical rigidity" is the main strength of artificial languages, but it is also their limitation. They lack the emotional depth and cultural flexibility that allow natural languages to express complex human feelings.

¹ Turing, A.M. (1936). On Computable Numbers, with an Application to the Entscheidungsproblem. Proceedings of the London Mathematical Society.

² Wilkins J. (1668). An Essay towards a Real Character and a Philosophical Language. London: Royal Society.

³ Jespersen O. (1922). The Philosophy of Grammar. London: Allen & Unwin.

One interesting point of discussion is the cognitive impact of these languages. Following the ideas in Noam Chomsky's "Syntactic Structures", we can see that our brains are wired to handle the complex grammar of natural languages from birth.¹ However, learning an artificial language like Esperanto can actually improve a student's linguistic logic. Because Esperanto is perfectly regular meaning it has no "exceptions" to the rules it serves as a "bridge" that makes learning other natural languages easier. This shows that artificial languages can have a pedagogical (educational) value beyond just simple communication.

Furthermore, the rise of Artificial Intelligence (AI) and Natural Language Processing (NLP) is blurring the lines between these two worlds. Today, we use artificial programming languages to teach machines how to understand natural human speech. When we talk to a virtual assistant like Siri or Alexa, a complex translation is happening: our "messy" natural language is being converted into "clean" artificial logic that the machine can process.² This interaction suggests that the future of linguistics is not about one replacing the other, but about how they can work together.

Finally, we must consider the social aspect. Natural languages are markers of identity and heritage. If a natural language dies, a whole culture disappears. Artificial languages, however, are tools for globalization. They aim to break down barriers, whether those barriers are between different nations or between humans and machines. As we move further into the digital age, the ability to navigate both natural and artificial systems will become a core skill for the next generation of students and professionals.

Conclusion. This research has explored the complex and evolving relationship between natural and artificial languages. As we have seen, natural languages like Uzbek and English are far more than just communication tools; they are the living breath of human culture and history, shaped by centuries of social interaction. Their strength lies in their flexibility and emotional depth, although their inherent ambiguity presents challenges in the modern technical era.

On the other hand, artificial languages – ranging from the logical structure of Esperanto to the strict syntax of programming languages like Python – represent the human drive for precision and universal understanding. These languages were not born from tradition but from a conscious need to solve specific problems, whether it is bridging cultural gaps or commanding complex machines.

The most significant finding of this study is that the future does not belong to one type of language alone. Instead, we are entering an era of convergence. As artificial intelligence continues to develop, the boundaries between human speech and machine logic are blurring. Understanding both systems is no longer just an academic exercise; it is a necessary skill for the next generation. For students and researchers, the goal is to preserve the richness of our natural mother tongues while mastering the logical precision of artificial systems. Ultimately, both forms of language are essential for a future that is both technologically advanced and humanly connected.

References:

- (1). Chomsky Noam. Syntactic Structures. Mouton, 1957.
- (2). Jespersen Otto. The Philosophy of Grammar. George Allen & Unwin, 1922.
- (3). Turing Alan M. "On Computable Numbers, with an Application to the Entscheidungsproblem." Proceedings of the London Mathematical Society, vol. 42, № 1, 1936, pp. 230–265.
- (4). Wilkins, John. An Essay towards a Real Character and a Philosophical Language. Royal Society, 1668.
- (5). Zamenhof L.L. Unua Libro. 1887.
- (6). Crystal David. The Cambridge Encyclopedia of Language. 3rd ed., Cambridge UP, 2010.
- (7). Fromkin Victoria, et al. An Introduction to Language. 11th ed., Cengage Learning, 2018.
- (8). Sapir Edward. Language: An Introduction to the Study of Speech. Harcourt, Brace, 1921.
- (9). Whorf, Benjamin Lee. Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf. Edited by John B. Carroll, MIT Press, 1956.
- (10). Sebesta Robert W. Concepts of Programming Languages. 12th ed., Pearson, 2019.

Muzafarova Luiza Umarovna (Samarkand State Institute of Foreign Languages, Doctoral (DSc) student, PhD in Philology, Associate Professor; muzafarovaluiza22@gmail.com)

MYTHOLOGICAL PRECEDENT TEXTS AS CONCEPTUAL STRUCTURES: COGNITIVE MECHANISMS OF TRANSFORMATION

Annotation. *The article examines mythological precedent texts as conceptual structures and explores the mechanisms of their actualization and transformation in modern literary discourse. Drawing*

¹ Chomsky N. (1957). Syntactic Structures. The Hague: Mouton.

² Turing A.M. (1936). On Computable Numbers, with an Application to the Entscheidungsproblem. Proceedings of the London Mathematical Society.

on the example of Agatha Christie's *The Labours of Hercules*, the study analyzes how ancient Greek myths are reinterpreted through allusion, metaphor, and conceptual integration. Special attention is paid to the cognitive processes underlying the recognition of mythological references and to the role of semiotic transformation in preserving cultural memory. The analysis demonstrates that mythological texts function not as fixed narratives but as dynamic cognitive models adaptable to new discursive contexts.

Keywords: precedent text, mythology, conceptual metaphor, intertextuality, cognitive integration, literary discourse.

Muzafarova Luiza Umarovna (Samarqand davlat Chet tillar instituti doktoranti (DSc), filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent; muzafarovaluiza22@gmail.com)

MIFOLOGIK PRETSEDENT MATNLAR KONSEPTUAL TUZILMALAR SIFATIDA: TRANSFORMATSIYANING KOGNITIV MEXANIZMLARI

Annotatsiya. Maqolada mifologik pretsedent matnlar konseptual tuzilmalar sifatida ko'rib chiqiladi hamda ularning zamonaviy adabiy diskursda aktuallashuvi va transformatsiyasi mexanizmlari tahlil qilinadi. Agata Kristining *The Labours of Hercules* asari misolida qadimgi yunon miflarining alluziya, metafora va konseptual integratsiya orqali qayta talqin qilinishi o'rganiladi. Mifologik ishoralarni tanib olish jarayonlarining kognitiv asoslari hamda madaniy xotirani saqlashda semiotik transformatsiyaning roli alohida e'tibor markazida bo'ladi. Tahlil shuni ko'rsatadiki, mifologik matnlar qat'iy va o'zgarmas syujetlar emas, balki yangi diskursiv kontekstlarga moslashuvchan, dinamik kognitiv modellar sifatida faoliyat yuritadi.

Kalit so'zlar: pretsedent matn, mifologiya, konseptual metafora, intertekstualik, kognitiv integratsiya, adabiy diskurs.

Музафарова Луиза Умаровна (докторант (DSc) Самаркандского государственного института иностранных языков, доктор философии (PhD) по филологии, доцент; muzafarovaluiza22@gmail.com)

МИФОЛОГИЧЕСКИЕ ПРЕЦЕДЕНТНЫЕ ТЕКСТЫ КАК КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ СТРУКТУРЫ: КОГНИТИВНЫЕ МЕХАНИЗМЫ ТРАНСФОРМАЦИИ

Аннотация. В статье рассматриваются мифологические прецедентные тексты как концептуальные структуры и анализируются механизмы их актуализации и трансформации в современном литературном дискурсе. На материале сборника рассказов Агаты Кристи «Подвиги Геракла» исследуются способы переосмысления древнегреческих мифов посредством аллюзии, метафоры и концептуальной интеграции. Особое внимание уделяется когнитивным процессам, лежащим в основе распознавания мифологических отсылок, а также роли семиотической трансформации в сохранении культурной памяти. Показано, что мифологические тексты функционируют не как фиксированные повествовательные модели, а как динамичные когнитивные структуры, адаптируемые к новым дискурсивным условиям.

Ключевые слова: прецедентный текст, мифология; концептуальная метафора, интертекстуальность, концептуальная интеграция, литературный дискурс.

Introduction. Myths and legends, alongside sacred texts, can with good reason be identified as among the most recurrent types of precedent texts. In particular, ancient Greek and ancient Roman mythology deeply penetrated the consciousness of the population of Western Europe for a number of reasons.

First, a significant part of the Mediterranean region, as well as modern Western and Central Europe, formed part of the Roman Empire, was under its influence, or maintained close interaction with Rome. In territories controlled by Rome, statues of gods from the Roman pantheon were erected, temples were built, and sanctuaries were established. Worship of the gods of the Roman pantheon was obligatory and therefore concerned virtually the entire population of these territories. As a result, ancient Roman mythology - which itself relied heavily on ancient Greek mythology - became familiar, to varying degrees, to almost all Roman subjects. The spread of Christianity within the Roman Empire and beyond gradually displaced pagan beliefs from spiritual life, yet did not erase their traces entirely. On the contrary, ancient Roman temples often became sites of Christian worship, while certain features and practices associated with the cults of the Roman pantheon, as well as elements of ancient mythology, found their way into Christian doctrine. Thus, by the 4th-5th centuries AD, ancient Greek and Roman mythology no longer functioned as a corpus of sacred texts, but remained well known to a substantial part of the population of the former Roman Empire.

Second, during the Renaissance (15th-16th centuries), ancient Greek and Roman mythology underwent a process of re-actualization. This was connected with the very idea of the Renaissance, which presupposed a return to the aesthetic ideals of antiquity. The myths of Ancient Greece and Ancient Rome became a major source of inspiration for painters, sculptors, poets, and writers of the Renaissance period. Artists, in the broad sense of the term, turned both to mythological plots and to events of ancient history.

The cultural paradigms that replaced the Renaissance, along with subsequent artistic movements - most notably classicism, romanticism, postmodernism, and others -repeatedly returned to ancient myths as precedent texts, often subjecting them to profound reinterpretation.

References' Review. In Anglophone literature, numerous examples of intertextual references to classical myths functioning as precedent texts can be found [Burova. 2000:10; Галиева. 2019:312]. It should be noted that myths, unlike sacred texts such as the Bible or the Qur'an, do not always exist as fixed written texts. Very often they existed and were transmitted orally, which inevitably led to divergences and even contradictions between different versions [Orlova. 2010:25. We proceed from the assumption that the existence of multiple variants of the same precedent text supports its interpretation as a conceptual unit. This implies that such a text is characterized by a stable set of characters and principles governing their relationships, whereas the specific actions performed by the characters at a given moment are not of fundamental importance and do not violate the conceptual unity of the text [Muzafarova. 2023:132–133].

The conceptualization of a text presupposes its perception (reading or listening), comprehension, and reconstruction in the recipient's memory. In this process, the "re-construction" of the source text becomes a prerequisite for its preservation in memory: the recipient establishes a system of characters and principles of interaction between them. Consequently, the transformation of a precedent text is inseparably linked to the process of its conceptualization.

A precedent text (myth) is also subject to transformation in cases of semiotic transfer [Vorkachev 2015: 31], when the form of its existence changes – for example, the staging of a play based on a dramatic text, the screen adaptation of a literary work, gamification (the creation of a game based on a literary source), representation in the form of a comic, and so on. With regard to myths, such transformations can be observed in their dramatization, that is, in the creation of dramatic texts based on mythological material.

Results and discussion. Already in antiquity, myths or individual mythological figures (gods, heroes) served as the foundation for dramatic works and thus determined the canons of theatrical tragedy [Bloom.1994:185]. Aeschylus wrote tragedies such as *Prometheus Bound* and *Seven Against Thebes*; Sophocles authored *Oedipus Rex*, *Antigone*, and *Electra*; Euripides composed *Medea*, *The Bacchae*, *Iphigenia in Aulis*, *The Trojan Women*, and others. This tradition was continued by Roman dramatists as well. In particular, Lucius Livius Andronicus, one of the founders of Roman drama, created an entire cycle of tragedies related to the Trojan War; Quintus Ennius likewise adapted Greek myths in tragedies such as *Medea*, *Iphigenia*, and *Hecuba*; Pacuvius developed the Euripidean tradition in works such as *Antigone*, *Orestes*, *Hermione*, and *Teucer*; Accius authored tragedies including *Atreus*, *The Trojan Horse*, *Aegisthus*, *Andromeda*, *The Bacchae*, and others [see for more detail (Raikova O.A. 2012)].

As we can see, the same mythological plots often served as the basis for tragedies created by different authors. As a result, the dramatic interpretation of a myth became integrated into the "classical" text, which is noteworthy given that the myth itself did not always have a fixed written form. Thus, the text of a literary - here, dramatic – work may be defined as a paratext in relation to the myth proper and, consequently, may itself be regarded as precedent with respect to later literary texts that refer to the myth or reproduce its conceptual structure to a greater or lesser extent.

Clear examples of full conceptual reproduction of a precedent text – mythological in this case - can undoubtedly be found in Agatha Christie's collection of detective short stories *The Labours of Hercules*, published in periodicals between 1938 and 1947 and released as a collected volume in 1947.

The title of the collection contains a direct reference to a cycle of myths from ancient Greek mythology, namely the twelve labours that Hercules, the son of Zeus, was required by the will of the gods to perform while serving the malicious and cowardly King Eurystheus in order to attain immortality [see for more detail Kun 1992: 74–96]. Hercules is one of the best-known figures of ancient Greek mythology, and his labours are likewise familiar to a broad readership. In the nineteenth and early twentieth centuries, the study of classical languages - particularly Ancient Greek - was often included in secondary education curricula. As a result, the main plots and characters of ancient Greek mythology were widely known. They also served as sources of inspiration for works of art, including painting and sculpture, not to mention literature and drama; thus, their modes of representation were highly diverse. These circumstances allow us to assert that for Agatha Christie's contemporaries, as well as for subsequent generations, precedent texts (myths) were well known and easily recognizable.

In our study, we proceed from the assumption that a precedent text is preserved in memory as a conceptual unit (structure) comprising "active" elements – namely the principal characters (agents), the relationships between them, plot lines, and key actions (events) – as well as "passive" elements, that is, details that are partially or fully forgotten. In the latter case, when the conceptual unit is actualized through the recognition of the precedent text, these "passive" details may be restored.

We further trace the stages and mechanisms involved in the actualization of a precedent mythological text and analyze the transformations associated with this process.

The stimulus for the actualization of the precedent text is the very title of the collection. It is built on a pun (wordplay) based on the possibility of a dual reading of the character's name. *Hercule* (Poirot) may be pronounced either in the French manner, as is customary in Agatha Christie's series [ɛərkuːl], or according to the British tradition [hɜːrkjuːliːz] (<https://www.poirot.us/>). The French pronunciation, motivated by the fact that the private detective is of Belgian origin—a point emphasized by the author through Gallicisms in his speech and certain errors typical of francophones – directly refers to Agatha Christie's fictional character. The British pronunciation, by contrast, refers to the hero of ancient Greek mythology, a reference reinforced by the plural form *labours*, which prompts interpretation as “feats” or “heroic exploits”.

This dual perception is further emphasized by the contrast between *Hercule Poirot's* physical appearance as described by the author and the stereotypical image of *Hercules*. Compare, for instance: “*Dr Burton's eyes swept over Hercule Poirot, over his small neat person attired in striped trousers, correct black jacket and natty bow tie, swept up from his patent leather shoes to his egg-shaped head and the immense moustache that adorned his upper lip*” (A.Christie), or: “*He was hardly more than five feet four inches but carried himself with great dignity. His head was exactly the shape of an egg, and he always perched it a little on one side*” [<https://www.poirot.us/>]. This description stands in sharp contrast to the traditional portrayal of *Hercules* as exceptionally tall, mighty, and endowed with extraordinary physical strength from birth [Kun. 1992:98]. Poirot's difference from *Hercules* is further emphasized while simultaneously activating the precedent text explicitly, cf.: “*Yours aren't the Labours of Hercules,*” he said. “*Yours are labours of love*” (A.Christie).

The introductory part of the collection consists of a dialogue between Poirot and Professor Burton. The function of this section is not only to actualize a specific conceptual unit—the cycle of myths about the twelve labours of *Hercules* – but also a broader structure of knowledge [see for more detail Muzafarova 2022:117], namely ancient Greek mythology as a whole.

This claim is supported by the presence in the introductory section of multiple references to precedent texts belonging to ancient Greek mythology that extend beyond the cycle of *Hercules' labours*. Thus, Professor Burton quotes Homer's *Iliad* both in the original and in translation in order to demonstrate the beauty of the ancient Greek language, cf.:

By skill again, the pilot on the wine-dark sea straightens.

The swift ship buffeted by the winds.

(Homer, *Iliad*, Book XXII).

The dialogue between Professor Burton and Poirot includes the names of ancient Greek heroes and mythological figures – Diana, Helen, Achilles – which allude to various mythological plots. Particularly noteworthy is the mention of the name of *Hercule Poirot's* younger brother, Achilles, cf.:

“*If I remember rightly – though my memory isn't what it was – you had a brother called Achilles, did you not?*”

Poirot's mind raced back over the details of Achille Poirot's career. Had all that really happened?

“*Only for a short space of time,*” he replied.

Dr Burton passed tactfully from the subject of Achille Poirot (A.Christie).

Poirot's reply that his brother lived only a short life contains a clear allusion to the myth of Achilles, who was destined to become the greatest warrior but to die young [Kun. 1992:80].

The examples presented above demonstrate that the actualization of a precedent text often entails the activation of a more extensive structure of knowledge - namely the entire corpus of ancient Greek myths.

The introductory part of the collection concludes with the description of Poirot's intention to reread the myths about the labours of *Hercules* before proceeding to select the final crimes whose solution he will undertake at the end of his career as a private detective. Thus, the precedent text is explicitly indicated within the work itself, and it becomes clear that each short story will correspond to a specific myth. In this respect, not only the forms of allusive linkage with the precedent text are of interest, but also the transformations associated with them. It is evident that the author does not intend to reproduce the labours of *Hercules* literally; instead, they are presented through allusion, cf.:

There should be, once again, the Labours of Hercules – a modern Hercules. An ingenious and amusing conceit! In the period before his final retirement he would accept twelve cases, no more, no less. And those twelve cases should be selected with special reference to the twelve labours of ancient Hercules. Yes, that would not only be amusing, it would be artistic, it would be spiritual.

Poirot picked up the Classical Dictionary and immersed himself once more in classical lore. He did not intend to follow his prototype too closely. There should be no women, no shirt of Nessus... The Labours and the Labours only (A.Christie).

Conclusion. Thus, the analysis demonstrates that mythological precedent texts function in modern literary discourse not as static narrative sources, but as dynamic conceptual structures capable of multiple transformations. The case of Agatha Christie's *The Labours of Hercules* illustrates that the actualization of a mythological precedent text involves not only explicit allusion, but also complex processes of metaphorical reinterpretation, conceptual integration, and semiotic transformation. The myth is preserved in the reader's cognitive memory as a structured set of conceptual relations, which allows it to be recognized even when its narrative components are substantially modified. Consequently, the transformation of a precedent mythological text appears inseparable from its conceptualization, while the mechanisms of allusion, metaphor, and symbolic substitution ensure both the continuity of cultural memory and the creative renewal of myth within contemporary literary discourse.

References:

- (1). Bloom H. *The Western Canon: The books and school of Ages*. New York, Harcourt Brace and Company, 1994, 316 p.
- (2). Бурова В.Л. Когнитивный аспект мифа в составе художественного текста (на материале англоязычного художественного текста). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук, М., 2000, 18 с.
- (3). Воркачев С.Г. "Что в имени тебе моём?": от интертекста к лингвокультурному концепту. Язык, коммуникация, социальная среда. Ежегодное научное издание, под ред. К.М.Шилихиной. Выпуск 13, ВГУ, Воронеж, "Наука-Юнипресс", 2015, с. 27–50.
- (4). Галиева М.Р. Мифолого-религиозный текст с позиций прецедентности. Бюллетень науки и практики. 2019, т. 5, № 2, с. 311–318. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/39/43>.
- (5). Музафарова Л.У. Концептуализация структуры знаний в пространстве художественного интертекста (на материале произведений Дж.Д.Сэлинджера). Дисс. ... докт. философ. (PhD) по филол. наукам, Самарканд, 2022, 169 с.
- (6). Орлова Н.М. Библийский текст как прецедентный феномен. Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук, Саратов, 2010, 50 с.
- (7). Райкова О.А. Трансформация мифологемы героя в древнегреческой трагедии (на материале трагедий «Эдип-царь» и «Вакханки»). Вестник Томского государственного педагогического университета, 2018, № 5 (194), с. 69–73. DOI 10.23951/1609-624X-2018-5-69-73
- (8). Christie A. *The Labours of Hercules*. Edition HarperCollins, 2017, 400 p.
<https://www.agathachristie.com/stories/the-labours-of-hercules>
- (9). Кун Н.А. Легенды и мифы Древней Греции. «Public Domain», 1992 (1922), 266 с.
- (10). Hercule Poirot Central <https://www.poirot.us>
- (11). Homer Iliad. Book XXII <https://classics.mit.edu/Homer/iliad.22.xxii.html>

**Kakharova Mohigul Yusufovna (associate professor at Bukhara State University,
Doctor of Philosophy (PhD) in Philological Sciences)**

ARTISTIC MEANING AND IMAGERY IN PROSE THROUGH COMPARATIVE LINGUAPOETIC ANALYSIS

Annotation. The article explores the process of linguapoetic analysis, identifying poetically activated linguistic means that are of great importance in comparative literature. Studying the linguistic devices of a literary work helps to reveal how the essence and meaning of the literary text are formed. The principle of identifying poetically activated linguistic means involves analyzing language units individually. Therefore, any linguistic unit arranged in authorially skillful combinations within a literary text may perform an important aesthetic function in the creation of imagery. In such cases, additional artistic meanings – that is, supplementary connotations may emerge within the semantic scope of a single word or independent word combinations.

Keywords: linguistic unit, author's intention, a literary text, aesthetic value, connotation, independent word combinations.

**Kaxarova Mohigul Yusufovna (Buxoro davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, PhD)**

QIYOSIY LINGVOPOETIK TAHLIL ORQALI NASRDA BADIY MA'NO VA TASVIRLAR

Annotatsiya. Maqolada qiyosiy adabiyotshunoslikda katta ahamiyatga ega bo'lgan poetik jihatdan faollashtirilgan lingvistik vositalarni aniqlashga qaratilgan lingvopoetik tahlil jarayoni yoritiladi. Badiiy asarning lingvistik vositalarini o'rganish badiiy matnning mohiyati va mazmunining qanday shakllanishini ochib berishga yordam beradi. Poetik jihatdan faollashtirilgan lingvistik vositalarni aniqlash tamoyili til

birliklarini alohida-alohida tahlil qilishni nazarda tutadi. Shuning uchun badiiy matn doirasida muallif tomonidan mahorat bilan uyg'unlashtirilgan har qanday lingvistik birlik obrazlilikni yaratishda muhim estetik vazifani bajarishi mumkin. Bunday holatlarda bitta so'z yoki mustaqil so'z birikmalari semantik doirasida qo'shimcha badiiy ma'nolar, ya'ni, qo'shimcha konnotatsiyalarni yuzaga keltirishi mumkin.

Kalit so'zlar: lingvistik birlik, muallif niyati, badiiy matn, estetik qimmat, konnotatsiya, mustaqil so'z birikmalari.

Кахарова Мохигул Юсуфовна (доцент Бухарского государственного университета, доктор философии (PhD) по филологическим наукам)

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ЗНАЧЕНИЕ И ОБРАЗНОСТЬ В ПРОЗЕ ЧЕРЕЗ СРАВНИТЕЛЬНЫЙ ЛИНГВО-ПОЭТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация. В статье рассматривается процесс лингвопоэтического анализа, направленный на выявление поэтически активизированных языковых средств, имеющих большое значение в сравнительном литературоведении. Изучение языковых средств художественного произведения помогает раскрыть, каким образом формируются сущность и смысл литературного текста. Принцип выявления поэтически активизированных языковых средств предполагает анализ языковых единиц по отдельности. Поэтому любая языковая единица, мастерски организованная автором в пределах художественного текста, может выполнять важную эстетическую функцию в создании образности. В таких случаях в семантическом объёме отдельного слова или самостоятельных словосочетаний могут возникать дополнительные художественные значения, то есть дополнительные коннотации.

Ключевые слова: лингвистическая единица, авторский замысел, художественный текст, эстетическая ценность, коннотация, самостоятельные словосочетания.

Introduction. It is important to carry out a comparative linguapoetic analysis of the thematic layers of prose texts. It is feasible to determine the significance of free word combinations and linguistic units within the work in reflecting the author's intention and ideological concept through stylistic features. In particular, the essence of lingua-poetic analysis lies in analyzing stylistic and linguistic material while taking into account the artistic-compositional and plot-related features of the work.

It is clear that comparative lingua-poetic analysis enables the reader to perceive the emotional and aesthetic impact reflected by the author of a literary work, as well as to understand how combinations of diverse linguistic means at different levels participate in the creation of imagery.

Literature review. Moreover, the excessive use of stylistic devices in a literary text is not always a sufficient indicator of the author's true mastery; it should be emphasized that even a prose text devoid of overt stylistic devices may be rich in imagery. Therefore, any linguistic unit arranged in authorially skillful combinations within a literary text may perform an important aesthetic function in the creation of imagery. In such cases, additional artistic meanings – that is, supplementary connotations may emerge within the semantic scope of a single word or a free word combination.

In the process of lingua-poetic analysis, identifying poetically activated linguistic means is of great importance. Studying the linguistic devices of a literary work helps to reveal how the essence and meaning of the work are formed. The principle of identifying poetically activated linguistic means involves analyzing language units individually.

In the following excerpt from Abdulla Qahhor's novella "Sinchalak", the artistic meanings of certain words and expressions serve to convey expressiveness and aesthetic emphasis:

*"For a long time, Qalandarov lay awake, lost in thought: 'This girl is the kind who harbors resentment in her heart – and worse than that, it turns out she is capable of such deeds! Yet, after doing all that, one cannot help but admire how she chirped innocently at the station like a harmless chick. Oh, my goodness, how can such a tiny body contain so much cunning, so much deceit and trickery! Even if she excels at nothing else, when it comes to slyness, she truly has a spark capable of lifting the sky.'"*¹

In this passage, through the lexeme "harmless chick", the author expresses a lexical meaning characteristic of Saida – a young, intelligent, hardworking girl with a pure heart. This word not only realizes its lexical meaning but also acquires a unique artistic meaning.

Research methodology. Comparative lingua-poetic analysis, when examining the ideological and artistic significance of a particular work, is not limited solely to the principles of literary theory, but is carried out on the basis of specific linguistic and stylistic materials or their combinations, which constitutes one of the major achievements of modern lingua-poetics.

¹ A.Qahhor. Sinchalak. Toshkent, Global books, 2021, 100-bet.

It is obvious that in recent years interest and attention toward the language of literary works and their lingua-poetic norms have been steadily increasing. It is no secret that readers perceive and evaluate the literary works they read on the basis of their own personal taste and experience. Such an approach by readers, in turn, necessitates continuous scholarly attention to literature on the part of specialists from various branches of philology. Consequently, the lingua-poetics of literary works is aimed at making our understanding of literature more objective.

The philological analysis of a given text should not be limited only to the study of artistic and stylistic devices, since it is natural for literary works that an author may create diverse connotations through various combinations of stylistically neutral units.

Analysis and results. Naturally, in a literary work, the author conveys artistic intention in a concealed manner through various images, devices, and figurative expressions. In world literary criticism, the value of a literary work is determined by the extent to which the author's intention is presented implicitly.

Furthermore, the effectiveness of lingua-poetic analysis does not depend on identifying the number of stylistically marked units used in a text, but rather on examining the author's mastery in employing them. For instance, in certain literary texts, an author may use a coordinated set of specific stylistic devices to reflect a particular thematic content, while employing a different set of linguistic units to develop another theme.

Lingua-poetic analysis of a literary text may be based on various aims and methods. In our research, we examined the lingua-poetics of prose literary works as an integrated whole by means of the comparative lingua-poetic analysis method. The analysis was conducted using the following approaches: identifying the thematic and semantic layers of prose texts, key words, associative layers that determine motifs, various combinations of linguistic units, and layers of stylistically marked text.

Lingua-poetics studies not only individual linguistic or stylistic aspects of a literary work, but also examines them integrally in relation to the work's artistic and ideological theme. To conduct a more objective and detailed lingua-poetic analysis of a literary work, it is often necessary to go beyond a single text fragment or even the boundaries of the entire work and to turn to the author's complete body of creative work and biography or to compare the work with stylistically similar literary texts.

Conclusion. Through lingua-poetic analysis, the researcher examines in an integrated manner the relationship between the essence of a literary work and the poetic nature of its language. Lingua-poetic analysis makes it possible to identify the artistic and ideological orientation of the distinctive features of a literary text's linguistic structure, such as artistic devices, imagery, metaphors, and combinations of neutral or stylistically marked words. This, in turn, helps to reveal the aesthetic value of the literary text and to understand its artistic characteristics.

Research conducted using analytical methods such as thematic layers, keywords, associative layers determining motifs, various combinations, and other approaches defined within the methodology of comparative lingua-poetic analysis allows for deeper insight into the theme and ideological essence of a literary work within the framework of its holistic structure. In particular, when determining the position and significance of various characters within a literary work, it is advisable to apply the method of thematic categorization – that is, to examine the characteristics of the main thematic layers of the characters' speech.

Since comparative lingua-poetic analysis is carried out integrally, encompassing all aspects of a literary work – such as plot, genre, composition, period, vertical context, textual and stylistic features – it significantly expands the possibilities for a more detailed interpretation of literary images. In lingua-poetic analysis of a literary text, the researcher alternates between moving from content to form and from form back to content; therefore, this method may be likened to a 'shuttle-like' approach."

References:

- (1). A.Qahhor. Sinchalak. Toshkent, Global books, 2021, 100-bet.
- (2). Kakharova M.Y. The Principles of Lingua-Poetic Analysis of Literary Works. "O'zbekiston Milliy universiteti xabarlari", Toshkent, 2025. ISSN 2181 -7324. 2-son, p. 324–327.
- (3). Jamilova B.S., Kakharova M.Y. Comparative interpretation of the characters in English and Uzbek novels. Journal of Contemporary Issues in Business and Government –Western Australia, 2021. Vol. 27, № 2, P-ISSN: 2204 1990, p. 1608–1615.

O'Z KASBINING HAQIQIY FIDOYISI

O'z kasbining haqiqiy fidoyisi, zamonamiz allomasi, tilshunoslik sohasidagi zabardast olim, ko'plab shogirdlarning ustози, mohir pedagog, chin inson, filologiya fanlari doktori, professor Qulmamatov Do'smamat Sattarovich qutlug' 70 yoshga to'ldi.

Professor D.Qulmamatovning ilm-u urfon sari yo'li yoshlik chog'idanoq mustahkam poydevor asosida qurilgan. D.Qulmamatov 1956-yil 16-fevralda so'lim Jarqo'rg'on tumanida, mehnatsevarlik va bilimga intilish hukmron bo'lgan ishchi oilasida tug'ilgan. 1963-yilda Sherobod tumanidagi 32-o'rta maktabga o'qishga borgan va 1973-yilda mazkur o'rta maktabni oltin medal bilan tugallagan va Moskva davlat Pedagogika universitetining rus tili va adabiyoti fakultetiga o'qishga kirgan.

Tengdoshlaridan bilimga chanqoqligi, intiluvchanligi, qat'iyatliligi va topqirligi bilan ajralib turgan. Bu kabi fazilatlar uning kelgusidagi ilm yo'lini belgilab beradigan bosqich bo'lgan.

O'qish bilan birga, D.Qulmamatov Moskva davlat Pedagogika instituti ijtimoiy hayotida ham juda faol bo'lgan. Talabalar yotoqxonasida studsovet sifatida faoliyat yuritgan. O'qishdan bo'sh paytlari Qizil maydonda joylashgan Moskva davlat kutubxonasiga qatnagan va kutubxona yopiladigan payt kechki soat 22.00 gacha ilmiy adabiyotlar bilan ishlagan. Bundan tashqari, ustoz yigit kishiga 70 hunar oz deganlaridek, yotoqxonaning uzun va keng koridorida tug'ilgan kunlar va ba'zan to'ylarda rubob chalib, davralarni qizdirgan. Alpomish avlodi sifatida D.Qulmamatov kurash seksiyasida ham qatnagan va o'z davrida kuragi yerga tegmagan polvon sanalgan.

Shu tarzda domla 1978-yilda u Moskva davlat Pedagogika universitetining rus tili va adabiyoti fakultetini muvaffaqiyat bilan tugallagan.

Ilmga bo'lgan ishtiyoq uni mazkur universitetning kunduzgi aspiranturasiga yetakladi va u 1983-yilda aspiranturani ham muvaffaqiyatli yakunladi. Moskva davlat Pedagogika universiteti huzuridagi ilmiy daraja beruvchi ilmiy kengashda 1983-yilda filologiya fanlari doktori, professor Igor Georgiyevich Dobrodomov rahbarligida "XVII asr Xiva va Buxoro arznomalarining eski ruscha tarjimai tilshunoslik manba sifatida" ("Старые русские переводы хивинских и бухарских челобитных XVII в. как лингвистический источник") mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qildi. Ustoz va shogird o'rtasidagi munosabat shu qadar yaqin bo'lgan ekanki, u ustozini "otes" deb atagan.

1983-yildan 1990-yilgacha D.S.Qulmamatov Termiz davlat Pedagogika instituti rus tilshunosligi kafedrasida assistenti, katta o'qituvchisi, dotsenti lavozimlarida talabalarga bilim bergan, 1990-yildan 1993-yilgacha esa rus tili propedevtika kursi kafedrasiga rahbarlik qilgan.

1993–1995-yillarda Moskva davlat Pedagogika universitetining umumiy tilshunoslik kafedrasida doktoranti bo'lgan. Tinimsiz izlanishlar natijasida 1995-yilda professor I.G.Dobrodomov ilmiy maslahatchiligida "Elchilik mahkamasining O'rta Osiyoga tegishli hujjatlari rus tili tarixi uchun manba sifatida" mavzusida doktorlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qilib, filologiya fanlari doktori ilmiy darajasiga erishgan. U Termiz davlat Pedagogika instituti (bugungi TerDU)ning rus tilshunosligi kafedrasida yillar davomida o'zining bilimdonligi, mas'uliyatliligi va tashkilotchiligi bilan jamoa hurmatini qozonib, kafedra dotsenti, professori, kafedra mudiri, shuningdek, fakultet dekani lavozimlarida samarali faoliyat olib bordi.

50 yillik samarali faoliyati davomida (1978-yildan beri) D.S.Qulmamatov O'zbekistonda tilshunoslik rivojiga beqiyos hissa qo'shdi. Uning ilmiy izlanishlari dolzarb va istiqbolli yo'nalish – lingvistik manbashunoslikka bag'ishlangan. O'z ishlarida u ilk bor Moskvadagi Rossiya davlat qadimiy hujjatlar arxivining 109 («Rossiyaning Buxoro bilan aloqalari») va 134 («Rossiyaning Xiva bilan aloqalari») fondlarida saqlanayotgan O'rta Osiyo diplomatik hujjatlarini tadqiq etgan.

2012-yildan boshlab professor D.Qulmamatov o'z faoliyatini O'zbekiston davlat Jahon tillari universitetida davom qildirdi. Ushbu nufuzli ilm maskanida ham u o'zining boy tajribasi va tashabbuskorligi bilan tezda hurmat qozondi. U ushbu dargohda kafedra mudiri, fakultet dekani, magistratura bo'limi boshlig'i kabi mas'uliyatli lavozimlarda ishlab, oliy ta'lim va ilm-fan rivojiga munosib hissa qo'shdi. Hozirgi kunda ham u mazkur universitetda professor sifatida samarali ilmiy-pedagogik faoliyat olib bormoqda.

D.S.Qulmamatov O'zbekistonda o'z ilmiy maktabini yaratgan olimlardan biri sanaladi. U 4 nafar filologiya fanlari doktori va 14 nafar filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)ni yetishtirib chiqargan. D.S.Qulmamatov ulkan ilmiy nufuzga ega, yuqori malakali tilshunos olim sifatida filologiya bo'yicha 8 ta doktorlik (DSc), 16 ta nomzodlik va 19 ta falsafa doktori (PhD) dissertatsiyalariga rasmiy opponentlik qilgan.

D.S.Qulmamatov tomonidan chop etilgan ilmiy ishlarning soni 182 ta, shulardan 7 tasi monografiya, 9 tasi o'quv qo'llanma. Uning 3 ta maqolasi "Skopus" xalqaro ma'lumotlar bazasiga kirgan jurnallar –

“Вопросы языкознания” (1995, № 4; 2021, № 2), “Vostok” (2020, № 4), 1 ta maqolasi “Web of Science (WoS)” bazasida indekslanuvchi jurnal “Русский язык в научном освещении” (2023, № 1) sahifalarida e’lon qilingan.

D.S. Qulmamatovning ilmiy va pedagogik faoliyati yuksak mukofotlar bilan taqdirlangan. Jumladan, «O‘zbekiston Respublikasi mustaqilligining 30 yilligi» esdalik nishoni (2011); rus tili va adabiyotini o‘rgatish hamda o‘qitish sohasidagi ulkan xizmatlari uchun MAPRYALning oliy mukofoti – A.S.Pushkin medali (2022); «MDH hududida ustoz va uning shogirdlari» xalqaro tanlovi g‘olibi diplomi (2003); ilm-fan 23 va ta’limni rivojlantirishga qo‘shgan hissasi uchun «Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligining eng yaxshi pedagogi – 2023» medali va hokazolar.

Shuni alohida ta’kidlash joizki, D.Sattarovich siymosida shunday bir samimiy, kamtar, so‘zamol, ilmiy, fikr va mushohadalari keng, tajribali va nihoyatda zukko ustoz gavdalanadi. Ustozning yana bir xislati, shogirdlarga nisbatan juda ham talabchan va e’tiborli ekanligidir. Odam farzandiga ham bunchalik kuyunmasa kerak. Deyarli har kuni shogirdlarni yo‘qlaydi, qo‘ng‘iroq qiladi, avvalambor, shogirdi, uning oilasi va ota-onasi haqida alohida so‘rab surishtiradi. Keyin esa tadqiqot ishining borishi haqida erinmasdan birma bir ma’lumot oladi, kerak joyida tegishli tavsiyalarni qiladi. Himoya oldidagi har bir jarayonni diqqat bilan kuzatib, tegishli tavsiya va ko‘rsatmalar berib boradi. Kerak paytida hazil-mutoyiba bilan kayfiyatini ham ko‘tarib qo‘yadi. Bu ham shogirdlar uchun ulkan saboqdir.

Ustozning insoniy fazilatlari juda ko‘p. Bularni sanab adog‘iga yetishish qiyin. Men, avvalambor, shunday insonni uchratganim va shunday ustozga shogird tushganimdan Allohga behad shukronalar aytaman. Ustozning shogirdlari ichida to‘rtinchi fan doktori (DSc) bo‘layotganim menda faxr va iftihar tuyg‘usini uyg‘otardi.

Men yana bir bora ustoz Do‘smamat Sattorovichni ushbu muborak 70 yoshlik shukrona kuni bilan chin dildan tabriklayman. Ustozga uzoq umr 80, 90, 100 yoshlarni ko‘rishlarini va ana shu sanalarni yanada kattaroq qilib nishonlash nasib qilishini, bundan buyog‘iga samarali, barakali va sarmazmun hayot kechirishlarini, juda ko‘plab yosh olimlarni yetishtirishlarida kuch-quvvat, metindek iroda, sabr-toqat va qanoat tilab qolaman. Biz, shogirdlar baxtiga ustoz Qulmamatov Do‘smamat Sattorovich doimo sog‘u salomat bo‘lsinlar!

Zoxid Otaboyevich JUMANIYOZOV,
Urganch davlat universiteti
Xorijiy filologiya fakulteti dekani,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent

MUNDARIJA * СОДЕРЖАНИЕ *** CONTENTS**

FIZIKA-MATEMATIKA

Abilfayziyev Shokir Narmuratovich, Normurodov Sharofiddin Muxiddinovich	Quyosh panellari yuzasini ifloslanishdan saqlash metodlarini tadqiq etish	3
Xodjabekov Muradjon Usarovich, Otaqulov Azamat Abdurasul o'g'li	Gisterezis tipidagi elastik dissipativ xarakteristikali plastinkaning energiya ifodalarini aniqlash	6
Отабоева Камола, Мадримова Мафтунахон Адилбековна, Жаббарова Шахло Наримон кизи, Исмоилов Жалоладдин Уткир угли	Адсорбция и десорбция слоя льда на поверхности Au (111)	10
Kurbanov Davron Shavkatovich, Yakubov Komlijon Ruzmetovich, Bazarbayev Rustam Bahrambayevich, Rakhimboyev Rakhmatjon Shavkat oglu	Impact of Fe Doping on the Electronic Structure of Kaolinite	13
Sharipova Shohista Bakbergan qizi, Bozorboyeva Shoira Shavkatovna	Unstationary Flow of Maxwellian Fluid in a Cylindrical Pipe: Analytical Solution	18

FALSAFA

Mustafayev Jafar Shomirzayevich	Raqamli jamiyatda sun'iy intellektning fan va ilmiy bilishdagi ahamiyati	27
Sagindikov Djubatxan Naurzovich	Yangi O'zbekistonda yoshlar ma'naviy immunitetining aksiologik va gnoseologik asoslari	30
Safarov Nurbek Abdivaliyevich	Jinoyatchilikning jamiyat hayotiga ta'siri	32
Ergashev Oybek Qaxramon o'g'li	Qadriyatlar tizimli tuzilma sifatida: ijtimoiy-madaniy yondashuv	35
Kodirov Nodirbek Mamasoliyevich	Axborot madaniyat globallashuv tarixini davrlashtirish tamoyillari	37
Botirova Sevara Mamurovna	Milliy o'zlikni anglashda germeneytik tafakkurning o'rnini	40
Mamadaliyeva Feruza Asrorovna	Markaziy Osiyo mutafakkirlarining ma'naviy merosida shaxs mas'uliyati va uning korrupsiyaga qarshi kurashishdagi ahamiyati	43

TILSHUNOSLIK

Jo'rayeva Muhayyo Abdugalilovna	Dialogik diskursda qo'shma gaplarning shakli, semantik va pragmatik xususiyatlari	46
Daulanova Xolida Iskandarovna	Ingliz gistologik terminologiyasidagi deverbali asosli murakkab terminlar	49
Xolova Madina Boboqulovna	Verbal til va madaniy kodlar: lingvosemiotik tahlil	52
Siddiqova Shoxida Isoqovna	O'zini bo'lmagan ko'chirma gaplar badiiy matnda fikr ifodalovchi sintaktik birliklar sifatida	54
Boboqulova Nilufar Xayrullo qizi	Tilshunoslikda maqol va matallarni frazeologik birliklardan farqlash masalasi	57
Tojiboyev Doniyor Dilshodovich	Hoji Muin publitsistikasida konnotatsiyaning nutqiy voqelanishi	59
Ibodova Malika Gulmurodovna	O'zbek tilining izohli lug'atlarida shaxs ma'naviyatini ifodalovchi birliklarning tavsiflanishi	64

ADABIYOTSHUNOSLIK

Sadullayeva Nilufar	XX asr ilmiy-fantastik adabiyotida inson va texnologiya munosabati	69
Tursinboyeva Nozima Sheripboy qizi, Ro'zmetov Hamid Qalandarovich	Ingliz va o'zbek romantik poetikasida tabiat va muhabbat konseptining g'oyaviy-estetik vazifasi	71
Muxammedova Xulkar Eliboyevna	Syuzen Hill ijodida gotik roman xususiyatlari	75
Iusupova Kandilaxon	O'zbek adabiyotshunosligida ingliz romanchiligi masalalarining qiyosiy tahlili: nazariy asoslar va badiiy talqinlar	77
Qodirova Ma'rifat Abdullayevna, Mardiyeva Dilnoza	Ahmad A'zam hikoyalarining o'ziga xosligi	80
Nasirova Zuhra	Badiiy asarlarda daraxt o'sish tinchlik ramzi sifatida	82

PEDAGOGIKA		
Mamatkulova Fotima Ashirkulovna	O'zbek tili talabalarga ingliz tilida oziq-ovqat leksikasini o'rgatishda sensor-sinestetik va DLC modelining samaradorligi	86
Axtamova Laziza	O'zi-tekshiruvchi ta'lim tizimlarida axborot almashinish algoritmlarining pedagogik samaradorligi	88
Nafasov Mirzomurod Muxamadovich	Inkluziv ta'limda psixo-pedagogik korreksiya amalga oshirish metodlari	91
Mamatqulova Nilufar Fayzullaqulovna	Xorijiy til darslarida ekolingvistik kompetensiyasini takomillashtirishning metodik asoslari	95
Ro'zmetov Azizbek Tangirberganovich	Voleybolda himoyaviy texnik-taktik harakatlar samaradorligini oshirish usullari	98
Tojibayeva Nazokatxon Kobiljonovna	Performativ yondashuvning nazariy asoslari	102
Irisova Lobar Baxrinqul qizi	Boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi darslarida 5E modelini qo'llashning pedagogik-psixologik jihatlari	104
Davletov Rasulbek Marimbayevich	Talabalarni innovatsion kasbga tayyorlashda Matcad dasturiy ta'lim vositalari	107
Yadgarov Doniyor Baxodirovich, Matnazarov Asadbek G'ayratjon o'g'li	Yosh futbolchilarning maxsus chidamkorligini rivojlantirishda zamonaviy mashg'ulot vositalari va usullarining samaradorligi	110
Musurmonov Husan To'raqul o'g'li	O'smir-yoshlarning jismoniy faolligini innovatsion yondashuvlar asosida rivojlantirish texnologiyalari	113
To'raqulov Akbar Rustam o'g'li	Talabalarda ijtimoiy-axloqiy kompetensiyalarni baholash mezonlari va ko'rsatkichlarini takomillashtirish	117
Xudoyberdiyeva Shoxsanamxon Mukumjonovna	Asosida sinfdan tashqari ishlarni tashkil etishda ARCS motivatsion modeli	120
Yuldashev Sherzod	Baho kategoriyasining lingvopragmatik tabiati va uning nutqiy ifodalanish xususiyatlari	122
Axrarova Shoira Batirovna	Psixologiya va pedagogikada fidoiylilik sifatlarini rivojlantirish masalalari	125
Бекманова Жамиля	Совершенствование технологий подготовки будущих логопедов на занятиях по логоритмике	128
Djumaeva Guzal Azizovna	Challenges in Teaching Speaking Skills to Students of Technical Specialties	131
Matnazarov O'ktam Latipovich	Developing a Culture of Communication and Collaboration in the Digital Environment	133
Solomons Donovan Benedict	The Role of Educational Leadership in Teacher Professional Development	137
Najmutdinova Gulnozakhon Bakhtiyorovna	The Importance of Reflection and Self-Assessment in Modern Education	139
Bannayev Qosimjon Qodirjonovich	Enhancing Students' Problem-Solving and Technical Thinking Through Project-Based Learning: a Pedagogical Framework	142
Khamdamova Shokhista Yusup kizi	Co-Teaching as a Tool for Fostering Cognitive and Analytical Thinking in English Classes at Presidential Schools	145
Soliyev Erkin Mamatkarimovich	The Role of Reflection in the Formation of Professional Competence of Future Engineers	147
Obrueva Gulrang Oybek qizi	Teaching English Using Artificial Intelligence	149
ILMIY AXBOROT		
Ergashev Ahmad Abdug'offorovich	O'zbekiston futbol terma jamoasining xalqaro arenadagi tarixiy yo'li: 1994-yil Osiyo chempionligidan 2026-yilgi FIFA Jahon chempionatiga qadar bo'lgan ijtimoiy-siyosiy va madaniy tahlil	152
Ismailova Shahzoda, Pulatova Zamira Abdullayevna	Ingliz tilidagi evfemizmlarning qo'llanilishi va ularning tarjimaadagi ahamiyati	156
Rahimova Shodiya Shuxratovna, Xojibayev Otabek Ravshanbek o'g'li	"Conscience/vijdon" konseptini ifodalovchi frazeologik birliklar	158

Jovbo‘riyeva Umidabonu Tohirovna	Surxon vohasi shoirlarining “Vatan” konseptli she’rlarida toponimlar lingvopoetikasi	162
Rustamova Shaxnoza Abduraximovna	Tarjimada funksional uslub va stilistik transformatsiya muammolari	165
Ne‘matova Iroda	Reklama matnlarining tarjimada pragmatik xususiyatlari	168
Raimjonova Mushtariy Abdug‘affor qizi	O‘zbek, arab tillarida sifat darajalarining yasallishiga doir analitik va sintetik usullar	172
Mirzayeva Nargizoy Sanjarovna	“Uy” konseptining ingliz va o‘zbek tillaridagi lingvo-kulturologik qiyosiy tahlili	175
Mirzayeva Gulnozaxon Ilxamovna	O‘zbek tilida “boylik va kambag‘allik” leksemalarining simmetrik va asimmetrik xususiyatlari	177
Davranov Akmal Akramjonovich	Doston va utopiya matnlarida til orqali jamiyat modellari yaratishning lingvistik jihatlar	182
Raximova Tozagul Sobir qizi, Quriyozov Elmurod Rajabboy o‘g‘li	Xorazm shevasi va o‘zbek adabiy tili o‘rtasida neyron mashinaviy tarjima modelini yaratishning nazariy asoslari va istiqbollari	185
Bobojonova Shahnoza Yo‘ldosh qizi	Ta’limiy diskursda institutsionallik va baholash tilining lingvopragmatik tahlili	188
Saidoripova Dilorom Saidaxmad qizi	Fors tilidagi ravish yasovchi انه [āne] suffiksining گانه [gāne], وانه [vāne] hamda يانه [yāne] allomorflari tahlili	190
Аминова Зебо Пулатовна	Трансформация видо-временных форм глагола в переводе: лингвистические и прагматические аспекты	194
Хонкелдиева Гуландом Мейлиевна	Исторические предпосылки появления понятия «феминизм» как социального феномена	196
Сарсенбаева Кумархан Мамбеткеримовна	Диминутивные формы, образованные путем удвоения и редупликации в английском языке	199
Хушманова Гулшод Ибрагимовна	Понятие ретроспекции в построении сюжета и композиции художественного произведения	201
Искандарова Нодира Бахрамбековна	Поэтика “перевода” Востока: цитата, стилизация и интертекст в европейской литературе XIX–XX вв	203
Fayzulloeva Zilola Zafarovna	The Features of Written Translation of Works of Art	207
Yuldasheva Feruza Erkinovna, Khayrullayeva Dilrabo Abdullayevna	Pronouns and Their Use in English	211
Sheraliyeva Shirin Abdisalomovna	Functional-Semantic Characteristics of the Transformation of Phraseological Units in Scientific Discourse	213
Kalimbetov Sharapat Maxsutbayevich, Sulaymanova Aysanem Isaevna	The Concept of Metaphor in Classical, Cognitive, Linguacultural Traditions	217
Iskandarova Shaxodat Ravshanbekovna	A Comparative Analysis of Lexical Units Expressing Agreement	221
Istamova Dilnoza Sadulloevna	Cross-Cultural Analysis of Headline Framing, Multimodal Cues, And Audience Interaction in English and Uzbek Media	224
Juraeva Yulduz Ruzikulovna	A Cross-Linguistic Investigation of Color Component Phraseology in the German and Uzbek Languages	226
Babajanova Yulduz	The Concept of Leadership: A Linguistic and Literary Perspective	229
Abdullaeva Asalbonu Bakhtiyor qizi	Frequency Dynamics of Numerical Lexicon in English and Uzbek: A Corpus-Based Analysis	231
Djumaniyazova Zilola Navfal qizi, Abdusattorova Ra‘no Jakhangirovna	Natural and Artificial Languages	235
Muzafarova Luiza Umarovna	Mythological Precedent Texts as Conceptual Structures: Cognitive Mechanisms of Transformation	237
Kakharova Mohigul Yusufvna	Artistic Meaning and Imagery in Prose Through Comparative Linguapoetic Analysis	241
FANIMIZ ZAHMATKASHLARI		
Zoxid Otaboyevich Jumaniyozov	O‘z kasbining haqiqiy fidoyisi	244

“ILM SARCHASHMALARI” ILMIY-NAZARIY, METODIK JURNALI MUALLIFLARIGA ESLATMA

1. **“Ilm sarchashmalari”** ilmiy-nazariy, metodik jurnaliga qo‘yiladigan talablar jahon andozalari hamda O‘zbekistonda amal qilayotgan PhD va DSc tadqiqotlari tizimidagi andozalardan kelib chiqadi.
2. Maqola Times New Roman shriftida yozilishi lozim. Shrift hajmi – 14, qator oralig‘i – 1,5, hoshiya chapda 3 sm., yuqori va pastda 2,5 sm., o‘ngda 1,5 sm. bo‘lishi kerak. Maqolalar hajmi 6 sahifadan kam bo‘lmasligi kerak.
3. **O‘zbek tilidagi maqolalar faqat lotin yozuvida qabul qilinadi.**
4. **Maqola 1 ta taqriz bilan (hujjatlar PDF shaklida) qabul qilinadi.**
5. Tahririyatga kelgan maqolalar mualliflarga qaytarilmaydi.
6. Tahririyat maqolani qisqartirish va tahrir qilish huquqiga ega.

Maqola xalqaro andozalar talabi doirasidagi quyidagi aniq bandlarga ega bo‘lishi kerak:

Maqola muallifi to‘g‘risida ma‘lumot (Author information). Bunda muallif(lar)ning ism-familiyasi va otasining ismi to‘liq yozilishi, muallifning lavozimi, ilmiy unvoni va darjasi, e-maili, telefon raqami hamda maqola taqrizchisi yozilishi kerak. Maqola muallifi to‘g‘risida ma‘lumot **o‘zbek, rus** hamda **ingliz** tillarida taqdim etilishi kerak.

Maqola mavzusi (Title). Maqola mavzusi, imkon qadar, qisqa va lo‘nda ko‘rinishda shakllantirilgan bo‘lib, maqolaning tadqiqot yo‘nalishini aniq ifoda etishi lozim. Sarlavha **o‘zbek, rus** hamda **ingliz** tillarida taqdim etilishi kerak.

Maqola annotatsiyasi (Abstract). Maqolalarning qisqacha mazmuni (annotatsiyasi) 5 qatordan kam, 15 qatordan oshmagan holda **o‘zbek, rus** va **ingliz** tillarida beriladi. Unda tadqiqot muammosi, uning dolzarbligi, tadqiqot muammosini ochib berish uchun qo‘llanilgan metodologiya, tadqiqot natijalari, maqolaning to‘la mazmunidan kelib chiqqan holda, muallifning ilmiy va amaliy hissasi qisqacha bayon qilinadi.

Kalit so‘zlar (Key words). Maqola mazmuni va maqsadini eng qisqa mazmunda ochib beruvchi kalit so‘zlar hisoblanadi. Kalit so‘zlarning har biri asosiy matn tarkibida ko‘proq takrorlanishi tavsiya etiladi. Maqola kalit so‘zlari **o‘zbek, rus** hamda **ingliz** tillarida taqdim etilishi kerak.

Kirish (Introduction). Kirish qismida, asosan, tadqiqot muammosi, uning maqsad va vazifalari yoritiladi. Mazkur qism tadqiqot mavzusining tanlanish asosi, uning dolzarbligi va ilmiy ahamiyatini tushuntirib beradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Mavzuga oid adabiyotlar tahlili tadqiqat etilayotgan muammo yuzasidan muallifning bilim va tasavvurlarga ega ekanini namoyon etuvchi qism hisoblanadi. Adabiyotlar tahlili mavjud intellektual hudud doirasini baholash va shu asosda ma‘lum xarita yaratishni anglatadi. Adabiyotlarning tanqidiy tahlilidagi urinishlar mazkur mavzu doirasidagi bilimlarni kuchaytiradi va tadqiqot savollarini yanada oydinlashtirishga yordam beradi. O‘z mazmuniga ko‘ra, har qanday tadqiqot ayni shu sohada yaratilgan avvalgi bilimlar negiziga quriladi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research methodology). Tadqiqot metodologiyasi tadqiqotning eng muhim qismlaridan biri bo‘lib, u o‘tkazilayotgan tadqiqotning umumiy xaritasi, tadqiqot yo‘li va manzilga (natijaga) olib boruvchi xaritaviy chizgilari hisoblanadi. Tadqiqot metodologiyasi tadqiqot falsafasi va yo‘nalishini (deduksion yoki induksion) belgilash, tadqiqot dizayni, ya‘ni tadqiqot muammosining yechimiga olib boruvchi bosh rejasini tuzish, tadqiqot uchun zarur axborotni olish yo‘llari va tadqiqot etikasini belgilash, tadqiqot obyektining tanlovi (sampling), birlamchi yoki ikkilamchi ma‘lumot manbalaridan foydalanish to‘g‘risidagi qarorlar, tadqiqot strategiyasini (kuzatish, eksperiment, keys-stadi, savolnoma, etnografik, arxiv tadqiqot va h.k.) aniqlash bo‘yicha ratsional qaror qabul qilish asosida qo‘yilgan muammoning aniq yechimiga olib chiquvchi yo‘lni belgilashni anglatadi. Metodologiya qismining mukammalligi tadqiqot uchun belgilangan yo‘lning ishonchliligi (reliability) va aniqliligini (validity) asoslash orqali namoyon bo‘ladi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Tadqiqotning tahlil qismi tadqiqot metodologiyasida avvaldan belgilab olingan tahlil usullari orqali yig‘ilgan ma‘lumotlarning tahlilini amalga oshiradi. Bunda faqatgina tahlil usulining natijalari ifoda etiladi, topilgan natijalar bo‘yicha muhokama maqolaning keyingi qismining vazifasi hisoblanadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Tadqiqotning maqsad, vazifalari-ning anglashilganligi hamda tadqiqot savollarining o‘z javobini topganligi, tadqiqotning asosiy natijalariga va tadqiqotning umumiy jarayoniga umumiy xulosalar, shu bilan birga, takliflar va ayni tadqiqotdan kelib chiqqan holda, kelajak tadqiqot ishi yo‘nalishlari maqola xulosa va takliflari qismining asosini tashkil etishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References). Ushbu qismda tadqiqotda foydalanilgan barcha adabiyotlarning ro‘yxati [1], [2] yoki [3] ketma-ketligida qo‘yiladi. Masalan:

- mualliflar ismi-sharifi, kitob nomi, nashr manzili nashriyot nomi, yili, betlari;
- mualliflar ismi-sharifi, maqola nomi, jurnal nomi, nashri, yili, soni, betlari.

Maqola **matnida** foydalanilgan adabiyotlardan olingan materialga **havola (snoska)** [1; 25–26-b.] shaklida berilishi kerak.

“ILM SARCHASHMALARI”

Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universitetining ilmiy-nazariy, metodik jurnali

Muharrir **Ro‘zimboy Yo‘ldoshev**
Texnik muharrir **Sherali Yo‘ldoshev**
Musahhihlar: **Tamara Turumova,**
Rashid Jumatov
Ushbu songa mas’ul **Rashid Jumatov**

Terishga berildi: 23.03.2026
Bosishga ruxsat etildi: 31.03.2026
Ofset qog‘ozi. Qog‘oz bichimi 60x84 1/8.
Rizograf bosma usuli. Tayms garniturası.
Adadi 15. Bahosi kelishilgan narxda.
Buyurtma №.11
Hisob-nashriyot tabag‘i 32
Shartli bosma tabag‘i 30
UrDU matbaa bo‘limida chop etildi.

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universitetining
matbaa bo‘limi matbaa faoliyatini boshlagani
haqida vakolatli davlat organini xabardor qilish to‘g‘risidagi
Tasdiqnoma (№3802-835f-ad22-c709-fbd1-1129-1986)
asosida faoliyat yuritadi.

Manzil: 220110. Urganch shahri, H.Olimjon ko‘chasi, 14-uy.
Telefon/faks: (62)-224-66-01;
e-mail: ilmsarchashmalari@umail.uz
ilmsarchashmalari@mail.ru
Veb-sayt: www.ilmsarchashmalari.uz
Telegram: <https://t.me/ilmsarchashmalari>